

Ý. Çarygeldiýew, A. Muhanow

SALGYTLAR WE SALGYT SALMAGYŇ NAZARYÝETI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

**Aşgabat
Türkmen döwlet nesirýat gullugy
2010**

Ý. Çarygeldiýew, A. Muhanow

Ç20 Salgytlar we salgyt salmagyň nazaryýeti. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby.- A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.

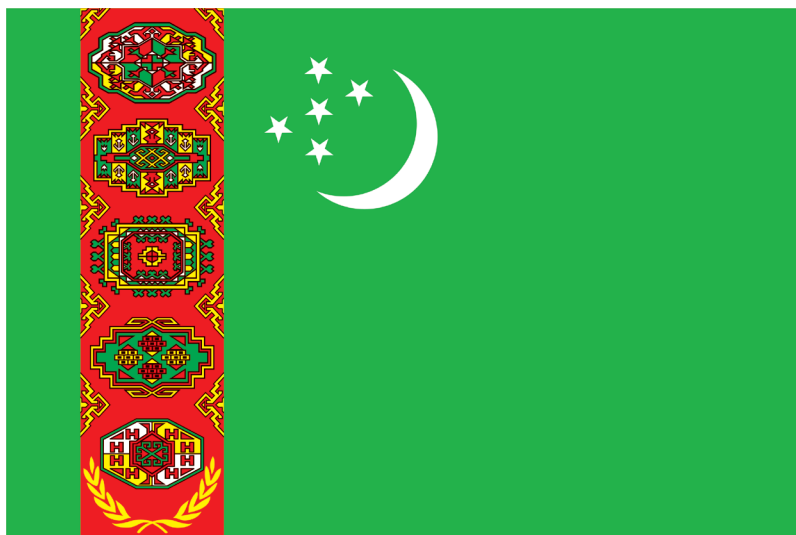
Okuw kitabynda salgyt we salgyt salmak ykdysady kategoriýalaryň nazaryýet esaslary, salgyt salmagyň usulyýetiniň işlenip düzülmegi we onuň esasy ýörelgeleri, salgytlaryň gaýry ykdysady kategoriýalar bilen arabaglanyşygy we olaryň maliýe gatnaşyklar ulgamynda tutýan orny, salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleri we olaryň kömegi bilen ýetilýän ahyrky netijeler beýan edilýär.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garassyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardasdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller düş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

SÖZBAŞY

**Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

*– Biziň başlan özgertmelerimiziň ählisi bir zady –
milli ýolumyzy saklap, dünýä ykdysadyýetine
has çalt, sazlaşykly girmegi maksat edinýär.*

Diýarymyzyň dünýäniň umumy ösüşine giňişleýin we içgin aralaşmagy bilen, Türkmenistanda çuňňur ykdysady özgertmeler bolup geçýär. Ykdysadyýetiň dolandyrys mehanizmine düýpli özgertmeler girizilýär, hojalygyň alnyp barlysynyň bazar usullary öňe sürülýär. Mälim bolsy ýaly, ylym we bilim babatynda adamzadyň häzirkä zaman gazanan netijelerini önümçilige we ykdysadyýetiň dolandyrylyşyna ornaşdyrmazdan, kuwwatly ykdysady ulgamy döretmek mümkin däl. Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow: "Güýçli döwletde ylym esasy orny eýeleýär, diýmek, biz ylmyň in täze gazananlaryny bilen aýakdaş gitmelidiris" diýip belleýär.

Dünýä tejribesinde öz nusgalarynyň köpdürliligi bilen mälim bolan bazar ykdysadyýeti döwlet kadalaşdyrylmagy bilen üsti ýetirilýän durmuş eşretlerine gönükdirilen hojalygy häsiýetlendirýär. Bazar gatnaşyklary ulgamynyň düzüminde we döwlet tarapyndan ony kadalaşdyrýan mehanizminde salgytlar möhüm orun tutýar. Salgytlar bazar gatnaşyklarynyň aýrylmaz düzümi bölegidir we şol bir wagtda döwletiň geçirýän ykdysady syýasatynyň wajyp

ykdysady guralydyr. Hut şol sebäpli, salgytlaryň ykdysady tebigatyny içgin bilmekligiň, olaryň hereket edişiniň aýratynlyklaryna çuňňur düşünmekligiň, jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeli ösmeginde olary has doly ulanmagyň usullarynyň saýlap-seçilmeginiň möhüm ähmiýeti bar.

Beýik Galkynys zamanamyzda Türkmenistanyň ykdy-sadyýetiniň durnukly we bökdençsiz ösýän şertlerinde, salgyt cygryny gowy bilmek örän zerurdyr. Salgyt cygrynda bolup geçýän özgertmeleriň ýurdumyzyň her bir raýatynyň şahsy eşretleriniň almaklary bilen gönüden-göni baglydygyny hakykatyň hatyrasyna belläp geçmelidir. Salgyt möçberi, olaryň hasaplanylyşynyň we tölenilişiniň tertibi, maliýe jerimeleriniň we puşmana tölegleriniň ulanylyşynyň ýagdaýy barada bilmek, diňe bir hünärmenlere däl-de, eýsem, her birimiz üçin gyzykly we täsirlidir.

Bazar gatnaşyklarynyň kämil derejesine ýetmek maksady bilen, ykdysadyýetde geçirilýän düýpli özgertmeleri ýokary hünärli hünärmenlersiz amala aşyrmak mümkin däl. Bazar ykdysadyýetiniň kämil düzümlerini gurnamak üçin, çuňňur we köptaraplaýyn bilimli, öz hünäri boýunça ýokary hünärmenlik derejesi bolan we başarjaň işgärler zerurdyr. Işiň inçe we çylsyrymly cygry bolup durýan salgytçy diýlip atlandyrylýan hünärmene has uly talaplar bildirilýär. İşde üstünlik gazanmak üçin, salgyt gullugynyň işgäri öz hünärini halamalydyr, ýokary guramacylyk derejesi we adatdan daşary çözgütleri kabul etmäge ukyply bolmalydyr. Bu çözgütleri ol tutanýerli we yzygiderli durmuşa ornaşdyrmalydyr.

Işleriň salgyt cygry üçin başarjaň we döredijilikli pikirlenmäni başarýan hünärmenleri taýýarlamakda "Salgytlar we salgyt salmagyň nazaryýeti" dersiniň öwrenilmeginde uly ähmiýet berilýär. Şol sebäpli bu okuw kitabynda, ilkinji nobatda, bazar şertlerinde salgytlaryň hereket edişiniň nazaryýet esaslaryna seredilip geçilýär. Salgyt we

salgyt salmak ykdysady kategoriýalaryň ykdysady tebigatyny öwrenmek, jemgyýetçilik gatnaşyklarynda olaryň tutýan ornuny saýhallamak, salgyt gatnaşyklarynyň çäklerini dürs aýdyňlaşdyrmaga mümkinçilik berýär. Şonuň bilen birlikde, şu okuw kitabynda salgyt salmagyň usulyýetiniň işlenip düzülmegine we onuň esasy ýörelgelerine uly üns berilýär. Bu bolsa salgytlaryň has netijeli ulanylyşynyň usullaryny we ugurlaryny takykklamaga, salgytlaryň kömegi bilen ykdysady we durmuş cygyrlarynyň ösüş derejesine oňyn täsiriň üpjün edilişini görkezmäge mümkinçilik berýär.

"Salgytlar we salgyt salmagyň nazaryýeti" okuw kitaby salgyt tejribesinde salgyt gatnaşyklarynyň hereket edişiniň hakykylygyny nazaryýet nukdaýnazary jähtde beýan edýär. Şonuň bilen birlikde jemgyýetçilik işiniň dürli cygyrlarynda salgyt gatnaşyklarynyň gurluşynyň anyk görnüşleriniň öwrenilmegine-de möhüm ähmiýet berilýär. Mysal üçin, okuw kitabynda salgytlaryň gaýry ykdysady kategoriýalar bilen arabaglanysygyna we olaryň maliye gatnaşyklar ulgamynda tutýan ornuna, salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipelerine we olaryň kömegi bilen ýetilýän ahyrky netijelere giňişleýin seredilip geçilýär. Salgytlar we salgyt salmagyň nazaryýeti okuw kitabynda salgytlaryň alamatlaryna, salgyt salnanda ulanylýan esasy düşünelere we adalgalara, salgytlaryň toparlandyrylyşyna aýratyn üns berilýär. Ondan başga-da salgyt salmak ulgamynyň gurluşyny we düzümini kesgitleýän ýörelgeler, salgyt hukuk gatnaşyklary we salgyt salmak syýasaty içgin öwrenilýär. Bazar ykdysadyýeti şertlerinde ýokarda agzalyp geçilen meseleleriň öwrenilmegi örän möhümdir, sebäbi salgytlaryň we gaýry maliýe usullarynyň kömegi bilen jemgyýetçilik önümçiliginiň düzümini ykdysadyýetiň maksadyna laýyk üýtgetmäge, onuň netijeliligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik döreýär.

Salgyt ylmynyň nazaryýet esaslarynyň öwrenilmegi, aşakdaky meseleleriň çözülmegini öňe sürýär:

birinjiden, salgytlaryň ykdysady mazmunyny, olaryň ýerine ýetirýän wezipelerini we jemgyýetçilik gatnaşyklar ulgamynda olaryň tutýan ornuny, salgyt syýasatyny, salgytlaryň dolandyrylyşynyň gurluşyny we salgyt gözegçiliginiň geçirilişiniň üsti bilen salgyt gatnaşyklarynyň hereket edişiniň nazaryýet esaslaryny beýan etmeli;

ikinjiden, salgyt gatnaşyklarynyň gurluşynyň ýörelgeleri, jemgyýetiň ösüşiniň ykdysady, durmuş we syýasy şertleri üýtgände salgytlary kämilleşdirmegiň esasy ugurlary bilen tanyşdyrmaly. Salgyt işiniň tejribesiniň gurluşyna, salgytlary kadalasdyrýan kanunlaryň we ölçeg resminamalarynyň öwrenilmegine aýratyn üns berilmeli;

üçünjiden, ykdysadyýetiň ösüşine salgytlaryň ýerine ýetirýän täsirini, olaryň kömegi bilen alynýan netijeleri, şeýle-de salgyt mehanizminiň hereket edişiniň kem-käs ýerlerini we olary geljekde aradan aýyrmagyň ugurlaryny mümkin boldugyça görkezmeli.

Ýokarda sanalyp geçilen meselelere laýyklykda, "Salgytlar we salgyt salmagyň nazaryýeti" okuw kitabyň mazmuny düzüldi we ol 8 bapdan ybaratdyr. Okuw kitabynda mysal görnüşinde getirilýän edara görnüşli we şahsy taraplaryň atlary we sanlar şertlidir, islendik gabat gelmeler tötänleýindir. Kitapda beýan edilýän materiallary has gowy özleşdirmek üçin, her babýň soňunda soraglar berilýär. Bu soraglaryň yzygiderli öwrenilmegi, salgytlar babatynda bilim almakda size ýardam bolar.

I BAP. "SALGYT" WE "SALGYT SALMAK" YKDYSADY KATEGORIÝALARYNYŇ NAZARYÝET ESASLARY

1.1.1. Salgyt düşünjesiniň gelip çykysy we onuň durmuş-ykdysady mazmuny

Salgyt düşünjesi öz köklerini asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýar. Salgyt düşünjesiniň diňe ykdysady däl, eýsem, pelsepe manysam bar. Bu düşünjäniň ykdysady tebigatyna we asyl manysyna göz ýetirmek üçin, adamlaryň şahsy girdejileriniň bir böleginiň umumymilli pul serişdeler gaznasynda, ýagny döwlet býujetinde toplanymagy bilen bagly ykdysady wakalaryň içine yzygiderli we kem-kemden aralaşmagyň zerurlygy ýüze çykýar.

Mysal. Mälim bolsy ýaly, her bir döwletde salgytlaryň kanuna laýyk hereket etmegi, döwletiň ykdysady, syýasy we durmuş esaslarynyň bitewliginden, oňa mahsus bolan önümçilik gatnaşyklaryndan, hereket edýän ykdysady kanunlaryndan hem-de döwletiň berkarar bolmagyndan gelip çykýar. Taryhy jähtden garanyňda, adamzat, baş sany jemgyýetçilik-ykdysady gurluşy, ýagny ilkidurmuş jemgyýetini, gul eýeçiligini, feodalizm, kapitalizm we sosializm gurluşyny öz başyndan geçirdi. Haýsy jemgyýetçilik-ykdysady gurluşda salgyt gatnaşyklary ilkinji gezek ýüze çykdy?

Çözülişi. Ilkinji salgyt gatnaşyklary gul eýeçiligi döwründe ýüze çykdy. Ilkinji salgyt gatnaşyklarynyň ýüze çykmagynyň esasy sebäpleri adamlaryň synplara bölünmegi, döwletleriň emele gelmegi, haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegi we bellibir derejede şol döwlete mahsus bolan ykdysady

kanunlaryň kabul edilmegidir. Döwletiň merkezi we ýerli guramalary tarapyndan şahsy we edara görnüşli taraplardan merkezi ýa-da ýerli býujetlere ýygnalýan hökmany töleglere salgyt diýilýär. Salgytlar jemgyýet häkimiýetini saklamak üçin niýetlenilýär. Salgytlaryň durmuş-ykdysady mazmuny olaryň jemgyýetde tutýan orny we zerurlygy, döwletiň ykdysady we syýasy gurluşy we çözüň meseleleri bilen sertlendirilýär.

Mysal. Ykdysady nazaryýet taglymatyndan ugur alynsa, onda önümçilik gatnaşyklary jemgyýetçilik gatnaşyklaryndan, ykdysady gatnaşyklary önümçilik gatnaşyklaryndan, maliýe gatnaşyklary pul gatnaşyklaryndan gelip çykýar. Salgyt diýlip atlandyrylýan maliýe kategoriýasy, haryt-pul gatnaşyklarynyň hereket edýän jemgyýetçilik-ykdysady gurluşynyň ählisine mahsusmy?

Çözülişi. Haryt-pul gatnaşyklary gul eýeçiligi, feodalizm, kapitalizm we sosializm jemgyýetçilik-ykdysady gurluşlaryna mahsusdyr. Şol sebäpli salgyt ilkidurmuş jemgyýetinden beýleki jemgyýetçilik-ykdysady gurluşyň ählisinde ykdysady binýadyň (bazisiň) düzüm bölegi bolup hereket edýär.

Mälim bolsy ýaly, salgytlar adamlaryň durmuşynyň bir bölegidir. Salgytlar hakyndaky ilkinji düşünjelere gadymy akyldarlaryň pelsepe işlerinde gabat gelmek bolýar. Deduksiýa (umumy netijeden hususy netije çykarmak, umumy pikirlerden çykarylýan hususy logiki netije) we induksiýa (aýry-aýry wakalardan, ýagdaýlardan umumy netije çykarmak) usullaryndan peýdalanylýan gadymy gündogar pelsepeçileriň salgytlar hakyndaky taglymatlaryny tutalga edinip, salgyt diýilýän düşünjäniň häzirki zaman mazmunyny kesgitlemek bolýar.

Mysal. Salgytlar jemgyýetçilik durmuşynyň aýrylmaz düzüm bölegidir. Salgytlara degişli ilkinji taglymatlary antik (gadymy) eýýamynyň akyldarlarynyň pelsepe işlerinde tapmak bolýar. Salgyt gatnaşyklary öwrenilende, dürli

usullar bilen bir hatarda deduksiýa we induksiýa usullaryny ulanyp bolýarmy we Türkmenistanyň salgyt ulgamynda hereket edýän salgytlar babatynda bu usullaryň ulanylmagy ýaramlymy?

Çözülişi. Salgyt gatnaşyklary öwrenilende, deduksiýa we induksiýa usullary giňden ulanylýar. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 100-nji maddasyna laýyklykda, gosulan baha üçin salgydyň degişli döwründäki salgyt özeni şol salgyt döwründe geçirilen salgyt salynýan amallaryň ählisiniň jemi hökmünde kesgitlenilýär. Başgaça aýdanyňda, aýry-aýry salgyt salynýan amallardan umumy salgyt özeni takyklanlyýar. Bu induksiýa usulydyr. Şol bir wagtda, kärhananyň alan peýdasyndan peýdadan salynýan salgyt, emläk üçin salgyt, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt, Aşgabat şäherini ösdürmek gaznasyna tölenilýän tölegler, Türkmenistanyň oba hojalygyny ösdürmek gaznasyna tölenilýän tölegler tölenilýär. Başgaça aýdylanda umumy netijeden hususy netije çykarylýar. Bu deduksiýa usulydyr.

Adamzat jemgyýetiniň (jemgyýetçilik-ykdysady gurluşynda gazanylan jemgyýetçilik ösüşiniň we maddy medeniýetiniň derejesi) bosagasynda salgytlaryň görnüşleriniň ynsanyýetsizligini (olja, gullaryň zähmetini ulanmak we ş.m.) gadymy pelsepeçiler salgytlary jemgyýete peýdaly we ýaramly waka diýip düşündiripdirler. Jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ösmegi bilen, salgytlaryň görnüşleri kem-kemden üýtgäp, häzirki zaman durkuna eýe bolupdyr. Salgyt düşünjesiniň ykdysady asyl manysynyň üýtgewsiz bolup galan bölegi – bu hususy girdejileriň (baýlyklaryň) bir bölegini jemgyýet üçin zerur bolan möçberde umumylaşdyrmaga ýardam etmekdir. Gul eýeçiligi we feodalizm jemgyýetçilik-ykdysady gurluşy döwründe (natural hojalygy höküm sürende) salgytlar natural ýygymlar (azyk, öt-çöp, harby maksatlar üçin enjam we ş.m.) we şahsy borçlulyk görnüşlerinde ýygnaýypdyr. Haryt-pul

gatnaşyklarynyň ösmegi bilen, feodal döwletleriniň girde-jilerinde ýer salgydynyň, jan başyna salynýan salgydyň tutýan orny artýar, hünärmentçilige salynýan salgyt we ak-sizler (goşmaça tölegler) dolanysyga girizilýär. Salgytlaryň esasy agramyny öz gerdeninde göterýän daýhanlaryň ýagdaýlary öňküden hem kynlaşypdyr, sebäbi olaryň töleýän ýygymlary salgyt hukugy bilen berkidilipdir.

Kapitalyň toplanylysynyň baslangyç derejesinde salgyt-lar ownuk öndürijileri ekspropriasiýa (bir synpyň beýleki synpyň eýeçiligini zor edip elinden almagy we onuň öňki durmuş ýagdaýyndan mahrum edilmegi) etmek üçin ulany-lan ykdysady serişdeleriň biri bolup, işçi synpynyň emele gelmegine ýardam etdi. Salgytlaryň kömegi bilen emele gelen täze synpda – buržuaziyada pul kapitaly jemlenipdi. İşçi synpdan ýygnaýan salgytlaryň hasabyna gurply gat-laklara berilýän öwezini doluş tölegleri we subsidiýalar (pul kömegini bermek) ulgamy hem oňa ýardamçy bolup-dy. Salgytlar erkin bäsleşikli kapitalizmden monopolistik kapitalizme geçmekde-de wajyp ähmiýete eýe boldy. Ondan başga-da salgytlar ownuk buržuaziyanyň we daýhanlaryň çökmeklerine we olaryň işçi synpynyň hataryna geçmek-lerine hem-de iri kapitalyň ýagdaýynyň berkemegine ge-tirdi.

Döwlet-monopalistik kapitalizm şertlerinde döwletiň ykdysadyýetde tutýan ornunyň ýaýbaňlanmagy we ýyg-nalýan salgytlaryň möçberiniň artmagy, salgytlaryň kada-laşdyrys wezipesini has hem güýçlendirdi. Häzirki zaman şertlerinde ykdysady taýdan ösen döwletler ykdysadyýetiň salgyt usuly bilen kadalaşdyrylmagyny hökmany diýip hasap edýärler we olar kabul edilýän ykdysady maksat-namalaryna laýyklykda hojalygyň ösüşine salgytlaryň üsti bilen maksatly täsir etmäge çalysýarlar. Şol sebäpli salgytlaryň möçberleriniň (stawkalarynyň) üýtgedilmegi, salgyt ýenillikleriniň berilmegi, salgytlary hasaplamagyň we tölemegiň täze we döwrebap usullary giňden ulanylýar.

Bu çäreler jemgyýetçilik önümçiliginiň gurluşyna we deň ölçeçlikligine, kapitalyň toplanylyşyna, söwda-satuw bazarlaryna we önümçiligiň alnyp barlyşyna oňyn täsirini ýetirdi. Salgytlaryň we döwlet cykdajylarynyň üsti bilen, döwlet ilatyň töleýiş ukybynyň düzümini we möçberini sazlaşdyrýar.

Salgytlar baradaky taglymat adamlaryň arasynda ýüze cykýan önümçilik gatnasyklarynyň, öndüriji güýçleriň we nadstroykanyň (dolandyrys guramalarynyň toplumy) özara baglanyşygyny we olaryň birligini öwrenýän maliýe ylmynyň düzüm bölegidir. Önümçilik, paýlaýyş, alyş-çalyş, sarp ediş cygyrlary gursap alýan köp sanly önümçilik gatnasyklarynyň arasynda paýlaýyş gatnasyklary maliýe gatnasyklaryny takyklaýarlar, olaryň içinde bolsa salgyt gatnasyklaryny tapawutlandyryýarlar. Önümçilik we oňa golaý arabaglanyşykdaky paýlaýyş mehanizminiň kömegi bilen bu prosese gatnaşýan gatnasyjylar önümçiligiň cygyrlaryna, pudaklara, ykdysady sebitlere bölünýärler we öndürilen önümiň gymmatyna görä dürli durmuş toparlarynyň paýlary kesgitlenilýär. Diýmek, jemi öndürilen önüm we milli girdeji paýlanylanda, ylaýta-da, milli girdeji gaýtadan paýlanylanda, maliýe gatnasyklary emele gelýärler we hereket edýärler. Netijede, döwlet bilen jemgyýetiň agzalarynyň (edara görnüşli we şahsy taraplar) arasynda salgyt gatnasyklary ýüze cykýar.

Täze döredilen gymmatyň gaýtadan paýlanylyşyna gatnaşyp, salgytlar önümçiligiň bir bölegi bolup durýarlar. Önümçilik gatnasyklarynyň aýrybaşgalanan görnüşi bolup hereket etmegi, salgytlaryň jemgyýetçilik mazmunynyň üstüni açýar. Salgytlaryň jemgyýetçilik mazmuny olaryň düýp mazmunyna çuňňur girismäge, olaryň içki syr-laryny we ewolýusiýasyny (jemgyýetde salgytlaryň ösüş görnüşleri), wajyp alamatlaryny we aýratynlyklaryny, şeýle-de bazis (binýad) bilen nadstroykanyň täsir edişi mehanizminiň üstüni açmaga mümkinçilik berýär. Salgyt-

lar önümçilik gatnaşyklarynyň has çäklendirilen cygryny sertlendirýärler we paýlaýs gatnaşyklarynyň diňe bir bölegi bolup hereket edýärler. Salgytlar milli girdejiniň gaýtadan paýlanylysyna gatnaşyp, maddy önümçiliginiň ilkinji gatnaşyklaryna tabyn bolýarlar, öndüriji güýçleriň we alyş-çalşyň talaplaryna baglylykda üýtgeýärler. Umuman aýdanyňda, salgytlar ikinji derejeli maliýe kategoryasydyr.

Mysal. Salgytlaryň ykdysady mazmuny jemi öndürilen önüm we onuň bir bölegi bolup durýan milli girdeji pul görnüşinde paýlananda we gaýtadan paýlananda ýüze çykýar. Döwletiň ykdysady binýadyna (bazisine) laýyklykda, salgyt gatnaşyklary hemişe hereketde bolup durýarlar we salgytlar kämillesdirilende köne salgytlar täze salgytlara çalşyrylýar ýa-da düýbünden ýatyrylýar we olaryň ornuny önümçilik güýçleriň ösüş şertlerine, jemgyýetçilik önümçiliginiň ösüşi bilen bagly çözülyän meseleleriň häsiýetine laýyk gelýän salgytlar tutýarlar. Ýokarda aýdylanlardan ugur alynsa, salgyt gatnaşyklary paýlaýs gatnaşyklarynyň bir bölegimi ýa-da tersine, paýlaýs gatnaşyklary salgyt gatnaşyklarynyň bir bölegimi? Jemi öndürilen önümiň paýlaýs guraly hökmünde, salgytlar salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň ykdysady bähbitlerine täsir edýärlermi? Salgytlar jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeliligini ýokarlandyrmaga degişli meseleleri çözmekde ulanylýarmy?

Çözülişi. Salgytlaryň nazaryýet esaslaryna we salgytlar babatynda geçirilýän tejribe-amaly işlerine laýyklykda, salgyt gatnaşyklary paýlaýs gatnaşyklarynyň bir bölegi bolup durýarlar. Jemi öndürilen önümiň paýlaýs guraly hökmünde, salgytlar salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň ykdysady bähbitlerine salgytlaryň elementleriniň, ýagny salgytlar boýunça berilýän ýenillikleriň, salgydyň möçberleriniň (stawkalarynyň) üsti bilen täsir edýärler. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 105-nji maddasyna laýyklykda, tebigy (ugurdaş) gaz, nebit we olary gaýtadan

işlemekden alınan önümlerden başga, özüniň öndüren, şeýle-de satyn alınan harytlary daşary ýurtlarda ýerleşdirilende, salgyt töleýjilere degişlilikde, gosulan baha üçin salgyt boýunça salgyt salynýan amallary babatynda 0 (nol) göterim derejedäki salgyt möçberi ulanylýar ýa-da 106-njy madda-da körler jemgyýetiniň okuw-önümçilik kärhanalarynyň we maýyplaryň beýleki jemgyýetçilik guramalarynyň öndüren harytlary ýerleşdirilende, olar gosulan baha üçin salgydy tölemekden boşadylýarlar. Salgytlar jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeliligini ýokarlandyrmak boýunça durýan meseleleri çözmekde hem giňden ulanylýar. Bu hakykat "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Milli girdeji gaýtadan paýlananda, salgytlar pul görnüşinde täze döredilen gymmatyň bir bölegine döwlet tarapyndan eýeçilik etmäge mümkinçilik berýär. Salgyt görnüşinde ýygnaýan milli girdejiniň bu bölegi döwletiň merkezleşdirilen maliýe serişdeler gaznasyna gelip gowuşýar, başgaça aýdanyňda, döwletiň maliýe binýadynyň özenini üpjün edýär. Döwletiň peýdasyna salgytlaryň alynmagy, gymmatyň deň derejesiz, alyş-çalyşsyz bir taraplaýyn hereketini aňladýar.

Jemgyýetçilik mazmunyndan başga salgytlaryň maddy mazmuny hem bar. Salgytlaryň maddy mazmuny salgyt hukugynyň kömegi bilen hökümet tarapyndan jemgyýetiň agzalarynyň girdejileriniň bir böleginiň döwletiň peýdasyna alynmagyny aňladýar. Döwletiň ykdysady durmuşynda ýüze çykýan maliýe gatnaşyklary salgytlaryň maddy mazmunyny şertlendirýär. Salgytlar döwletiň girdejileriniň artmagyny, milli girdejiniň gymmatynyň has umumylaşdyrylmagyny takyklaýarlar. Diýmek, birinjiden, salgytlar önümçilik gatnaşyklarynyň aýrybaşgalanan görnüşi hökmünde olaryň jemgyýetçilik mazmuny we ikinjiden, salgytlar pul görnüşinde milli girdejiniň gymmatynyň bir bölegi (maddy mazmuny) bolup durýarlar.

Mysal. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 7-nji maddasynda salgytlar şu görnüşde kesgitlenilýär: "Salgyt-döwlet işini maliýe taýdan üpjün etmek maksady bilen, döwlet tarapyndan belleniýän we edara görnüşli we şahsy taraplardan alynýan, Türkmenistanyň Döwlet býujetine gelip gowuşýan hökmany, hususy muzdsuz tölegdir". Salgytlaryň şu kesgitlemesinden ugur alyn-sa, onda salgytlar döwletiň haýryna geçirilende, täze dördilen gymmatyň paýlanylmagy döwlet bilen salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň arasynda bolup geçýän gatnaşyklaryň birtaraplaýyn gatnaşyklaryny aňladýarmy ýa-da köptaraplaýyn gatnaşyklaryny? Döwlet bilen salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň arasyndaky gatnaşyk deň derejelimi ýa-da deň derejesiz? Döwlet bilen salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň arasynda alys-çalsa orun barmy?

Çözüň. Döwlet bilen salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň arasynda bolup geçýän gatnaşyklar birtaraplaýyn, sebäbi salgyt töleýji salgyt kanunçylygynda göz önünde tutulan salgytlary döwlet býujetine yzynda gaýtaryp bermesiz şerti bilen töleýär. Salgytlar salgyt töleýjä diňe "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 49-njy maddasynda göz önünde tutulan ýagdaýda gaýtarylyp berilýär. Döwlet bilen salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň arasyndaky gatnaşyk deň derejesiz – salgyt töleýji töleýär, döwlet bolsa bu salgytlary ýygnaýar. Ýokarda aýdylanlardan ugur alyn-sa, onda döwlet bilen salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň arasynda alys-çalyş prosese orun ýok.

1.2.2. Salgyt düşünjesiniň köpmanyly jähtde takyklanylmagy

Türkmenistanyň XV Halk Maslahatynda kabul edilen hem-de tassyklanylan we Türkmenistanyň XVI Halk Maslahatynda üsti ýetirilen hem-de üýtgetmeler girizilen "Salgyt-

lar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny salgyt hukuk gatnasyklarynyň esaslandyryjy resminamasydyr. Şol sebäpli salgyt hukuk gatnasyklar ulgamynda gecirilýän üýtgeşmeler, salgyt tölegleri ýygналanda çuňňur hünärmen endikleriniň ulanylmagyny talap edýär. Ilkinji nobatda, salgyt diýlip atlandyrylýan ykdysady kategoriýanyň giňeldilen üznüksiz önümçilikde nähili orun tutýandygyny we onuň tutýan ornuny nädip kämillesdirip boljakdygyny anyklamak zerurdyr. Nazaryýetsiz terjibe işini göz önüne getirmek mümkin däl. Ykdysady nazaryýet adamzadyň ösüşi bilen hemişe ugurdaş bolup geçýän wakalaryň ýada hadysalaryň çuňňur esaslaryny, ilkinji sebäplerini düşündirýän hem-de olary durmuşyň haýsam bolsa-da bir ugrunda has ýokary netijelik bilen ulanmaga mümkinçilik berýän oý-hyýallaryň toplumydyr.

Salgyt düşünjesiniň köpmanyly jähtde takyklanylmagy, salgyt salmak tejribesinde ýüze çykýan meseleleriň daşynda, has takygy, salgyt ulgamynyň gurluşy, ony düzýän düzüm bölekleri, ykdysady gatnasyklar ulgamynda onuň tutýan orny, nyrlaryň emele gelsi, karzlaşdyrmak, býujet maliýeleşdirmesi we hojalygy ýöredýän birlikleri maliýeleşdirmek, daşary ýurt pullarynyň kadalasdyrylysy, pul dolanysygy bilen onuň özara baglanysygy hakynda köp sanly çekeleşikleriň ýüze cykmagyna getirýär. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny salgyt, pul, ýygym diýilýän düşünjeleri býujetiň girdejilerini üpjün edýän serişde hökmünde kesgitleýär. Bu düşünje kanunda döwlet tarapyndan belleniýän we edara görnüşli we sahsy taraplardan alynýan, Türkmenistanyň döwlet býujetine gelip gowuşýan hökmany, hususy muzdsuz töleg hökmünde hem-de döwlet işini maliýe taýdan üpjün etmek serişdesi görnüşinde kesgitlenilýär. Salgytlaryň ýokarda getirilýän kesgitlemesi salgyt diýlip atlandyrylýan ykdysady kategoriýanyň diňe tejribede ulanylýan, göze görünýän görnüşiniň mazmunyny häsiýetlendirýär. Her bir ykdysady

kategoriýanyň görnüşi, mälim bolsy ýaly, hiç haçan onuň mazmunyna ýa-da onuň içki mümkinçiliklerine gabat gelýän däldir. Olar jemgyýetiň ösüş derejesine baglydyr.

Salgytlaryň mazmuny diňe bir göze görünýän, salgyt hukuk gatnasyklarynyň çäklerinde giňişleýin, köp halatda bolsa, erkin takyklanylmagyna getirýär. Salgytlar üznüksiz önümçiligiň we jemgyýetçilik islegleriniň hakyky mümkinçiliklerine däl-de, göz önünde tutulýan döwlet çykdaýlarynyň ululygyna deňeşdirilýär. Şol sebäpli salgyt we salgyt salmak ykdysady kategoriýalary nazaryýet-usulyýet nukdaýnazardan öwrenmek örän möhümdir. Salgyt we salgyt salmak kategoriýalarynyň ykdysady kategoriýalar hökmünde öwrenilmegi, salgyt salmak ulgamy bilen hakyky ykdysady binýadyň arasyndaky arabaglanysygyň we biri-birine täsir edişiň ýollarynyň gözläp tapylmagyny göz önünde tutýar. Bu bolsa salgyt salmagyň esasy meseleleriniň biridir.

1.3.3. Salgyt ykdysady kategoriýasynyň ikitaraplaýyn bir bitewi manysy

Dünýä garaýys nukdaýnazaryndan ugur alynsa, salgyt düşüňjesiniň ikitaraplaýyn bir bitewi manysy bar: nazaryýet nukdaýnazaryndan salgyt – ykdysady kategoriýa, salgyt salmak-ykdysady – hukuk kategoriýa, salgyt mehanizmi bolsa salgyt hukugynyň guramacylyk-ykdysady we hukuk kategoriýasydyr. Tejribe we amaly taýdan: salgytpul görnüşinde döwletiň girdejileriniň üstüni doldurmak maksady bilen, hususy taraplaryň we hojalygy ýöredýän birlikleriň girdejileriniň umumylaşdyrylmagynyň görnüşidir, salgyt salmak döwletiň düzgünleşdirilen kanunlarynda salgyt gatnasyklarynyň hukuk ulgamydyr, salgyt mehanizmi bolsa salgyt kanunlarynyň amal edilşiniň anyk sertleriniň jemidir. Ýokarda aýdylanlar salgyt we salgyt salmak ykdysady kategoriýalarynyň tejribe-amaly işlerinde ulanylýandygyny aňladýar.

Salgytlaryň ikileýin ykdysady tebigaty hakyndaky hakykatyň möhümdigini anyklamak salgyt salmagyň ähli ulgamyna dürs seljerme geçirilmegini aňladýar. Ykdysady kategoriýanyň doly hakykata laýyklygyny tejribe-amaly işler anyklaýar – ony tassyklaýar ýa-da ret edýär. Kategoriýalaryň ählisi, şol sanda ykdysady kategoriýalar umumy ýa-da olara tabyn bolan hususy kategoriýalara bölünýärler. Diýmek, nazaryýet nukdaýnazaryndan garaňnynda, salgyt salmak kategoriýasy ykdysady kategoriýa, ýöne salgyt ykdysady kategoriýasyna degişlilikde ol hususy kategoriýa bolup durýar. Salgyt salmak kategoriýasy gaýtadan paýlaýys gatnasyklarynyň jemi hakynda düşünje almaga şert döredýär. Salgyt we salgyt salmak kategoriýalary, ilki başda, olar arkaly ýüze çykýan ykdysady wakalar we hadysalar babatynda pikir aýlamaga mümkinçilik döredýär. Soňra ylmy oýlanmalar her bir ykdysady kategoriýanyň tejribede ulanylyşynyň esasy ugurlaryny işläp düzýär. Hususy ykdysady kategoriýa hökmünde salgyt salmak kategoriýasy salgyt diýlip atlandyrylýan umumy ykdysady kategoriýanyň çuňňur manysyny (mümkinçiliklerini) ykdysady prosesleriň içinde ýüze çykarýar. Salgytlaryň mazmunynda hojalygy ýöredýän birlikleriň we raýatlaryň emläklerini ýa-da girdejilerini umumylaşdyrmak boýunça jemgyýetde bolup geçýän aragatnasyklaryň pelsepe manysy ýatyr. Bu ykdysady kategoriýa raýatlaryň we hojalygy ýöredýän birlikleriň girdejileriniň artykmajyny umumylaşdyrmagyň zerurdygyny hem-de gaýtadan paýlaýys gatnasyklarynyň umumy suduryňy düşünmäge mümkinçilik berýär.

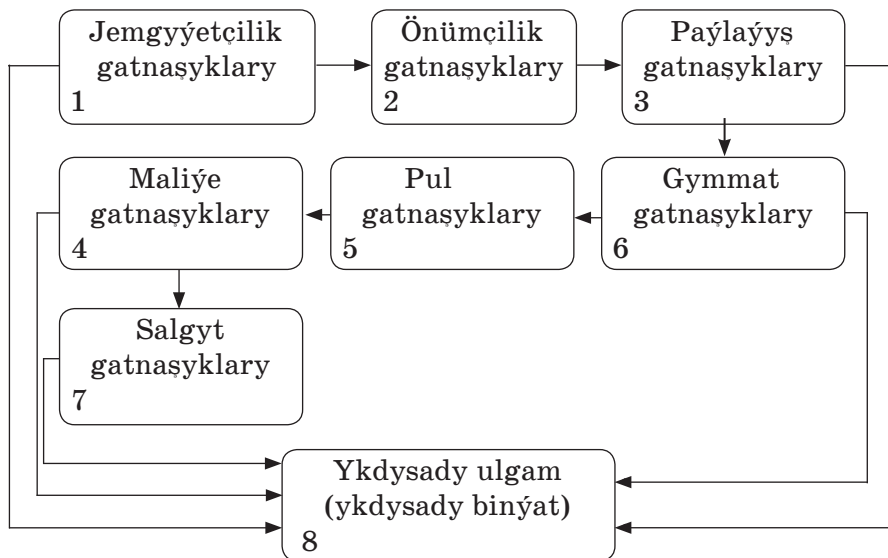
1.4.4. Salgyt salmak ykdysady kategoriýasynyň döwlet çykdaýylary bilen arabaglanysygy we onuň kesgitlenilişi

Salgytlar gönüden-göni döwlet çykdaýylary bilen baglanyşyklydyr. Şol sebäpli salgyt gatnasyklaryna seljerme geçirilende, döwlet çykdaýylarynyň düzümini we

olaryň jemgyýetiň isleglerine laýyk gelýändigini öwrenmek möhümdir. Döwlet çykdajylarynyň amatlasdyrylmagy, salgyt salmagyň kämil ulgamyny gurnamak üçin zerur bolan şertleri döredýär, onuň ähli düzüm bölekleri gönüden-göni täze döredilen gymmat bilen bagly bolup, bu gymmaty jemgyýetiň, hojalygy ýöredýän birlikleriň we şahsy adamlaryň ykdysady bähbitleriniň arasynda takyk deňlikleriň berjaý edilmegini hasaba almak bilen gaýtadan paýlaýar. Diýmek, ýokarda agzalyp geçilen talaplar berjaý edilende, salgyt salmagy ulgam hökmünde kabul etmek bolýar, sebäbi onuň içki düzüm bölekleri, has takygy, onuň salgyt görnüşleri we dolandyrys usullary biri-biri bilen baglanysykly we özüniň bitewiliginde ykdysady binýat bilen şertlendirilýär, onuň bilen birlikde bitewi ykdysady ulgamy düzýär. Ýokarda bellenilip geçilen arabaglanysyk 1-nji şekilde beýan edilýär.

1-nji şekil

Jemgyýetçilik gatnasyklary ulgamynda (bitewi ykdysady ulgamda) salgyt gatnasyklarynyň tutýan orny

Salgyt diýilýän ykdysady kategoriýanyň mazmunynyň tejribede amala aşyrylyşynyň görnüşleriniň jemi hökmünde, salgyt gatnaşyklary ulgamynyň hereket edişiniň aýratynlyklary salgyt salmak ykdysady-hukuk kategoriýasyna, başgaça aýdanynda, belli döwürde we bellibir wagtda jemgyýete zerur bolan salgyt hukuk gatnaşyklaryna kesgitleme bermäge mümkinçilik berýär. **Salgyt salmak – bu gymmatyň pul görnüşi gaýtadan paýlananda emele gelýän hem-de döwletiň isleglerini kanagatlandyrmak maksady bilen hojalygy ýöredýän birlikleriň we hususy eýeleriň girdejileriniň bir bölegini birtaraplaýyn, hususy muzdsuz we deňderejesiz alynmagyny aňladýan ykdysady we guramacylyk-hukuk gatnaşyklarynyň takyk jemidir.**

Salgyt salmagyň ýokarda getirilen kesgitlemesi salgyt hukuk gatnaşyklarynyň hereket edişiniň ilkişadaky sebäpleriniň, başgaça aýdylanda, umumymilli isleglerini kanagatlandyrmak üçin girdejiniň bir bölegini gaýtadan paýlamak zerurlygynyň üstüni açýar. Şonuň netijesinde salgyt salmak ulgamynyň häsiýetnamasy paýlaýyş we gaýtadan paýlaýyş prosesleriniň hakykata laýyk gelýändigine seljerme geçirmegiň netijesinde berlip bilner. Pul görnüşinde hereket edýän we maliýe diýlip atlandyrylýan ykdysady kategoriýa – bu ykdysady wakalary şertlendirýän kategoriýadyr. Bu ýerde gymmatyň paýlanylmagy diňe döwletiň ygtyýar etmegi bilen amala aşyrylýar. Şonuň netijesinde gymmatyň pul görnüşiniň gaýtadan paýlanylyşyna döwletiň gatnaşmagyna salgytlaryň ýüze çykmagynyň ilkinji sebäpleriniň biri, ýagny salgytlaryň hereket etmeginiň başlangyç şerti hökmünde seretmelidir.

Mysal. Dünýä salgyt tejribesini öwrenmekde ýetilen üstünliklerden ugur alynsa, onda salgyt salmak ykdysady kategoriýanyň kesgitlemesine teswirleme berlende şu soraglar ýüze çykýar:

1. Salgyt salmak ykdysady kategoriýanyň kesgitlemesinde haýsy ykdysady, maliýe we guramacylyk-hukuk

gatnaşyklarynyň takyk ýörelgeleriniň jemi hakynda aýdylýar?

2. Näme üçin gymmatyň diňe pul görnüşi paýlanylýar? Gymmatyň düzüminde salgytlar nähili orun tutýar?

3. Salgyt salmak ykdysady kategoriýanyň kesgitlemesinde hojalygy ýöredýän birlikleriň girdejileriniň bir böleginiň döwletiň ulanylmagyna birtaraplaýyn, deň derejesiz we mejburiy muşdsuz alynýandygy hakynda bellegenip geçilýär. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň namalarynda ýökarda aýdylanlar öz beýanyny tapýarmy?

4. Salgytlary jemgyýete bähbitli ykdysady kategoriýa hökmünde baha bermäge näme esas bolup durýar?

Çözülişi.

1. Salgyt salmak ykdysady kategoriýanyň kesgitlemesinde agzalyp geçilýän ykdysady-maliýe gatnaşyklarynyň ýörelgeleri şu aşakdakylardyr:

a) durnuklylyk, salgyt kanunlarynyň gaýdymlaýyn güýjüni gadagan etmek;

b) salgyt salmagyň köp ugurly (uniwersial) ulgamyna geçmek;

c) salgytlary ýeke gezek ýygnamak;

d) salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan ähli gatnaşyjylar üçin salgyt ýüküni deň paýlamak;

e) salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleriniň arasynda deňligi üpjün etmek;

ä) ykdysady bähbitleriň deňligini salgyt salmagyň üsti bilen üpjün etmek.

Guramachylyk-hukuk gatnaşyklarynyň ýörelgeleri merkezleşdirmezlik we bitewilik diýen iki bölekden ybarat durýar.

2. Bazar ykdysadyýetiniň häzirki zaman kämil nusgasyny ulanýan döwletleriň çäginde ähli hasaplaşyklar nagt we nagt däl görnüşinde amala asyrylýar. Bu bolsa haryt-pul gatnaşyklarynyň ösüş derejesi bilen şertlendirilýär. Salgytlar edara görnüşli we şahsy taraplaryň girdejisinden ýa-da emläginden ugur alnyp hasaplanýlar we tutulyp

alynýar. Eger-de hojalyk gatnaşyklarynda barter (biri-biri bilen önüm calaşmak) gatnaşyklaryna ýol berilýän bolsa, onda her bir öndürilen we ýerleşdirilen önümiň mukdaryna degişli walýutada baha kesilýär. Şol sebäpli salgyt salmak ykdysady kategoriýasynyň kesgitlemesinde gymmatyň pul görnüşi gaýtadan paýlanylýar diýlip nygtalýar. Kärhana önüm öndürmek üçin hökmany ýagdaýda cykdajy edýär, mysal üçin, çig mal, materiallar, is haky, ulanyş tölegler we ş.m. Harajatlaryň jemi önüminiň özüne düşýän gymmatyny düzýär. Önümçiligi giňeldilen esasyda amala aşyrmak üçin kärhana peýda almaly. Diýmek, öndürilen önümiň gymmaty önümiň özüne düşýän gymmatyndan we peýdadan ybaratdyr. Önüm alyja ýerleşdirilende, öndürilen önümiň gymmatyna goşmaça tölegler (eger-de öndürilen önümden goşmaça töleg tölenilmäge degişli bolsa) we goşulan baha üçin salgyt goşulýar. Ondan başga-da Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, kärhana alan peýdasyndan peýdadan alynýan salgydy, emläk üçin salgydy, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydy we býujete hökmany tölenilmeli gaýry tölegleri töleýär.

3. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 7-nji maddasynda "Salgyt – döwlet işini maliýe taýdan üpjün etmek maksady bilen, döwlet tarapyndan bellenilýän we edara görnüşli we şahsy taraplardan alynýan, Türkmenistanyň döwlet býujetine gelip gowuşýan hökmany, hususy muzdsuz tölegdir" diýlip, salgyda kesgitleme berilýär. Hojalygy ýöredýän birlikleriň we hususyýetçileriň girdejileriniň bir böleginiň döwletiň ulanylmagyna birtaraplaýyn, deňderejesiz alynmagy, salgyt töleýjileriň salgytlary döwlet býujetine deňderejesiz töleýändigini we bu tölegleriň olara gaýtaryp berilmeýändigini aňladýar. Salgytlar salgyt töleýjilere diňe salgyt kanunçylygynda göz önünde tutulan ýagdaýda gaýtarylyp berilýär, bu ýagdaýlar "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 49-njy maddasynda öz beýanyny tapýar. Salgytlaryň mejbu-

ry muzdsuz alynmagy, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 58-70 maddalaryna laýyklykda üpjün edilýär.

4. Salgytlara jemgyýete bähbitli ykdysady kategoriýa hökmünde baha bermäge şu aşakdakylar esas berýär:

- diňe täze döredilen gymmatyň bir bölegi gaýtadan paýlanylýar;

- jemgyýetiň islegleriniň doly kanagatlandyrylmagy-salgyt usuly bilen gymmatyň gaýtadan paýlanylyşynyň esasy maksadydyr;

- salgyt usuly bilen gymmatyň gaýtadan paýlanylmany, hojalyk işleriniň ähli cygyrlarynda girdejileriň derejesini ýokarlandyrmak şertlerinde alnyp barylýar;

- salgyt usuly bilen gymmatyň gaýtadan paýlanylmany, eýeçiligiň dürli görnüşleriniň arasynda deňagramlygy saklamak we bäsleşige ukyply ykdysady gursawy döretmek maksady bilen üznüksiz önümçilige gatnaşyjylaryň bähbitlerini hasaba almak bilen amala aşyrylýar.

Döwlet – bu gymmatyň gaýtadan paýlanylýan pul görnüşli düzüm böleklerini salgyt we gaýry görnüşlere nusgalaşdyrýan hojalygy ýöredýän we hukuk taýdan wekillendirilensubýektdir. Diýmek, salgytlaryň hereket etmegine kanuny esas döreýär we sol sebäpli, salgyt düşünjesiniň döwletiň döremegi bilen ýüze cykandygyny nygtamak maksada laýykdyr. Döwletiň bolmagy – salgyt gatnaşyklarynyň we umuman, maliýe gatnaşyklarynyň hereket etmegi üçin ilkinji şertleriň biridir. Gymmatyň islendik görnüşde paýlanylmany we gaýtadan paýlanylmany adamlaryň hem aňynda, hem-de hakyky durmuşynda bolup geçýän wakalardyr. Gymmatyň paýlanylmany jemgyýetiň ýasaýşa bolan ukyplylygynyň esasy şertidir, onuň degişli ykdysady kategoriýalara aňly-düşünjeli laýyk getirilmegi bolsa, ylmy pikirleriň ösmegini hem-de olaryň durmuş tejribesine ornaşdyrylmany aňladýar. Salgyt salmagyň ylmy esaslary, mysal üçin, salgytlaryň aýry-áýry görnüşleriniň

saýlanyp-seçilmegi, olary ýygnamagyň şertleri, taraplaryň borçlarynyň we hukuklarynyň takyklanylmagy, salgyt kanuncylygynyň bozulmagy üçin jogapkärçiligiň derejesi we ş.m. ýurduň içinde näçe yhlas bilen öwrenilýän we mahabatlandyrylýan bolsa, şonça-da salgyt-hukuk gatnaşyklarynyň kämilleşdirilmegi ykdysady taýdan has ýokary derejede esaslandyrylýar.

1.5.5. Bitewi ykdysady ulgamda (ykdysady binýatda) salgyt gatnaşyklarynyň şertlendirilmegi, olaryň paýlaýys we gaýtadan paýlaýys häsiýetleriniň seljermesi

Her bir ykdysady kategoriýa ykdysady durmuşyň hakykylygyna akyl ýetirmek üçin oýlanysykly gurulýar. Soňra olar ulgamlary we mehanizmleri döretmek üçin ulanylýar. Bu ulgamlaryň kömegi bilen onuň içki, çuňňur mümkinçilikleriniň üsti açylýar, başgaca aýdanynda, döwrüň anyk wagtynda diňe bu ykdysady kategoriýa mahsus bolan häsiýetler durmuşa ornaşdyrylýar. Salgyt düşüňjesi her bir adamyň aňynda gymmaty döreden tarapdan döwletiň peýdasyna tölenilýän pul görnüşindäki töleg hakynda pikir döredýär. Pul görnüşinde gymmatyň hereket etmegi, göni we göçme manysynda paýlaýys we gaýtadan paýlaýys gatnaşyklary aňladýar. Bu gatnaşyklar durmuş zerurlygy bilen şertlendirilýär we hut şol sebäpli gymmatyň pul görnüşü salgyt ykdysady kategoriýany hem-de salgyt salmak guramaçylyk-ykdysady kategoriýa bilen şerlendirilýär. Bu ýagdaýda jemgyýete zerur bolan ykdysady kategoriýa hökmünde, salgyt salmak ykdysady kategoriýa jemgyýetçilik maksatlary üçin önümçilikde döredilen gymmatyň bir bölegi gaýtadan paýlananda emele gelýän ykdysady-hukuk gatnaşyklarynyň jemini takyklaýar. Şol bir pursatda, diňe önümçilikde döredilen gymmaty paýlap bolýar we ony salgyt we salgyt salmak ykdysady kategoriýalary öz içine alýan, maliýe diýlip atlandyrylýan ykdysady kategoriýa kesgitleýär.

Umumy hem-de hususy ykdysady kategoriýalar öwrenilende, olaryň sertlendirýän gatnasyklarynyň düýp mazmunyny anyklamak möhümdir. Şonuň ýaly gatnasyklaryň jemini takyklyk we olaryň hereket ediş mümkinçiliklerini öwrenip, bu ykdysady kategoriýanyň içki kuwwatynyň üstüni açmaga doly ýardam berýän görnüşlerini gözläp tapmak zerurlygy ýüze çykýar. Anyk döwürde we bitewi ykdysady ulgamda ykdysady gatnasyklaryň gurlusynyň degişli görnüşlerini, has takygy, tejribede ykdysady kategoriýanyň içki kuwwatynyň amala asyrylysynyň ýollaryny ulanyp, ykdysady prosesleri dolandyryňan ulgamy gurmaga mümkinçilik döreýär. Şol sebäpli, kämil salgyt ulgamyny gurmak üçin, döwletiň peýdasyna girdejileriň ýygnaýlysynyň salgyt we salgyt däl görnüşlerini tapawutlandyrmak maksada laýykdyr.

1.6.6. Salgyt we salgyt salmak ykdysady kategoriýalara bildirilýän talaplar we salgytlar baradaky nazaryýetiň ykdysady esaslarynyň düzülmegi

Salgyt salmagyň nazaryýeti maliýe hakyndaky nazaryýetiň aýrylmaz bölegidir. Maliýe gatnasyklarynyň aýrylmaz düzümlük bölegi hökmünde salgyt gatnasyklarynyň ykdysady mazmunyny öwrenmek, häzirki döwürde öňe sürülýän meseleleriň esaslarynyň biri bolup durýar. Şol bir pursatda salgyt we salgyt salmak ykdysady kategoriýalaryň mazmuny bilen sertlendirilen talaplara laýyk gelýän salgyt mehanizmini tejribede gurnamak üçin edara görnüşli we şahsy taraplaryň girdejileriniň bir bölegi döwletiň peýdasyna alnanda, täze döredilen gymmatyň gaýtadan paýlanylysyny suratlandyryňan salgyt gatnasyklarynyň öwrenilmegi ýeterlikli däl. Diýmek, salgyt mehanizmini döretmek üçin salgyt we salgyt salmak ykdysady kategoriýalaryna bildirilýän talaplar şu aşakdakylardyr:

birinjiden, salgyt salynmagy eýeçiligiň görnüşiniň üýtgemegini sertlendirýär. Edara görnüşli we şahsy taraplaryň

döreden we olaryň eýeçiliginde bar bolan gymmatyň bir bölegini pul görnüşinde döwletiň haýryna geçirilmegi, döwlet gaznasyna serişdeleriň alynmagynyň salgyt görnüşini aňladýar;

ikinjiden, öz ykdysady mazmuny boýunça salgyt salynmagyň kämil ulgamy maddy, zähmet we pul serişdelerini olaryň eýeleriniň ulanmagynyň netijesinde alynýan gosmaça girdejileriniň bir bölegini döwletiň haýryna geçirilmegine esaslanýar;

üçünjiden, salgyt salynmagyň kämil ulgamy täze döredilen gymmatyň çäklerinde gurulmalydyr, başgaça aýdanyňda, harytlaryň, işleriň we hyzmatlaryň öndürilişiniň köpelmegine gönükdirilýän maýa goýumlaryň möçberine salgyt salynmaly däldir;

dördünjiden, salgyt salynmagyň kämil ulgamy döwlet we şahsy ykdysady bähbitleriň, şeýle-de hojalygy ýöredýän birlikleriň bähbitleriniň arasynda deňhukuklylygy üpjün etmelidir.

Netijeli salgyt mehanizmini gurmak üçin, ýokarda agzalyp geçilen talaplar salgyt salmagyň nazaryýetini esaslandyran umumy gollanmalardyr. Salgyt salmagyň nazaryýeti umumy gollanmalary aýdyňlaşdyrýar we salgyt salmagyň gurluşynyň ylmy-amaly ýörelgelerini kesgitleýär. Salgyt salmagyň häzirki zaman ulgamy, onuň guramaçylyk-hukuk ýörelgeleri salgyt mehanizminiň düzüm böleklerini we olaryň öz arasynda ýakyn arabaglanysykda hereket edişini takyklamalydyr. Salgyt salmagyň nazaryýetiniň ykdysady esaslary salgytlaryň düzüm böleklerini (salgydy töleýjileri, salgyt salynýan binýatlary, salgyt özenlerini, salgytlaryň möçberlerini, salgytlaryň tölenilýän möhletlerini, salgytlar boýunça berilýän ýeňillikleri we ş.m.) hakyky many-mazmun bilen üpjün edýär. Ýokarda aýdylanlar kanunda göz önünde tutulan salgytlaryň görnüşlerine hem-de anyk döwre salgyt ulgamynyň önünde duran meselelere baglylykda amala aşyrylýar. Adaty bolşy ýaly, salgyt salmagyň esa-

sy ugurlarynyň işlenip düzülmegi, döwletiň içki ykdysady bähbitlerine esaslanýar. Ykdysady ösüşiň depginleri esas diýlip alynýar, salgytlaryň mümkin boljak kuwwatlygy kesgitlenilýär, salgyt ulgamynyň saýlanyp-seçilen esasy ugurlarynyň ykdysadyýete soňraky täsir edişiniň şekilleri işlenip düzülýär.

1.7.7. Salgyt we salgyt salmak ykdysady kategoriýalarynyň üsti bilen ýetilýän netijeler we salgyt salmagyň häzirki zaman ulgamynyň çözüň meseleleri

Salgyt we salgyt salmak ykdysady kategoriýalary we salgyt nazaryýetiniň ykdysady esaslary barada täze many çykarylanda nähili netijelere gelinýär? Olar şu aşakdakylardyr:

birinjiden, salgytlar döwlet tarapyndan kanun esasynda berkidilýän we ýurduň ykdysady binýadynyň ýagdaýyna baglylykda girizilýän hökmany töleglerdir;

ikinjiden, salgyt salynmagy raýatlaryň we hojalygy ýöredýän birlikleriň girdejileriniň ähli jemini gursap alýar (ulanylýan salgyt möçberleri we salgyt ýeňillikleri bilen kadalaşdyrylyşy hasaba almak bilen);

üçünjiden, salgytlar döwlet girdejileriniň ýygnaýsynyň takyk bolmagyny üpjün edýär;

dördünjiden, hojalygy ýöredýän birliklerden ýygnaýan salgytlar önümçiligiň ösüşini höweslendirmelidirler;

bäşinjiden, her bir salgytda olaryň ýygnaýjy (fiskal)we kadalaşdyrys wezipeleriniň ykdysady taýdan deňagramlylygy üpjün edilmelidir. Salgytlaryň fiskal we kadalaşdyrys wezipeleriniň ykdysady taýdan deňagramlygynyň üpjün edilmeginiň geljegi has umytdydyr, sebäbi olaryň düýpli utgaşdyrylmagy hem-de degişli deňagramlylygy önümçilik güýçleriniň we önümçilik gatnaşyklarynyň ösüş depginlerine we derejesine salgyt mehanizminiň has netijeli tä-

sir etmegine ýardam bolýar, jemgyýetçilik isleglerini doly kanagatlandyrmak üçin degişli şertleri döredýär. Diýmek, salgyt salmagyň häzirki zaman ulgamy aşakdakylary üpjün edýär:

a) diňe täze döredilen gymmatyň gaýtadan paýlanylmagyny;

b) jemgyýetçilik islegleriniň doly kanagatlandyrylmagyny;

c) hojalygyň ýöredilýän ähli ugurlarynda girdejileriň derejesini saklamak we ýokarlandyrmak şerti bilen gymmatyň gaýtadan paýlanylyşynyň amala aşyrylmagyny;

d) eýeçiligiň dürli görnüşleriniň arasynda deňagramlylygy saklamak hem-de bäsleşige ukyply ykdysadyýeti döretmek maksady bilen üznüksiz önümçilige gatnaşýan ähli gatnaşyjylaryň bähbitlerini üpjün edýän gymmatyň paýlanylmagyny.

"Salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalarynyň ýokarda agzalyp geçilen alamatlary we häsiýetleri salgyt gatnaşyklarynyň ösüşiniň we kämilleşdirilişiniň kanuna laýyk gelyändigini iş ýüzünde subut edýär. Olaryň durnuklylygy soňra salgyt kanunlarynda öz beýanyny tapýar.

"Salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalarynyň nazaryýet esaslary" atly tema boýunça öz-özüňi barlamak üçin soraglar

1. Döwletiň pul gaznasyna salgytlar haýsy guramalar tarapyndan ýygnaýar?

2. Raýatlaryň töleýän tölegleri hökmünde salgytlaryň ýüze çykmagynyň esasy alamatlary nämeden ybarat?

3. Salgytlaryň durmuş-ykdysady mazmuny haýsy şertler bilen şertlendirilýär?

4. Salgyt salmakda ulanylýan deduksiýa we induksiýa usullarynyň manysy nämeden ybarat?

5. Adamzadyň ilkidurmuş jemgyýetinden häzirki döwre çenli salgytlaryň haýsy aňlatmasy üýtgewsiz galypdyr?

6. Gul eýeçiligi we feodalçylyk jemgyýeti döwürlerinde salgytlar haýsy görnüşlerde ýygnaýpdyr?

7. Haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegi bilen, feodalçylyk jemgyýetinde salgytlaryň haýsy görnüşleri ýüze çykypdyr? Salgytlaryň we ýygymlaryň esasy töleýjileri kim bolupdyr?

8. Feodalçylyk jemgyýetinden kapitalistik jemgyýete geçmekde salgytlaryň nähili orny bolupdyr?

9. Haýsy jemgyýetçilik döwründe salgytlaryň kadalaşdyrys wezipesi ýaýbaňlandyryldy we giňden ulanylyp başlanyldy?

10. Salgyt kadalaşdyrmasyň kömegi bilen haýsy netijelere ýetilýär?

11. Salgyt hakyndaky taglymat nämäni öwrenýär?

12. Önümçilik gatnaşyklarynyň çäginde paýlaýys gatnaşyklary haýsy gatnaşyklary takyklaýar, olaryň arasynda haýsy gatnaşyklar tapawutlandyrylýar?

13. Önümçilikde döredilen täze gymmat paýlanylanda, salgytlar önümçilik prosesiniň bir bölegi bolup bilýärmi?

14. Salgytlar önümçilik we paýlaýys gatnaşyklarynyň ähli düzümini şertlendirýärmi ýa-da diňe bir bölegini?

15. Salgyt gatnaşyklary maddy önümçiligiň haýsy gatnaşyklaryna tabyn bolýarlar we önümçilik gatnaşyklarynyň, öndüriji güýçleriň, alyş-çalşyň talaplaryna laýyklykda üýtgeýärmi?

16. Maliýa degişlilikde salgytlar haýsy derejeli maliýe kategoriýasy diýlip hasap edilýär?

17. Salgytlar görnüşinde ýygnaýan milli girdejiniň bir bölegi döwletiň haýsy pul gaznasyna gelip gowuşýar?

18. Döwletiň peýdasyna salgytlaryň alynmagy, gymmatyň paýlanylysynyň haýsy görnüşini alamatlandyrýar?

19. Jemgyýetçilik mazmunyndan başga, salgytlaryň ýene-de nähili mazmuny bar we bu mazmun nämäniň köme-gi bilen jemgyýetiň agzalarynyň girdejileriniň bir böleginiň döwletiň peýdasyna alynmagyny üpjün edýär?

20. "Salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady katego-riýalarynyň nazaryýeti nämäni öwrenýär?

21. "Salgyt" düşünjesi köp manyly jähtde takyklany-landa haýsy ykdysady çekeleşikler ýüze çykýar?

22. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Ka-nuny "salgyt", "paç", "ýygym" diýilýän düşüňjeleri nähili görnüşde kesgitleýär?

23. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanu-nynda salgytlar babatynda berilýän kesgitlemä teswirleme geçiriň. Bu kesgitleme salgytlaryň nazaryýet babatynda berilýän kesgitlemesine laýyk gelýärmi we salgytlaryň tejribede ulanylyş alamatlaryny şertlendirýärmi?

24. "Salgyt" ykdysady kategoriýasynyň görnüşi onuň mazmunyna ýa-da içki mümkinçiliklerine gabat gelýärmi?

25. "Salgyt" we "salgyt salmak" kategoriýalary ykdysady kategoriýalar hökmünde öwrenilende, öwre-nilmeli meseleleriň haýsysy esasy mesele?

26. Ykdysady nazaryýet nukdaýnazaryndan "salgyt" näme, "salgyt salmak" näme, "salgyt mehanizmi" näme?

27. Tejribe we amalyýet babatynda "salgyt" näme, "salgyt salmak" näme, "salgyt mehanizmi" näme?

28. "Salgyt" ykdysady kategoriýa degişlilikde, "salgyt salmak" ykdysady kategoriýa umumy kategoriýamy ýa-da hususy?

29. "Salgyt salmak" ykdysady kategoriýa haýsy gatnaşyklar babatynda düşünje almaga mümkinçilik berýär?

30. Jemgyýetçilik gatnaşyklary ulgamynda salgyt gatnaşyklarynyň tutýan ornuna düşündiriş beriň.

31. "Salgyt salmak" ykdysady kategoriýasynyň kesgitlemesinden ugur alyp, şu sowallara jogap beriň:

a) näme üçin ykdysady we guramaçylyk-hukuk gatnaşyklary döredilen gymmat gaýtadan paýlanylanda ýüze çykýar we döredilen gymmatyň ilkinji paýlasdyrylysynda bu gatnaşyklara orun ýok?

b) näme üçin "salgyt salmak" ykdysady kategoriýa hojalygy ýöredýän birlikleriň we hususyýetçileriň girdejileriniň bir böleginiň birtaraplaýyn, hususy muzdsuz we deňderejesiz alynmagyny aňladýar?

32. Gymmatyň pul görnüşiniň gaýtadan paýlanylmagyna döwletiň özi gatnaşarmy?

33. Gymmat gaýtadan paýlanylanda, döwletiň özi haýsy görnüşde çykyş edýär?

34. Salgytlaryň ýüze çykmagy döwletiň hereket etmegi bilen şertlendirilýärmi?

35. Pul görnüşinde gymmatyň paýlanylmagy haýsy gatnaşyklary aňladýar?

36. Salgyt mehanizmi gurlanda "salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalara haýsy talaplar bildirilýär?

37. "Salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalary we salgyt nazaryýetiniň ykdysady esaslary babatynda täze many çykarylanda, haýsy netijilere gelinýär?

38. Türkmenistanyň täze salgyt ulgamy haýsy ugurlary üpjün edýär?

II BAP. SALGYT SALMAGYŇ USULYÝET ESASLARYNYŇ IŞLENIP DÜZÜLMEGI WE ONUŇ ÝÖRELGELERI

2.1.8. Salgyt salmagyň usulyýeti hakynda umumy düşünje we onuň öz içine alýan düzüm bölekleri

Jemgyýet ähmiýetli işleri we harajatlary amala aşyrmak üçin hususyýetçileriň emläginiň we baýlygynyň bir bölegini umumylaşdyrmak zerurlygyny sertlendirýän düşünje salgytlara bolan pelsepe garaýsyň cygryny tassyklaýar. Tebigy-fiziologiýa sebäplere görä, adamzat jemgyýeti kysymdaş däl, bu bolsa tebigy hadysalara we daşarky hereketlere garşy durmaga, bilelikde şäher gurluşyk işlerini amala aşyrmaga, zähmete ukypsyzlary saklamaga we köpsanly gaýry jemgyýetçilik isleglerini üpjün etmäge adamlary öz tagallalaryny we baýlyklaryny birleşdirmäge mejbur edýär. Adamlaryň ýokarda agzalyp geçilen tagallalarynyň birleşdirilmegi salgytlaryň ýüze çykmagynyň ilkinji sebäplerini düşündirýär.

Salgytlaryň islendik jemgyýete hökmanydygyna akyl ýetirmek bilen, ykdysady taglymatynyň esaslandyryjylary salgyt salmagyň düýpli ýörelgelerini we salgytlary "sadaka bermek", "meýletin tölenilýän mündürimler", "ätiýaçlandyrys tölegleri", "jemgyýetçilik hyzmatlary üçin tölegler" we ş.m. görnüslerinde kesgitleýdirler. Jemgyýetiň durmuşa ukyplylygyny üpjün edýän proses hökmünde ykdysady nazaryýetiň aýrybaşgalanan cygry görnüşinde salgytlar hakyndaky nazaryýetiň ýüze çykmagy, salgyt salmak ylmynyň pajarlap ösmegine sert döretdi. Salgyt salmagyň ylm hökmünde ulgamlaryň kabul edilmegini,

häzirki zaman alymlar haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegi we köp ýurtlarda döwletiň esaslarynyň berkidilmegi bilen düşündirýärler. A. Marsal, J. Gelbreýt, P. Samuelson we başgalar häzirki döwür üçin hem möhüm bolup duran salgyt salmagyň halkara ähmiýetli ylmy nazaryýetiniň bosagasyna da duran alymlardyr. Hut, şol döwürden başlap, ykdysatçylar salgytlary üznüksiz önümçiligiň aýrylmaz bölegi we geljekde ykdysadyýeti ösdürmegiň esasy şertleriniň biri hökmünde tekrarlapdyrlar.

Mysal. Dünýä tejribesine laýyklykda, salgyt salmagyň oňyn salgyt ulgamyny gurnamak üçin esasy 4 sany ýörelgä eýermeli. Birinjisi – salgyt salmagyň gurluşynyň maliýe ýörelgesi, ikinjisi – salgyt salmagy ykdysadyýetiň ösüş maksatlaryna laýyk getirmek, üçünjisi – salgyt salmagyň etiki we adalatlylyk, dördünjisi – edara ediş-tehniki ýa-da salgytlary dolandyrmak ýörelgeleri. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynda we Türkmenistanyň beýleki salgyt namalarynda ýokarda agzalyp geçilen dünýä tejribesine laýyk gelýän salgyt salmagyň ýörelgeleri ulanylýarmy?

Çözülişi. Salgyt salmagyň ilkinji ýörelgesi, ýagny salgyt salmagyň gurluşynyň maliýe ýörelgesi, jemgyýetçilik isleglerini kanagatlandyrmak nazaryýeti, has takygy salgyt salmagyň ýeterlik we maýyşgak bolmagy bilen sertlendirilýär. Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy döwletiň maliýe meýilnamalarynda göz önünde tutulan ugurlary maliýeleşdirmek üçin, ony salgyt usuly bilen ýygnaýan zerur bolan pul serişdeleri bilen üpjün edýär we şol babatda hereket edýän salgytlar salgyt töleýjileriň ählisi üçin ýaramly bolup durýar. Ol bolsa Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň maýyşgaklygyny oňyn tarapdan häsiýetlendirýär. Salgyt salmagy ykdysadyýetiň ösüş maksatlaryna laýyk getirmek ýörelgesi (ikinci ýörelge), Türkmenistanyň gysga we uzak möhletlere niýetlenen ykdysady meýilnamalarynda öz beýanyny tapýar. Salgyt salmagyň üçünji ýörelgesi, ýagny

salgyt salmagyň etiki ýa-da adalatlylyk ýörelgeleri "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 1-nji, 49-njy, 75-nji, 78-nji, 79-njy we gaýry köp sanly maddalarynda göz önünde tutulýar. Salgyt salmagyň edara ediş-tehniki ýa-da salgytlary dolandyrmak ýörelgesi (dördünji ýörelge) "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 71-94-nji we gaýry maddalarynda eriş-argaç bolup geçýär.

Salgyt salmagyň usulyýet esaslarynyň işlenilip düzülmegi, taryhy jähtde salgytlaryň dürli görnüşleriniň ulanylys tejribesiniň ulgamlasdyrylmagy, salgytlar hakyndaky nazarýetiň ylmy taýdan kämilleşdirilmegi we şonuň esasynda salgyt hukuk gatnaşyklarynyň ählitaraplaýyn kämil hukuk düzüminiň işlenilip taýýarlanylmagydyr. **Salgyt salmagyň usulyýeti salgyt diýilýän düşünjäniň asyl manysyny nazaryýet, ylmy-amaly we esasy ugurlarynyň hukuk taýdan esaslandyrylmagydyr, has takygy, şol bir wagtda salgytlary hakyky ykdysady kategoriýa we salgyt töleýjiler bilen döwletiň arasynda ýüze çykýan hukuk aragatnaşyklarynyň anyk görnüşi hökmünde öwrenilmegidir.**

Mysal. Dünýä ülnülerine laýyk salgyt ulgamyny gurmak üçin salgyt salmagyň dört sany esasy ýörelgelerini (maliýe, salgyt salmagy ykdysadyýetiň ösüş maksatlaryna laýyk getirmek, salgyt salmagyň etiki ýa-da adalatlylyk, edara ediş-tehniki ýa-da dolandyrmak) berjaý etmeli. Salgyt gatnaşyklarynyň gurluşynyň bu ýörelgeleri gymmatyň (jemgyýetiň jemi girdejisiniň, başgaça, maliýe serişdeleriniň jeminiň) paýlanylmagynyň mazmuny, kanunalaýyklygy, döwürleýinligi hakyndaky düýpli ylmy düzgünnamalarynyň cygrydyr. Ýokarda agzalyp geçilen ýörelgelerden başga-da Türkmenistanyň häzirki salgyt ulgamynyň gurluşyna nähili şertler täsir etdi?

Çözülişi. Türkmenistanyň häzirki zaman salgyt ulgamynyň gurluşyna döwletiň gurluşynyň we milli ykdysadyýetiniň aýratynlyklary täsir etdi. Döwlet we hukuk hakyndaky ylmyň kesgitleýän ykdysady kanunlarynyň

jemleýji düzgünleri salgytlaryň asyl manysyny usulyýet taýdan öwrenilmeginiň esaslaryny düzýär. Şol nukdaýnazardan salgyt hukuk gatnasyklarynyň düzümi we düzümleri esaslandyrylýar. Usulyýet taýdan üpjün edilmegi salgyt salmagyň aýrylmaz bölegidir. **Salgyt salmagyň görnüşleriniň saýlanyp-seçilmegi we salgytlaryň hasaplanylsynyň we tölenilişiniň guramacylyk-hukuk tertibiniň kabul edilmegi, salgyt hukuk gatnasyklaryna gatnasýan gatnasyjylaryň hukuklarynyň we borçlarynyň kesgitlenilmegi, salgyt salmagyň usulyýetiniň esaslaryny düzýär.** Diýmek, salgyt salmagyň usulyýetine şu aşakdakylar degişlidir:

- salgyt gatnasyklarynyň talaba laýyklygynyň nazarýet we ylmy-amaly taýdan esaslandyrylmagy;

- önümçiligiň şertleri bilen salgyt salmagyň arabaglanysygynyň kesgitlenilmegi;

- döwletiň ykdysady binýadyna we gurluşyna laýyk gelýän salgyt salmagyň esasy ugurlarynyň saýlanyp-seçilmegi;

- salgyt kanuncylygynyň işlenilip düzülmegi we onuň kabul edilmegi;

- salgyt hukuk gatnasyklaryny guramak üçin salgytlar boýunça usulyýet we gözükdirme görkezmeleriniň düzülmegi we tassyklanylmagy.

Ýurduň ykdysady ýagdaýyna we döwletiň alyp barýan syýasatyna laýyk gelýän salgyt salmagyň usulyýetiniň işlenilip düzülmegi, salgyt kanuncylygynyň kämilleşdirilmeginiň her bir tapgyrynyň çäginde usulyýet işleriniň tamamlanandygyny aňladýar. Salgyt hukuk gatnasyklarynyň kämilleşdirilmegi wagtda we giňişlikde çäksizdir. Salgytlary kämilleşdirmekde ýetilýän üstünlikler, ykdysady gatnasyklaryň ähli ulgamynyň ylmy taýdan işlenilip düzülişi we onuň esaslandyrylyşy bilen kesgitlenilýär. Salgyt kanuncylygyny kämilleşdirmegiň tapgyrlarynyň arasyndaky wagt araçägi, täze salgyt

üýtgeşmeleriniň kabul edilen döwrüne kanun hökmünde hereket edýän salgyt salmak ulgamynyň döwletiň ykdysady binýadyna laýyk gelýän derejesi bilen şertlendirilýär. Her bir döwletiň milli salgyt ulgamy usulyýet binýadynyň, ýagny salgyt salmak hakyndaky nazaryýet we ylmy-amaly düzgünleriniň toplumynyň esasynda hereket edýär. Bu meseläniň ara alnyp çözülmegi netijesinde, salgyt hukuk gatnasyklaryna gatnaşan gatnasyjylaryň we olaryň hereket ediş çäklerini çäklendirýän çemeleşmeler bilen tapawutlandyrylýan salgyt konsepsiýalary ýüze çykýar.

2.2.9. Salgyt salmagyň usulyýeti işlenilip düzülen salgyt ulgamyny kämilleşdirmegiň esasy ugurlarynyň takyklanylysy

Salgyt salmak ulgamy wagt giňişliginde we her bir döwletiň çäginde kämillesip, "salgyt" ykdysady kategoriýanyň nazaryýet mazmunynda onuň giň mümkinçilikleri has doly möçberde beýan edilýär we ol öz durkuna kem-kemden aralaşýar. Ýetilen bu sepgit salgyt salmak ulgamynyň salgyt tejribesinde oňyn ulgam bolýandygyny aňladýar, başgaça aýdanynda, salgyt salmak ulgamy adalatlylyga, deňlige, kadalylyga, demokratiýa we jemgyýete bähbitli bolmaklyga esaslanýar.

Oýlanyşykly-paýhasly düzülen şekil esasynda salgydyň mazmunyna seljermäniň geçirilmegi onuň ikileýin häsiýetiniň öwrenilmegini talap edýär. Salgyt pelsepe we ykdysady kategoriýasy hem-de, şol bir pursatda, döwletiň girdejiler gaznasy (býujeti) doldurylanda kanun esasynda kabul edilýän hukuk aragatnasyklarynyň anyk görnüşidir. Ykdysady kategoriýa hökmünde salgytlaryň asyl manysyna geçirilýän seljerme, giňeldilen üznüksiz önümçiligiň we onuň aýry-aýry düzümleriň, ylaýta-da, gymmatyň pul görnüşinde paýlanylysynyň we gaýtadan paýlanylysynyň kanuna laýyk gelýändigleriniň öwrenilmegine esaslanýar. Ykdysady prosesleriň netijesinde her bir ykdysady katego-

riýa özüniň anyk görnüşlerini şekillendirýär. Döwletiň gaznasyna jemgyýetiň jemi girdejisiniň bir bölegini mejbury, muzdsuz we birtaraplaýyn almak usuly hökmünde salgytlar anyk ykdysady giňişligiň, döwletiň gurluşynyň we dolandyrylyşynyň anyk ulgamynyň artykmaçlyklaryny we kemçiliklerini şertlendirýär. Salgyt hukuk gatnaşyklarynyň derejesiniň kämilligine laýyklykda, her bir döwletiň ykdysadyýetiniň ösüşine ýa-da pese düşüşine baha berilýär.

Her bir milli salgyt ulgamy hakyky (obýektiv) usulyýet binýadynyň, has takygy, salgyt salmak binýady hakyndaky nazaryýet we ylmy-amaly düzgünleriniň toplumynyň esasynda hereket edýär. Özüniň ykdysady we syýasy kämilliginiň derejesine baglylykda, her bir döwlet kanun esasynda salgyt salmagyň haýsy bolsa-da bir konsepsiýasyny kabul edýär. Halkara salgyt tejribesinde serişdelere we emläge, mysal üçin, gymmatyň ahyrky netijelerine, girdejä salgyt salmak, almak-satmak geleşiklere salgyt salmak, salgyt salmagyň renta görnüşi we ş.m. salgyt salmak konsepsiýalary mälimdir. Bu bolsa milli salgyt ulgamynyň gurluşynyň we onuň usulyýet hem-de guramacylyk-hukuk esaslarynyň, çözýän meseleleriniň we ahyrky maksatlarynyň kesgitlenilmegi we tassyklanylmagydyr. Salgyt salmagyň usulyýeti we onuň usulyýet esaslary salgyt mehanizminiň we onuň düzümlük bölekleriniň, has takygy, salgyt meýilnamalaşdyrmasyň, salgyt kadalaşdyrmasyň we salgyt gözegçiliginiň konstruksiýasyny (binasyny, gurluşyny) düzýärler.

Jemgyýetiň sarp etmegi üçin hususy emlägiň umumylaşdyrylmagynyň zerurlygy (onuň häzirki zaman düşüňjesi-döwlet gaznasyna girdejileriň gaýtadan paýlanylmagy) gadymy eýýamyň jümmüşinden gelip çykýar. Häzirki wagtda ýokarda agzalyp geçilen gaýtadan paýlaýs proseslerini şertlendirýän topara "salgyt" diýlip aýdylýar. Şonuň bilen birlikde, aýry-aýry ykdysady prosesleriň ady, diýmek, kategoriýanyň hem adynyň takyklaýjy ähmiýete eýe bolmaýandygyny hasaba almalydyr, çünki bu

prosesleriň ýa-da toparyň adynyň üýtgemegi bilen olaryň içki mazmuny üýtgemeyär. Adamlaryň ylmy pikiriniň ewolýusiýasynyň netijesinde, jemgyýetiň döwlet bilen bolan salgyt aragatnaşyklarynyň görnüşleri dürli atlara eýe boldular. Nemes alymlary salgytlara döwletiň raýatlary tarapyndan oňa goldaw berýän alamat hökmünde garaýarlar, nemes dilinde onuň ady "staner". Angliýada onuň häzirki wagta çenli ady "datu"-bergi (borçnama). Amerikanyň Birleşen Ştatlarynyň kanunçylygy salgydy "tax" diýip atlandyrýar. Fransiýadaky salgyt hakyndaky kanun salgyt gatnaşyklaryny "import" (hökmany töleg) diýip kesgitleýär. Salgytlary mejburi edip almak häsiýeti Orsýetiň orta asyr salgyt tejribesinde salgytlary "podati" (mejburi töleg) adalgasy bilen atlandyrýardy.

Ykdysady özgertmeler ulgamlaryň çözgütleri talap edýär. Diýmek, salgyt özgertmeleriniň ugurlary saýlanyp-seçilende we olara baha berlende, oňa ikitaraplaýyn ölçege işleri geçirilen çemeleşmeler zerurdyr. Salgyt özgertmeleri geçirilende, ykdysady nazaryýetiň esaslary, şol sanda salgyt salmagyň klassyky nusgaly nazaryýeti ulanylmalydyr. Onuň salgyt mehanizminiň düzülmegine bolsa ýurduň ykdysady we syýasy ýagdaýynyň mümkinçilikleri şert döredýär.

Salgyt hukuk gatnaşyklary ulgamynda geçirilýän özgertmeler, salgyt tölegleri ýygnamakda diňe hünärmen endikleriniň bolmagy bilen çäklenmeyär. Ilki nobatda, giňeldilen üznüksiz önümçilikde salgyt kategoriýasynyň tutýan ornuny kesgitlemek we haýsy ýollar bilen onuň tutýan ornuny kämilleşdirip boljakdygyna düşünmek zerurdyr. Tejribe işlerini nazaryýetsiz göz önüne getirmek mümkin däl. Nazaryýet adamzadyň ösüş ewolýusiýasynyň hemişe ýardamçysy bolup durýan wakalaryň we hadysalaryň çuňňur esaslaryny, ilkinji sebäplerini düşündirýän oý-pikirleriň toplumydyr, ol ýaşaýsyň dürli cygrynda bu oý-pikirleri has ýokary derejede ulanmaga mümkinçilik berýär. Dur-nukly durmuş şertlerini üpjün edýän gönükdirmesi bilen şertlendirilen bazar ykdysadyýeti bolan döwletiň hukuk

binýadyna ornaşdyrylan salgytlar hakyndaky nazaryýetiň düzgünleriniň anyk nusgasy 2-nji şekilde suratlandyrylýar.

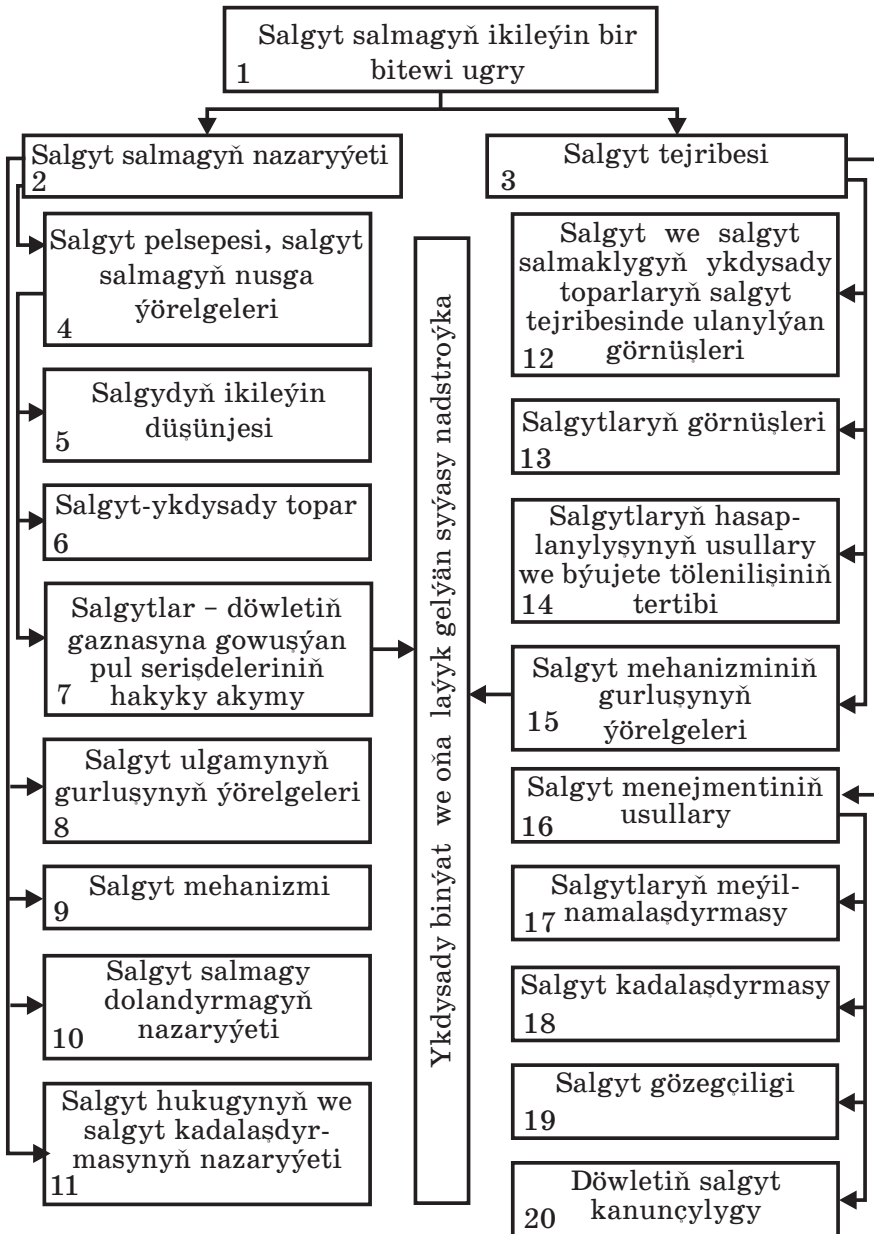
Salgytlar hakyndaky düşüňjäniň köpmanyly takyklandyrmagy, salgyt salmak babatynda geçirilýän işleriň çäginde salgyt ulgamynyň gurluşy, ony düzýän düzümler, bölükleri, ýurduň hojalyk işlerinde onyň tutýan orny, nyrhlaryň emele gelmegi bilen arabaglanysygy, býujet maliýeleşdirmesi, kärhanalaryň maliýesi, daşary ýurt pullaryň kadalaşdyrmasy, pul dolanysygy hakyndaky çekişmeleri ýüze çykarýar. Elbetde, ýokarda aýdylanlar ylmy-nazaryýet we tejribe-amaly işleriň wajyp bölegidir, şonuň üçin şu işler salgyt gantasyklarynyň mazmunyny düýpli öwrenmegiň tamamlajy tapgyry bolup durýar.

2.3.10. Salgytlar babatynda usulyýet işleri geçirilende, salgyt salmak ulgamynyň we ykdysady binýadyň biri-biri bilen arabaglanysygynyň hasaba alynmagy

"Salgyt" we "salgyt salmak" düşüňjeleriniň hakyky ykdysady kategoriýalar hökmünde öwrenilmegi, salgyt salmak ulgamynyň we hakyky ykdysady binýadyň biri-biri bilen arabaglanysygyny we biri-birine täsir edýän ugurlarynyň gözläp tapylmagyny talap edýär. Bu salgyt salmagyň usulyýetiniň çözüň esasy meseleleriniň biridir. Diýmek, orta atylýan bu meseläniň çözülmegi bilen, Türkmenistanyň salgyt salmak ulgamy ýurduň milli baýlygynyň ösmegine ýardam bolýan gurallaryň birine öwürülmelidir.

Salgyt hakyndaky ylmyň nukdaýnazaryndan garanyňda, salgytlaryň pelsepesi we salgyt salmagyň usulyýeti tapawutlandyrylmalydyr. Ilkinji nobatda "salgyt" düşüňjesine dünýä derejesinde seljerme geçirmeli we onuň ikileýin mazmunyny anyklamaly. Soňra "salgyt" düşüňjesi maliýe nazaryýeti nukdaýnazaryndan öwrenilmeli, sebäbi salgyt salmagyň usulyýeti ilki nobatda gymmatyň emele gelmeginiň we paýlanylmagynyň umumy kanunlarynyň

Durmus gönükdirmesi bolan bazar ykdysadyýetli ösen döwletleriň ykdysady binýadyna gabat gelyän salgyt ulgamy

talaplaryna laýyklykda kämillesýän maliýe ylmynyň bir bölegidir. Salgytlaryň görnüşleriniň (formalarynyň) kämillesdirilmegi bilen, ykdysady kategoriýanyň manysy has çuňňur öwrenilýär, bu bolsa salgyt görnüşlerini kämillesdirmeginiň nobatdaky tapgyrydyr. Salgyt görnüşleriniň kämillesdirilmeginiň ugurlary üznüksizdir. Ykdysady kategoriýanyň mazmunynyň we görnüşiniň (formasynyň) arasyndaky arabaglanysyk durnukly häsiýete eýe bolmalydyr, bu bolsa esretli durmuşyň aýrylmaz kanunydyr. "Salgyt" ykdysady kategoriýasynyň salgyt görnüşleri şu aşakdaky şertler bilen takykklanýar:

birinjiden, ykdysady we pelsepe kategoriýasy hökmünde salgytlar salgyt tejribesinde döwlet girdejileriniň möçberini artdyrmak üçin ulanylýar we köplenç, pul görnüşinde hususy we edara görnüşli taraplaryň eýeçiligini umumylaşdyrmagyň görnüşü hökmünde hereket edýärler;

ikinjiden, ykdysady-hukuk kategoriýasy hökmünde salgytlaryň salynmagy, salgyt tejribesinde döwletiň kanunynda resmilesdirilen salgyt gatnasyklarynyň ykdysady-hukuk ulgamydyr;

üçünjiden, salgyt hukugynyň guramacylyk-ykdysady we hukuk kategoriýasy hökmünde salgyt mehanizmi salgyt tejribesinde salgyt kanunlarynyň berjaý edilmeginiň anyk şertleriniň jemidir.

Salgydyň ikileýin tebigatynyň möhümdigini anyklamak-salgyt salmak ulgamynyň seljermesine dogry çemeleşmekdir. Eger-de bu çemeleşme giňişlige we wagta bagly bolmazdan adamlaryň durmuş tapgyrlarynda ýüze çykýan proseslere we hadysalara düşünmek üçin oýlanysykly-paýhasly gurulýan bolsa, onda ol deň derejede islendik ykdysady kategoriýa degişlidir. Haçan-da jemgyýetçilik ösüşiniň täze derejesi täze prosesleri we hadysalary ýüze çykarýan bolsa, onda ylmy aňyýet olaryň hakykylygyny kesgitlemäge we haýsy bolsa-da bir düşünje çykarmaga çemeleşýär.

Kategoriýalaryň ählisi, şol sanda ykdysady kategoriýalar umumydyr we öz gezeginde olar özüne tabyn bo-

lup durýan hususy kategoriýalara bölünýärler. Diýmek, nazaryýet nukdaýnazaryndan garanynda, "salgyt salmak" kategoriýasy ykadysady kategoriýa bolup durýar, ýöne "salgyt" ykdysady kategoriýasyna degişlilikde ol hususy kategoriýadyr. "Salgyt salmak" kategoriýasy ony şertlendirýän gaýtadan paýlaýys gatnaşyklarynyň jemi hakynda düşünje berýär. Şol bir pursatda, "salgyt" we "salgyt salmak" kategoriýalaryň ikisi hem "maliýe" diýlip atlandyrylýan ählumumy kategoriýa tabyndyrlar. "Salgyt" we "salgyt salmak" kategoriýalary, ilki başda, özlери tarapyndan şertlendirilýän proseslere we hadysalara oýlanyp akyl ýetirmäge mümkinçilik berýär. Soňra, ylmy aňyýet biri-biri bilen baglanyşykly prosesleriň üsti bilen her bir ykdysady kategoriýanyň tejribede ulanylysynyň konsepsiýasyny (esasy ugurlaryny) işläp düzýär.

Mysal. Paýlaýys we gaýtadan paýlaýys ykdysady prosesleri "salgyt" ykdysady kategoriýasyny we "salgyt salmak" ykdysady-guramacylyk kategoriýasyny suratlandyrýarlar. Diýmek, salgyt gatnaşyklarynyň başlangyç esaslary öwrenilende, salgytlar hakyndaky ylym üznüksiz önümçiligiň we paýlaýys prosesiniň kanuna laýyklygyny çuňňur öwrenýär. "Salgyt salmak" ykdysady kategoriýasy jemgyýetçilik maksatlary üçin hut önümçilikde öndürilen gymmatyň bir bölegi gaýtadan paýlanylanda emele gelýän ykdysady-hukuk gatnaşyklarynyň jemini şertlendirýär. Paýlaýys we gaýtadan paýlaýys prosesleri haýsy ählumumy ykdysady kategoriýany we haýsy hususy ykdysady kategoriýalary öwrenýär? Salgyt hukuk gatnaşyklarynyň emele gelmeginiň we ösmeginiň zerur bolan şertleri we sebäpleri haýsy wakalar bilen esaslandyrylýar? Salgyt hukuk gatnaşyklarynyň tapawutlandyryjy alamatlary nämeden ybarat?

Çözülişi. Paýlaýys we gaýtadan paýlaýys prosesleri "maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýany we "salgyt" hem-de "salgyt salmak" hususy ykdysady kategoriýalary öwrenýärler. Şol bir pursatda, "salgyt salmak" ykdysady katego-

riýasy "salgyt" ykdysady kategoriýa degişlilikde "hususy" ykdysady kategoriýa bolup durýar. Her bir döwletiň berkarar we garassyz bolmagy, pul-haryt gatnasyklarynyň ösmegi, döwlet tarapyndan degişli syýasy we ykdysady kanunlaryň kabul edilmegi we ş.m. salgyt hukuk gatnasyklarynyň emele gelmeginiň we ösmeginiň zerur bolan şertleri we sebäpleridir. Salgyt hukuk gatnasyklarynyň tapawutlandyryjy alamatlary: **birinjiden**, salgyt hukuk gatnasyklary önümçilikde döredilýän täze gymmaty paylaýan ykdysady guraldyr; **ikinjiden**, salgyt hukuk gatnasyklary döwletiň ykdysady we syýasy binýadynyň guramaçylyk esaslaryndan gelip çykýar; **üçünjiden**, salgyt hukuk gatnasyklary önümçiligiň kuwwatynyň güýçlenmegine we önümçiligiň ylmy-tehniki taýdan ösmegine ýardam bolmalydyr; **dördünjiden**, salgyt hukuk gatnasyklary girdejileriň, raýatlaryň toparlarynyň, amal edilýän işleriň we kärhanalaryň görnüşleriniň, pudaklaryň, şeýle-de döwletiň düzümine goşulýan çäkleriň ählisini gursap almalydyr we ş.m.

Hususy ykdysady kategoriýa hökmünde "salgyt salmak" kategoriýasy ykdysady prosesleriň üsti bilen "salgyt" ykdysady kategoriýanyň çuňňur many-mazmunyny ýüze çykarýar. Hususyýetçileriň emläginiň ýa-da girdejileriniň bir bölegini umumylaşdyrmak boýunça jemgyýetde bolup geçýän arabaglaşyklaryň pelsepe manysy salgytlaryň ykdysady tebigatynda öz beýanyny tapýar. "Salgyt" ykdysady kategoriýa girdejileriň artyk böleginiň umumylaşdyrylmagynyň zerurlygyna we gaýtadan paylaýys gatnasyklarynyň umumy çäklerine akyl ýetirmäge mümkinçilik berýär. Umumymilli sarp ediş gaznanyň möhümdigi mese-mälim düşnüklidir. Jemgyýete zerur bolan maksatlara girdejileriň artykmaç bölegini gaýtadan paylamak – bu adamzat siwilizasiýasynyň ösmegi üçin şert bolup durýan salgyt gatnasyklaryny ykrar etmäge mümkinçilik berýän aksiomadyr (hakykatdyr). Onuň aýdyňlygy pelsepe nukdaýnazaryndan salgytlar babatynda onuň jemgyýetçilik

prosesi hökmünde hereket eýäändigi barada netije çykarmaga mümkinçilik berýär. Diýmek, salgytlar – bu jemgyýet bähbitleridir. Ylym haýsy bolsa-da bir prosese akyl ýetirmek, tejribe işi bolsa – akyl ýetirilen prosesleriň esasynda kämilleşmek üçin möhüm alamatdyr. Salgytlaryň tejribedäki görnüşleriniň hakykylygy – jemgyýete zerur bolan şu wajyp ykdysady kategoriýanyň ikinji alamatydyr. Ykdysady kategoriýalaryň hut şu alamaty olaryň ikileýin häsiýetiniň bardygyny takyklaýar. Ähli ykdysady kategoriýalaryň ikileýin häsiýeti hakyndaky pikiriniň tassyklanylmagynyň aňyrsynda näme ýatyr? Ykdysady kategoriýasyna seljerme geçirip, bu usulyýet soragyna jogap tapmak bolýar.

2.4.11. "Salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalarynyň kriteriýalary (umumy ölçegleri)

Salgytlar hakyndaky nazaryýet olaryň toparlandyrylysynyň üç sany kriteriýalaryny (umumy ölçeglerini) özünde birleşdirýär .

1. "Salgyt" we "salgyt salmak" kategoriýalarynyň birinji kriteriýasy: olar her bir prosesiniň ýa-da hadysanyň düýpli esaslaryny şertlendirmelidir, olar hakyky bolmalydyr.

2. "Salgyt" we "salgyt salmak" kategoriýalarynyň ikinji kriteriýasy: olar jemgyýet üçin bähbitli takyk özboluşlylygy bilen üpjün edilen bolmalydyr, olar özlerine mahsus bolan anyk görnüşleriniň üsti bilen salgyt tejribesinde aňly-düşünjeli ulanylmalydyr. Salgyt görnüşleriniň bu jeminde kategoriýanyň içki, çuňňur mümkinçilikleri şertlendirilmelidir. Bu aýratynlyklara laýyklykda, "salgyt" we "salgyt salmak" kategoriýalarynyň hakyky (obýektiv) başlangyçlary bilen birlikde howaýy (subýektiv) başlangyçlary hem bar.

3. "Salgyt" we "salgyt salmak" kategoriýalarynyň üçünji kriteriýasy: kategoriýalaryň ikisiniň hem hakyky we howaýy başlangyçlary biri-biri bilen ýakyn aýrylmaz arabaglanysykda bolmalydyrlar, nazaryýet nukdaýna-

zaryndan olar gapma-garsylygyn birligidir. Salgyt tejribesinde bu arabaglanysygyn bozulmagy, başgaça aýdylanda, toparlandyrylysynyň ýokarda agzalyp gecilen üç kriteriýasynyň talaplaryna laýyk gelmeýän salgyt gönüşlerini ykdysady kategoriýanyň derejesine degişli etmek, ykdysadyýet ulgamynda näsazlyklara getirýär. Hakyky we howaýy başlangyçlaryň arasyndaky gapma-garsylyk "salgyt" we "salgyt salmak" kategoriýalarynyň görnüşleriniň kämillesdirilmegi bilen çözülýär.

Mysal. Salgytlar islendik ykdysady prosesleriň we hadysalaryň düýpli esaslaryny aýdyňlaşdyrmalydyr. Ykdysady kategoriýa hökmünde salgytlar jemgyýetçilik zerurlygy üçin takyk özboluslylygy bilen üpjün edilmelidir, bu kategoriýa özüniň anyk görnüşleriniň üsti bilen tejribede aňly-başly ulanylmalydyr. Bu görnüşleriň jeminde salgytlaryň ykdysady kategoriýa hökmünde içerki, çuňňur mümkinçilikleri şekillendirmelidir. Şol aýratynlyklara laýyklykda, salgytlaryň hakyky (obýektiw) başlangyjy bilen bilelikde howaýy (subýektiw) başlangyjy hem bar. Ykdysady kategoriýa hökmünde hereket edýän salgytlaryň hakyky (obýektiw) we howaýy (subýektiw) başlangyçlarynyň arasynda arabaglanysyk barmy we nazaryýet nukdaýnazardan olar gapma-garsylygyn birligimi? Hakyky (obýektiw) we howaýy (subýektiw) başlangyçlaryň arasyndaky gapma-garsylygyn çözgüdiniň çözülmegine haýsy ýollar bilen ýetilýär? "Salgytlar ykdysady kategoriýa hökmünde" we "salgytlar" jemgyýetiň jemi girdejisiniň gaýtadan paýlanylysynyň tejribedäki görnüşi, başgaça aýdylanda býujete tölenilýän pul tölegi hökmünde düşüňjeleriň arasyndaky düýpli aratapawut nämeden ybarat?

Çözülişi. "Salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalarynyň üçünji kriteriýasyna laýyklykda, kategoriýalaryň ikisine-de hakyky we howaýy başlangyçlar mahsusdyr we olar biri-biri bilen ýakyn arabaglanysykda bolup durýarlar, nazaryýet nukdaýnazaryndan olar gapma-

-garsylygyn birligidir. Hakyky we howaýy başlangyçlaryň arasyndaky gapma-garsylyk, "salgyt" we "salgyt salmak" kategoriýalarynyň görnüşleriniň kämilleşdirilmegi bilen çözülýär. "Salgytlar ykdysady kategoriýa hökmünde" we "salgytlar jemgyýetiň jemi girdejisiniň gaýtadan paýlanylyşynyň tejribedäki görnüşi, başgaça býujete tölenilýän pul tölegi hökmünde" diýen düşüňjeleriň arasyndaky düýpli aratapawut "salgytlar ykdysady kategoriýa hökmünde" salgyt tejribesinde döwletiň kanunlarynda resmilesdirilen salgyt gatnasyklarynyň ykdysady-hukuk ulgamy görnüşinde we "salgytlar jemgyýetiň jemi girdejisiniň gaýtadan paýlanylyşynyň tejribedäki görnüşi, başgaça, býujete tölenilýän pul tölegi hökmünde" salgyt tejribesinde döwlet girdejileriniň möçberini artdyrmak üçin, köplenç, pul görnüşinde hususy we edara görnüşli taraplaryň eýeçiligini umumylaşdyrmagyň görnüşi hökmünde hereket etmeklerinden ybaratdyr.

Her bir ykdysady kategoriýa bolup geçýän proseslere we hadysalara ýönekeý akyl ýetirmek üçin däl-de, olary dolandyrmak üçin hem zerurdyr. Ykdysady kategoriýalar birmeňzeş degişli ykdysady prosesleri we hadysalary birleşdirýän ykdysadyýet ylmynyň esasy, has umumy, düýpli düşüňjesi bolup durýarlar. Kategoriýalar – bu her bir bolup geçýän prosesleriň we hadysalaryň alamatlaryny alamatlandyryýan we umumylaşdyryýan howaýy düýpli keşpdur. Bu pikir ýöretmeler ykdysady kategoriýalara-da, şol sanda salgytlara-da degişlidir. "Salgyt" ykdysady kategoriýasy takyk görnüşler bilen deňeşdirilende, diňe gaýtadan paýlaýyş gatnasyklarynyň halkasy çyzylman, ykdysady kategoriýanyň maddy-mazmunynyň üsti hem ýetirilýär. Eger-de salgydyň içki mazmunyna çapraz gelýän görnüşler saýlanyp-seçilip kabul edilýän bolsa, onda salgyt salmak ulgamy näçe kämil diýlip hasap edilse-de, ol sonuň ýaly ulgam bolup bilmez. "Salgyt" ykdysady kategoriýasynyň içki mazmuny we onuň daşky görnüşleriniň ykdysady

prosesleriň çäginde ýüze çykmagy onuň bozup bolunmaýan bitewligini aňladýar.

Ýokarda aýdylanlardan ugur alynsa, onda her bir ykdysady kategoriýanyň içki tebigatynyň ikileýin häsiýeti bar. Diýmek, "salgyt" ykdysady kategoriýasynyň salgyt tejribesinde ulanylýan görnüşlerinde oňa mahsus bolan käbir gapma-garsylyklar öz beýanyny tapýar, sebäbi salgyt görnüşleriniň saýlanyp-seçilmegi howaýydyr. Ol salgyt kanunlaryny ýazýan we kabul edýän taraplaryň hünärmenlik derejesi we jemgyýetiň agzalarynyň aňyýetiniň kämilligi, "salgyt" ykdysady kategoriýasynyň içki mümkinçiliklerini salgyt tejribesinde amala aşyrmaga jemgyýetiň syýasy we ykdysady taýdan taýýarlygy bilen sertlendirilýär. Salgyt prosesleriniň we olary sertlendirýän ykdysady kategoriýalaryň ähli taraplaýyn öwrenilmegi bu wakalary dolandyryňan kämil mehanizmi gurnamagyň möhüm sertidir.

2.5.12. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynda göz önünde tutulan salgyt salmagyň adalatlylyk we takyklyk ýörelgeleri

Salgyt salmak takyk ýörelgelere, başgaça, salgytlara mahsus bolan düşünjelere we düzgünlere esaslanýar. Salgyt salmagyň halkara tejribesi dört sany esasy ýörelgä esaslanýar, olaryň ählisi "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny işlenilip düzülende göz önünde tutuldy. **Salgyt salmagyň adalatlylyk ýörelgesi** salgyt salmagyň umumylygyny we deňligini kesgitleýär. Bu ýörelge döwlet çykadjylarynyň degişli bölegini maliýeleşdirmäge gatnaşmaga borçly salgyt töleýjileriň mümkinçiliklerini hasaba almak bilen, salgytlaryň ýygnaalmagyny göz önünde tutýar. Salgyt salmagyň adalatlylyk ýörelgesi döwletiň amal edýän çykadjylaryna we salgyt usuly bilen ygnaýan girdejileriň paýlanylysyna täsir edýär. Salgyt

ýüki taraplaryň biriniň üstüne ýüklenýän bolsa, salgyt ýeňillikleri başga taraplara berilýär. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 172-nji maddasynyň esasynda esaslandyryş maýasy doly döwlete degişli edara görnüşli taraplardan we öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyran taraplardan başga edara görnüşli Türkmenistana dahylly taraplar peýdadan alynýan salgydy 8%, hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar jemi girdejiden 2% we beýleki edara görnüşli taraplar bolsa 20% möçberinde töleýärler.

"Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 1-nji maddasynda "Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy salgyt salmagyň ählumumylygyny we deňligini ykrar etmäge esaslanýar" diýlip nygtalýar. Indi bolsa, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydynyň mysalynda raýatlaryň arasynda salgydyň ählumumylyk we deňlikli paýlanylysyna seredeliň. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 183-nji maddasynda Türkmenistandaky çeşmelerden we onuň çäginin daşynda (Türkmenistana dahyllylar) we Türkmenistandaky çeşmelerden (Türkmenistana dahylsyzlar) girdeji alýan şahsy taraplar şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydyň töleýjileri diýlip ykrar edilýärler. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 14-nji maddasynda Türkmenistanyň raýatlary, daşary döwletleriň raýatlary we raýatlygy bolmadyk taraplar salgyt salmak maksady bilen şahsy adamlar diýlip hasap edilýärler. Şol bir wagtda, salgyt töleýjileri diýlip ykrar edilýän şahsy adamlar Türkmenistana hem dahylly hem-de dahylsyz bolup bilýärler. Diýmek, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna we salgyt salmagyň ählumumylyk ýörelgesine laýyklykda, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy Türkmenistandaky çeşmelerden girdeji alýan raýatlaryň ählisinden alynýar.

Salgyt salmagyň ählumumylyk ýörelgesi şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydynyň çeşmeleri kesgitlenilende hem ýüze çykýar. Mysal üçin, şu çeşmelerden girdeji alýan şahsy adamlaryň ähli girdejileri salgyt salynmaga degişlidir:

- Türkmenistana dahylly edara görnüşli taraplardan, Türkmenistanyň çäginde ýerleşýän şahamçalarynyň, wekilhanalarynyň ýa-da hemişelik wekilhanalarynyň üsti bilen hereket edýän Türkmenistana dahylsyz edara görnüşli taraplardan, şeýle-de hususy telekeçi-sahsy taraplardan alynýan girdejiler;

- zähmet ylalasyklary we raýat-hukuk ylalasyklary boýunça ýerine ýetirilen işler üçin girdejiler;

- islendik görnüşli bergidarlyk borçnamalary boýunça göterimler;

- ätiýaçlandyrys wakalary ýüze çykanda tölenilýän ätiýaçlandyrys tölegleri;

- Türkmenistanyň çäginde ýerleşýän emlägi kärendesine bermekden we olaryň ulanylysynyň gaýry görnüşlerinden alynýan girdejiler;

- pul we maddy görnüşindäki utuşlar;

- Türkmenistanyň çäginde hemişelik iş ýeriniň üsti bilen telekeçilik işiniň amala aşyrylmagy, hünärmen hyzmatlarynyň amal edilmegi bilen bagly girdejiler hem-de "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 184-nji maddasynda göz önünde tutulan başga girdejiler.

Raýatlaryň arasynda salgyt salmagyň ählumumylygyny we deňligini üpjün edýän adalatlylyk ýörelgesi şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydyň möçberi kesgitlenilende-de göz önünde tutulýar. Mysal üçin, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy ähli raýatlar üçin alynýan girdejinin 10% möçberinde kesgitlenilýär.

Salgyt salmagyň takyklyk ýörelgesi. Bu ýörelgä laýyklykda tölegiň jemi, tölegleriň tölenilişiniň usuly we tölegleriň tölenilýän wagty salgyt töleýjä önünden we takyk mälüm bolmalydyr. Birnäçe ýylyň dowamynda salgytlaryň esasy

görnüşleriniň we olaryň möçberleriniň (stawkalarynyň) durnuklylygy salgyt salmagyň bu ýörelgesiniň özenini düzýär. Şol bir pursatda, salgyt ulgamy üýtgäp durýan ykdysady-durmuş şertlerine çëýeli we aňsat ornaşdyrylýan bolmalydyr. Salgyt salmagyň ýokarda agzalyp geçilen ýörelgesine Türkmenistanyň Garassyzlygyny alan pursadyndan başlap, ýurdumyzyň salgyt ulgamynyň döredilişiniň we ösüşiniň mysalynda seredip geçeliň.

Garassyz Türkmenistan döwletiniň salgyt ulgamy 1992-nji ýylda döredildi. Meýilnamaly sosialistik ykdysadyýete mahsus bolan salgytlaryň we tölegleriň ýerine belli derejede hojalygyň alnyp barlyşynyň bazar usullaryna laýyk gelýän salgytlaryň täze görnüşleri girizildi. Täze girizilen salgytlar – bu peýdadan alynýan salgyt, gosulan baha üçin salgyt, goşmaça tölegler (aksizler), harytlaryň eksportyna salynýan salgyt, bank we ätiýaçlandyrys işlerinden alynýan girdejlere salynýan salgyt, gymmat bahaly kagyzlar bilen geçirilýän amallara salynýan salgyt we başgalardyr. Soňky ýyllarda Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ösmegi bilen salgyt ulgamyna gosulan salgytlara we ýygymlara ençeme gezek üýtgetmeler girizildi we salgytlaryň hasaplanylýşynyň we tölenilişiniň tertibi kämillesdirildi. Mysal üçin, gosulan baha üçin salgydyň möçberi 28% -den 20% -e çenli, 20% -den 15% -e çenli pese düşürildi, peýdadan alynýan salgydyň möçberi hojalygy ýöredýän birlikleriň alyp barýan işleriniň görnüşlerine hem-de olaryň hukuk-guramaçylyk görnüşlerine baglylykda üýtgedildi.

Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, salgyt salmagyň takyklyk ýörelgesine birnäçe ýylyň dowamynda salgytlaryň esasy görnüşleriniň we salgytlaryň möçberiniň durnuklylygy mahsus boldy. Mysal üçin, gosulan baha üçin salgydyň 20% möçberi 12 ýyldan gowrak, ýagny 1992-nji ýylyň 1-nji iýulyndan 2004-nji ýylyň 1-nji noýabryna çenli hereket etdi we "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna laýyklykda bu salgydyň möçberi 15% -e çenli pese düşürildi.

Peýdadan alynýan salgydyň 25% möçberi 1999-njy ýylyň 1-nji iýulyndan 2004-nji ýylyň 1-nji noýabryna çenli hereket etdi. Birnäçe ýylyň dowamynda salgyt töleýjileriň hojalyk işiniň düşewüntliliginden ugur alnyp kesgitlenilýän ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň möçberi üýtgedilmän galdyryldy. Türkmenistanyň salgyt ulgamyna ornaşdyrylan pursadyndan başlap, emläk üçin salgydyň 1% möçberi saklanyp galdyryldy.

2.6.13. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň salgyt salmagyň amatlylyk we tygşytlylyk ýörelgeleri

Salgyt salmagyň amatlylyk ýörelgesi. Salgyt salmagyň amatlylyk ýörelgesi salgyt töleýjileri üçin salgytlary tölemegiň has amatly wagtyny we usulynyň saýlap almagyny göz önünde tutýar. Salgytlary tölemek ulgamy we onuň tertibi salgyt töleýjiler üçin düşnükli we amatly bolmalydyr. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna laýyklykda, salgyt töleýjiler beýannamanyň esasynda hasaplanylýan döwlet býujetine tölenilýän esasy döwlet salgytlary, ýagny goşulan baha üçin salgydy, goşmaça tölegi, peýdadan alynýan salgydy, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydy, emläk üçin salgydy şol bir wagtda, hasabat döwründen soňky gelýän aýyň 25-inden gijä galman töleýärler. Şol bir möhletlerde salgytlaryň esasy görnüşleriniň tölenilişiniň häzirki wagtdaky tertibi salgyt töleýjileriň döwlet bilen geçirýän hasaplasyklar ulgamyny ýönekeýleşdirdi we býujete salgytlaryň öz wagtynda tölenilişini üpjün etdi.

Tölenilmeli salgytlaryň ujundan tölenilýän hakuji (deslapky) tölegleriň hasaplanylyşynyň we döwlet býujetine tölenilişiniň tertibi, maliýe serişdeleriniň döwlet býujetine öz wagtynda toplanylyşynyň we hojalygy ýöredýän birlikleriň maliýe taýdan tölege ukyplylygyny üpjün edýän wajyp şertleriň biri bolup durýar. Mysal üçin, goşulan baha üçin salgydy salgyt töleýjiler hakuji tölegleri görnüşde ha-

sabat aýynyň 13-üne we 23-üne we hasabat aýyndan soňky gelýän aýyň 3-üne, peýdadan alynýan salgyt boýunça hakujy tölegleri her aýyň 13-üne we 28-ine töleýärler.

Salgyt salmagyň amatlylyk ýörelgesiniň berjaý edilme-gi, kärhanalar tarapyndan maliýe akymlarynyň dogry we dürs meýilnamalaşdyrylyşyna, salgytlary we gaýry hök-many tölegleri tölemek boýunça döwletiň önünde olaryň borçnamalarynyň öz wagtynda we doly berjaý etmeklerine ýardam berýär. Salgyt hasaplamalarynyň ýönekeyleşdirilme-gi we aňsatlaşdyrylmagy, kärhana bilen döwletiň arasynda ýüze çykýan maliýe gatnaşyklar ulgamyny tertipleşdirýär.

Salgyt salmagyň tygşytlylyk ýörelgesi. Salgyt salmagyň bu ýörelgesi salgytlar ýygналanda olary ýygнамak üçin edilýän harajatlaryň möçberiniň pese düşürilmegini, salgyt salmak ulgamynyň kämilleşdirilmegini aňladýar. Salgyt salmagyň tygşytlylyk ýörelgesine laýyklykda, her bir salgyt boýunça ýygналýan ýygymlaryň jemi bu salgytlary ýygнаmak boýunça edilýän harajatlaryň jeminden ep-esli artma-lydyr. Bu ýörelgäni üpjün etmek maksady bilen, "Salgyt-lar hakyn-da" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 71-nji maddasynda salgyt gullugynyň işgärleriniň iş hakynyň diňe 50%-ini Türkmenistanyň döwlet býujetiniň hasaby-na maliýeleşdirmek göz önünde tutulýar. Salgyt gullugy edaralarynyň işgärleriniň iş hakynyň galan bölegi, salgyt gullugynyň işgärleriniň geçirýän resminamalaýyn salgyt barlaglarynyň netijeleri boýunça puşmana tölegler we ma-liýe jerimeler görnüşinde Türkmenistanyň döwlet býujetine gosmaça hasaplanylan we geçirilen jerimeleriň 50%-iniň hasabyna maliýeleşdirilýär.

Ýokarda agzalyp geçilen salgyt salmagyň ýörelgeleri we kadalary milli salgyt ulgamynyň gurluşynyň esaslarynyň kesgitlenilmegi hem-de onuň usulyýet we guramacy-lyk binýadynyň, ahyrky maksatlarynyň we wezipeleriniň tassyklanylmagydyr. Salgyt salmagyň usulyýeti we onuň usulyýet esaslary salgyt mehanizminiň we onuň düzüm bölekleriniň özenini düzýär.

**"Salgyt salmagyň usulyýet esaslarynyň işlenip düzülmegi
we onuň ýörelgeleri" atly tema boýunça öz-özüni
barlamak üçin soraglar**

1. Salgytlaryň ýüze çykmagynyň ilkinji sebäpleri nämeden ybarat?

2. Ykdysady taglymatyň esaslandyryjylary salgytlary nähili görnüşde kesgitleýdirler?

3. Salgyt salmagyň halkara ähmiýetli ylmy nazaryýetini esaslandyran ykdysatçy alymlar kimler?

4. Haýsy döwürden başlap ykdysatçylar salgytlary üznüksiz önümçiligiň aýrylmaz bölegi we geljekde ykdysadyýeti ösdürmegiň esasy şertleriniň biri hökmünde tekrarlapdyrlar?

5. Salgyt salmagyň usulyýetiniň işlenip düzülmegi nämäni aňladýar?

6. Salgyt salmagyň usulyýeti näme?

7. Salgytlaryň asyl manysynyň usulyýet taýdan öwrenilmeginiň esaslaryny haýsy ylmyň kesgitleýän kanunlary düzýär?

8. Salgyt salmagyň usulyýetiniň esaslaryny näme düzýär?

9. Salgyt salmagyň usulyýetiniň düzüm bölekleri haýsylar?

10. Salgytlary kämilleşdirmekde ýetilýän üstünlikler haýsy şertleriň berjaý edilmegi bilen kesgitlenilýär?

11. Salgyt kanuncylygyny kämilleşdirmegiň tapgyrlarynyň arasyndaky wagt araçägi haýsy şertleriň berjaý ediş derejesi bilen şertlendirilýär?

12. Her bir döwletiň milli salgyt ulgamynyň hereket ediş binýady näme?

13. Halkara salgyt tejribesine haýsy salgyt konsepsiýalary degişli?

14. Salgyt salmagyň usulyýeti salgyt mehanizminiň haýsy düzüm bölekleriniň konsepsiýasynyň özenini düzýär?

15. Aýry-aýry döwletlerde salgytlar nähili görnüşde atlandyrylýar we bu atlar nämäni aňladýar?

16. Durmuş gönükdirmesi bolan bazar ykdysadyýetli döwletleriň salgyt ulgamy nähili häsiýetlendirilýär?

17. Salgytlar ykdysady we pelsepe kategoriýasy hökmünde nähili häsiýetlendirilýär?

18. "Salgyt salmak" ykdysady-hukuk kategoriýasy hökmünde nähili häsiýetlendirilýär?

19. "Salgyt mehanizmi" salgyt salmagyň guramacylyk-ykdysady we hukuk kategoriýasy hökmünde nähili häsiýetlendirilýär?

20. "Salgyt salmak" ykdysady kategoriýasy haýsy ykdysady kategoriýa degişlilikde hususy kategoriýa bolup durýar?

21. "Salgyt salmak" ykdysady kategoriýasy haýsy gatnaşyklaryň jemi hakynda düşünje berýär?

22. "Salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalary haýsy ählumumy ykdysady kategoriýa degişli?

23. Jemgyýete zerur bolan maksatlara girdejileriň artykmaç böleginiň gaýtadan paýlanylmagyny haýsy aksioma (hakykat) tekrarlaýar?

24. "Salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalarynyň üç kriteriýasy (umumy ölçegleri) haýsylar?

25. "Salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalaryna degişlilikde hakyky we howaýy başlangyçlaryň arasyndaky gapma-garsylyk haýsy ýol bilen çözülýär?

26. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda ulanylýan salgyt salmagyň adalatlylyk ýörelgesi näme?

27. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda ulanylýan salgyt salmagyň takyklyk ýörelgesi näme?

28. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda ulanylýan salgyt salmagyň amatlylyk ýörelgesi näme?

29. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda ulanylýan salgyt salmagyň tygşytlylyk ýörelgesi näme?

III BAP. SALGYTLARYŇ BEÝLEKI YKDYSADY KATEGORIÝALAR BILEN ARABAGLANYŞYGY WE OLARYŇ MALIÝE GATNAŞYKLAR ULGAMYNDY TUTÝAN ORNY

3.1.14. Maliýe nazaryýetiniň esaslary salgytlaryň düýp mazmunyny we ykdysady zerurlygyny öwrenmegiň usulyýet binýadydyr

Ählumumy ykdysady kategoriýa diýlip hasaplanýlýan "maliýa" degislilikde, gaýtadan paýlaýys gatnaşyklaryny aňladýan salgytlar hususy ykdysady kategoriýa bolup hereket edýärler. Şol sebäpli salgyt häsiýeti bolan gaýtadan paýlaýys gatnaşyklary öwrenilende, maliýäniň düýp mazmunyny bilmek zerurdyr. "Maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasy arkaly salgyt gatnaşyklary paýlaýys we gaýtadan paýlaýys gatnaşyklarynyň bir bölegi bolup durýar, döwlet bolsa tejribede ulanylýan salgyt görnüşleriniň we salgytlaryň dolandyrylysynyň usullarynyň kömegi bilen, olary hereket edýän ykdysady ulgamyna ornaşdyrýar.

Mysal. Salgytlaryň esasy alamatlary önümçilik gatnaşyklarynyň we öndüriji güýçleriň ösüş depginlerine we derejesine salgytlaryň in oňaly täsirini üpjün edýärler, jemgyýetçilik isleglerini has doly kanagatlandyrmak üçin şertleri döredýärler. Gaýtadan paýlaýys prosesine gymmatyň haýsy bölegi gatnaşýar? Gaýtadan paýlaýys prosesiniň ahyrky maksady näme? Gaýtadan paýlaýys prosesi haýsy şertlerde amala asyrylýar? Gaýtadan paýlaýys prosesi kimiň bähbitleri üçin amala asyrylýar?

Çözülişi. Gymmatyň gaýtadan paýlaýys prosesine gymmatyň täze döredilen gymmaty gatnaşýar. Gaýtadan

paýlaýys prosesiniň ahyrky maksady üznüksiz önümçilik prosesiniň yzygiderligini maddy taýdan üpjün etmekdir. Gaýtadan paýlaýys prosesi jemgyýetçilik durmuşynyň gaýtalanmak zerurlygy sertlerinde amala asyrylýar. Gaýtadan paýlaýys prosesi döwletiň, edara görnüşli we şahsy taraplaryň bähbitlerini aramak üçin amala asyrylýar.

Maliýe nazaryýetiniň esaslary salgytlary kämilleşdirmek maksady bilen, olaryň düýp mazmunyny we ykdysady zerurlygyny öwrenmek üçin usulyýet binýadydyr. Mälim bolsy ýaly, maddy baýlyklar adamlaryň haýsam bolsa bir işi alyp barmaklarynyň netijesinde döredilýär, maliýe hakyndaky ylym bolsa bu maddy baýlyklaryň paýlanylysyna we gaýtadan paýlanylysyna akyl ýetirmäge mümkinçilik berýär. Maddy baýlyklar bilen geçirilýän alyş-çalyş öndürilen harytlaryň göwrümini deň derejeli pul möçberi bilen üpjün edýär hem-de jemi girdejiniň (gymmatyň ähli jeminiň) takyk ululygynyň emele gelmegi bilen tamamlanýar. Bu ykdysady prosesleriň hemişe täzedan gaýtalanmagy sebäpli, ol gymmatyň paýlanylmagynyň zerurlygyny ýüze çykarýar. Jemgyýetçilik önümçiliginiň üznüksiz gaýtalanmagy pul görnüşinde gymmatyň paýlanylmagyny we gaýtadan paýlanylmagyny sertlendirýär. Durmuşda bolup geçýän wakalara bagly bolmazdan, jemgyýet özüniň ýasaýşa bolan ukyplylygynyň maddy taýdan üpjün edilmeginde zerurlyk çekýär we jemgyýet näçe kämil bolsa, şonça-da bu islegler has ýokary we dürli-dürli bolýar. Täze gymmatyň döredilmeginiň we paýlanylmagynyň nukdaýnazaryndan olaryň kanuna laýyk gelýändiglerini öwrenmek bilen maliýe hakyndaky ylym mesgullanýar. Nyrhlar bilen birlikde, maliýe gymmatyň emele gelmegini we paýlanylmagyny takyklaýar, bu prosesleriň gurluşynyň ýörelgelerini kesgitleýär. Maliýe hakyndaky ylym tarapyndan gymmatyň kesgitlenilen ýörelgeleriniň üsti "salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalaryna mahsus bolan ýörelgeler bilen ýetirilýär. Salgyt tejribesinde bu ýörelgeleri esas diýip kabul etmeli, ýöne bu ýörelgeleri oňa gabat gelýän durmuş we syýasy şertler ýüze çykanda ulanmaly.

Mysal. Gymmatyň pul görnüşinde paýlanylmagy, jemgyýetçilik durmuşyny dowam etmek zerurlygy bilen sertlendirilýär. Jemgyýetde haýsy prosesleriň bolup geçýändigine bagly bolmazdan, ol durmuşa zerur bolan maddy üpjünçiliginde mätäçlik çekýär we jemgyýet näçe kämil bolsa, şonça-da bu islegler artýar. Gymmatyň paýlanylysy we gaýtadan paýlanylysy bilen haýsy ylym meşgullanýar we gymmatyň paýlanylysyna we gaýtadan paýlanylysyna haýsy ykdysady kategoriýalar gatnaşýarlar?

Çözülişi. Gymmatyň paýlanylysy we gaýtadan paýlanylysy bilen maliýe hakyndaky ylym meşgullanýar. Maliýe ählumumy ykdysady kategoriýa bilen birlikde, gymmatyň paýlanylysyna we gaýtadan paýlanylysyna "nyrhlar", "salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalar gatnaşýarlar.

"Maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasy kategoriýalaryň toparlandyrylyşynyň ähli üç alamtalaryna gabat gelýär, has takygy:

birinjiden, "maliýe" ykdysady kategoriýasy her bir ykdysady wakanyň ýa-da prosesleriň düýpli esaslaryny aňladýar. "Maliýe" ykdysady kategoriýasy howaýy däl-de, hakyky we durmuşa pul gaznalary görnüşinde ulanylýar;

ikinjiden, "maliýe" ykdysady kategoriýasy jemgyýet zerurlygy üçin niýetlenilen alamatlar bilen üpjün edilen, ol özüne mahsus bolan anyk görnüşleriň üsti bilen durmuşa aňly-düşünjeli ulanylýar;

üçünjiden, "maliýe" ykdysady kategoriýasynyň umumy we hususy alamtalary biri-biri bilen ýakyn aýrylmaz arabaglanýsykda bolup durýarlar, nazaryýet taýdan olar gapma-garşylyklaryň birligini sertlendirýärler. "Maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasy gymmatyň paýlanylyşynyň guraly bolup hereket edýär we üznüksiz önümçiligi dolandyrmagyň maksatlaryna hyzmat edýär. Ykdysady gatnaşyklar ulgamynda we durmuşa "maliýe" ykdysady kategoriýasynda umumy (gymmaty paýlamagyň zerurlygy) hem-de hususy (paýlaýs prosesleriniň anyk mazmunyny aňladýan görnüşleriniň saýlanyp-seçilmegi) başlangyçlaryň bitewiligi öz beýanyny tapýar.

3.2.15. "Maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasy bilen "salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalarynyň arabaglanysygy

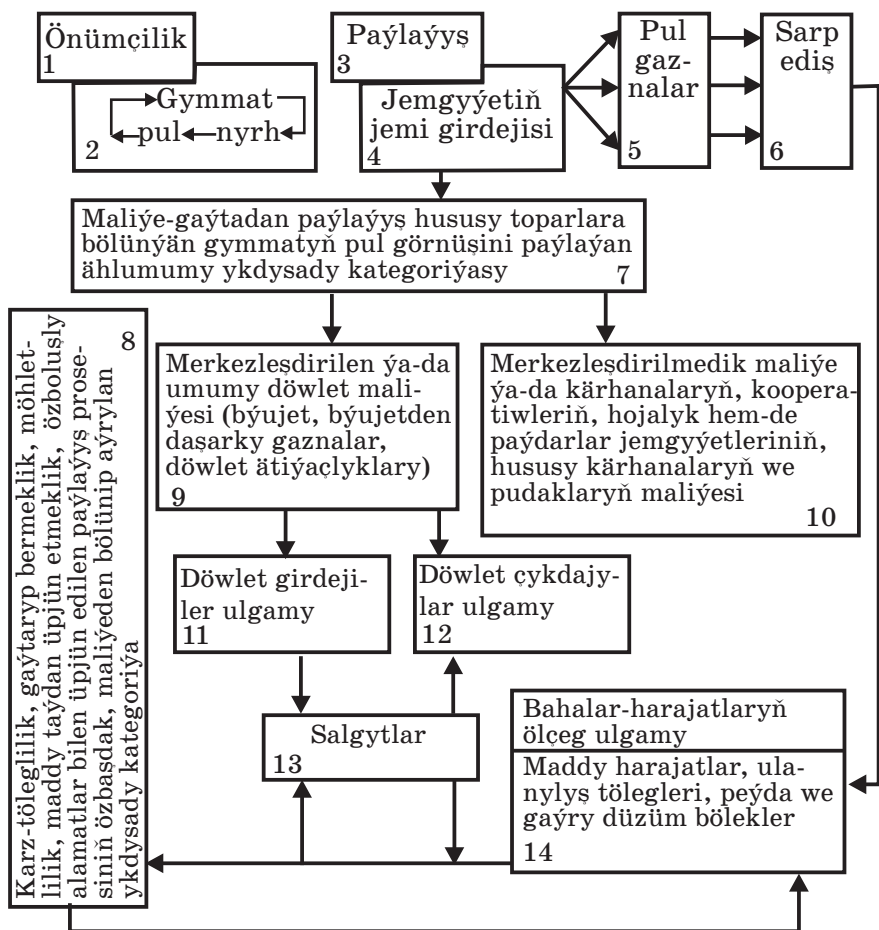
"Maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasy – bu bitewi hem-de biri-biri bilen bagly hususy ykdysady kategoriýalaryň toplumydyr. Olaryň her biri ykdysady kategoriýalaryň toparlanylysynyň hakyky ölçeglerine laýyk gelýärler we jemgyýet üçin niýetlenilen özboluşlyklary bilen üpjün edilendir. "Maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasynyň mazmunyna akyl ýetirmeklik – bu oňa tabyn kategoriýalaryň özboluşlyklaryny özleşdirmekdir. Ylym babatynda ulanylýan deduksiýa prosesi, umumy ykdysady kategoriýalaryň diňe çuňňur mazmunyny öwrenmäge däl, eýsem, umumy ykdysady kategoriýanyň çäginde anyk hususy kategoriýalaryň ýüze çykaýjak derejesini kesgitlemäge-de mümkinçilik berýär. Bu bolsa durmuş tejribesinde ählumumy hem-de hususy ykdysady kategoriýalaryň ulanylyş görnüşlerini usulyýet taýdan dogry we dürs gurnamak üçin ýeterlikli şertleridöredýär. Ykdysady kategoriýalar öwrenilende ulanylýan induksiýa usuly "maliýe" ykdysady kategoriýasyna degişli hususy ykdysady kategoriýalaryň täze mazmunyna akyl ýetirmäge mümkinçilik berýär. Bu prosesleriň ählisi gymmatyň pul görnüşiniň paýlanylysyny we gaýtadan paýlanylysyny öwrenýän ykdysady ylymlaryň ölçeglerine we düzgünlerine tabyn bolýarlar.

"Maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasynyň çäginde, "salgyt salmak" ykdysady kategoriýanyň kömegi arkaly ykdysady gatnaşyklaryň düzümini kesgitlemek maksada laýykdyr. "Salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalary – bu maliýe häsiýetli ykdysady kategoriýalardyr. Şol sebäpli özara biri-biri bilen bagly maliýe, şeýle-de gymmatyň paýlanylysynyň dürli proseslerini şertlendirýän gaýry ykdysady kategoriýalaryň ähli jemini yzygiderli gözden geçirmek örän zerurdyr. Üznüksiz önümçilik prosesini amala aşyrmak üçin, jemgyýetiň umumy gir-

dejisi paýlananda ýüze çykýan maliýe gatnaşyklarynyň jeminiň bitewiligini düzýän paýlaýys we gaýtadan paýlaýys kategoriýalarynyň arabaglanysygy 3-nji şekilde berlendir.

3-nji şekil

Paýlaýys we gaýtadan paýlaýys ykdysady kategoriýalarynyň arabaglanysygy

3-nji şekiliň mazmunyndan ugur alynsa, onda pul görnüşinde gymmat paýlananda ýüze çykýan ählumumy

ykdysady kategoriýa hökmünde hereket edýän "maliýe" hususy ykdysady kategoriýalara, has takygy, merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik maliýa ýa-da döwlet eýeçiligindäki kärhanalaryň, hususy kärhanalaryň maliýesine hem-de dürli guramaçylyk-hukuk görnüşindäki kärhanalaryň maliýesine, şeýle-de ykdysadyýetiň pudaklarynyň maliýesine bölünýär. Bu arabaglanysyk hojalygy ýöredýän birliklerden salgytlaryň ýygnaľmagy we durmus-ykdysady meýilnamalary býujetden maliýeleşdirilmegi bilen şertlendirilýär. Salgytlar bolsa býujetiň girdejiler böleginiň emele gelmegine gatnaşýarlar we döwlet çykadjylaryny maliýe serişdeleri bilen üpjün edýärler.

Umuman aýdanyňda, ählumumy ykdysady kategoriýa hökmünde maliýe ulgamlaryn nukdaýnazardan, başgaça onuň gurluşynyň we hereket edişiniň aýrylmaz bitewüľigi, onuň ähli düzüm bölekleriniň daşky gurşaw bilen aýrylmaz bilelikde hereket edýän gurluş görnüşde öwrenilmelidir. Paýlaýys we gaýtadan paýlaýys ykdysady kategoriýalarynyň arasyndaky arabaglanysyk 3-nji şekilde eriş-argaç bolup geçýär. Diýmek, bu arabaglanysyklaryň ählisi önümçilik we alyş-çalyş prosesleri, has takygy, olaryň şertleri we gaýtdan başlanmagy bilen şertlendirilýär.

Täze döredilen gymmat, ilkinji nobatda, üznüksiz önümçiligiň üznüksizligini üpjün etmek üçin paýlanylýar, "maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýa bolsa, gymmatyň paýlanylmanynda takyklaýjy orun tutýar. Nyrh we gaýry ykdysady kategoriýalar bilen bilelikde, "maliýe" ykdysady kategoriýasy gymmatyň ilkinji paýlaýys gatnaşyklarynyň diňe bir bölegini, başgaça aýdanyňda, harytlary, işleri we hyzmatlary gös-göni öndürýän öndürijileriň derejesinde bolup geçýän paýlanyş proseslerini aňladýar. Gymmatyň paýlanylyş ulgamynda salgyt gatnaşyklarynyň pul görnüşinde tutýan ornuny anyklamak maksady bilen, pul serişdeleriniň hakyky hereket edip başlaýan başlangyç nokadyny kesgitlemek maksada laýykdyr. Ol nagt we nagt

däl görnüşinde amala aşyrylýan hasaplaşyk-pul amallary däl-de, üznüksiz önümçiligiň kanunlary bilen şertlendirilen pul serişdeler bilen geçirilýän hereketleri aňladýar.

Öwezini doluş, toplaýys we sarp ediş gaznalarynyň arasyndaky deňölçeçlikler hereket edýän nyrhlar bilen kesgitlenilýär. Haryt-çalşyk we pul serişdeleriniň dolanyşygynyň tamamlanylmagy bilen, maliýe gatnasyklary ýüze çykýar. Nyrhlar haryt-pul gatnasyklaryna degisli kategoriýadyr. Maliýe düşünjesiniň etimologiyasynyň (dilleri öwrenmegiň bölümi) manysy – bu haýsy bolsa-da bir işiň tamamlanylmagydyr. Maliýe hakyndaky häzirki zaman düşünjebu gelesikleriň tamamlanmagy, bergileri üzmek boýunça borçnamalaryň möhletleriniň ýetmegi, başgaça, girdejileriň (harytlaryň, işleriň we hyzmatlaryň bahasynyň jemi) alynýan we onuň paýlanylýan pursadydyr. Bu paýlaşykda emele gelýän maliýe gatnasyklary 3-nji şekilde beýan edilýär. Maliýe gatnasyklarynyň bu cygry merkezleşdirilmedik maliýe, has takygy, hojalygy ýöredýän birlikleriň maliýesi diýlip atlandyrylyp bilner. Onuň esasynda ýa-da onuň jümmüşinden gaýtadan paýlaşys gatnasyklary, şol sanda salgyt hukuk gatnasyklary ýüze çykýar. Bu ikinji derejeli gaýtadan paýlaşys gatnasyklarynyň cygrydyr.

3.3.16. Merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik tertipde emele gelýän maliýe gatnasyklar ulgamynda salgyt gatnasyklarynyň tutýan orny

Pul görnüşinde paýlanylýan gymmat gaýtadan paýlanylanda, diňe salgyt gatnasyklary emele gelmeýärler. Gymmatyň gaýtadan paýlanylyşyna karz, ätiýaçlandyrys we gaýtadan paýlaşys gatnasyklarynyň bir bölegi gatnaşýar. Merkezleşdirilen (umumydöwlet) maliýe gaýtadan paýlaşys gatnasyklarynyň bir bölegi bolup durýar we umumydöwlet maliýe serişdelerini harçlamakda ýüze çykýar. Salgyt gatnasyklary özboluşly ulgama birleşýärler. Bu gatnasyklaryň ähli toplumu bazar ykdysadyýetiniň

kanunlaryna tabyn bolýarlar. Bazar ykdysadyýetiniň kanunlarynyň milli ykdysadyýete ornaşdyrylmagy, jemgyýetiň jemi girdejisiniň paýlanylysynyň ylmy taýdan esaslandyrylan deňölçegliklerini we salgyt gatnaşyklarynyň çäklerini takyklamaga mümkinçilik berýär.

Mysal. Täze gymmat döredilende we ulanylanda ykdysady kanunlar jemgyýetiň ösüsiniň düýpli ugurlaryny sertlendirýär. Bu bolsa ykdysady kanunlaryň döwre baplygyny takyklaýar. Salgyt salmak ulgamy paýlaýs gatnaşyklarynyň kanuna laýyklygyndan, jemgyýetçilik baýlygyny döretmäge olaryň ýetirýän täsiriniň öwrenilmegin-den ugur alnyp gurulýar. Bazar ykdysadyýetiniň haýsy ykdysady kanunlarynyň kadalary salgyt salmak ulgamynyň esaslaryny kesgitleýär?

Çözülişi. Bazar gatnaşyklar ulgamy öndürilýän harytlaryň we edilýän hyzmatlaryň hilini gowulandyrmak, düzümini kämilleşdirmek we göwrümini köpeltmek ýoly bilen telekeçiligi ösdürmek we onuň netijelegini ýokarlandyrmak üçin sertleri üpjün edýän hojalygyň alnyp barlyşynyň köpgranly nusgasydyr. Salgyt salmak ulgamynyň esaslaryny bazar ykdysadyýetiniň şu düzgünleri kesgitleýärler:

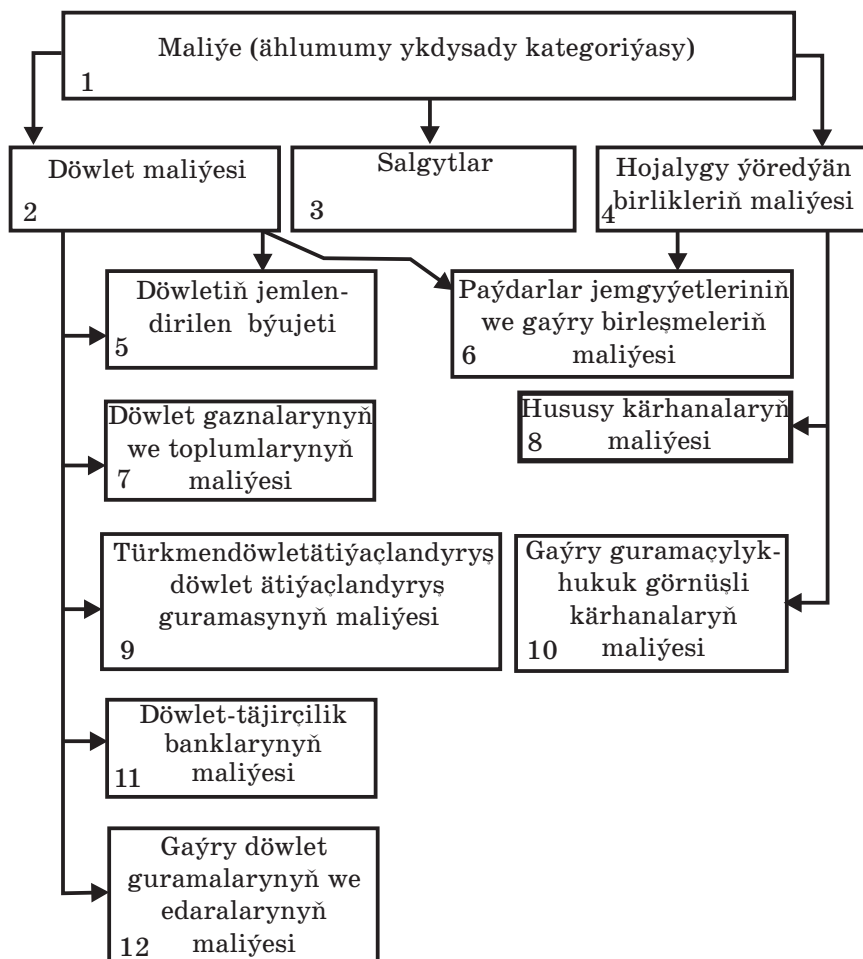
- hödür we isleg kanunynyň deňagramlygy;
- eýeçiligiň köpdürliligi;
- hojalygy ýöredýän edara görnüşli we şahsy taraplaryň erkinligi we bäsleşigi;
- umumy ykdysady giňişligiň çäginde maliýe serişdeleriniň we işçi güýjüniň erkin hereket etmegi;
- her bir tarapyň işewür tarapyň saýlap seçmekdäki erkinligi we başgalar.

Dürli salgyt görnüşleriniň ulanylysynyň esasy ugurlaryny tejribede gözden geçirmek üçin, paýlaýs prosesleriniň we olar bilen bagly bolup durýan meseleleriň hakykata laýyk gelýändigine akyl ýetirmegiň uly ähmiýeti bar. Beýleki ykdysady kategoriýalar ýaly, salgyt gatnaşyklary döw-

let maliýesini, kärhanalaryň, ykdysadyýetiň pudaklarynyň maliýesini mukdar we hil taýdan kesgitleýärler. Diýmek, maliýe gatnaşyklarynyň ähli jemini kiçi ulgamlara bölmeklik hem nazaryýet üçin hem-de, tejribe işi üçin onuň derwaýyslygyny aýan edýär. Degerli ykdysady gatnaşyklaryň çylşyrymlaşmagy bilen kiçi ulgamlaryň ählisi olaryň çäginde ýüze çykýan özboluşly prosesleri we hadysalary aňlatmak üçin niýetlenendir, başgaça, olaryň her biriniň öz jemgyýetçilik niýetlenmesi bar. Bu bolsa amal edilýän tejribe işiniň wajyp hukuk binýadydyr. Maliýe gatnaşyklarynyň her bir kiçi ulgamynda öz dolandyrys mehanizmi emele gelýär, onuň maksatlary we ýerine ýetirjek wezipeleri kesgitlenilýär. Merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik tertipde emele gelýän maliýe gatnaşyklar ulgamynda salgyt gatnaşyklarynyň tutýan orny 4-nji şekilde görkezilendir.

Maliýe gatnaşyklarynyň ähli kiçi ulgamlarynyň arasynda bolup geçýän arabaglanysyklarda dürli ykdysady bähbitler çaknysýar. Her bir kiçi ulgamynda maliýe gatnaşyklarynyň ykdysady taýdan esaslandyrylan çäkleriniň we hususyýetçileriň dürs emläk hukuklarynyň kesgitlenilmegi, gapma-garsylyklaryň ýitileşmegini pese düşürmäge we ony oýlanysykly dolandyrmaga mümkinçilik berýär. Döwlet maliýe ulgamynda salgytlaryň tutýan orny adaty kesgitlenilen hem bolsa, salgytlar maliýe gatnaşyklar ulgamynda hem döwlet maliýesine hem-de hojalygy ýöredýän birlikleriň maliýesine degişlilikde deňagramlygyny saklaýar. Şonuň bilen birlikde, bazar gatnaşyklarynyň ösmegi we ykdysadyýetde hususy eýeçiligiň agramynyň artmagy bilen, salgytlar üznüksiz önümçiligiň aýrylmaz bölegine öwrülýär. **Diýmek, maliýe gatnaşyklary – bu maksatly ugurlarda ulanylýan merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik pul gaznalaryny döretmek hem-de ulanmak ýoly bilen jemi öndürilen önüm paýlananda we gaýtadan paýlananda emele gelýän ykdysady gatnaşyklaryň jemidir.** "Maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasy, esasan, pul görnüşinde kesgitlenilen gymmatyň aýry bölekleriniň gazna zerurly-

Merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik tertipde emele gelyän maliýe gatnaşyklar ulgamynda salgyt gatnaşyklarynyň tutýan orny

gy bilen bagly gaýtadan paýlaýyş prosesiniň ähli çygryny sertlendirýär. Bu ýerde biz paýlaýyş gatnaşyklarynyň umumy kanunlaryna maliýäniň gabat gelyändigine, has takygy, onuň zerurlygyna, şeýle-de maliýe-hojalyk işiniň gidişinde öndürilmedik zatlary paýlap bolmaýandygyna

akyl ýetirýäris. Gymmatyň paýlanylýan bölekleriniň gazna görnetinligi (takyklygy) – bu "maliýe" ykdysady kategoriýanyň abstrakt (howaýy) alamatydyr. "Maliýe" ykdysady kategoriýasynyň bu tapawutlandyryjy alamaty oňa "nyrh" we "pul" ykdysady kategoriýalaryndan arany açmaga mümkinçilik berýär.

3.4.17. Gymmat pul görnüşinde paýlanylanda, salgyt gatnaşyklaryndan gaýry emele gelýän maliýe gatnaşyklary

"Maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasynyň kesgitlemesi, özüniň düýpli alamatlaryny (paýlaýys häsiýetini we gazna takyklygyny) tabyn bolup durýan gaýtadan paýlaýys hususy ykdysady kategoriýalary özüne degişli etmäge mümkinçilik berýär. Hususy ykdysady kategoriýalaryň ählisi hakykydyr, ýöne olar özboluslydyr, sebäbi gymmatyň bölekleri ilkinji tertipde paýlananda, olar gaýtadan paýlaýsyň has çäkli cygyrlaryny şertlendirýärler.

Harytlar bilen geçirilýän alyş-çalyş amallary we bazar gatnaşyklarynyň kanunlary häzirkî zaman jemgyýetiniň durmuşa ukyplylygynyň müsgilligini düzýär. Harytlar bilen geçirilýän amallaryň we bazar ykdysadyýetiniň kanunlarynyň esasynda, "maliýe" ykdysady kategoriýa arkaly täze döredilen gymmaty paýlamak boýunça köp sanly gatnaşyklar ýüze çykýar. Gaýtadan paýlaýşa döwlet hem gatnaşýar. Bu bolsa gymmatyň paýlanylan bölekleriniň ikinji, üçünji we ondan hem köp gezek gaýtadan paýlanymagyny şertlendirýär. Bu paýlaşyga "maliýe" diýlip atlandyrylýan ilkinji paýlaýys ählumumy ykdysady kategoriýasyna degişli hususy ykdysady kategoriýalar hem goşulýarlar. Şeýlelikde, biri-birine tabyn bolup durýan maliýe gatnaşyklar toplumy döreýär.

"Dolanysyk serişdeleri", "ulanylys tölegleri", "iş haky" we "peýda" ykdysady kategoriýalary aýry üznüksiz önümçilik proseslerini şertlendirýän birinji derejeli ykdysady ka-

tegoriýalardyr. Amal edilýän ykdysady işleriň çäginde olar maliýe görnüşini kabul edýärler. Ykdysady nazaryýet bu ykdysady kategoriýalary "maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasyna degişli edýär. Paýlaýys prosesinde maksatly ugrukdyrma we pul görnüşinde gazna niýetlenmesini kabul edýän gymmatyň her bir bölegi maliýe serişdeleriniň jemlenen düzümi bölegidir.

Eger gürrüň ýeke-täk kärhana-döwlet hakynda gidýän bolsa, onda şonuň ýaly paýlaýys ýeterlik bolardy. Başga söz bilen aýdanyňda, eger-de döwleti ähli islegleri kanagatlandyryan kärhana görnüşinde kabul etsek, onda ilkinji paýlaýys prosesi ýeterlikli bolardy we paýlanylan maliýe serişdelerini gaýtadan paýlamakda zerurlyk bolmazdy. Bu ýagdaýda gymmatyň ilkinji paýlaýys prosesini şertlendirýän "maliýe" diýilýän ýeke-täk ykdysady kategoriýa ýeterlikli bolardy. İş ýüzünde alyş-çalyş amallaryny şertlendirýän nyrhlaryň zerurlygy hem aradan aýrylardy. "Pul" ykdysady kategoriýasyna hem zerurlyk bolmazdy, sebäbi paýlaýys prosesini islendik häsiýetli hasaplaşyk birliginde amala aşyryp bolardy. Ýöne bu aýdylan zatlar nazaryýet taýdan gury hyýaldir.

Maliýe gatnaşyklarynyň maksatly ugrukdyrmasy, "maliýe" we "karz" diýlip atlandyrylýan, biri-birinden birneme çetleşýän iki kategoriýanyň bölünmegine getirýär. "Karz" töleglilik, gaýtaryp bermeklik, möhletlilik we maddy üpjünçilik (girew bilen) ýörelgeleriniň esasynda hereket edýän özbaşdak ykdysady kategoriýadyr. Karz serişdeleri gymmatyň paýlanylan bölekleriniň binýadynda emele gelýärler. Hojalygy ýöredýän birlikleriň maliýesi diňe daşyndan çekilýän karz serişdeleriniň hasabyna däl-de, eýsem, olaryň öz serişdeleriniň (ulanylyş tölegleri, peýda we maliýelesdirmegiň gaýry çeşmeleri) hasabyna üznüksiz önümçiligiň deňölçegliklerini maliýe serişdeleri bilen üpjün edýän maliýe gatnaşyklarynyň jemidir. Maliýe gatnaşyklarynyň bu topary paýdarlar jemgyýetleriniň,

hususy we döwlet eýeçiligindäki kärhanalaryň hem-de gaýry guramacylyk-hukuk görnüşli kärhanalaryň maliýesini düzýärler. Banklaryň we ätiýaçlandyrys guramalarynyň maliýesi hem merkezleşdirilmedik maliýa degişlidirler.

Maliýe gatnasyklary köpdürliligi bilen tapawutlanýarlar. Maliýe-hojalyk amallary amala aşyrylanda olar dürli görnüşleri kabul edip bilýärler, ýöne maliýe gatnasyklarynyň görnüşleriniň üýtgemegi, olaryň ilkibasdaky mazmunyna täsir etmeýär. Maliýe gatnasyklarynyň hemmesi gymmat pul görnüşinde paýlanylanda we gaýtadan paýlanylanda ýüze çykýarlar, olaryň ählisiniň gazna häsiýeti bar. Ondan başga-da maliýe gatnasyklarynyň görnüşleriniň üýtgemegi köp halatda döwletiň geçirýän ykdysady we maliýe syýasaty bilen takyklandy. Bu bolsa binýat gatnasyklaryny däl-de, nadstroykanyň mazmunyny sertlendirýär.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde, maliýe gatnasyklarynyň düzümine maliýe we gaýry pul serişdeleri harçlananda eýeçilik we emläk hukuklary bilen üpjün edilen iki ulgam goşulýar. Umumydöwlet derejesinde maliýe serişdeleri durmuş isleglerini üpjün etmek, ykdysadyýetiň pudaklaryny maliýeleşdirmek, umumymilli kommunikasiýalary gurmak, milli goranyşy we jemgyýete zerur bolup duran gaýry köp sanly islegleri maliýeleşdirmek üçin ulanylýar. Maliýe gatnasyklarynyň bu jemi merkezleşdirilen maliýäni aňladýar, býujet bolsa bärde aýgytlaýjy orun tutýar. Harytlary, işleri we hyzmatlary öndürijileriň derejesinde emele gelýän maliýe gatnasyklarynyň jemi merkezleşdirilmedik maliýe ýa-da hojalygy ýöredýän birlikleriň maliýesi diýlip atlandyrylýar. Bazar hojalygy şertlerinde maliýe gatnasyklaryny bu çäkde saklamak mümkinmi? Oňa ýeketäk jogap: ýok. Bu ýerde ilkinji nobatda salgyt salmak ulgamynyň tutýan orny babatynda mesele ýüze çykýar.

Döwlet ýa-da merkezleşdirilen maliýe birnäçe kiçi ulgamlara bölünip aýrylýar, olary bolsa "maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasyna mahsus bolan alamat-

lar birleşdirýär. Kiçi ulgamlaryň her biri öz wezipelerini ýerine ýetirýärler, olaryň öz maksatlary we bu maksatlara ýetmek üçin öz usullary bar, başgaca, jemgyýetçilik zerurlygyny üpjün etmek üçin olar özleriniň özboluşlyklaryna eýe bolýarlar. Döwlet gaznalarynyň we toplumlarynyň, "Türkmen döwlet ätiýaçlandyryş" guramasynyň, döwlet-täjirçilik banklarynyň özboluşly adatdan daşary çözüň meseleleri we maliýe serişdelerini dolandyryň mehanizmi bar. Diýmek, döwlet maliýesiniň cygrynyň her bir kiçi ulgamynyň çäkleriniň dürs kesgitlenilmegi, olaryň hereket ediş mehanizmini, dolandyryş ulgamyny usulyýet taýdan aňly-düşünjeli gurnamaga hem-de esaslandyrylan ykdysady syýasatyny geçirmäge mümkinçilik berýär.

Döwlet maliýesiniň ulgamyna adaty býujet, döwlet ätiýaçlandyrmasy, salgytlar, salgyt däl girdejileri (döwlet emlägini ýerleşdirmekden alynýan girdejiler, paçlar), zaýmlar we başgalar gosulýar. Bazar hojalygy şertlerinde maliýe gatnasyklarynyň her bir kategoriýasynyň emläk hukuklary, maksatlary we ýerine ýetirýän wezipeleri babatyndaky gatnasyklarynda bellibir derejede özgertmeler bolup geçýär. Bazar şertlerinde salgyt salmak ulgamyndaky gözükdirmeler (ugrukdyrmalar) hem üýtgeýär. Şol sebäpli, ilkinji nobatda, maliýe gatnasyklarynyň umumy jeminde salgyt salmak ulgamynyň ornuny kesgitlemek örän möhümdir.

3.5.18. "Salgyt salmak" we "býujet" diýilýän ykdysady kategoriýalaryň arasynda ýüze çykýan gatnasyklary kesgitlemegiň zerurlygy

Salgytlary döwlet maliýesiniň düzüm bölegi diýip nygtamak, jemgyýetiň durmuşynda salgyt salmak ulgamynyň mazmunyna we tutýan ornuna bolan birtaraplaýyn çemeleşmedir. Bu aýdylanlar salgytlaryň diňe fiskal mazmuny hakynda şaýatlyk edýär. Paýlaýyş ykdysady ka-

tegoriýasy hökmünde, salgytlar ilkinji nobatda jemgyýetiň jemi girdejesiniň ösýän ýa-da pese düşýän şertlerine baglydyr we olary diňe býujet serişdeleriniň ulanylmagy bilen bagly edip bolmaýar. Şol sebäpli "salgyt salmak" we "býujet" diýilýän ykdysady kategoriýalaryň arasyndaky gatnaşyklary takykklamak möhümdir. Ykdysady kategoriýa hökmünde, salgytlar diňe býujet gatnaşyklar ulgamynda hereket edýär diýip hasaplamak hakykata laýykmy we býujete özbaşdak ykdysady kategoriýa hökmünde garamak mümkinmi?

Býujetiň ýagdaýyny salgytlar we döwlet karzy (bärde karz alyjy bolup döwletiň özi, karz beriji bolup hojalygy ýöredýän birlikler we raýatlar çykyş edýärler) kesgitleýärler, hut şolar üznüksiz önümçiliginiň degişli derejesi (substaniýasy) bolup durýarlar we býujetde jemlenýän döwlet girdejileriniňgöwrümi hutşolarabaglydyr. Türkmenistanyň býujeti çykdaýylaryň girdejilerden artmagy (defisit) bilen düzülýär we ýerine ýetirilýär, ýöne Türkmenistan döwletiň ykdysadyýetiniň durnukly we ýokary depginler bilen ösmegi sebäpli, býujetiň girdejiler çeşmesi hökmünde döwlet karzynyň (zaýmlaryň) girizilmegi maksada laýyk däl we artykmaç diýlip hasap edilýär.

Býujet – bu döwlet gaznasyna pul serişdeleriniň geçirilişine gözegçilik geçirmäge we býujet serişdelerini ulanmaga mümkinçilik berýän döwletiň hasap meýilnamasydyr diýip nygtamak bolýar, onuň serişdeleri býujetiň çykdaýylar sanawyna laýyklykda ulanylýar. Şonuň ýaly býujet meýilnamalary her bir hojalygy ýöredýän birliklerde, býujetden daşarky gaznalarda, ätiýaçlandyrys guramalarynda we banklarda bar. Hojalyk hasabyny alyp barýan ykdysady kategoriýa hökmünde, býujet ykdysady durmuşyň astynda däl-de, diňe onuň üstünde hereket edýär, onda çuňňur many-mazmun ýa-da üznüksiz önümçiligiň kanunlary esasynda bellenen hakyky ykdysady kuwwatlyk jemlenmeýär. Gaýtadan paýlaýys prosesiniň ykdysady kategoriýasy bo-

lup durýan salgytlar býujeti bu many-mazmun bilen üpjün edýärler, sebäbi salgytlar üznüksiz önümçiligiň kanunlary bilen şertlendirilýär, ýagny salgyt girimleriň möçberi önümçilikde we dolanysykda emele gelýän jemgyýetiň jemi girdejisiniň mukdar we hil ölçeglerine bagly bolup durýarlar. Üznüksiz önümçilige býujetiň gytaklaýyn gatnasygy bar we şol sebäpli ony ykdysady kategoriýa diýip kesgitlep bolmaýar. Býujet – bu maliýe hojalygynyň hasabynyň alnyp barylmanydyr we umumydöwlet serişdeleriniň oýlanysykly harçlanylyşyna gözegçiligiň üpjün edilmegidir.

Maliýeden we salgytlardan tapawutlylykda, "býujet" diýilýän düşünje üznüksiz önümçiligiň kanunlaryndan gelip çykýan zerurlyk bilen şertlendirilmeýär. Býujet jemgyýetçilik islegleriniň kanagatlandyrylyşynyň dolulygyny şertlendirmeýär. Býujet meýilnamasynda hasaba alynýan umumymilli maliýe serişdeleriniň bu deňölçegliklerini önümçilikden gelip çykýan salgytlar we girdejileriň gaýry çeşmeleri üpjün edýärler. Diýmek, býujet bilen bagly ähli çözülmelik meseleler býujetiň girdejiler çeşmeleriniň çözülmelik meseleleri, başgaça, salgyt we karz gatnasyklarynyň ýagdaýy bilen şertlendirilýär, olar bolsa önümçilige we alyş-çalşa bagly bolup durýarlar, bu bolsa olaryň hakyky ykdysady mazmunynyň bardygyna şaýatlyk edýär.

Býujet hasap kategoriýasy – bu hut nadstroýkanyň kategoriýasydyr. Ol öz-özünden howaýydyr. Bu bolsa iki şert bilen şertlendirilýär. Birinjiden, salgyt we salgyt däl tölegleriň býujete tölenilmän galan bölegi önümçiligiň we haryt dolanysygynyň derejesiniň pese düşmegi bilen bagly bolup durýar. Bu bolsa üznüksiz önümçilik bilen salgyt salmak ulgamynyň arasyndaky arabaglanysyklara çuňňur seljermäniň geçirilmegini talap edýär. Ikinjiden, hukuk meýdançasynyň çäginde býujet-salgyt gatnasyklaryny bitewi ulgam toplумы hökmünde tertipleşdirmek zerurlygy ýüze çykýar. Bu bolsa, bir tarapdan, salgytlaryň diňe aýry-aýry görnüşleriniň arasyndaky deňölçeglikleri bilen dälde, eýsem, ähli salgyt we salgyt däl girdejileriň arasyndaky

deňölçeçlikleri, başga tarapdan bolsa, döwlet býujetiniň çykdaýlary bilen üpjün edilmelidir. Önümçilik bilen salgyt salmak ulgamynyň arasyndaky arabaglanysygy kesgitlemek boýunça usulyýet meseleleri çözülmese, kämil salgyt ulgamyny gurmak mümkin däl.

3.6.19. Salgytlaryň başga ykdysady kategoriýalar bilen arabaglanysygyndan alynýan ahyrky netijeler

Salgytlar deň derejede merkezleşdirilen maliýe ulgamyna hem-de hojalygy ýöredýän birlikleriň maliýe ulgamyna degişlidir. Salgyt salmak ulgamy merkezleşdirilen maliýe bilen hojalygy ýöredýän birlikleriň maliýesiniň arasynda baglaşdyryjy gural bolup hyzmat edýär. Döwletiň maliýe ulgamynyň ähli düzüm bölekleriniň arabaglanysyklarynyň gurluşyna bolan adaty garaýyslardan cetleşme, hojalyk-hukuk gatnaşyklarynyň çylsýrymlaşmagy, bazar gymmatlyklaryna täze ugur alynmagy bilen şertlendirilýär. Eýeçilik hukugynyň aýdyňlaşdyrylmagy, önüm öndürýän hususy öndürijileriň sanynyň artmagy, gymmatyň paýlanylyşyny çylsýrymlaşdyrýar. Bazar şertlerinde döwlet tarapyndan ykdysadyýetde geçirilýän kadalasdyрма bolsa, ykdysady amatlyklary göz önünde tutmak bilen takykklanýar. Diýmek, ýokarda aýdylanlardan şu netijeleri çykarmak bolýar.

Birinji netije. Salgytlar ykdysadyýeti dolandyrmak üçin gurlan dolandyrylyşyň düzüm bölegi bolup durmaýar. Sebäbi salgyt gatnaşyklar ulgamynyň ykdysady mazmunyny (tebigatyny) ilkinji nobatda ykdysady binýat (bazis) şertlendirýär. Döwletiň kanun çykaryjy guramalary salgyt ulgamynyň hereket etmegi üçin diňe ýeterlikli şertleri döredýär.

Ikinji netije. Döwletiň, hojalygy ýöredýän birlikleriň we raýatlaryň islegleriniň ählisini kanagatlandyrmak üçin, olarda bar bolan girdejileriň ýeterlik bolmagyndan ugur alnanda, diňe sonda kämil salgyt ulgamyny gurmak mümkindir. Bu şertler takyklaýjy bolmalydyr, sebäbi salgyt ka-

nuncýlygynda tassyklanylan salgyt görnüşleri (salgytlaryň görnüşleri we olaryň ýygnaýsýnyň sertleri)"salgyt" we"salgyt salmak" diýen ykdysady kategoriýalaryň düýp mazmunynyň hakyky utgaşdyryjysy bolmalydyr. Şonuň ýaly tertipde tejribe-amaly işde ulanylýan salgyt kategoriýalary üznüksiz önümçiligiň deňölçegliklerini dolandýrmagyň netijeli usullarynyň biri bolmaga ukyplydyrlar.

Üçünji netije. Ýurduň ykdysady we durmuş ösüşiniň dürli döwürlerinde döwlet tarapyndan ulanylýan salgyt görnüşlerini takyklamak we olara seljerme geçirmek zerurdyr. Salgyt mehanizmi we anyk salgyt görnüşleri syýasy we ykdysady ösüşiň bellibir derejesine ýeten döwletiň geçirýän ykdysady syýasatynyň özboluşly netijesi bolup durýar.

Dördünji netije. Salgyt salmak ulgamy gurnalanda başlangyç dereje diýlip gymmatyň anyk girdejiler görnüşini (onuň düzümi bölekleri) kabul etmekden ybaratdyr. Ösüşiň anyk döwründe we anyk ykdysady şertlerinde gymmat paýlanylanda emele gelýän girdejileriň has netijeli gaýtadan paýlanylmagyny üpjün edýän salgyt görnüşleri ulanylmalydyr.

Salgyt tejribesi kanun esasynda kabul edilen salgyt görnüşlerini tassyklaýar ýa-da ret edýär. Salgyt gatnaşyklarynyň täze görnüşleriniň işlenip düzülmegi, hereket edýän salgyt mehanizminiň oňalylygynyň (pozitiw) ýa-da oňaýsyzlygynyň (negatiw) takyklanylmagy we şonuň esasynda has kämil salgyt konsepsiýasynyň (Baş ugry) işlenip taýýarlanylmagy, salgyt salmagyň esasy wezipesi bolup durýar. Salgyt hakyndaky ylmyň düzgünlerine esaslanýan salgyt tejribesi"salgyt" we"salgyt salmak" ykdysady kategoriýalar hakyndaky ylmyň düzgünleriniň çuňňurlygynyň we esaslandyrylyşynyň indikatory (gözegçilik guraly) bolup hyzmat edýär. Salgyt gatnaşyklarynyň hukuk esaslary bilen üpjün edilmegi, salgyt konsepsiýasynyň işlenip taýýarlanylmagyny aňladýar, onuň esasynda bolsa uzak möhlete niýetlenilen salgyt salmak hakyndaky kanun kabul edilýär.

**"Salgytlaryň beýleki ykdysady kategoriýalar bilen
arabaglanysygy we olaryň maliýe gatnasyklar ulgamyn-
da tutýan orny" atly tema boýunça öz-özüňi barlamak
boýunça soraglar**

1. "Maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasyna degişlilikde, salgytlar haýsy kategoriýa bolup hereket edýärler?

2. Ykdysady giňişlikde paýlaýs we gaýtadan paýlaýs gatnasyklary salgyt gatnasyklarynyň bir bölegimi ýa-da tersine, salgyt gatnasyklary paýlaýs we gaýtadan paýlaýs gatnasyklarynyň bir bölegi?

3. Salgytlaryň düýp mazmunyny we ykdysady zerurlygyny öwrenmek üçin, onuň usulyýet binýady bolup näme hyzmat edýär?

4. "Maliýe" ykdysady kategoriýasy haýsy wakalaryň we prosesleriň esaslaryny aňladýar? "Maliýe" ykdysady kategoriýa howaýymy ýa-da hakyky we durmuşda haýsy görnüşde ulanylýar?

5. "Maliýe" ykdysady kategoriýasynyň alamatlaryny sanap geçiň we düşündiriň.

6. "Maliýe" ykdysady kategoriýanyň alamatlary gapmargarsylyklaryň birligimi?

7. "Maliýe" ykdysady kategoriýasy öwrenilende ulanylýan deduksiýa we induksiýa usullaryny häsiýetlendirin.

8. Täze döredilen gymmat ilki nobatda haýsy maksatlar üçin paýlanylýar?

9. Pul serişdeler bilen geçirilýän hereketler haýsy kanunlar bilen sertlendirilýär?

10. Öwezini doluş, toplaýs we sarp ediş gaznalarynyň arasyndaky deňölçeglikler nämäniň esasynda kesgitlenilýär?

11. Maliýe gatnasyklary haçan ýüze cykýar?

12. Nyrhlar ykdysady kategoriýasy haýsy gatnasyklara degişli?

13. Maliýe hakyndaky häzirki zaman düşünje nämeden ybarat?

14. Gymmat pul görnüşinde paýlanylanda emele gelýän gatnasyklary sanap geçiň.

15. Salgyt gatnasyklary maliýe ulgamynyň haýsy çäklerini kesgitleýärler?

16. Maliýäniň tapawutlandyryjy alamaty diýlip haýsy alamat hasaplanýlar?

17. Gaýtadan paýlaýys gatnasyklaryna döwletiň özi gatnasýarmy?

18. "Karz" diýlip atlandyrylýan ykdysady kategoriýa haýsy ýörelgelere esaslanýar?

19. Karz serişdeleri gymmatyň haýsy bölekleriniň binýadynyň esasynda emele gelýärler?

20. Banklaryň we ätiýaçlandyrys guramalarynyň maliýesi maliýäniň haýsy bölegine degişli?

21. Döwlet maliýesiniň ulgamyna haýsy cygyrlar goşulýar?

22. Döwlet býujetini hasap meýilnamasy diýip hasap edip bolýarmy?

23. Býujetiň üznüksiz önümçilige nähili gatnaşygy bar, gönimi ýa-da gytaklaýyn?

24. "Býujet" ykdysady kategoriýasynda üznüksiz önümçiligiň kanunlary esasynda kesgitlenilen hakyky ykdysady kuwwatlylyk jemlenýärmí?

25. Býujetiň girdejiler çeşmeleriniň çözülmelik meseleleri haýsy gatnasyklaryň ýagdaýlary bilen şertlendirilýär?

26. Netijeli salgyt ulgamyny gurnamak üçin haýsy şertleri üpjün etmeli?

IV BAP. SALGYTLARYŇ ÝERINE ÝETIRÝÄN WEZIPELERI WE OLARYŇ KÖMEGI BILEN ÝETILÝÄN AHYRKY NETIJELER

4.1.20. Salgyt salmagyň üsti bilen "salgyt" ykdysady kategoriýasynyň ýerine ýetirýän wezipeleriniň nazaryýet taýdan esaslandyrylmagy

Salgytlaryň hereket etmegi, jemgyýetçilik isleglerini kanagatlandyrmak zerurlygy bilen şertlendirilýär. Salgytlaryň bu ukyby onuň ýerine ýetirýän ýygnaýjy (fiskal) wezipesi bilen takykklanýar. Salgytlaryň fiskal (ýygnaýjy) wezipesi salgyt töleýjileriň serisdelerini býujete ýgnamakdyr. Salgytlaryň ýerine ýetirýän bu wezipesi salgyt salmagyň esasy wezipesidir. Hut fiskal wezipäniň üsti bilen, salgytlar umumydöwlet we maksatly döwlet meýilnamalaryny amal etmek üçin döwlet býujetiniň girdejiler bölegini emele getirmekde öz zerurlygyny üpjün edýärler.

Salgytlaryň ýygnaýjy (fiskal) wezipesi salgytlaryň düýp manysyny we olaryň zerurlygyny aýan etmek üçin uzak wagtlap ýeterlikli diýlip hasap edilýärdi. Salgyt almak döwlet tarapyndan amala asyrylýar we bu proses salgytlaryň görnüslerine bagly bolup durýar. Haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegi, erkin haryt dolanyşygynda hojalygy ýöredýän birlikleriň ykdysady özbaşdaklyklaryny almaklary bilen, üznüksiz önümçilik prosesini höweslendirmek ýa-da togtatmak, ilatyň töleg ukyplylygyna täsir etmek üçin islegler ýüze çykýar. Diýmek, jemgyýetde bolup geçýän paýlaýyş proseslerine döwlet tarapyndan geçirilýän kadalasdyrys işleri, salgytlaryň iki wezipesini, ýagny fiskal

we kadalaşdyrys wezipelerini, olardan ugur alynýan bolsa, onda jemgyýetiň ykdysady durmuşynda salgyt salmagyň ornuny kesgitleýär.

Ykdysady edebiýatda salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipelerine, köp babatda, olaryň salgytlara bolan gatnaşygy görnüşinde seredilýär. Bu düşünje usulyýet taýdan nädogry, sebäbi ykdysady kategoriýa hökmünde salgytlar umumy-döwlet maliýe serişdeler gaznasy döredilende, gaýtadan paýlanylýan gymmatyň dogry we dürs paýlanylysyna göz ýetirmek üçin adamlaryň aňynyň işläp çykarýan nazaryýet netijeleridir. Ykdysady kategoriýa öz-özünden takyk wezipeleri ýerine ýetirmeýär. Ykdysady kategoriýanyň özenine ykdysady kuwwatlylyk, başgaca, jemgyýetçilik zerurlygy, has takygy, üznüksiz önümçilik gatnaşyklarynyň haýsam bolsa-da bir kategoriýasynyň jeminiň aňlatmasy ornaşdyrylan. Ykdysady we maliýe kategoriýasy hökmünde salgytlaryň nazaryýet taýdan mümkinçiliklerini salgyt salmak ulgamy amala aşyrýar, oňa bolsa takyk wezipeler mahsusdyr.

Kanun esasynda kabul edilen salgyt salmak ulgamy, salgyt töleýjileriň girdejileriniň gaýtadan paýlanylmagynyň guralydyr. Diýmek, hereket edýän salgyt salmak ulgamy salgytlara mahsus bolan wezipeleriň ulanylysynyň netijeliligi hakynda, başgaca, salgyt ulgamynyň tutýan orny hakynda habar berýär. Indi bolsa Türkmenistanyň salgyt kanuncylygynyň her ýylda kabul edilýän Türkmenistanyň Döwlet býujeti hakyndaky kanunlarynyň we gaýry ölçeğ-hukuk namalaryň esasynda 5-nji şekilde görkezilen salgytlaryň fiskal wezipesiniň üpjün edýän ugurlaryna seljerme geçireliň.

Salgyt salmagyň fiskal wezipesiniň üsti bilen ýetilýän ahyrky netijeler "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny we salgytlar babatynda gaýry ölçeğ-hukuk namalary bilen berkidilen. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 174-nji maddasyna

laýyklykda, peýdadan alynýan salgydyň pul möçberi salgyt binýadyny salgyt möçberine köpeltmek bilen kesgitlenilýär. Ondan başga, şol madda laýyklykda, salgyt töleýjiler peýdadan alynýan salgydy salgyt ýylynyň her aýynyň 13-ünde we 28-inde hakuýy görnüşinde tölemäge borçludyr. Şeýle-de salgyt salmak ulgamynyň fiskal wezipesiniň üsti bilen döwlet býujetiniň girdejileriniň we çykdajylarynyň arasynda mümkin bolajak deňleme (balans) üpjün edilýär.

5-nji şekil

Salgyt salmak ulgamynyň fiskal wezipesiniň üsti bilen üpjün edilýän esasy ugurlar

"Türkmenistanyň 2010-njy ýyl üçin Döwlet býujeti hakynda" Türkmenistanyň Kanunynyň 1-nji maddasynda Türkmenistanyň 2010-njy ýyl üçin Döwlet býujetiniň girdejiler bölegi 48280,7 mln manat we çykadjylar bölegi 49780,7 mln manat, şol sanda býujetiň girdejileriniň birinji derejesi boýunça 8129,5 mln manat we çykadjylar boýunça 9629,5 mln manat kesgitlenildi. "Türkmenistanyň 2010-njy ýyl üçin Döwlet býujeti hakyndaky" Türkmenistanyň Kanunynyň 5-nji maddasynda 2010-njy ýylda welaýat býujetleriniň deňeçerligini üpjün etmek üçin Türkmenistanyň Merkezleşdirilen býujetinden Daşoguz welaýatyna 596,5 mln manat pul serişdelerini bermeli diýlip kesgitlenilýär. Salgyt salmak ulgamynyň fiskal wezipesiniň üsti bilen býujet ulgamynyň düzümleri boýunça salgyt girimleriniň jeminiň deň möçberde paýlanylmagy üpjün edilýär. Mysal üçin, "Türkmenistanyň 2010-njy ýyl üçin Döwlet býujeti hakynda" Kanunynyň 4-nji maddasynda Daşoguz welaýatyna goşulan baha üçin salgytdan we peýdadan alynýan salgytdan 95% möçberinde umumydöwlet salgytlaryndan bölüp bermek göz önünde tutulýar. Salgyt salmak ulgamynyň fiskal wezipesi raýatlaryň durmuş taýdan üpjün edilmegine we durmuş tölegleriniň derejesiniň sebitler boýunça deňleşdirilmegine hem ýardam edýär, şol sebäpli "Türkmenistanyň 2010-njy ýyl üçin Döwlet býujeti hakynda" Kanunynyň 7-nji maddasynda zähmet haky, pensiýalar, hemaýat pullary we talyp haklary Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň çykadjylarynyň goralan maddalary diýlip tekrarlanýar.

Ýokarda aýdylanlar salgyt salmak ulgamynyň fiskal wezipesiniň üsti bilen döwletiň çäginde we her bir sebitde durmuş infrastrukturasynyň ýokary derejesini üpjün etmekde ýetiliş netijelere-de degişlidir. Galyberse-de, salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän fiskal wezipesiniň üsti bilen ýygnaýan maliýe serişdeleri ylmyň, bilimiň, medeniýetiň, saglygy goraýşyň we dolandyrylyşyň isleglerini kanagatlandyrmak üçin gönükdirilýär. Salgyt salmak ulgamynyň netijeliligi ilkibaşdan "salgyt" we "salgyt

salmak" atly ykdysady kategoriýalaryň mazmuny, olaryň çuňňur kysym häsiýetlerinden gelip çykýar. Bu häsiýetler bolsa ykdysady kategoriýanyň içki kuwwaty diýlip atlandyrylýar. Ykdysady kategoriýanyň kysym häsiýetleriniň bolmagy, bu häsiýetleriň bardygyny aňlatmaýandygyny biz bilýäris. Hojalygyň alnyp barlysynyň tejribe ulgamynda ykdysady kategoriýasynyň içki mümkinçilikleri "salgyt salmak" ykdysady kategoriýanyň ýerine ýetirýän wezipeleriniň hereket ediş prosesinde ýüze çykýar. Ykdysady prosesleriň hakykatynda, biz "salgyt salmak" ykdysady kategoriýasyny kanunlarda öňünden göz öňünde tutulan maksatlara laýyklykda düşünjeli gurlan ykdysady (maliýe) gatnaşyklar ulgamy hökmünde kabul edýäris. Maksady takykklamak – bu salgyt salmak ulgamynyň hereket ediş mehanizminiň üstüni açmakdyr. Aýry-aýry döwletiň çäginde we anyk döwürde salgyt kanunlarynda kabul edilen salgyt salmak konsepsiýasynda "salgyt salmak" ykdysady kategoriýanyň içki kuwwatynyň amala aşyrylyşynyň dolulygy düýpli tapawutlanyp bilýär, ol ykdysadyýetiň ýagdaýyna we döwletiň geçirýän syýasatyna baglydyr.

4.2.21. Salgyt ulgamynyň wezipeleriniň gapma-garsylyk birliginiň şertlendirilişi

"Salgyt salmak" ykdysady kategoriýanyň ykdysady mazmunyndan (üzniüksiz önümçiligi ykdysady taýdan höweslendirmek we şol bir pursatda jemgyýetçilik islegleriniň kanagatlandyrylmagyna ýardam bolmak) ugur alynsa, onda salgyt ulgamyna iki sany biri-birine çapraz gelýän wezipe, ýagny fiskal we kadalaşdyrys wezipeleri mahsusdyr. Salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleriniň biri-birine gapma-garsylygy gymmatyň paýlanylys ulgamynda salgyt gatnaşyklarynyň tutýan orny bilen şertlendirilýär. Salgyt salmak bolsa, öň belleýsimiz ýaly, ykdysadyýetiň hil we mukdar derejesine (hojalygy ýöredýän birlikleriň maliýesi) hem-de umumydöwlet isleglerine (döwlet çykda-

jylary) bagly bolup durýar. "Salgyt salmak" ykdysady kategoriýasynyň ýokarda belenilip geçilen wezipeleriniň gapma-garsylygyna we şol bir pursatda olaryň biri-biriniň üstüni ýetirýändigine anyk mysalda seredeliň.

Mysal. Salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleri gapma-garsylygyň birligidir. Salgytlar bilen bir wagtda ýüze çykan onuň fiskal wezipesi salgytlaryň kadalaşdyrys wezipesiniň hereket etmegini we kämilleşdirilmegini sertlendirýär. Salgytlaryň fiskal ähmiýetiniň artmagy, olaryň önümçilige has giň we çuňňur täsir etmegine şert döredýär. Şol bir pursatda, ykdysady ösüşiň depginleriniň çaltlandyrylmagyna gönükdirilen salgytlaryň kadalaşdyrys wezipesi, ilatyň takyk toparynyň girdejilerini ýokarlandyrýar we bellibir çäkde salgytlaryň fiskal wezipesi üçin salgyt binýadyny döredýär. Salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleri biri-birine bagly, biri-birini sertlendirýär. Salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleriniň birligi olaryň arasyndaky gapma-garsylygy aradan aýyrmaýar. Salgytlaryň her bir wezipesi salgyt gatnaşyklarynyň haýsy bolsa-da bir toparyny kesgitleýär, olar bolsa biri-birine gapma-garsylykly hereket edýärler. Salgytlaryň fiskal wezipesinde salgyt töleýjiniň döwlete bolan gatnaşygy, kadalaşdyrys wezipesinde bolsa döwletiň salgyt töleýjä bolan gatnaşygy kesgitlenilýär. Türkmenistanyň salgyt ulgamynda hereket edýän salgytlaryň fiskal we kadalaşdyrys wezipeleriniň bitewligi we gapma-garsylygy nämeden ybarat?

Çözülişi. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 172-nji maddasynda peýdadan alynýan salgydyň möçberi kesgitlenilýär:

– 8 göterim-edara görnüşli taraplar – Türkmenistana dahyllylar (esaslandyrys maýasy doly döwlete degişli edara görnüşli taraplardan we öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyrylan taraplardan başga) üçin;

– 20 göterim-beýleki edara görnüşli taraplar üçin;

– girdeji salgydyň derejesi 2 göterim möçberde- hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar üçin (öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyran taraplardan başga).

2004-nji ýylyň 1-nji noýabryna çenli hereket eden Türkmenistanyň öňki salgyt kanunçylygy banklary, Türkmenistanyň haryt-çig mal biržasyny, gaýry birža we broker edaralaryny hem-de kiçi kähanalary hasaba almasyz, kärhanalar üçin peýdadan alynýan salgydyň esasy möçberini 25 göterim derejede göz önünde tutýardy. Türkmenistanyň täze salgyt kanunçylygy peýdadan alynýan salgydyň fiskal ähmiýetini uly derejede pese düşürdi. Peýdadan alynýan salgydyň möçberiniň pese düşürilmeginiň netijesinde kärhananyň peýdasynyň bu bölegi kärhananyň içerki hojalyk islegleriniň kanagatlandyrylmagyna, şol sanda önümçiligiň giňeldilmegine, onuň tehniki taýdan abzallasdyrylmagyna we täze tilsimatlaryň ornaşdyrylmagyna gönükdirilip bilinýär. Salgyt salmagyň kadalaşdyrys wezipesini güýçlendirip, döwlet, şol bir wagtda onuň fiskal ähmiýetini pese düşürýär. Bu ýerde salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän iki wezipesiniň, ýagny fiskal we kadalaşdyrys wezipeleriniň gapma-garsylygy ýüze çykýar. Ýöne salgyt salmagyň fiskal wezipesiniň hereket edişini daraldyp, döwlet geljekki döwürde bu salgyt boýunça salgyt binýady giňeltmek üçin ykdysady sertleri döredýär. Salgytlaryň ýerine ýetirýän fiskal we kadalaşdyrys wezipeleri biri-biriniň üstüni ýetirýärler. Diýmek, salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän iki wesipesiniň gapma-garsylygynyň bitewligi ýüze çykýar.

Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän fiskal wezipesi umumy milli islegleri kanagatlandyrýar. Kadalaşdyrys wezipäniň kömegi bilen salgyt salmak ulgamynyň çenden artyk fiskal ähmiýetine deňagramlyk döredilýär, başgaça, sahsy we umumydöwlet bähbitleriniň, şeýle-de hojalygy ýöredýän birlikleriň bähbitleriniň deňleşdirmesini (balansyny) üpjün edýän ykdysady gurallar girizilýär.

Inwestisiýalaryň yzygiderligini üpjün etmek, kärhanalaryň önümçilik işiniň maliýe netijelerini gowulandyrmak we sonuň esasynda pul serişdeleriniň umumymilli gaznasynyň göwrümini artdyrmak, salgyt kadalaşdyrmasyň ahyrky maksadydyr. Indi bolsa anyk mysalda salgytlaryň fiskal wezipesiniň salgyt tejribesinde nähili ýüze çykýandygyny, näme üçin kadalaşdyrys wezipäniň salgytlara mahsus bolýandygyny, salgytlaryň tutýan ornuny nähili takyklykda bolýandygyny we Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda hereket edýän salgytlaryň haýsy görnüşleriniň has ýokary ýa-da pes derejede fiskal we kadalaşdyrys ähmiýetiniň bardygyny kesgitleliň.

Mysal. Gaýtadan paýlaýys maliýe gatnaşyklarynyň çägi hökmünde, salgytlar ykdysady gural görnüşinde önümçiligiň ahyrky netijelerine täsir edýärler. Bellibir derejede höweslendiriş alamatlary salgytlaryň fiskal wezipesinde-de bar, sebäbi salgyt usuly bilen toplanýan býujet serişdeleri önümçilik däl cygryny ösdürmek, ylmyň, saglygy goraýşyň, medeniýetiň we gaýry jemgyýetçilik cygyrlarynyň isleglerini kanagatlandyrmak üçin niýetlenilýär. Býujet serişdeleriniň aňly-düşünjeli we maksatly ugurlar boýunça ulanylmagy jemgyýetiň ösüşini höweslendirýär. Ýöne sonuň ýaly höweslendirme önümçilige gös-göni täsirini ýetirmeyär, ol gytaklaýyn amala aşyrylýar we köp halatda ýyllaryň geçmegi bilen ýüze çykýar. Önümçilikde jemgyýetçilik işiniň ähli cygyrlaryny ösdürmek üçin maliýe serişdeleri döredilýär. Sonuň üçin hem önümçilik – bu salgytlar bilen höweslendirilmeginiň ilkinji we naýbaşy binýadydyr. Salgytlaryň fiskal wezipesi salgyt tejribesinde nähili ýüze çykýar? Näme üçin salgytlara kadalaşdyrys wezipe mahsus bolup durýar? Salgytlaryň tutýan ornuny nähili ýüze çykaryp bolýar? Salgytlaryň tutýan orny diňe oňyn (pozitiw) ýa-da diňe oňaýsyz (negatiw) bolup bilýarmi? Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, hereket edýän salgytlaryň haýsy görnüşleriniň has ýokary ýa-da has pes derejede fiskal we kadalaşdyrys ähmiýeti bar?

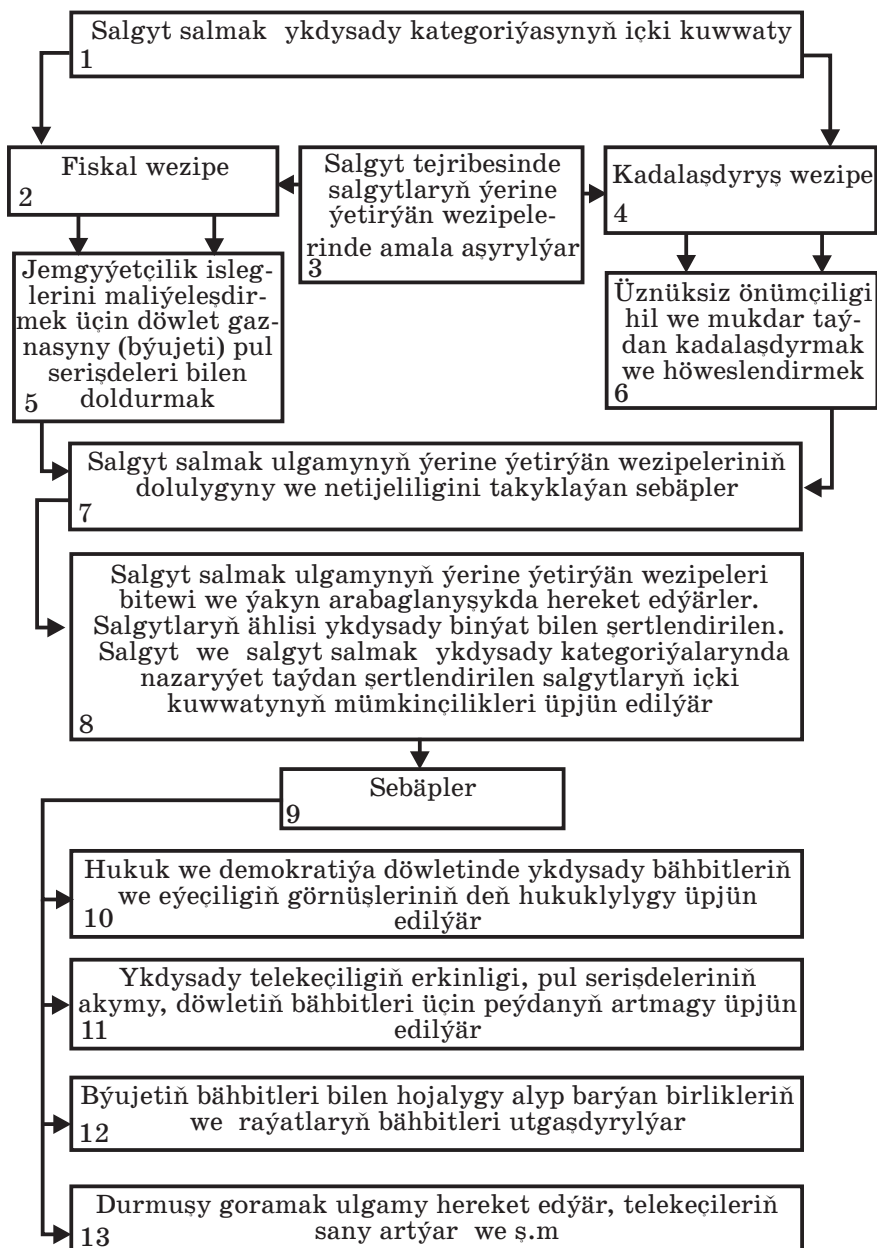
Çözülişi. Häzirki zaman şertlerinde salgytlaryň fiskal wezipesi her bir salgyt boýunça salgyt özenini salgydyň möçberine köpeltmek bilen ýüze çykýar. Salgytlaryň kadalasdyrys wezipesi gaýtadan paýlaýys prosesine düýpli täsir edýän gural hökmünde üznüksiz önümçilik prosesini höweslendirip ýa-da togtadyp, pul toplamalarynyň ýygnaýysyny güýçlendirip ýa-da gowsadyp, ilatyň salgytlary töleýiş ukybyny giňeldip ýa-da daraldyp bilýär. Ýygnaýan salgytlaryň möçberine baha bermek, olary ýygnamak boýunça çaklanýan salgyt jemlerini anyk döwürde deňeşdirmek ýoly bilen salgyt salmak ulgamynyň tutýan ornuny kesgitlep bolýar. Salgytlaryň tutýan orny hem oňyn (pozitiw) hem-de oňaysyz (negatiw) bolup bilýär. Türkmenistanyň salgyt ulgamynda hereket edýän salgytlaryň has ýokary fiskal ähmiýeti ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyda mahsusdyr. Sebäbi "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 133-nji maddasyna laýyklykda, düşewüntiligi 25 göterimden ýokary salgyt töleýjiler salgydy salgyt özeninden 50 göterim möçberinde töleýärler. Has pes derejeli fiskal ähmiýeti bolan salgyt – bu hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplaryň we salgyt salmagyň ýeňillikli ulgamyny ulanýan hususy telekeçileriň töleýän girdeji salgydydyr. Bu salgydyň möçberi salgyt özenine 2 göterim möçberinde kesgitlenilýär. Goşulan baha üçin salgydyň we sahsy adamlardan alynýan girdeji salgydynyň in ýokary kadalasdyrys ähmiýeti bar. Goşulan baha üçin salgyda degişlilikde 9 ýagdaý boýunça salgyt salynýan amallar salgyt salynmaýan amallar diýlip ykrar edilýär ("Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 96-njy maddasy) we 9 ýagdaýda salgyt salynýan amallara 0 (nol) möçber ulanylýar ("Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 105-nji maddasy). "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 187-189-njy maddalaryna laýyklykda, sahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy boýunça köp sanly salgyt ýeňillikleri göz önünde tutulýar. Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň in pes kadalasdyrys ähmiýeti bar.

4.3.22. Salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleri we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýasynyň içki mümkinçilikleriniň kesgitlenilişi

Salgytlaryň ýerine ýetirýän fiskal we kadalaşdyrys wezipeleri, salgyt salmagyň içki kuwwatyny ykdysady binýadynyň hil we mukdar derejesine täsir edişiniň ukyplylygyny howaýy görnüşden hakyky netije berýän görnüşe geçirmäge mümkinçilik berýär. Salgytlaryň ýerine ýetirýän fiskal we kadalaşdyrys wezipeleriniň üsti bilen, bazar ykdysadyýeti şertlerinde salgyt salmak ulgamynyň içki kuwwatynyň salgyt tejribesinde amala aşyrylyşynyň mümkinçilikleri 6-njy şekilde şekillendirilýär.

Ýetilen netijelere analitik taýdan seljermäniň geçirilmegi, her bir döwür üçin olaryň garaşylýan we çaklanylýan netijeler bilen deňeşdirilmegi, salgyt salmak ulgamyna, onuň aýry-aýry salgyt toparlaryna (mysal üçin, göni we gytaklaýyn salgytlar, tebigy ýa-da emläk salgytlary, ýerli ýygymlar we ş. m.), şeýle-de salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipelerine baglylykda her bir salgydyň tutýan ornuna baha bermäge mümkinçilik berýär. 6-njy şekilde şekillendirilen salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän wezipeleriniň dolulygyny we netijeligiňi takyklaýan sebäpler doly derejede Türkmenistanyň salgyt ulgamyna hem mahsusdyr.

Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän wezipeleri hakyndaky taglymat häzirki wagta çenli ylmy çekeleşikleriň binýadyny düzýär. Salgyt salmak ulgamynyň hereket edişiniň nazaryýet taýdan paýhaslandyrylmagynyň, salgyt tejribesi üçin dahyllylygy barmy? Salgyt salmak ulgamy haýsy wezipäni ýerine ýetirende amatsyz (esasy maksat – döwlet gaznasyny pul serişdeleri bilen doldurmak). Salgyt salmagyň ewolýusiýasy bu soraga anyk jogap berýär: ykdysady prosesleriň we hadysalaryň haýsam bolsa bir ugruna işleriň we tagallalaryň gönükdirilmeginden köp halatda döwletiň ykdysady ýagdaýy, telekeçiligiň we aýry-aýry raýatlaryň hal - ýagdaýlary baglydyr. Eger-de kanunda, ýagny "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi

"Salgyt salmak" ykdysady kategoriýasynyň içki kuwwaty

Kanunynda, göz önünde tutulan salgyt salmak ulgamy" salgyt salmak" ykdysady kategoriýasynyň" içki kuwwatynyň" ulanylmagyna gönükdirilmedik bolsa, onda sonuň ýaly ulgamyň orny ahyrky netijede oňaýsyz netijeleri berýär.

Mysal. Işçiler, gullukçylar we gaýry taraplar iş hakyny ýa-da girdeji alanlarynda ony, esasan, üç zada harçlaýarlar:

a) harytlary we hyzmatlary satyn alýarlar;

b) salgytlary töleýärler;

c) iş hakynyň ýa-da girdejiniň galan bölegini süýşürintgiler görnüşinde toplaýarlar.

Jemgyýetçilik önümçiliginiň esasy faktory bolup duran işçi güýjüne salgytlar haýsy ugurlar boýunça täsir edýärler?

Çözülişi. Salgytlar iş hakynyň derejesine baglylykda jemgyýetçilik önümçiliginiň esasy faktory bolan işçi güýjüne 3 ugur boýunça täsir edýärler. **Birinjiden**, salgytlar islegleriň jeminiň derejesine we düzümine täsir edýärler, bazar mehanizminiň üsti bilen önümçilige ýardam bolýarlar ýa-da onuň ösüşine özüniň oňaýsyz täsirini ýetirýärler. Bu bolsa, köplenç, raýatlaryň öz girdejilerini sarp etmegi bilen baglydyr. Diýmek, salgytlaryň möçberleriniň üýtgemegi, ilatyň sarp ediş we umumy töleýjilik ukybyna täsir edýär. **Ikinjiden**, salgytlaryň möçberi salgytlary öz içine goşýan işçi güýjüniň bahasyny – iş hakyny takyklaýar. **Üçünjiden**, önümçilige edilyän çykdajylar bilen harytlaryň bahasynyň arasyndaky aragatnaşyk salgytlara bagly bolup durýar. Önümçilik kuwwatlyklary ulanylanda bu aragatnaşyk telekeçiler üçin in bir möhüm alamatdyr.

Maliýäniň ýerine ýetirýän wezipeleri salgyt salmak ulgamynyň hereket edişiniň binýat esaslaryny düzýärler. Paýlaýys we gözegçilik wezipeleri maliýäniň umumy ykrar edilen wezipeleridir. Maliýäniň her bir wezipesiniň çäginde salgyt gatnasyklarynyň özboluşly hereket edýän toparlary emele gelýär. Bu bolsa salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipelerini kesgitlemek üçin ugur alynýan usulýetiň esas-

laryny düzýär. Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän wezipeleri – bu ilkinji nobatda jemgyýet üçin salgytlaryň niýetlenmesinde olaryň ýerine ýetirýän wezipeleriniň nazaryýet taýdan çaklanmagynyň sertlendirilmegi, başgaça, telekeçiligiň ösmegine zyýan ýetirmezden, döwlet girdejileriniň doly mukdarda üpjün edilmegidir.

Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän wezipeleriniň nazaryýet taýdan kesgitlenilmegi, kanunda kabul edilen salgyt ulgamynyň hut şu ugur boýunça amal ediljekdigini aňlatmaýar. Her bir döwletiň kanunynda kabul edilen salgyt salmak ulgamynyň hereket ediş sygymlylygyny diňe salgytlar hakyndaky nazaryýet däl-de, eýsem salgyt tejribesi hem tassyklaýar. Salgytlar hakyndaky nazaryýet salgytlara fiskal, ykdysady, gaýtadan paýlaýs, gözegçilik, höweslendiriş, kadalasdyrys wezipeleriniň mahsusdygyny tassyklaýar. Salgytlaryň ýerine ýetirýän bu wezipeleri ýokarda görkezilen doly sanawda we aýratynlykda bilermenler tarapyndan görkezilýär. Salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleriniň sanawyndan dessine ykdysady wezipesini aradan aýyrmak zerurdyr. Salgyt salmagyň özi öz-özünden ykdysady kategoriýadyr. Salgyt tejribesinde salgytlaryň görnüşleriniň ulanylyşynyň ykdysady (maliýe) çygrynda üsti açylýar, olaryň tutýan orny ykdysadyýetiň ölçegleri bilen takykklanýar. Salgyt salmagyň ahyrky maksady hojalygy alyp barýan birlikleriň hem-de şahsy taraplaryň bähbitlerine zyýan ýetirmezden, döwletiň ýerine ýetirýän durmuş-ykdysady wezipeleriniň üpjün edilmegidir. Diýmek, salgytlary ykdysady wezipe bilen ülüşdirmek – bu onuň içki mazmunyny ýañadandan gaýtalamakdyr. Bu işde hiç hili zerurlyk we ylmy many ýok.

Ählumumy ykdysady kategoriýa hökmünde "maliýe" iki wezipäni, ýagny paýlaýs we gözegçilik wezipelerini ýerine ýetirýär. Diýmek, "maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasyna degişli wezipeler hususy ykdysady kategoriýalara hem mahsus bolmaly. Ýöne salgyt salmak ulgamyna paýlaýs wezipesi mahsus däl, sebäbi salgytlaryň

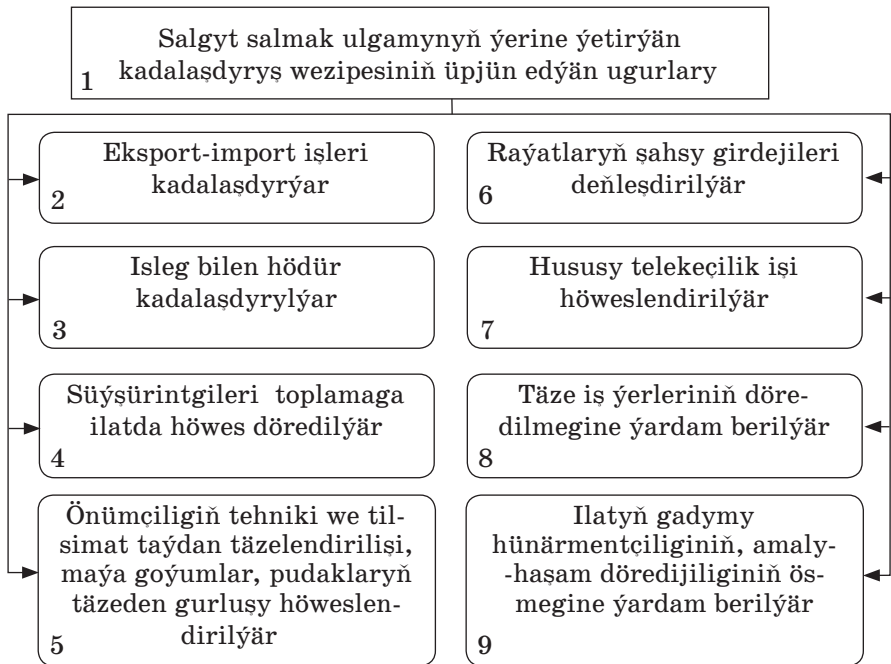
kömegi bilen jemgyýetiň diňe jemi girdejisiniň paýlanylan bölekleriniň gaýtadan paýlanylyşy amala aşyrylýar. Ykdysady prosesleriň dowamlylygynda salgyt gözegçiliginiň alamatlaryny aýan etmek üçin, salgyt salmak ulgamyny gaýtadan paýlaýs wezipesi bilen ültüşdirmek maksada laýyk däl. Girdejileri gaýtadan paýlamak, girdejiilere salgyt gözegçiliginiň geçirilmegini aňlatmaýar. Biz salgytlaryň bu alamatyny diňe güman edip bilýäris. Her bir ykdysady kategoriýanyň ýerine ýetirýän wezipesini takykklamak – bu onuň jemgyýetçilik zerurlygyny ýa-da içki kuwwatyny dürs aýan etmekdir. Gaýtadan paýlaýs wezipe salgyt salmak ulgamynyň üznüksiz önümçiligine hil we mukdar taýdan täsir edip biläýjek alamatyny doly takyklyp bilmeýär. Salgyt salmak ulgamynyň bu ukybyny doly derejede onuň kadalaşdyrys wezipesi aýan edýär.

4.4.23. Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän kadalaşdyrys wezipesiniň üpjün edýän ugurlary

Gaýtadan paýlaýs maliýe gatnaşyklarynyň çygry hökmünde salgytlar (ykdsady taýdan höweslendirmeginiň ahyrky netijelerini hasaba almak bilen) kadalaşdyryjy tilsimleri öz içine alýar. Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän kadalaşdyrys wezipesiniň üpjün edýän ugurlary 7-nji şekilde şekillendirilýär. Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän kadalaşdyrys wezipesiniň 7-nji şekilde görkezilen üpjün edýän ugurlaryny häsiýetlendiriliň we gazanylan netijelere teswirleme geçireliň. Salgyt salmak ulgamynyň kadalaşdyrys wezipesi eksport-import amallarynyň kadalaşdyrylmagyna ýardam edýär. Mysal üçin, Türkmenistanyň gümrük çäklerine getirilýän goşmaça töleg tölenilmäge degişli harytlar goşmaça tölegi tölemekden bosadylýar, olar şu aşakdakylardyr:

– Türkmenistana ynsanperwer kömek hökmünde, şeýle hem hökümetara ylalaşyklara laýyklykda, daşary ýurtlar tarapyndan muzdsuz berilýän tehniki kömegiň çäklerinde getirilýän harytlar;

**Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän kadalaşdyrys
wezipesiniň üsti bilen üpjün edilýän ugurlar**

– eýeçilik hukugy esasynda daşary ýurt edara görnüşli taraplara degişli bolan, berilýän çig maldan (çig nebitden) benzini we dizel ýangyjyny öndürmek (taýýarlamak) boýunça hyzmatlar, eger-de şu önümler soňundan Türkmenistanyň çäklerinden çykarylýan bolsalar ("Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 122-nji maddasy).

Ondan başga-da "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 105-nji maddasyna laýyklykda, daşary ýurtlara ýerleşdirilýän harytlar, işler we hyzmatlar babatynda salgyt salynýan amallar boýunça 0 (nol) göterim derejedäki salgyt möçberi ulanylýar, mysal üçin:

– tebigy (ugurdaş) gazy, nebiti, pagtany we olary gaýtadan işlemekden alnan önümleri goşmazdan, özüniň

öndüren, şeýle hem satyn alnan harytlar daşary ýurtlara ýerleşdirilende;

– halkara derejesinde ýolagçylary gatnatmak we şahsy hem-de edara görnüşli taraplaryň ýüklerini daşamak boýunça hyzmatlar amal edilende;

– daşary ýurtlara iberilýän harytlary ulagly daşamak, ýüklemek, düşürmek, birinden beýlekä ýüklemek boýunça hyzmatlar, şeýle hem Türkmenistanyň çäklerinden üstasyr geçirilýän daşary ýurt ýükleri boýunça hyzmatlar;

– paçsyz söwda edilýän dükanada gümrük düzgüninde ýerleşdirilen harytlary ýerleşdirmek we başgalar.

Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän kadalaşdyryş wezipesiniň üsti bilen eksport-import işleri kadalaşdyrmakda ýetilýän netijeler: **birinjiden**, Türkmenistanda öndürilýän harytlaryň dünýä bazarynda bäsleşik ukyby ýokarlandyrylýar; **ikinjiden**, Türkmenistanyň çäklerine getirilýän harytlar ilatyň köp sanly gatlaklaryna elýeterlikligi üpjün edilýär; **üçünjiden**, Türkmenistan döwletiniň töleg deňlemesiniň (balansynyň) deňölçeglikleri kadalaşdyrylýar we ş.m. Salgyt salmak ulgamynyň kadalaşdyryş wezipesiniň ýardam etmegi bilen, isleg bilen hödür kadalaşdyrylýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň raýatlary çörek, aş we ýarma önümlerini köp mukdarda sarp edýärler. Şol sebäpli ilatyň köp mukdarda sarp edýän azyk önümlerine "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 106-njy maddasyna laýyklykda, ýerleşdirmegiň ähli tapgyrlarynda una, çörek we çörek önümlerine, aş önümlerine, ýarma önümlerine, şol sanda tüwä, garyşyk iýmlere, süýt we süýt önümlerine, syrlara, peýnire, doňdurma, margarine, ýumurtga, ösümlik we mal ýagyna, et we guş önümlerine we şol maddada göz önünde tutulan gaýry azyk önümlerine salgyt salynýan amallar geçirilende goşulan baha üçin salgyt salynmaýar. Salgyt salynýan amallara goşulan baha üçin salgydy ulanman, döwlet şol salgydyň möçberine hödür bilen islegi kadalaşdyrýar, ýagny ilatyň isleg ukybyny artdyrýar.

Türkmenistanyň salgyt ulgamynda hereket edýän salgytlar dünýä derejesinde iň bir pes möçberli salgytlar diýlip hasaplanýar. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 172-nji maddasyna laýyklykda, hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar girdeji salgydyny 2 göterim möçberinde, sol möçberde girdeji salgydyny salgyt salynmagyň ýenillikli ulgamyny ulanýan hususy telekeçiler – şahsy taraplar hem töleýärler ("Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 200-nji maddasy). "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 192-nji maddasyna laýyklykda, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy salgyt binýadyny 10 göterime köpeltmek bilen kesgitlenilýär. Diýmek, salgyt özenine salgytlaryň möçberiniň pes derejede kesgitlenilme-gi, ilata süýsürintgileri toplamaga, hususy telekeçilik işini höweslendirmäge, täze iş ýerlerini döretmäge, önümçiligi tehniki we tilsimat taýdan täzelendirmäge, maýa goýum-lary maliýeleşdirmäge, pudaklaryň täzeden gurlusyny geçirmäge uly mümkinçilikler döredýär. Şol bir pursatda, raýatlaryň şahsy girdejileri deňleşdirilýär.

Hereket etmäge bolan ymtylmany aňladýan "höwes" diýilýän düşünjäniň manysyndan ugur alyp, sonuň ýaly ym-tylmany hem höweslendirmek hem-de jeza bermek ýoly bilen amal edip boljakdygyny nygtap geçeliň. Salgyt salmak ulga-mynda höweslendirmek ýa-da maliýe jerimeler we puşmana tölegler gurallarynyň ulanylmagy kadalaşdyrys hereketleri-ni aňladýar, sebäbi olaryň her biri salgyt töleýjileriň ma-liýe-hojalyk işiniň haýsam bolsa-da bir tarapyna döwlet tarapyndan goşulmagyny şertlendirýän hereketleriniň ula-nylmagyny talap edýär. Salgytlaryň kadalaşdyrylysyny amala aşyryp, döwlet ykdysady ulgamynyň işine ählitarap-laýyn ykdysady seljerme we salgyt gözegçiligini geçirýär, salgyt binýatlaryna degişlilikde salgytlaryň kadalaşdyryjy wezipesini suratlandyrýar. Ykdysady kadalaşdyrys işleri, sol sanda salgytlaryň kadalaşdyrylysy, birnäçe paýhasly

hereketleri göz önünde tutýar, sonuň ýaly hereketlere bolsa ykdysady seljerme we gözegçilik işleri hem degişlidirler.

Mysal. Salgyt salmak ulgamynyň fiskal wezipesiniň kömegi bilen zerur bolan umumymilli islegler kanagatlandyrylýar. Salgytlaryň kadalaşdyrys wezipesiniň üsti bilen artyk fiskal ýüküne garşy ykdysady gurallar, başgaça, hojalygy alyp barýan birlikleriň, şahsy we umumydöwlet ykdysadybähbitleriniň deňlemesini (balansyny) üpjün edýän ýörite mehanizmler döredilýär. Salgyt salmak ulgamynyň kadalaşdyrys wezipesiniň ahyrky maksady näme?

Çözülişi. Salgyt salmak ulgamynyň kadalaşdyrys wezipesiniň ahyrky maksady – bu jemgyýetiň jemi girdejisi gaýtadan paýlanylanda, döwletiň, hojalygy ýöredýän birlikleriň we şahsy taraplaryň ykdysady bähbitleriniň mümkin bolaýjak deňölçeglikleriniň üpjün edilmegi ýa-da üznüksiz önümçiliginiň ölçeglerini hil we mukdar taýdan höweslendirilmegi we kadalaşdyrylmagydyr.

Salgytlaryň kadalaşdyryjy wezipesi salgyt tejribesinde iki görnüşde, ýagny ýeňillik bermek we maliýe jerimeler hem-de puşmana tölegleri görnüşinde ýüze çykýar. Maliýe jerimeler we puşmana tölegler salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän gözegçilik wezipesiniň hereket etmegini aňladýar. Salgyt tejribesinde salgyt gözegçiligi özbaşdak kanuny namalary bilen kadalaşdyrylýar. Anyk pursada laýyklykda ulanylýan salgyt ýeňillikleri we maliýe jerimleri hem-de puşmana tölegleri salgyt kanunçylygynda kesgitlenilýär. Puşmana tölegleriniň we maliýe jerimeleriniň ulanylyşynyň umumy tertibi "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 70-nji we 88-94-nji maddalarynda takyklanylýar. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 89-njy maddasyna laýyklykda, salgydy tölemek boýunça salgyt töleýjiniň salgyt salynýan özenini azaltmagynyň we beýleki bikanun hereketleriniň netijesinde hasaplanylýan salgydyň pul möçberiniň azaldylmagy, salgydyň Türkmenistanyň

döwlet býujetine tölenilmedik, salgydyň kemeldilen pul möçberiniň 40 göterim möçberinde salgyt töleýjä maliýe jerimeleriniň salynmagyna getirýär. Salgyt töleýji tarapyndan emläge ygtyýar etmek hukugynyň gadagan edilmegi bozulanda, salgyt töleýjä garsy şol emlägiň hakyky bazar bahasynyň 50 göterim möçberinde maliýe jerimesi ulanylýar. Bank edarasy tarapyndan şahsy we edara görnüşli taraplara hasap açylandygy hakynda salgyt gullugy edarasyna habar bermek borçlarynyň ýerine ýetirilmändigi, salgyt töleýjileriň hasaplary boýunça amallary togtatmak boýunça salgyt gullugy edarasynyň çözgüdini bozandygy, şeýle-de salgyt töleýjileriň hasaplaryna serişdeleriň ýazylyşynyň tertibiniň bozulandygy üçin, bank edarasyna şol hasaplara düşen ähli pul serişdeleriniň we hasaplardan hasapdan öçürilen ähli pul serişdeleriniň 10 göterim möçberinde maliýe jerimeleriniň salynmagyna getirýär.

Şol bir pursatda, salgyt hukuk bozulmalarynyň düzümi we salgyt kanuncylygynyň bozulmalary üçin görülýän çäreler, şeýle-de salgyt ýeňillikleriniň görnüşleri her bir salgyt boýunça aýratynlykda kesgitlenilýär. Mysal üçin, maýa goýum pensiýa gaznalar, maýyplaryň jemgyýetçilik birleşikleriniň kärhanalary, jemgyýetçilik birleşikleri, dini guramalar, bilim edaralary, oba hojalyk kärhanalary, tokaý we oba hojalyk önümlerini öndürmek we saklamak üçin ulanylýan emläk hem-de olaryň öz öndüren önümleri, ýaşayş jaý-jemagat hojalyklarynyň emläkleri, şeýle-de "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 143-nji maddasynyň 2-nji bölümünde göz önünde tutulan gaýry emläk üçin salgytdan boşadylýarlar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna laýyklykda salgytlaryň gaýry görnüşleri boýunça-da salgyt ýeňillikleri berilýär.

Eger-de salgyt salmagyň düýpli ýörelgelerinden we "salgyt" hem-de "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalarynyň asyl manysyndan ugur alynsa, onda salgyt

salmak ulgamynyň zerurlygy onuň ähli görnüşlerini gursap almalydyr. Ýöne salgytlaryň anyk görnüşleri we olaryň dolandyrylyşynyň şertleri salgyt konsepsiýasy işlenip düzüleninde esasy maksada, ýagny salgyt töleýjileriň arasynda fiskal we kadalaşdyryjy ýüküň deň paýlanylmagyna gönükdirilmelidir. Başga söz bilen aýdanyňda, göni we gytaklaýyn salgyt toparlarynyň arasynda bolup biljek deňagramlyk kesgitlenilmelidir.

4.5.24. Salgyt salmak ulgamynyň gözegçilik wezipesi

Ykdysady kategoriýa hökmünde hereket edýän salgytlaryň başga wezipesi gözegçilik wezipesinden, ýagny salgyt girimlerini hil taýdan häsiýetlendirmäge we maliýe serişdelerine döwletiň bolan islegi bilen olary deňeşdirmäge mümkinçilikleriň ýüze çykmagyndan ybaratdyr. Salgyt salmak ulgamynyň gözegçilik wezipesiniň kömegi bilen salgyt mehanizminiň netijeliligine baha berilýär, maliýe serişdeleriniň akymyna gözegçilik geçirilýär, salgyt ulgamyna üýtgetmeleriň girizilmeginiň zerurlygy ýüze çykarylýar. Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän gözegçilik wezipesiniň amala asyrylmagy, onuň dolulygy we çuňňurlygy bellibir derejede salgyt düzgüniniň berjaý edilmegine bagly bolup durýar. Salgyt düzgüniniň berjaý edilmegi, salgyt töleýjileriň kanunda kesgitlenilen salgytlary doly we öz wagtynda tölemeklerinden ybarat bolup durýar. Salgyt düzgüniniň berjaý edilmegini üpjün etmek maksady bilen, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgyt töleýjiler:

- "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynda kesgitlenilen salgytlary tölemäge;
- salgytlary hasaplamaga we tölemäge zerur bolan öz girdejileriniň, aýyrmalarynyň (harajatlarynyň, çykdajylarynyň) we salgyt salynýan binýatlarynyň hasabyny bellenilen tertipde ýöretmäge;

– salgyt töleýji hökmünde salgyt hasabynda durýan ýeri boýunça salgyt gullugyna bellenen tertipde salgyt beýan-namalaryny we maliýe hasabatyny tabşyrmaga;

– salgyt gullugynyň Türkmenistanyň salgyt kanun-çylygynyň ýüze çykarylan bozulmalaryny düzetmek baradaky talaplaryny ýerine ýetirmäge;

– "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 23-nji maddasynda we Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň gaýry namalarynda göz önünde tutulan başga borçlary ýerine ýetirmäge borçludylar.

Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän gözegçilik wezipesi salgyt gözegçiliginiň kömegi bilen amala aşyrylýar. Salgyt gözegçiligi maliýe gözegçiliginiň we maliýe mehanizminiň düzüm bölegidir. Salgyt gözegçiligi şeýle-de netijeli salgyt menejmentiniň esasy şertidir. Salgyt gözegçilik hereketleri salgyt salmagyň ähli ulgamyny gursap alýar we salgytlaryň aýry görnüşleriniň, salgyt toparlarynyň, salgyt töleýjileriň toparlarynyň, döwletiň sebitleriniň çäklerinde geçirilýär. Salgyt gözegçiligi buhgalter hasabynyň we hasabatynyň düzgünlerini, salgyt salmagyň kanuny esaslarynyň berjaý edilisini üpjün edip, ykdysadyýeti keseligine we dikligine kesip geçýär.

Salgyt gözegçiligine bolan esasy talaplaryň biri, salgyt salmagyň gadymdan mälüm bolup durýan ýörelgesinden, ýagny gözegçiligiň geçirilmeginden alynýan girdejiler gözegçiligi geçirmek üçin edilýän harajatlardan has ýokary bolmak ýörelgesinden gelip çykýar. Salgyt salmagyň hil we mukdar ölçegleri kärhanalaryň maliýe-hojalyk işiniň netijeliligine, emlägiň gymmatynyň bahalanmasyna, pul serişdeleriniň ýerleşdirilmegine baglydyr. Diýmek, salgyt borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegi, esasy we dolanyşyk serişdeleriniň, işçi güýjüniň, ýerasty we ýerüsti baýlyklarynyň bahalanmasynyň ululygy bilen şertlendirilýär. Şol ululyga baglylykda ulanylyş tölegleriniň,

dolanyşyk aktiwleriniň, iş hakynyň, peýdanyň jemi hasaplanylýar. Bu bolsa salgyt, auditor we gaýry gyzyklanma bildirýän gulluklaryň gözegçilik hereketleriniň giň çäginde kesgitleýär. Salgyt gözegçiliginiň nazaryýeti we tejribesi salgyt gözegçiliginiň ýedi sany cygryny tapawutlandyrýar, şu cygyrlaryň çäginde bolsa salgyt gözegçiliginiň geçirilişiniň özboluşly ölçegleri we düzgünleri ulanylýar, olar şu aşakdakylardyr:

1. Harytlaryň, işleriň we hyzmatlaryň ýerleşdirilmegi.
2. Dolanyşyk cygry we nyrlaryň emele geliş ulgamy.
3. Töleg-hasaplaşyk düzgüni.
4. Emlägiň ulanylmagy.
5. Esasy serişdelere we maddy däl aktiwlere ulanyş tölegleriniň hasaplanylmagy. Arzan bahaly we çalt könelýän zatlaryň we dolanyşyk serişdeleriniň ýagdaýy.
6. Zähmet hakynyň hasaplanylysy.
7. Peýdanyň we ýerleşdirmekden daşarky maliýe netijeleriniň takyklandyrmagy.

Ýokarda agzalyp geçilen her bir cygryň çäginde salgyt gözegçiligini amala aşyrmak boýunça dürli usulyýet we ölçeg resminamalary ulanylýar. Bu cygyrlara salgyt gözegçiligini kärhanalaryň içindäki gözegçilik gulluklarynyň işgärleri, döwlet gözegçiligini amala aşyrýan edaralaryň (Türkmenistanyň maliýe ministrligi, Türkmenistanyň Merkezi banky, Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy hem-de olaryň ýerlerdäki edaraly we başgalar) köp sanly işgärleri geçirýärler. Salgyt salmaga degişli salgyt töleýjileri we salgyt salynýan binýatlary hasaba almak, salgyt töleýjilere we gaýry taraplara sorag geçirmek, hasabyň we hasabatynyň maglumatlaryny barlamak, salgyt salynýan binýatlaryň ýerleşýän desgalaryna we çäklerine derňew işlerini we salgyt gözegçiliginiň başga görnüşlerini salgyt gullugy edaralarynyň wezipeli işgärleri geçirýärler.

4.6.25. Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän wezipeleriniň üsti bilen salgytlaryň tutýan ornunyň takyklanylmagy

Salgyt salmak ulgamynyň hereket edişiniň netijeliligi, salgyt tejribesinde salgytlaryň tutýan orny bilen kesgitlenilýär. Salgyt salmak ulgamynyň tutýan orny hem oňyn (pozitiw) hem-de oňasýsyz bolup bilýär. Ýokarda aýdylanlar, ylaýta-da, salgytlaryň aýry görnüşlerine degişlilikde ýüze çykýar. Haçanda salgyt salmak ulgamynyň mümkinçilikleri salgyt tejribesinde iň ýokary derejede amala aşyrylýan we salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleriniň arasynda deňagramlyk üpjün edilýän bolsa, onda salgytlaryň tutýan orny oňyn bolup bilýär. Salgyt tejribesinde bu aýdylanlar salgytlaryň hasaplanylýsynyň we tölenilişiniň iň zerur derejesiniň üpjün edilmeginde, has takygy, salgyt töleýjileriň bähbitlerini kemsitmeýän býujet girdejileriniň emele gelmeginde mälum bolýar. Salgytlaryň tutýan ornuna we ähmiýetine baha bermek, salgytlar babatynda geçirilýän ylmy-amaly gözleg işleriniň iň bir wajyp tapgyry bolup durýar. Salgyt salmak ulgamynyň tutýan orny ykdysadyýetiň köp sanly cygyrlarynda öz beýanyny tapýar (5-nji we 7-nji şekillere seret). Bu şekiller salgyt gatnasyklarynyň dürli-dürlüligi we köpmanylylygy hakynda pikir ýöretmäge esas döredýär, sonuň üçin hem maliýe-hojalyk işiniň cygryna salgyt salmak ulgamynyň oňyn täsir etmegi, çylsyrymly we sol bir wagtda çapraz gelyän meseleleriň biridir. Meseläniň çözülmeginiň çylsyrymlylygy we sol bir pursatda onuň çapraz gelmekligi, salgyt tölegleri döwlet üçin iň ýokary derejede ýygnamakdan, salgyt töleýjileri üçin bolsa salgytlary iň pes derejede tölemekden ybaratdyr. Salgyt salmak ulgamyny kämilleşdirmek üçin bu örän möhüm meseläniň çözümegi, köp sanly sebäplere baglydyr. Salgyt salmak ulgamy ykdysadyýetiň we syýasatyň toplumlaýyn täsir etmeginiň netijesinde emele gelyär. Salgyt salmak ulgamy

ykdysady durmuşyň hakykatynda jemgyýetiň ykdysady we syýasy taýdan kämilliginiň derejesini suratlandyrýar.

Salgyt salnanda döwlet bilen salgyt töleýjileriň bähbitleri çaknysýar. Döwlet we salgyt töleýjiler salgytlaryň tutýan ornuna dürli garaýys bilen baha berýärler. Diýmek, salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan taraplar üçin, salgyt salmak ulgamynyň tutýan orny deň derejede oňaly bolup bilmeýär. Býujet girdejilerini emele getirmekde salgytlaryň tutýan ornuna baha bermek üçin, bir tarapdan, býujete tölenilýän salgytlaryň jeminiň takyk alamatlar boýunça toparlanýan birnäçe salgytlaryň jeminiň we galyberse-de aýry-aýry salgytlaryň jeminiň, başga tarapdan bolsa, býujetiň girdejileriniň umumy ululygynyň arasyndaky gatnaşyklar anyklanylýar. Haýsam bolsa-da bir salgyt toparynyň ýa-da salgytlaryň aýry bir görnüşiniň tutýan has uly paý bölegi olaryň býujet girdejilerini emele getirmekde has uly orun tutýandygy hakynda şaýatlyk edýär. Seljerme dinamikada (ösüşiň barsynda) we deňeşdirilýän bahalarda geçirilýär, bu bolsa salgyt syýasatynyň durnuklaşdyrylmagynda salgyt salmak ulgamynyň ähmiýetini takyklaýar we durmuş meselelerini çözmekde onuň tutýan ornuny aýan edýär.

Kärhanalaryň we raýatlaryň girdejilerinden alynýan salgytlaryň paý bölegi hakyndaky maglumatlar, salgyt salmak ulgamynyň fiskal ähmiýetiniň üstüni ýetirýär. Salgyt salmak ulgamynyň fiskal ähmiýetini býujete tölenilýän maliýe jerimeleriniň jemi, salgyt gullugy edaralaryny saklamak üçin döwletiň edýän çykdajylarynyň jemi hakyndaky maglumatlar, şeýle-de býujetde tassyklanylan salgydyň umumy jeminiň we býujetiň ýerine ýetirilendigi hakyndaky hasabatynda olaryň arasyndaky tapawut hem häsiýetlendirýär. Şeýle-de salgyt-býujet girdejeleriniň we býujete tölenilýän durmuş tölegleriniň (meýilnamalaşdyrylan we hakyky tölenýän) möçberine seljerme geçirmek zerurdyr. Býujet girdejiler bilen býujet çykdajylarynyň arasyndaky gatnaşyk diňe býujet gatnaşyklarynyň ýagdaýyny häsiýetlendirmän,

eýsem, salgyt salmak ulgamynyň tutýan ornuna baha bermäge-de mümkinçilik berýär. Maliýe-býujet ulgamynda salgyt salmagyň tutýan ornuna salgytlary hasaplamagyň we tölemegiň tertibi boýunça usulyýet görkezmeleriniň mazmunyna köp sanly we ýygy-ýygdydan girizilýän ugrukdyrmalar (esasan hem, eger-de şonuň ýaly ugrukdyrmalar indiki býujet döwrüne býujet hakyndaky kanun kabul edilensoň girizilýän bolsa) öz oňaýsyz täsirini ýetirýärler.

Diýmek, salgyt salmak ulgamynyň netijeliliginiň jedelsiz şerti, has takygy, onuň tutýan oňyn ornunyň häsiýetlendiriji alamaty bolup, "salgyt" diýlip atlandyrylýan ykdysady kategoriýanyň içki mümkinçilikleriniň doly berjaý edilmegidir. Ýokarda aýdylanlar jemgyýete zerur bolan pul serişdeleriniň bir bölegini döwlet häkimiýetiniň ygtyýarynda jemläp, salgyt salmak ulgamy üznüksiz önümçilige gatnaşýan gatnaşyjylaryň bähbitlerini kemsitmeli däldigini aňladýar. Salgyt tejribesinde bu aýdylanlara salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleriniň kömegi bilen ýetilýär.

4.7.26. Salgyt salmak ulgamynyň wezipeleriniň kömegi bilen ýetilýän ahyrky netijeler

Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän wezipeleriniň üsti bilen ýetilýän ahyrky netijeler şu aşakdakylardyr:

birinjiden, salgyt salmak ulgamynyň netijeliliginiň jedelsiz şerti, başgaça, her bir ýurtda onuň tutýan pozitiw ornuna saýatlyk edýän alamaty - bu salgyt salmak ulgamy gurlanda şu esasy talabyň ("salgyt" diýlip atlandyrylýan ykdysady kategoriýanyň içki mümkinçiliklerini salgyt tejribesine ornaşdyrylýan salgytlar amal etmelidirlere), has takygy, onuň howaýy (subýektiw) we hakyky (obýektiw) başlangyçlarynyň arasynda mümkin bolajak deňagramlylygyň üpjün edilmegidir. Bu bolsa, jemgyýetçilik zerurlygy üçin pul serişdeleriniň bir bölegini döwlet häkimiýetiniň ygtyýarynda jemleýän salgyt salmak

ulgamynyň telekeçiligiň alnyp barlysynyň üznüksizligine päsgel bermeli däldigini aňladýar. Salgyt tejribesinde bu deňlige salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleriniň üsti bilen ýetilýär;

ikinjiden, salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleri biri-biri bilen pugta arabaglanysykdadyr. Salgyt salmak ulgamynyň netijeliligi onuň ýerine ýetirýän wezipeleriniň deňagramlykly derejesi bilen takyklanylýar (gaýry sertler deň gelende). Salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleriniň arasyndaky deňagramlylygy üpjün etmek üçin kämil salgyt konsepsiýasy işlenip düzülen-de, täze usullaryň gözlenip tapylmagy üznüksiz amala aşyrylmalydyr. Ahyrky netijede, saýlanyp alnan konsepsiýanyň esasynda täze salgyt salmak ulgamy gurulýar ýa-da öňki hereket edýän salgyt salmak ulgamy täzelenýär. Kämilleşdirilen salgyt ulgamy tassyklanylýar we salgyt tejribesinde onuň ulanylmagy hökmanydyr. Salgyt salmak ulgamy ylmy-amaly taýdan kämilleşdirilende, onuň mazmunyna bildirilýän düýpli talaplaryň berjaý edilmegi mizemez bolup galmalydyr;

üçünjiden, salgyt salmagyň kämil ulgamynyň hereket etmegi, ilkinji nobatda salgyt konsepsiýasy işlenip düzülen-de we salgyt tejribesinde ulanyljak salgyt mehanizmi hukuk taýdan üpjün edilende, bu ulgamyň özenine girizilen ýörelgelere baglydyr. Her bir döwletiň salgyt kanunçylygyn-da kabul edilen salgyt salmak ulgamy, hökmany halatda ykdysadyýetiň we ýurtda geçirilýän syýasatyň ýagdaýyny şertlendirýär. Diýmek, salgyt tejribesinde salgyt salmak ulgamynyň hereket etmegi, oňa mahsus bolan ykdysady tebigatyna laýyk gelýän, başgaça, "salgyt" diýlip atlandyrylýan ykdysady kategoriýanyň içgin mümkinçilikleri bilen şertlendirilen wezipelerine her bir pursatda gabat gelmeýär. Bu mümkinçilikleri salgyt tejribesinde doly möçberde amala aşyrmak durmuş özgertmelerine gönükdirilen bazar ykdysadyýetiniň salgyt salmak ulgamynyň esasy maksadydyr.

"Salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleri we olaryň kömegi bilen ýetilýän ahyrky netijeler" atly tema boýunça öz- -özüňi barlamak üçin soraglar

1. Jemgyýetçilik islegleriniň üstüni ýapmak ukyby salgytlaryň haýsy wezipesiniň kömegi bilen takyklandylyr?

2. Salgyt salynmagy salgytlaryň görnüşlerine baglymy?

3. Ykdysady we maliýe kategoriýasy hökmünde hereket edýän salgytlaryň nazaryýet taýdan mümkinçiliklerini haýsy hususy ykdysady kategoriýa amala aşyrýar?

4. Kanun esasynda kabul edilen salgyt ulgamy näme?

5. Salgytlaryň fiskal wezipesiniň üsti bilen haýsy ugurlar üpjün edilýär?

6. "Salgyt salmak" ykdysady kategoriýasynyň içki kuwwatynyň amala aşyrylyşynyň dolulygy, ilkinji nobatda, haýsy şertlere bagly?

7. Salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleriniň gapma-garşylygy nämeden ybarat?

8. Salgyt salmak ulgamynyň fiskal we kadalaşdyrys wezipeleriniň gapma-garşylygynyň bitewiligine Türkmenistanyň kanunçylygynyň esasynda teswirleme geçiriň.

9. Salgytlaryň ýerine ýetirýän fiskal wezipesinde höweslendiriş alamatlary barmy?

10. Salgytlara ykdysady wezepe mahsusmy?

11. Salgytlara paýlaýyş wezepe mahsusmy?

12. Salgytlaryň gözegçilik alamatyny ykdysady prosesleriň dowamlylygynda aýan etmek üçin, salgyt salmak ulgamyny paýlaýyş wezipesi bilen üleşdirmek maksada laýykmy?

13. Gaýtadan paýlaýyş wezepe salgyt salmak ulgamynyň üznüksiz önümçiligine hil we mukdar taýdan täsir edip biljek alamatyny doly takyklap bilýärmí?

14. Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän kadalaşdyrys wezipesiniň üsti bilen üpjün edilýän ugur-

lary sanap geçiň we bu ugurlara Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň esasynda giňişleýin teswirleme geçiriň?

15. Salgyt düzgüni diýip nämä düşüňärsiňiz?

16. Salgyt düzgüniniň berjaý edilmegini üpjün etmek maksady bilen, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgyt töleýji haýsy borçlary ýerine ýetirmeli?

17. Salgyt gözegçiliginiň nazaryýeti we salgyt tejribesi salgyt gözegçiliginiň näçe cygryny tapawutlandyrýar?

18. Haýsy ýagdaýlarda salgytlaryň tutýan orny oňyn bolup bilýär?

19. Salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan taraplar üçin salgyt salmak ulgamynyň tutýan orny deň derejede oňyn bolup bilýärmi?

20. Býujet girdejilerini emele getirmekde salgytlaryň tutýan ornuna baha bermek üçin haýsy gatnaşyklar anyklanylmaly?

21. Salgyt salmak ulgamynyň fiskal ähmiýetini haýsy maglumatlar häsiýetlendirýär?

22. Salgyt salmak ulgamynyň netijeliliginiň jedelsiz şerti ýa-da tutýan oňyn ornunyň häsiýetlendiriji alamaty näme?

23. Salgyt salmak ulgamynyň tutýan oňyn (pozitiw) ornuna şaýatlyk edýän alamat haýsy talaba laýyk gelmeli?

V BAP. SALGYT SALMAK ULGAMYNÝŇ GURLUŞYNY WE DÜZÜMINI KESGITLEÝÄN ÝÖRELGELER

5.1.27. Halkara salgyt tejribesinde salgyt ulgamy gurlanda ulanylýan ýörelgeleriň kiçi ulgamy

Her bir döwletiň milli salgyt salmak ulgamynyň hereket edişiniň esaslaryny, ýurduň ykdysady binýadyna we onuň jemgyýetçilik-syýasy dolandyrylyşyna baglylykda takyklamaly. Şonuň bilen birlikde, bazar ykdysadyýetine laýyk gelýän salgyt salmak ulgamy gurnalanda, onuň gurluşynyň ýörelgeleri hem möhüm orun tutýar. Indi bolsa bazar ykdysadyýetiniň häzirki zaman ösüş şertlerine we Türkmenistanyň alyp barýan ykdysady syýasatyna laýyklykda, Türkmenistanyň salgyt ulgamyna kesgitleme bereliň. **"Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna laýyklykda, Türkmenistanyň çäginde ýygnaýan salgytlaryň, paclaryň we ýygymlaryň jemi, şeýle-de salgyt hukuk gatnasyklaryna gatnaşýan gatnasyjylaryň hukuklaryny we jogapkärçiligini takyklaýan ölçegleriň we kadalaryň jemi salgyt ulgamy diýlip kesgitlenilýär.** Doly manyda Türkmenistanyň salgyt ulgamy **"Salgytlar hakyn-da" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 1-nji maddasynda** şu görnüşde beýan edilýär: **"Şu bitewi Kanun Türkmenistanyň Döwlet býujetine alynýan salgytlaryň ulgamyny, salgyt salmagyň umumy ýörelgelerini, salgytlary tölemek boýunça borçlaryň ýüze çykmagynyň (üýtgemeginiň, bes edilmeginiň) esaslaryny we ýerine ýetirmegiň tertibini, salgyt töleýjileriň, salgyt gullugy edaralarynyň hukuklaryny we borçlaryny, salgyt gözegçiliginiň görnüşlerini we**

usullaryny, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň bozulandygy üçin jogapkärçiligi, salgyt gullugy edaralarynyň çözgütlerinden we olaryň wezipeli adamlarynyň hereketlerinden şikâýat etmek hukugyny belleýär."

Mysal. Her bir döwletiň milli salgyt ulgamynyň gurluşynyň esaslary döwletiň ykdysady binýadyna we jemgyýetçilik-syýasy dolandyrylyşyna laýyklykda gurylýar. Şonuň bilen birlikde, bazar ykdysadyýetine laýyk gelýän salgyt ulgamyny döretmekde onuň gurluşynyň ýörelgeleri hem wajyp orun tutýarlar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 1-nji maddasynda Türkmenistanyň salgyt ulgamyna berilýän kesgitlemesi bu kanunyň haýsy maddalary bilen esaslandyrylýar?

Çözülişi. Türkmenistanyň döwlet býujetine alynýan salgytlaryň ulgamyny 6 sany döwlet salgydy, ýagny goşulan baha üçin salgyt, goşmaça töleg, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt, emläk üçin salgyt, edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgyt, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy we 5 sany ýygymlar (mahabatlandyрма üçin ýygym, şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygym, awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygym, awtomobilleriň ýerlenilmegi üçin ýygym, itleriň eýelerinden ýygnalýan ýygym) düzýärler. Salgyt salmagyň umumy ýörelgeleriniň biri, ýagny adalatlylyk ýörelgesi "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 1-nji maddasynyň 2-nji bölümünde şu görnüşde beýan edilýär: "Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy salgyt salmagyň ählumumylygyny we deňligini kesgitlemäge esaslanýar". Salgyt salmagyň galan umumy ýörelgeleri, ýagny takyklyk, amatlylyk we tygşytlylyk ýörelgeleri şu okuw kitabyň 2-nji babynyň 5-nji we 6-njy soraglarynda giňişleýin beýan edilýär we "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň köpsanly maddalarynda eriş-argaç bolup geçýär.

Salgyt tölemek borçlarynyň ýüze çykmagynyň (üýtgemeginiň, bes edilmeginiň) esaslary we ýerine ýetirmegini tertibi "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 43-53-nji maddalarynda, salgyt töleýjileriň, salgyt gullugy edaralarynyň hukuklary we borçlary 22-23-nji we 74-75-nji maddalarynda, salgyt gözegçiliginiň görnüşleri we usullary 80-84-nji maddalarynda, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň bozulandygy üçin jogapkärçilik 88-94-nji maddalarynda we salgyt gullugy edaralarynyň çözümlerinden we olaryň wezipeli adamlarynyň hereketlerinden şikaýat etmek hukugy şol Kanunynyň 85-87-nji maddalarynda göz önünde tutulýar. Aýdylanlar şu okuw kitabyňyň indiki bablarynda giňişleýin beýan edilýär.

Garassyz we Bitarap Türkmenistanyň häzirki zaman bazar ykdysadyýetiniň ösüş şertlerini we unitar döwlet hökümünde onuň aýratynlyklaryny göz önünde tutmak bilen, ýurduň salgyt ulgamynyň gurluşynyň ýörelgeleriniň islenip düzülmeginiň aýratyn wajyp ähmiýeti bar. Türkmenistanda hereket edýän bazar mehanizminiň özboluslylygy we içki uly girimli ykdysady meseleleriň çözülmegi salgyt salmagyň gurluşynyň we onuň düzümleriniň aýratynlyklaryny takyklaýar. Ýöne, salgyt girimleriniň cygryny giňeltmek üçin islendik esaslandyrmalar öňe sürülýän hem bolsa, olar ykdysady kanunlaryň talaplaryny ret edip bilmeýärler.

Her bir ykdysady kanun ykdysady gatnaşyklaryň hereket edişiniň düýpli ýörelgelerini takyklaýar, diýmek ol, umuman, döwletiň we jemgyýetiň häzirki isleglerine ýaramly bolup bilmeýär. Ykdysady kanunlar gymmat döredilende we ulanylanda jemgyýetiň ösüşiniň düýpli ugurlaryny şertlendirýär. Bu bolsa esasy ykdysady kanunlaryň hakyky häsiýetini takyklaýar. Salgyt salmak ulgamy paýlaýyş gatnaşyklarynyň kanuna laýyk gelýändiglerini hasaba almak bilen, jemgyýetçilik gymmatlyklaryny döredýän proseslerine olaryň täsir edişinden ugur alnyp gurulýar. Salgyt salmagyň özenini ykdysady kanunlar ulgamy, ýagny harajatlaryň we çykdajylaryň köpelmegi, bazaryň deňagramlygy, erkin bäsleşik we başgalar düzýär-

ler. Ykdysady kanunlaryň çäginde salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipelerine, býujetiň girdejileri emele gelende salgytlaryň tutýan ornuna we üznüksiz önümçiliginiň hil we mukdar derejesine salgytlaryň täsir edişine seljerme geçirmegiň wajyp ähmiýeti bar. Bu bolsa ilatyň durmuş ýagdaýyna salgytlaryň täsir edişini aýan etmäge we önümçilige, harytlaryň çalşygyna we olaryň şahsy sarp edilýişine salgytlaryň we birmeňzeş salgyt kategoriýalarynyň (göni salgytlar, gytaklaýyn salgytlar, ýerli ýygymlar we ş.m.) kadalaşdyryjy täsir edişine baha bermäge mümkinçilik berýär.

Salgyt salmak hakyndaky bilim salgyt ulgamynyň hereket edişiniň guramacylyk-hukuk ýörelgelerini takyklaýar, aýry-aýry salgyt tölegleriniň hasaplanylýşynyň usulyýetini düzýär. Ýöne, şol bir pursatda adamzat jemgyýetiniň ösüş derejesi häzirligçe ýokary maksatlardan daş düşýär. Her bir döwlet hojalygy özüniň umumymilli kanunlaryna laýyklykda alyp barýar, olar bolsa biri-birinden düýpli tapawutlanýarlar. Ykdysady taýdan ösen döwletler üçin bu ýörelgeler umumy ýörelgelere laýyk gelýär. Bazar ykdysadyýetiniň kanunlaryny doly möçberde ulanmaýan döwletler üçin salgyt ulgamynyň gurluşynyň umumy ýörelgelerini berjaý etmekde kyncylyklar ýüze çykýar.

Mysal. Milli salgyt ulgamy takyk ýörelgelere laýyklykda gurulýar. Ýörelgeleriň käbirleri döwre we çäklere bagly bolmazdan salgyt gatnaşyklarynyň özenini takyklaýarlar. Başga ýörelgeler her bir aýry-aýry döwletlerde we anyk taryhy şertlerde salgyt gatnaşyklarynyň gurluşynyň we hereket edişiniň şertlerini kesgitleýärler. Şol sebäpli salgyt salmak ulgamynyň ýörelgeleriniň ähli toplumy iki kiçi ulgama bölünýär. Dünýä tejribesine laýyklykda salgyt salmak üçin ulanylýan ýörelgeleriň kiçi ulgamlarynyň haýsylaryny bilýärsiňiz?

Çözülişi. Dünýä tejribesine laýyklykda, salgyt salmak ulgamynyň ýörelgeleriniň ähli toplumy aşakda getiriljek şu kiçi ulgamlara bölünýärler:

1. Umumymilli ýörelgeler. Bu ýörelgeler salgyt salmak ulgamyny birkemsiz suratlandyrýar. Eger-de salgyt ulgamy bu ýörelgeleriň esasynda gurulýan bolsa, onda ony kämil ulgam diýip hasaplamak bolýar;

2. Guramacylyk-ykdysady (hukuk) ýa-da içki milli ýörelgeler. Bu ýörlegeleriň esasynda salgyt konsepsiýalary işlenip düzülýär we döwlet gurluşynyň görnüşine, onuň ykdysady binýadynyň mümkinçiliklerine, ösüşiň durmuş sertlerine degişlilikde salgyt mehanizminiň hereket edişine sertler döredilýär.

5.2.28. Salgyt salmak ulgamynyň ählumumy (düýpli) we guramacylyk-ykdysady (hukuk) ýörelgeleriniň seljermesi

Milli salgyt ulgamynyň yzygiderli kämilleşdirilmegi, ony okuw kitabyň 5-nji babynyň 1-nji soragynda beýan edilen ýörelgeleriň talaplarynyň berjaý edilişine has ýakynlaşdyrýar. Şol bir wagtda, her bir milli salgyt salmak ulgamynyň öz aýratynlyklary bar. Salgytlar babatynda geçirilýän ylmy gözlegleriň takyklaýan salgyt salmak ulgamynyň ýörelgelerini ikä bölmek bolýar. Bu ýörelgelere geçiriljek seljermäni nobatdaky mysalda beýan edeliň.

Mysal. Häzirki döwürde salgytlar babatynda dünýä ylmynyň ýeten netijelerine laýyklykda, salgyt salmagyň ýörelgelerini ikä bölmek bolýar. **Birinji ýörelge** – salgyt salmagyň ählumumy ýa-da düýpli ýörelgeleri, olar dünýä bileleşigine girýän döwletlerde dürli görnüşde (formada) ulanylýar. **Ikinji ýörelge** – bu döwletleriň jemgyýetçilik-syýasy we durmuş-ykdysady taýdan ösüşiniň anyk sertlerinde salgyt ulgamynyň gurluşynyň hereket ediş (funksional) ýa-da ykdysady guramacylyk-hukuk ýörelgeleridir. Ýokarda agzalyp geçilen talaplar salgyt salmagyň içki milli ýörelgeleriniň kiçi ulgamyna degişlidirler, bu ýörelgeleriň esasynda döwlet takyk döwre anyk salgyt ulgamy hakyndaky kanuny kabul edýär.

Salgyt salmagyň ýörelgeleriniň bu kiçi ulgamlary haýsydyr bir döwletde ony doly möçberde, ikinji bir döw-

letde bölekleýin ulanylyp bolýandygyny, başga bir döwletde bolsa salgyt töleýji bilen döwletiň arasyndaky salgyt hukuk gatnasyklar ulgamynda bu ýörelgeleriň düýbünden ulanyp bolmaýandygyny kesgitleýär. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna we gaýry salgyt namalaryna laýyklykda, salgyt salmagyň ykdysady guramacylyk-hukuk ýörelgeleriniň 8-nji şekilde görkezilen kiçi ulgamynyň haýsy şertlerini Türkmenistanyň salgyt ulgamynda ulanyp bolýar, haýsylaryny ulanyp boljak we haýsylaryny ulanyp bolmaýar?

8-nji şekil

Salgyt salmagyň ykdysady guramacylyk-hukuk ýörelgesiniň ulanylysynyň şertleri

Çözülişi. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny XV Halk Maslahatynda kabul edilip, 2004-nji ýylyň 1-nji noýabryndan güýje girizildi we XVI Halk Maslahatynda bu Kanunyň üsti ýetirilip, üýtgetmeler 2005-nji ýylyň 1-nji noýabryndan güýje girizildi. Geçen wagtyň dowamynda "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna ujypsyz üýtgetmeler girizildi. Mysal üçin, 119-njy madda ("Goşmaça töleg tölenilmäge degişli harytlaryň sanawy we goşmaça tölegiň möçberi), 217-nji madda ("Awtomobilleriň ýerlenmegi üçin ýygym salynýan binýat we ýygymy hasaplamagyň özeni"), 218-nji madda ("Awtomobilleriň ýerlenmegi üçin ýygymyň möçberi), 219-njy madda ("Awtomobilleriň ýerlenmegi üçin ýygymy hasaplamak we tölemek") we käbir başga maddalara. Eger-de "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny öz içine 222-nji maddany alyandygyny göz önünde tutsaň, onda girizilen üýtgetmeler hakykatdan hem ujypsyz diýip nygtamak bolýar. Bu bolsa Türkmenistanda hereket edýän salgyt kanunçylygynyň durnukly häsiýete eýe bolýandygyna şaýatlyk edýär. Şeýle-de Türkmenistanyň salgyt Kanunçylygy salgyt kanunlarynyň gaýdymlaýyn güýjunuň bardygyny tekrarlaýar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 1-nji maddasynyň 4-nji bölümünde "Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň salgytlary ýatyrýan, salgyt möçberini azaldýan ýa-da başga bir görnüşde salgyt töleýjiniň, salgyt ýumuşscysynyň ýagdaýyny gowulaşdyrýan, salgyt hukuk bozmalary üçin jogapkärçiligi ýenillesdirýän namalarynyň, eger-de şu namalarda göni göz önünde tutulan bolsa, gaýdymlaýyn güýji bar" diýlip bellenilýär. Şu aýdylanlar salgyt töleýjilere aýry-aýry salgytlar boýunça täze salgyt ýenilliklerini bermek hakynda Türkmenistanyň Prezidentiniň Permanlarynda we Kararlarynda öz beýanyny tapýar.

Girdejileriň gaýtadan paýlanylmagyna diňe bir salgyt görnüşleriniň (formalarynyň) goşulmagyny we şol bir girdejiden salgytlaryň diňe bir gezek alynmagyny Türkme-

nistanda häzirki wagtda hereket edýän salgyt kanunçylygy doly möçberde göz önünde tutmaýar. Mysal üçin, kärhanalaryň peýdasy girdejiniň gaýtadan paýlanylmagynyň çeşmesi bolup durýar. Şol bir wagtda, kärhananyň peýdasy peýdadan alynýan salgydyň, emläk üçin salgydyň we salgyt däl usuly bilen ýygnaýan Türkmenistanyň oba hojalygyny ösdüriş gaznasyna tölenilýän serişdeleriniň we Asgabat şäherini ösdüriş gaznasyna tölenilýän serişdeleriniň töleg çeşmesidir. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy edara görnüşli we şahsy taraplaryň şol bir girdejisinden salgytlaryň iki we ondan hem köp gezek tutup alynmagyny göz önünde tutýar. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 100-nji maddasynda gosulan baha üçin salgydyň özenine " Goşmaça töleg tölenmeli harytlaryň bahasyna goşmaça tölegleriň pul möçberi goşulýar" diýlip beýan edilýär.

Salgyt salmagyň bitaraplygy we aç-açanlygy edara görnüşli we şahsy taraplara salgyt salmagyň ählumumylylygyny we deňligini aňladýar. Bu aýdylanlar "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 1-nji maddasynyň 2-nji bölümünde şeýle beýan edilýär: "Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy salgyt salmagyň ählumumylygyny we deňligini ykrar etmäge esaslanýar". Galyberse-de, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň namalary we kadalary salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň her birine elýeterlidir. Salgytlar hakyndaky kanuny namalar we olara girizilýän üýtgetmeler metbugatda we nesirýatda giňişleýin çap edilýär.

Salgyt salmagyň ykdysady guramачылык-хукук ýörelgesiniň ýene-de bir şerti – bu salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan ähli gatnaşyjylar üçin salgyt ýüküniň deňagramlygyny üpjün etmek we salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleriniň arasynda deň derejelilige ýetmäge ymtylmakdyr. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan ähli gatnaşyjylaryň arasynda

salgyt ýüküniň deňagramlygyny belli derejede üpjün edýär. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 171-nji maddasynyň 6-njy bölümünde hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar üçin salgyt özeni umumy girdejiniň jeminden aýyrmalaryň möçberine azaldylan hasaplanylýar, galan edara görnüşli taraplar üçin şol maddanyň 1-nji bölümüne laýyklykda peýdadan alynýan salgyt üçin salgyt özeni salgyt döwründe alnan we göz önünde tutulan ýenillikleriň möçberine azaldylan salgyt salynmaga degişli peýda bolup durýar. Galyberse-de, goşulan baha üçin salgyt boýunça salgydyň bir möçberini (15%), emläk üçin salgydyň bir möçberini (1%) we şahsy adamlardan alynýan salgydyň bir möçberini (10%) almaklygy Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy kesgitleýär. Şeýle-de Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleriniň (fiskal, kadalasdyrys) arasynda deň derejelilige ýetmäge şertleri göz önünde tutýar. Ýygnaýan salgytlaryň hasabyna döwletiň durmuş-ykdysady meýilnamalarynda bellenilen çykdajylaryň we harajatlaryň üsti ýapylýar we şol bir pursatda, aýry-aýry pudaklar, çäkler üçin amal edilýän işleriň aýry-aýry görnüşleri boýunça salgyt töleýjileriň bellibir toparlaryna degişlilikde salgytlar babatynda höweslendiriş gurallary ulanylýar. Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy salgyt salmagyň diskretligini (salgytlaryň böleklere bölüp tölenilmegini) üpjün edýär. Salgytlary, maliýe jerimelerini we puşmana töleglerini tölemegiň möhletlerini üýtgetmek "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 54-57-nji maddalarynda göz önünde tutulýar. Salgyt önümçiliginiň netijeliligini önünden hasaplap çykarmak, göz önünde tutmak we salgytlaryň hasaplanylýsynyň we tölenilişiniň (salgyt tehnikasy) çäýeligi, salgyt salmagyň ykdysady-guramacylyk ýörelgesiniň näýbaşy şertleriniň biridir. Bu toplumlaýyn işleri Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugynyň we Türkmenistanyň Maliýe ministrliginiň degişli müdirlikleri

we bölümleri we olaryň ýerlerdäki edaralary giňişleýin möçberde amala aşyryrlar.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan taraplaryň ykdysady bähbitlerini üpjün edýär. Şol babatda salgyt töleýjilere salgyt ýeňillikleri, tölenilmeli salgytlaryň pes pul möçberleri kesgitlenilýär. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 105-nji maddasynda gosulan baha üçin salgyt boýunça 0 (nol) möçberde ulanylýan salgyt salynýan amallar, 106-njy maddasynda gosulan baha üçin salgyt boýunça salgyt salynýan amallar boýunça ýeňillikler, 170-nji maddasynda peýdadan alynýan salgyt boýunça ýeňillikler belleniýär. Salgyt gullugy edaralarynyň işinde jeza çäreleriniň geçirilmegini aradan aýyrmaklyk salgyt kanunçylygynyň kämilleşdirilmegini aňladýar. Salgyt hukuk bozmalary üçin maliýe jerimleri "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 88-94-nji maddalarynda kesgitlenilýär. Ýöne gaýry döwletleriň salgyt kanunçylyklary bilen deňeşdireniňde, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda göz önünde tutulan maliýe jeza çäreleri ujypsyz we edara görnüşli we sahsy taraplaryň maliýe-hojalyk işine öz uly täsirini ýetirmeýär. Bu bolsa salgyt salmagyň ykdysady guramacylyk-hukuk ýörelgesiniň şu şertiniň Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda belli derejede berjaý edilýändigine şaýatlyk edýär. Galyberse-de, Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ösmegi bilen, salgyt salmagyň köp ugurly görnüşine geçmäge, ýagny şol bir girdejä salgydyň diňe bir görnüşine salgyt salmak şertleriniň we mümkinçilikleriniň ýüze çykmagyna doly umyt bar.

Mysalda görkezilen ykdysady guramacylyk-ýörelgäniň esasynda gurlan we hereket edýän salgyt ulgamy ykdysadyýetiň kuwwatly guraly hökmünde ulanylyp bilner. Bu aýdylanlary durmuşa gönükdirilen ykdysadyýeti bolan ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsiniň tejribesi tassyklaýar. Şol döwletleriň salgyt ulgamlary köp ugurlary

gursap alýar we olaryň şu aşakdaky maksatly gönükdirmesi bar:

- täze iş ýerlerini döretmek üçin kärhanalaryň we şahsy taraplaryň süýşürintgilerini inwestirlemäge şert döretmek;

- ylmy-barlag we tejribe-konstruktorçylyk işleri, täze tehnologiýalary we düýpli ylmy höweslendirmek ýoly bilen öndürilýän önümleriň bäsleşige ukyplylygyny üpjün etmek;

- proteksionizm (milli kärhanalaryň ykdysady bähbitlerini goramak) syýasatyny geçirmek, pul serişdeleriniň pudakdan-pudaga, çäkden-çäge geçirilmegine ýardam bolmak;

- pul serişdeleriniň we süýşürintgileriň toplanymagyny höweslendirmek, şahsy sarp etmek üçin pul serişdeleriniň harçlanylýan möçberini çäklendirmek;

- ilatyň ähli gatlaklarynyň durmuş isleglerini üpjün etmek.

Mysal. Salgyt salmagyň dünýä tejribesinde salgyt salmagyň dürli guramacylyk-hukuk ýörelgeleri ulanylýar. Salgyt salmagyň guramacylyk-hukuk ýörelgeleriniň bir nusgasy 9-njy şekilde görkezilýär. 9-njy şekilde getirilen salgyt salmagyň guramacylyk-hukuk ýörelgeleriniň şertlerini Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň gurluşyna girizmek mümkinmi?

Çözülişi. Türkmenistanyň salgyt ulgamynda salgyt gatnasyklarynyň gurluşynyň esaslaryny we şertlerini salgytlaryň bitewilik ýörelgesi düzýär. Ykdysadyýetiň häzirki zaman ösüş şertlerine we Türkmenistanyň unitar döwlet gurluşyna laýyklykda, salgyt ulgamynyň gurluşynda merkezleşdirmezlik ýörelgesini ulanmak mümkin däl. Diýmek, Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň gurluşynyň diňe özüne mahsus bolan nusgasy bar. Şol sebäpli Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy ýokary çäkli salgytlary göz önünde tutmaýar, bu bolsa häkimiýetiň dürli derejesinde hukuklaryň we borçlaryň paýlanylmagynyň

Dünýä tejribesine laýyklykda salgyt gatnasyklarynyň hereket edýän ulgamynyň gurluşynyň düýpli esaslary

hökmany dældigini takyklaýar. Salgyt kanunçylygynda konfiskasion usullaryň ulanylmagy hem göz önünde tutulýar. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 58-59-njy maddalary salgydy tölemek boýun-

ça borçlaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek boýunça çäreleri kesgitleýär. Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň gurluşynyň nusgasy salgytlaryň hasaplanylşynyň we tölenilişiniň tertibini takyklaýar. Ýerlerde salgyt hukuk gatnaşyklary çäklendirilen, ýerli býujetler boýunça salgytlar merkezi häkimiýet tarapyndan kesgitlenilýän şertleriň esasynda paýlanylýar.

5.3.29. Milli salgyt ulgamynyň durnuklylygyny we kämilligini häsiýetlendirýän alamatlar

"Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň bitewilik ýörelgesini tassyklady. Bu kanun salgyt prosesini hukuk taýdan üpjün edýän ulgamda möhüm orun tutýar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynda salgyt ulgamynyň hereket edişiniň umumy mehanizmi, onuň ýörelgeleri we düzümi kesgitlenilýär. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy Türkmenistanyň Konstitusiyasyna esaslanýar we ol "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyň 2-nji maddasynyň 1-nji bölümünde "Salgyt hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan namalar şu bitewi kanunyň esasynda kabul edilýär we onuň düzgünlerine çapraz gelip bilmez" diýlip bellenilýär.

"Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny kabul edilmänkä, Türkmenistanda salgyt salmagyň gurluşynyň ýörelgeleri salgyt tejribesinde doly derejede ulanylmaýardy, käbir halatda bolsa salgyt kanunçylygynyň düzgünleri gödek bozulýardy. Salgydy bir gezek almak, salgyt möçberleriniň (stawkalarynyň) ceýelik, salgytlaryň ýygnaşlygynyň deňdardygynylyk ýörelgeleri berjaý edilmeýärdi. Aýry-aýry salgyt töleýjileri üçin salgyt ýenilliklerini bermek we jeza çärelerini ulanmak ulgamyny kesgitlemekde saýlama çemeleşmelere ýol berilýärdi. Indi bolsa anyk mysalda Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň durnuklylygyny we kämilligini tassyklaýan alamatlary takyklyň.

Mysal. Salgytlaryň aýry-aýry görnüşleriniň (göni salgytlaryň köplük, gytaklaýyn salgytlaryň azlyk etmegi we tersine) agdyklyk etmegine baglylykda milli salgyt ulgamynyň aýratynlyklary takykklanýar. Ulmy we tejribe taýdan esaslandyrylmagy we jemgyýetçilik durmuşyna salgytlaryň aýry-aýry görnüşleriniň girizilmegi, olaryň ýygnaýsynyň we dürli derejedäki býujetleriň girdeji-ler bölegine gecirilişiniň sertleriniň takyklandyrmagy, salgyt kanuncylygynyň düzgünleri bozulanda salgyt jogapkärçiliginiň girizilmegi – bularyň ählisi salgyt ulgamynyň kämilligini aňladýar. Türkmenistanyň salgyt ulgamynda salgytlaryň haýsy görnüşleri: göni salgytlarmy ýa-da gytaklaýyn salgytlar agdyklyk edýär? Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň durnuklylygyny we kämilligini haýsy alamatlar häsiýetlendirýär?

Çözülişi. Türkmenistanyň salgyt ulgamyna 6 sany döwlet salgytlary we 5 sany ýerli ýygymlar goşulýar. Alty sany döwlet salgytlaryndan ikisi gytaklaýyn salgytlar (goşulan baha üçin salgyt we goşmaça töleg) we dördüsi göni salgytlar (ýerasty baylyklardan peýdalanmak üçin salgyt, emläk üçin salgyt, peýdadan alynýan salgyt, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy), ýerli ýygymlaryň ählisi göni salgytlara degişli edilýär. Türkmenistanyň döwlet býujetiniň girdejiler böleginde göni we gytaklaýyn salgytlar deň derejedäki agram tutýarlar.

Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň durnuklylygyny we kämilligini şu alamatlar häsiýetlendirýär:

birinjiden, salgyt ulgamynda salgytlaryň uzak wagtyň dowamynda hereket etmegi. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynda kabul edilen 6 sany döwlet salgytlary we 5 sany ýerli ýygymlar häzirk wagta çenli hereket edýärler;

ikinjiden, salgytlaryň ýygnaýsynyň sertleriniň üýtgewsizligi. Türkmenistanyň salgyt ulgamyna goşulýan salgytlaryň we ýygymlaryň aýry-aýry görnüşleriniň

hasaplanylyşynyň we tölenilişiniň tertibine 2004-nji ýylyň 1-nji noýabrdan soň käbir üýtgetmeler girizilen hem bolsa, salgytlaryň ýygnaýlyşynyň aglaba şertleri üýtgeşsiz galýar;

üçünjiden, özüniň girdejiler binýady hökmünde býujet ulgamynyň düzüüm böleklerinde aýry-aýry salgytlaryň we ýygymlaryň berkidilmegi. Mysal üçin, 6 sany döwlet salgytlary Türkmenistanyň Merkezi býujetinde, 5 sany ýygym bolsa ýerli býujetleriniň ygtyýarlygynda berkidilen.

Indi bolsa halkara salgyt tejribesine ýene-de bir gezek salgylanalyň. Daşary döwletleriň salgyt ulgamlarynyň köpüsünde merkezi we çäk häkimiýetleriň ygtyýarlyklary kanun taýdan takyklanýar we olaryň salgyt arabaglanysyklarynyň ulgamy kesgitlenilýär. Aýdanlarymyzy mysal arkaly beýan edeliň.

Mysal. ABŞ-da federal salgytlary özbaşdak aýrybaşga ulgamy düzýär, şatlaryň we munisipalitetleriň hem salgyt ulgamlary özbaşdakdyr, ýöne sol bir wagtda, salgytlaryň kadalaşdyrys mehanizmi hem hereket edýär. Ýaponiýanyň salgyt ulgamy has merkezleşdirilen diýlip hasap edilýär. ABŞ-da salgytlaryň kadalaşdyrylyşy nähili görnüşde amala aşyrylýar? Ýaponiýanyň salgyt kadalaşdyrys mehanizminiň nähili görnüşi bar? Unitar döwlet hökmünde gurlan Türkmenistan döwletinde salgytlaryň kadalaşdyrmasy nähili görnüşde amal edilýär?

Çözülişi. ABŞ-da hereket edýän salgytlar aýrybaşgalan ulgamy düzýärler, şatlaryň we munisipalitetleriň salgyt ulgamlary hem özbaşdakdyr. Şol bir wagtda salgytlaryň kadalaşdyrma mehanizmi hem hereket edýär. Bu ýagdaýda federal salgytlaryň bir bölegi, eger-de bu şatlaryň býujetleri goşmaça girdejilerde mätäçlik çekýän bolsalar, şatlaryň býujetleriniň hasabyna ýazylýar. Ýerli býujetleriň girdejileri hem kadalaşdyrylýar. Ýaponiýanyň salgyt ulgamy has merkezleşdirilen ulgam diýlip hasaplanylýar, ýöne hut bu döwletde-de merkezi salgytlaryň hasabyna ösüşiň umumy-

milli meýilnamalarynyň çäginde önünden işlenilip düzülen düzgünnamalaryň esasynda edara ediş (adminstratiw) birlikleri maliýeleşdirilýär. Köp ýyllaryň dowamynda durnukly salgyt ulgamy bolan döwletleriň köpüsinde çäkara salgyt gatnaşyklary döwletiň gurluşyna baglylykda hereket edýärler. Mysal üçin, unitar döwletlerde salgyt ulgamlary merkezleşdirilen, federal döwletlerde salgytlaryň aýry-aýry görnüşleri häkimiýetiň her bir düzüm böleklerine berkidilen, konfederasiýalarda döwletiň gurluş birlikleriniň özbaşdak salgyt ulgamy bar.

Türkmenistanyň salgyt ulgamy merkezleşdirilen. Merkezi tarapdan kesgitlenilen döwlet salgytlary Türkmenistanyň Merkezi býujetiniň girdejileriniň hasabyna ýazylýar, etraplaryň we şäherleriň çäklerinde ýygnaýan ýerli ýygymlar ýerli býujetleriň girdejiler bölegini düzýärler. Ýöne şol bir wagtda döwlet tarapyndan salgytlaryň kadalaşdyrmasy geçirilýär. Mysal üçin, "Türkmenistanyň 2010-njy ýyl üçin Döwlet býujeti hakynda" Türkmenistanyň Kanunynyň 4-nji maddasynda goşulan baha üçin salgytdan Asgabat şäheri boýunça 12%-ini, Ahal welaýaty boýunça 95%-ini, Daşoguz welaýaty boýunça 95%-ini, Balkan welaýaty boýunça 30%-ini we Mary welaýaty boýunça 95%-ini çäk býujetlere bölüp bermekligi göz önünde tutulýar. Şol Kanunyň 4-nji maddasyna laýyklykda, döwlet tarapyndan geçirilýän salgyt kadalaşdyrmasy peýdadan alynýan salgyt we ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt hem degişlidirler. Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy ýerli ýygymlaryň kadalaşdyrmasy göz önünde tutmaýar.

Türkmenistanyň gurluşyndan ugur alynsa, onda salgyt unitarlygy häkimiýetiň we dolandyrylyşyň derejeleriniň arasynda býujet-salgyt ygtyýarlyklarynyň çäklendiriş hukuk ulgamynyň döredilmegini göz önünde tutmaýar. Salgyt unitarlygy ol eýýäm ilki başda gurnalanda ýa-da soňraky kämilleşdirilende takyklaýjy gural hökmünde salgyt ulgamynyň bitewilik ýörelgesiniň saklanyp galyn-

magyny şertlendirýär. Salgyt salmagyň bitewilik ýörelgesi "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň başlangyç nokady hökmünde ygylan edildi. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny salgyt gatnasyklarynyň gurluşynda ulanylýan milli çemeleşmeleri daşary döwletlerde giňden ornaşdyrylan talaplar bilen bir nusga getirilen salgyt salmagyň strategiýasyny takyklady. Ýokarda aýdanlarymyzyň çözgüdini anyk mysal arkaly beýan edeliň.

Mysal. Halkara salgyt tejribesine laýyklykda, salgyt salmagyň milli ulgamy bellibir nusga getirilen bolsa-da, jemgyýetiň ösüşiniň ykdysady we syýasy özboluslyklary onuň mazmunynda öz beýanyny tapýar. Milli salgyt ulgamynyň özboluslylygy salgyt mehanizmini şertlendirýär. Salgyt mehanizmi gurlanda üç sany esasy mesele çözülýär:

1. Salgytlary kimden almaly? Salgytlary has ýokary derejede edara görnüşli taraplardanmy ýa-da şahsy taraplardan almaly? Salgytlary edara görnüşli we şahsy taraplardan deň möçberde almalymy?

2. Salgyt salmagyň esaslary, başgaça, salgyt borçnamalarynyň emele gelmeginiň özeni bolup durýan önümçiligiň we şahsy girdejileriň binýat görkezijileri nähili bolmaly?

3. Binýat görkezijilerinden näçe almaly (salgydyň möçberi).

Bu soraglar dürli döwletlerde dürli usullar bilen çözülýär. Ýöne bu ýagdaý salgyt salmagyň adaty kadalaryna laýyklykda onuň düýpli esaslaryna çapraz gelmeýär. Her bir döwletde salgyt ulgamy gurnalanda şu çemeleşmeler ulanylýar:

1. Önümçiligiň netijelerine salgyt salmak;
2. Renta esasynda emele gelýän girdejilere salgyt salmak;
3. Söwda dolanyşygyna salgyt salmak;
4. Kapitala, gozgalmaýan emläge salgyt salmak;

5. Sarp edilýän önümlere salgyt salmak.

Türkmenistanyň salgyt kanuncylygynyň namalary we kadalary ýokarda agzalyp geçilen çemeleşmeleriň haýsylaryndan ugur alýar?

Çözülişi. Türkmenistanyň salgyt kanuncylygyna laýyklykda, önümçiligiň netijelerine, ýagny kärhanalaryň maliýe netijelerine peýdadan alynýan salgyt salynýar. Renta esasynda emele gelýän salgytlara Türkmenistanyň salgyt kanuncylygynda göz önünde tutulan ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt degişlidir. Söwda dolanysygyna salgyt salmak Türkmenistanyň salgyt ulgamynda ulanylmaýar. Halkara salgyt tejribesinde söwda dolanysygyna salgyt salmak ABŞ-da giňden ornaşdyrylan. Onuň möçberi salgyt binýadynyň (haryt dolanysygyndan) 5%-ini düzýär. Edara görnüşli we şahsy taraplaryň kapitalyna salgyt salmagy Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy ret edýär. Gozgalmaýan emläge salgyt salmak "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 138-146-njy maddalaryna laýyklykda, edara görnüşli taraplara degişlilikde ulanylýar. Şahsy taraplaryň gozgalmaýan emlägine salgyt salmagy Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy göz önünde tutmaýar. Türkmenistanda sarp edilýän önümlere salgyt salynmaýar. Ýöne halkara salgyt tejribesinde sarp edilýän harytlara salgyt salmak tejribesi giňden ulanylýar. Onuň ady fiskal monopoliýa salgytlarydyr. Fiskal monopoliýa salgytlary - bu döwlet eýeçiligindäki önümçilik we söwda kärhanalarynyň öndürýän we ýerleşdirýän, ilatyň köpçülikleýin isleglerini kanagatlandyrýan harytlara salynýan ikinji derejeli gytaklaýyn salgytlardyr. Harytlaryň takyk görnüşleriniň öndürlişini we ýerleşdirilişini öz üstüne alyp (monopolizasiýalaşdyryp), döwlet öz içine fiskal monopoliýa salgydy goşýan harytlary has ýokary bahadan satýar. Salgydyň bu görnüşü regaliýadan, başga söz bilen aýdanynda, döwletiň haýsy bolsa-da bir işe aýratyn, adatdan daşary hukugynyň bolmagyndan gelip çykýar. Bu salgydyň

esasy maksady býujete goşmaça serişdeleri ýygnamak bolup, üstesine-de, önümçilik serişdeleriniň eýesi hökmünde döwlet telekeçilik işinden alynýan girdejiden has ýokarlandyrylan salgydy ýygnaýar. Fransiýada fiskal monopoliýa salgydy temmäkä, spirte, piwä, otluçöpe, Italiýada – temmäkä, duza, otluçöpe, Ýaponiýada – duza, temmäkä, spirte salynýar.

5.4.30. Salgyt ulgamy gurnalanda salgytlaryň görnüşleriniň, olary dolandyrmagyň usullarynyň saýlanyp seçilmeginiň möhümligi

Salgytlaryň aýry-aýry görnüşleriniň agdyklyk etmegine baglylykda milli salgyt ulgamynyň aýratynlyklary takykklanýar. Ylmy taýdan esaslandyrylmagy we jemgyýetçilik durmuşyna salgytlaryň aýry-aýry görnüşleriniň ornaşdyrylmagy, olaryň ýygnaýsynyň, dürli derejedäki býujetleriň hasabynda hasaba alnylysynyň, salgyt kanunçylygynyň kadalary bozulanda salgyt jogapkärçiliginiň çäreler toplumynyň kesgitlenilişiniň şertleriniň takykklanymagy – bularyň ählisi milli salgyt ulgamlarynyň kämilligini häsiýetlendirýär. Diýmek, maliýe, býujet we salgyt babatynda kanunlar işlenilip düzülende, düýpli (ykdyşady) ýörelgeler bilen bilelikde, salgyt ulgamynyň gurluşynyň guramacylyk-hukuk ýörelgeleriniň saýlanyp-seçilmeginiň hem wajyp ähmiýeti bar. Mälim bolsy ýaly, milli salgyt ulgamy jemgyýetiň jemgyýetçilik-syýasy gurluşyna, döwletiň görnüşine, onuň çözüň meselelerine, kabul edilen maksatlaryna we döwletiň geçirýän ykdysady syýasatyna laýyklykda gurulýar. Milli salgyt ulgamy gurnalanda, salgytlaryň görnüşleriniň, olary dolandyrmakda ulanylýan usullaryň, başgaça aýdanynda, anyk salgyt mehanizminiň saýlanyp-seçilmegi örän möhümdir. Hut salgyt görnüşleriniň saýlanyp-seçilmeginde, "salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalarynyň içki mümkinçilikleriniň amala aşyrylmagy başlanýar. Salgytlaryň hereket edişiniň na-

zaryýet taýdan zerurlygy, olaryň salgyt tejribesinde ulanyp bolýjak ähli görnüşlerinde ýaýbaňlanýar. Tejribede bu arabaglanysyk salgytlaryň içki mümkinçiliklerini beýan edýän salgyt görnüşlerini (formalaryny) ulanmak üçin ähli zerur bolan şertler bolan ýagdaýynda berjaý edilip bilinýär. Kämil salgyt salmak ulgamynda üznüksiz önümçiligine gatnaşýan gatnasyjylarda pul toplamalaryny toplamaga päsgel berýän salgyt görnüşleriniň biri hem bolmaly däldir. Başga ýagdaýda salgytlar diňe "salgyt" diýlip atlandyrylar, hakykatda bolsa olar hojalyk dolanysygyndan maliýe serişdeleriniň mejbur edilip alynmagynyň görnüşine öwürülýär.

Salgyt ulgamy pes netije berýän salgyt görnüşlerini, başgaça aýdanynda, salgyt girimleriniň ululygyndan olary ýygnamak üçin ep-esli geçýän harajatlary talap edýän salgytlary we ýygymlary öz içine almaly däldir. Sonuň ýaly salgytlar salgytlaryň alnylysyny bulaşdyrýar we çylsyrmlaşdyrýar, salgyt gullugy edaralarynyň hünärmenleriniň ünsüni bölüp, salgytlaryň hasabyny alyp barýan elektron ulgamynda bökdencilikleri döredip, salgyt gözegçiliginiň işini kynlaşdyrýar.

Hojalyk ulgamynyň ösüş derejesi salgyt salmagyň çeşmeleriniň we salgytlaryň möçberiniň saýlanyp seçilmegine bagly bolup durýar. Bu bolsa kämil salgyt ulgamyny döretmekde hemişe esasy meseleleriň biri bolup durýar. Her bir salgyt üçin kesgitlenilýän salgyt režimine (tertibine) salgyt salmak ulgamy berk talap bildirýär (eger-de ykdysady kategoriýa hökmünde hereket edýän salgytlara höweslendiriji alamat mahsus bolmasa). Salgytlaryň hiç bir görnüşini salgyt tejribesine ornaşdyrmaly däl. Hereket edýän salgytlaryň ykdysady binýada gabat gelmegi, salgyt salmak ulgamynyň we ykdysadyýetiň umumy ýagdaýynyň arasynda ýüze çykyan sebäplik-netijelilik baglanysygy bilen takykklanýar. Salgyt salmak ulgamy indikatiwdir, sebäbi onuň kemçilikleri hökmany ýagdaýda ykdysady

binýadynyň ýaramazlaşmagyna getirýär we tersine, hojalygyň alnyp barlysynyň binýat esaslarynyň berkemegi salgyt salmak ulgamyndaky bökdencilikleri ýüze çykaryr, onuň kämilleşdirilmegini talap edýär. Şol sebäpli salgyt ulgamyna goşulýan salgytlaryň düzüminiň kämil bolmagynyň uly ähmiýeti bar.

5.5.31. Salgytlaryň, paçlaryň we ýygymlaryň arasyndaky ykdysady cäklendirmeleriň kriteriýalary (hakyky ölçepleri)

Salgytlaryň aýry-aýry görnüşleri, başgaca aýdanynda, salgyt ulgamynyň düzümi we gurluşy kanun arkaly tassyklanylanda, "salgyt", "paç", "ýygym", "bahalar" diýlip atlandyrylýan düşünelere bir manyly baha berilmeginiň wajyp ähmiýeti bar. Bu düşüňjeleri diňe nazaryýet taýdan tapawutlandyrmak ýeterlikli däl. Olaryň arasyndaky tapawut tejribede ýüze çykýar we salgyt režiminiň hereket edişiniň netijeliligine, salgyt ýüküniň keseligine we dikligine paýlanylyşyna öz uly täsirini ýetirýär. Galyberse-de, salgyt görnüşleriniň düzümi salgyt hukuk gatnasyklarynyň gurluşynyň sertlerini takyklaýar we ol milli salgyt ulgamynyň ykdysady taýdan has ösen döwletleriň salgyt ulgamlaryna laýyk gelýändigine şaýatlyk edýär. Şeýle-de bu tapawutlandyrmalar bitewi salgyt ulgamynyň çäginde hukuk doktrinalary (taglymatlary) durmuşa ornaşdyrmak üçin hem möhümdir. Bu düşüňjeleri tapawutlandyrmak zerurdyr, sebäbi olara degişlilikde dürli-dürli hukuk režimleri ulanylýar.

Mysal. Salgyt mehanizminde hereket edýän salgytlar jemgyýetçilik isleglerini kanagatlandyrmak üçin salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgyt töleýjilerden alynýan hökmany, hususy muzdsuz tölegdir. Salgyt salmagyň halkara tejribesine laýyklykda, salgytlaryň öz kriteriýalary (hakyky ölçepleri) bar. Olar şu aşakdakylar:

– deň derejesiz, muzdsuz esasy alynmagy;

- döwlet býujetiniň çykadjylaryna degişlilikde özbaşdaklygy;
- döwletiň kanunlary, permanlary we kararlary esasynda tassyklanylýar;
- önümçilige degişlilikde ykdysady höweslendiriş guraly bolup durýarlar;
- edara görnüşli we şahsy taraplaryň giň toplumynyň gursalyp alynmagyny üpjün edýärler;
- aýry çäklere berkidilmeginden doly mahrum bolýarlar;
- anyk çykadjylara degişli bolmazdan ulanylýarlar;
- yzyna gaýtaryp bermesiz häsiýeti bar, hereket edýän kanunçylyga laýyklykda tölenýär, döwletiň doly eýeçiligine geçýär.

Türkmenistanyň salgyt we gaýry kanunçylygynda halkara salgyt tejribesine mahsus bolan salgyt salmagyň ýokarda agzalyp geçilýän kriteriýalary ulanylýarmy?

Çözülişi. Deň derejesiz, muzdsuz esasynda salgytlaryň alynmagy, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 7-nji maddasynyň 1-nji bölümünde salgytlaryň kesgitlemesinde beýan edilýär. Salgytlar döwlet býujetiniň çykadjylaryna özbaşdakdyr we anyk çykadjylara bagly bolmazdan ulanylýar. Her ýylda kanun hökmünde indiki ýyla kabul edilýän Türkmenistanyň Döwlet býujeti hakyndaky Kanun aýdylanlara saýatlyk edýär. Salgytlar Türkmenistanyň kanunlary, permanlary we kararlary esasynda tassyklanylýar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny Türkmenistanyň XV Halk Maslahatynda kabul edildi we XVI Halk Maslahatynda oňa üýtgetmeler girizildi. Salgyt kanunçylygyna girizilýän aýry-aýry üýtgetmeler Türkmenistanyň Prezidentiniň Permanlarynyň we Kararlarynyň esasynda girizilýär we Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan tassyklanylýar. Salgytlar önümçilige degişlilikde höweslendiriş gural bolup durýar. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň

106-njy maddasyna laýyklykda, oba hojalyk kärhanalary tarapyndan özleriniň öndürýän oba hojalyk önümlerini (pagtadan we ýag önümlerinden başga), gaýtadan işlenip alnan önümlerini ýerleşdirmek boýunça salgyt salynýan amallar geçirilende, goşulan baha üçin salgyt tölenilmeýär. Oba hojalyk kärhanalary "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 170-nji maddasynyň 1-nji bölümüni göz önünde tutup, peýdadan alynýan salgytdan boşadylýar. Salgytlar boýunça salgyt ýeňillikleriniň berilmegi we salgytlaryň pes möçberleriniň (stawkalarynyň) ulanylmagy, salgytlaryň önümçilige degişlilikde ykdysady gural hökmünde hereket edýändigini takyklaýar. Türkmenistanyň salgyt ulgamyna goşulýan 6 (altý) sany döwlet salgytlary Türkmenistanyň çäklerinde hereket edýärler we şol sebäpli olar döwletimiziň çäklerine berkedilmeýärler. Salgytlar öz ykdysady mazmuny boýunça yzyna gaýtaryp bermesiz häsiýete eýe bolýarlar, olar hereket edýän kanunçylyga laýyklykda hasaplanylýar we tölenilýär hem-de döwletiň doly eýeçiligine geçýär. Salgytlar edara görnüşli we şahsy taraplaryň giň toplumyny gursap alýarlar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 182-nji we 183-nji maddalary ýokarda aýdylanlary tassyklaýar. Olar şu kanunyň 183-nji maddasynda belenilýär:

"Salgyt töleýji tarapyndan alnan şu aşakdaky girdejiler salgyt salynmaga degişlidirler:

1) Türkmenistana dahylly şahsy adamlar üçin – Türkmenistanyň çäklerindäki we onuň daşyndaky çeşmelerden;

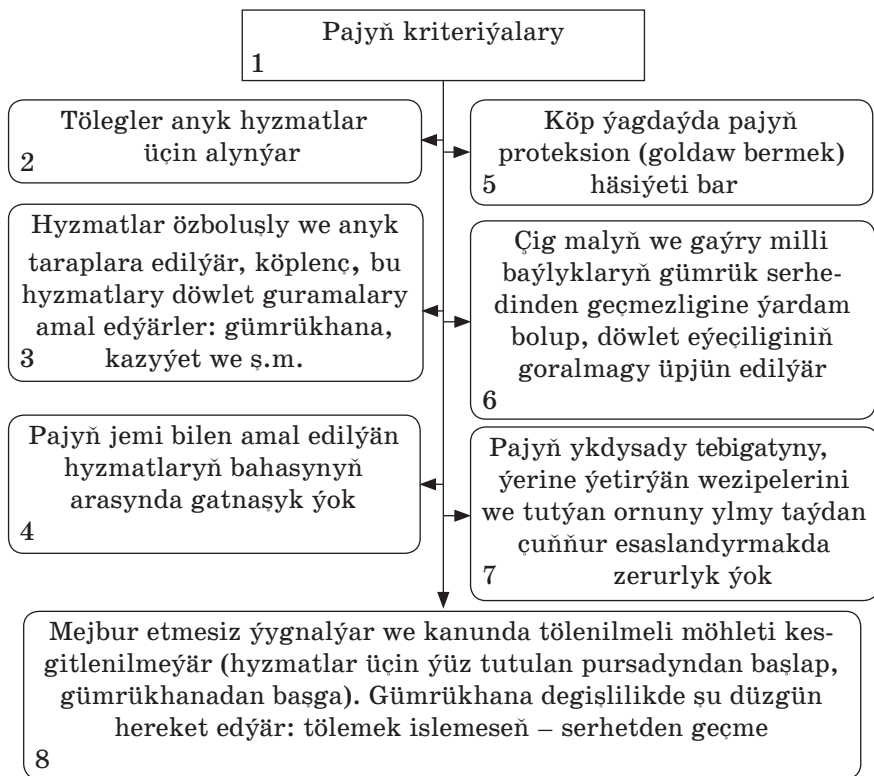
2) Türkmenistana dahylsyz şahsy adamlar üçin – Türkmenistanyň çäklerindäki çeşmelerden."

Diýmek, Türkmenistanda ulanylýan salgyt salmagyň kriteriýalary halkara salgyt tejribesinde ulanylýan salgyt salmagyň kriteriýalaryna köp ýagdaýlarda gabat gelýär.

Paç – arz edijiniň bähbitlerini aramak maksady bilen we gaýry hukuk mejbur ediji guramalar tarapyndan amal edilýän hereketler üçin degişli möçberde ýygnaýan hökmany tölegdir. Pajyň kriteriýalary 10-njy şekilde beýan edilen.

10-njy şekil

Pajy häsiýetlendirýän kriteriýalar

Ýygym – bu ýerli dolandyrys guramalary tarapyndan salgyt kanuncylygynyň çäginde kesgitlenilýän we degişli çäkleri (etrap, säher) ösdürmek meýilnamalaryny maliýeleşdirmek üçin ýerli býujetlere tölenilýän töleglerdir. Ýygymyň ykdysady kriteriýalary 11-nji şekilde şekillendirilýär.

Ýygymlaryň ykdysady kriteriýalary

Funksional (hereket ediş) alamatlary boýunça ýygymlar salgytlara degişli edilýär. Paçlar funksional alamatlary boýunça salgytlara degişli edilmeýär. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 2-nji maddasynyň 3-nji bölümünde şeýle aýdylýar: "...Bu bitewi Kanun gümrük töleglerini almakda ýüze çykyan gatnaşyklary düzgünleşdirmeyär". Şol bir wagtda "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 7-nji maddasynyň 3-nji bölümünde "Paçlar we ýygymlar salgytlaryň aýratyn görnüşi hökmünde ykrar edilýär we olarda salgydyň käbir alamatlary bolman biler" diýlip nygtalýar.

Her bir salgyt boýunça salgytlaryň elementleriniň çäginde salgyt kanunlarynda we ölçeg resminamalarynda (gözükdirmelerde) birmeňzes atly maddalar kabul edilýär. Paçlar we ýygymlar üçin bu sanaw çäklendirilen. Paçlar

we ýygymlar babatynda kanunlarda adaty olaryň möçberi (stawkasy), käbir halatda bolsa ýygymyň töleýjileri we salgyt salynýan binýat tassyklanylýar.

"Salgyt salmak ulgamynyň gurluşyny we düzümini kesgitleýän ýörelgeler" atly tema boýunça öz-özüni barlamak üçin soraglar

1. Her bir döwletiň milli salgyt salmak ulgamynyň hereket edişiniň esaslaryny nähili takykklamaly?

2. Salgyt ulgamynyň kesgitlemesi öz doly manysynda "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň haýsy maddasynda berilýär?

3. Dünýä tejribesine laýyklykda salgyt salmak üçin ulanylýan ýörelgeleriň kiçi ulgamlarynyň haýsylaryny bilýärsiňiz?

4. Halkara salgyt tejribesinde salgyt salmagyň ykdysady guramacylyk-hukuk ýörelgesiniň ulanylyşynyň şertlerini sanap beriň.

5. Girdejileriň gaýtadan paýlanylmagyna diňe bir salgyt görnüşleriniň goşulmagyny we şol bir girdejiden salgytlary diňe bir gezek alynmagyny Türkmenistanda häzirki wagtda hereket edýän salgyt kanuncylygy doly möçberde göz önünde tutýarmy?

6. Türkmenistanyň salgyt ulgamynda salgyt gatnaşyklarynyň gurluşynyň esaslaryny we şertlerini haýsy ýörelge düzýär?

7. Ykdysadyýetiň häzirki zaman ösüş şertlerine we Türkmenistanyň unitar döwlet gurluşyna laýyklykda, salgyt ulgamynyň gurluşynda merkezleşdirmezlik ýörelgesini ulanyp bolyarmy?

8. Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy ýokary çäkli salgytlary göz önünde tutýarmy? Salgytlar babatynda häkimiýetiň dürli derejesinde hukuklaryň we borçlaryň paýlanylmagy hökmanymy?

9. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda konfiskasion usullaryň ulanylmagy göz önünde tutulýarmy?

10. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy haýsy esasy Kanuna esaslanýar we haýsy Kanundan we namalardan ybarat?

11. Türkmenistanyň salgyt ulgamynda göni salgytlar agdyklyk edýärmí ýa-da gytaklaýyn salgytlar?

12. Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň durnuklylygyny we kämilligini haýsy alamatlar häsiýetlendirýär?

13. ABS-da salgytlaryň kadalaşdyrylysy nähili görnüşde amala aşyrylýar?

14. Ýaponiýanyň salgyt kadalaşdyrys mehanizminiň nähili görnüşi bar?

15. Unitar döwlet hökmünde gurlan Türkmenistanda salgytlaryň kadalaşdyrmasy nähili görnüşde amala aşyrylýar?

16. Salgyt unitarlygy häkimiýetiň we dolandyrys ulgamynyň derejeleriniň arasynda býujet-salgyt ygtyýarlyklarynyň çäklendiriş hukuk binýadyny göz önünde tutýarmy?

17. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda önümçiligiň netijeliligine salgyt salynýarmy?

18. Türkmenistanyň salgyt ulgamynda renta esasynda emele gelýän salgytlar barmy?

19. Söwda dolanyşygyna salgyt salmagy Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy göz önünde tutýarmy?

20. Edara görnüşli we şahsy taraplaryň gozgalmaýan emlägine Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgyt salynýarmy?

21. Türkmenistanda sarp edilýän önümlere salgyt salynýarmy?

22. Fiskal monopoliýa salgytlary näme?

23. Fiskal monopoliýa salgytlary nämäden gelip çykýar we bu salgydyň esasy maksady näme?

24. Milli salgyt ulgamynyň kämilligini haýsy alamatlar häsiýetlendirýär?

25. Salgyt salmak ulgamynyň indikativ häsiýeti nämäni aňladýar?

26. Halkara salgyt tejribesine laýyklykda salgytlaryň kriteriýalaryny sanap geçiň?

27. Paç näme, ýygym näme?

28. Pajyň kriteriýalaryny sanap geçiň.

29. Ýygymyň kriteriýalaryny sanap geçiň.

30. Funksional (hereket ediş) alamatlary boýunça ýygymlar salgytlara degişlimi?

31. Funksional alamatlary boýunça paç salgytlara degişlimi?

VI BAP. SALGYDYŇ ALAMATLARY WE SALGYT SALNANDA ULANYLYAN ESASY DÜŞÜNJELER WE ADALGALAR

6.1.32. Salgyt töleýjiler, ygtyýarly edaralar, salgyt ýumuşçysy, kanuny wekil, salgyt töleýjiniň ygtyýarly wekili

Salgyt salnanda ulanylyan esasy düşüňjeler we adalgalar salgytlaryň esasy düzüüm bölekleriniň kesgitlenilmegine esaslanýar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 7-nji maddasynda şeýle aýdylýar: "Salgyt aşakdaky alamatlaryň bolmagy bilen kesgitlenilýär:

- salgyt töleýjileriň topary;
- salgyt salynýan binýat;
- salgyt özeni;
- salgyt möçberi (möçberleri);
- salgydy hasaplamagyň we tölemegiň möhletleri we tertibi".

Salgytlaryň düzüüm böleklerine ýokardaky aýdylarlardan başga-da, salgyt döwri hem-de salgyt ýenillikleri degişlidirler.

Salgyt töleýji. Salgyt töleýji – bu salgyt töleýjiniň özi we salgyt töleýjiniň üsti bilen salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gaýry taraplar, şeýle-de ygtyýarly edaralardyr. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 12-nji maddasynyň 1-nji bölümünde salgyt töleýjiler şeýle kesgitlenilýär: "...göz önünde tutulan ýagdaýlar ýüze çykanda kesgitli salgyt tölemek borçlary üstüne ýüklenen şahsy we edara görnüşli taraplar salgyt töleýjiler diýlip ykrar edilýär". Türkmenistanyň çäginde öz işini amala aşyran şerekele gatnaşyjylar, salgyt tölemek boýunça borçlary şerekele gatnaşýan gatnaşyjylaryň haýsam bol-

sa-da biriniň üstüne ýükläp bilýärler. Şereketе gatnaşýan taraplar salgyt tölemek boýunça borçlary ýerine ýetirmеkde özlеriniň goşan paýlary möçberinde jogapkärçiligi öz üstüne alýarlar. Şol bir tarap bir ýa-da birnäçe salgytlaryň töleýjisi bolup bilýär. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy salgyt töleýjileriň borçlaryny we hukuklaryny kesgitleýär. Salgyt töleýjileriň hukuklary 12-nji şеkilde şеkillendirilýär.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgyt töleýjiniň şu aşakdaky borçlary bar:

- "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyn-da we salgyt kanunçylygynyň gaýry namalarynda bellenen salgytlary we tölegleri tölemäge;

- Türkmenistanyň kanunçylygynda degişli borçlar göz önünde tutulan bolsa, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyn-da bellenen tertipde salgyt gullugyn-da hasapda durmaga;

- "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyn-da başga ýagdaýlar göz önünde tutulmadyk bolsa, salgytlary hasaplamak we tölemek üçin zerur bolan öz girdejileriniň, aýyrmalarynyň (harajatlarynyň, cykdajylarynyň) we salgyt salynýan binýatlarynyň hasabyny bellenen tertipde ýöretmäge;

- Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda başga ýagdaýlar göz önünde tutulmadyk bolsa, salgyt töleýji bolup durýan salgytlar boýunça hasapda durýan salgyt gullugyna bellenen tertipde salgyt beýannamalaryny we maliýe hasabatyny tabşyrmaga;

- salgyt barlaglary geçirilende Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen beýleki ýagdaýlarda salgytlary hasaplamak we tölemek üçin resminamalary (maglumatlary) salgyt gullugyna hem-de olaryň wezipeli adamlaryna we gullukçylaryna bermäge;

- salgyt gullugynyň Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň bozulmalaryny düzetmek baradaky talaplaryny ýerine ýetirmäge;

- Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, buhgalterlik we salgyt hasaby ýöredilýän resminamalaryň goralyp saklanylmagyny üpjün etmäge;

Türkmenistanyň salgyt kanuncylygyna laýyklykda salgyt töleýjileriň hukuklary

1 Salgyt töleýjileriň hukuklary

– salgyt ýeňillikleriniň ulanylýandygy ýa-da salgyt tölemekden boşadylýandygy barada mälim etmäge we hasaba alnan ýeri boýunça salgyt gullugyna (bellenen halatda bolsa salgyt ýumuşçysyna) sonuň ýaly ýeňilliklere we boşatmalara bolan hukugy tassyklaýan resminamalary bermäge;

– "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynda we Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň beýleki namalarynda göz önünde tutulan gaýry borçlary berjaý etmäge.

Salgyt töleýjiler-edara görnüşli taraplar we hususy telekeçiler ýokarda bellenen borçlaryndan başga-da salgyt hasabyna goýlan ýeri boýunça salgyt gullugyna 13-nji şekildäki habarlary we maglumatlary ýazmaça görnüşde habar etmäge borçludylar.

Türkmenistanyň salgyt ulgamynda hereket edýän salgytlaryň we ýygymlaryň töleýjileri 1-nji tablisada beýan edilýär.

1-nji tablisa

Türkmenistanyň salgyt ulgamynda hereket edýän salgytlaryň we ýygymlaryň töleýjileri we töleýjiler bolup durmaýanlar

№	Salgydyň ady	Salgydyň töleýjileri bolup durýanlar	Salgydyň töleýjileri bolup durmaýanlar
1	2	3	4
1.	Gosulan baha üçin salgyt	1. Edara görnüşli taraplar 2. Şahsy taraplar – hususy telekeçiler	1. Türkmenistanyň Merkezi banky 2. "Uglewodorod serisdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda potratçylar we kömekçi potratçylar. Sonuň ýaly taraplar nebit işlerine degişli bolmadyk salgyt salynýan amallary geçiren halatynda, olar salgyt töleýji bolup durýarlar. 3. Hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar (öz işini "Uglewodorod serisdeleri

1	2	3	4
			hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyrylan taraplardan başga) 4.Ýenillikli salgyt salmak ulgamy degişli bolan işi boýunça hususy telekeçiler
2.	Gosmaça tölegler	1.Edara görnüşli we şahsy taraplar şu aşakdaky amala aşyrylýan salgyt salynýan amallary boýunça; - özüniň öndüren gosmaça töleg tölenmäge degişli harytlaryny ýerleşdirende; - gosmaça töleg salynýan harytlary öndürmekden başga, özüniň sarp etmegi üçin öndürilen gosmaça töleg tölenmäge degişli harytlar peýdalanylanda; - gosmaça töleg tölenmäge degişli harytlar ogurlananda ýa-da zaýаланanda günäkär taraplardan ýetirilen zyýanyň öwez töleginiň alynmagy, şeýle-de ätiýaçlandyrys öwezini dolmalar; - buýrujynyň çig malyndan (materialyndan) gosmaça töleg tölenmäge degişli harytlary öndürmek (taýýarlamak, guýmak) boýunça hyzmatlar amal edilende	1.Býujet guramalary 2. "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda potratçylar we kömekçi potratçylar. Şu taraplar tarapyndan nebit işlerine degişli däl salgyt salynýan amallar geçirilende, olar tarapyndan Türkmenistanyň gümrük çäklerine nebit işleri üçin niýetlenilmedik gosmaça töleg tölenmäge degişli harytlar getirilende, olar gosmaça tölegiň töleýjileri bolup durýarlar
3.	Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt	Türkmenistanyň çäklerinde gazyp alynýan peýdaly zatlary çykarmagy amala aşyran, himiki elementleri we birleşmeleri almak üçin ýerasty (ýerüsti) suwlary çykarýan we peýdalanylýan edara görnüşli we şahsy taraplar	"Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda potratçylar we kömekçi potratçylar bolup durýan edara görnüşli we şahsy taraplar. Şu taraplar tarapyndan "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyk geçirilýän nebit işlerine degişli bolmadyk iş amala aşyrylan halatynda, olar salgydyň töleýjileri bolup durýarlar

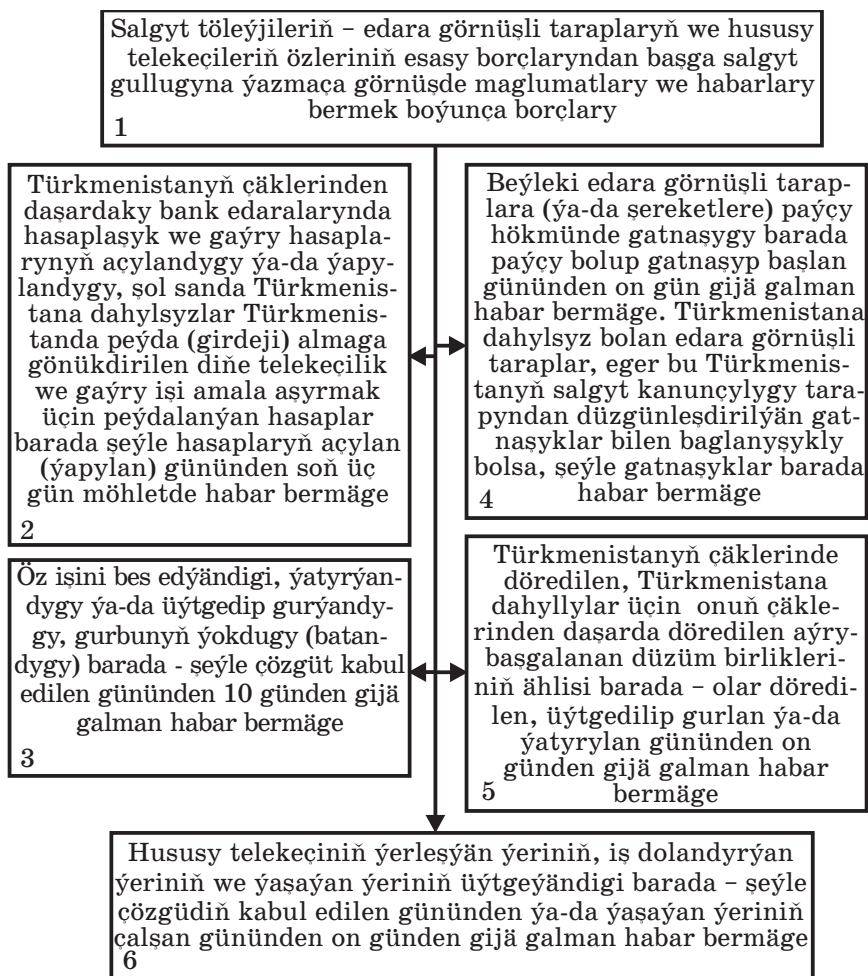
1-nji tablisanyň dowamy

1	2	3	4
4.	Emläk üçin salgyt	1.Eýeçilik hukugy esasynda emlägi bar bolan edara görnüşli taraplar 2.Emläk balansyna berlen döwlet eýeçiligindäki edara görnüşli taraplar 3.Emläk lizinge ýa-da konsessiýa berlende, lizinge alyjy ýa-da konsessioner 4. Emläk kärendä (kireýne) berlende kärendä beriji (döwlet eýeçiligindäki edara görnüşli taraplardan basga). Döwlet we ýerli häkimiýetiniň emlägi kärendä berlende balansa saklaýjy salgyt töleýji bolup durýar 5. Bellenilen tertipde işe girizilmedik ýa-da esasy serişdeler hökmünde hasaba kabul edilmedik gurlusyk desgasy ulanylan mahaly, şu salgyt salynýan binýat babatda salgydy tölemek boýunça borç buýrujynyň üstüne ýüklenilýär. Potratçy bu halatda seýle desga boýunça salgydy tölemekden bosadylýar	1. "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda potratçy we kömekçi potratçy. Şu taraplar tarapyndan nebit işleri üçin ulanylýan emläk babatynda şol işlere degişli bolmadyk salgyt salynýan amallar geçirilen halatynda olar salgyt töleýjiler bolup durýarlar. 2.Býujet guramalary 3.Türkmenistanyň Milli gymmatlyklar muzeýi 4.Hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar (öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala asyrýan taraplardan basga) 5.Döwlet häkimiýet we dolandyrys, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we öz-özünü dolandyrys edaralary
5.	Edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (gird-ejisinden) alynýan salgyt	1.Türkmenistana dahylly edara görnüşli taraplar 2.Türkmenistanyň çäklerinde hemişelik wekilhanalaryň üsti bilen iş alyp barýan ýa-da Türkmenistanyň çäklerindäki çeşmelerden girdeji alýan Türkmenistana dahylsyzlar–edara görnüşli taraplar	1.Turkmenistanyň Merkezi banky 2. Turkmenistanyň Ýarymaý Milli jemgyýeti

1	2	3	4
6.	Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy	1. Türkmenistanyň çäklerindäki we onuň daşyndaky çeşmelerden girdeji alýan Türkmenistana dahylly şahsy adamlar 2. Türkmenistanyň çäklerindäki çeşmelerden girdeji alýan Türkmenistana dahylsyz şahsy adamlar	
7.	Mahabatlandyрма üçin ýygym	1. Edara görnüşli taraplar 2. Şahsy taraplar	Öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyran edara görnüşli taraplar
8.	Şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygym	1. Türkmenistana dahylly edara görnüşli taraplar, şeýle hem Türkmenistanyň çäklerinde öz işini şahamçanyň, wekilhananyň ýa-da hemişelik wekilhananyň üsti bilen amala aşyran daşary ýurtly edara görnüşli taraplar, hususy telekeçiler bilen baglaşylan, zähmet borçlaryny ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly, zähmet ylalasygy (sertnama) we raýat-hukuk häsiýetli şertnamalar boýunça işleýän Türkmenistana dahylly şahsy taraplar 2. Edara görnüşli taraplar, hususy telekeçiler bilen zähmet gatnaşyklary bilen bagly bolmadyk we raýat-hukuk häsiýetli ylalasyklar boýunça işleri ýerine ýetirmekden (hyzmatlary etmekden), şol sanda hünär hyzmatlary etmekden girdeji alýan, ylmy, edebiýat we sungat eserlerini döredendigi, ýerine ýetirendigi ýa-da	1. Öz işlerini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyran edara görnüşli taraplar 2. Türkmenistanyň Merkezi banky 3. Turkmenistanyň Gyzyl Ýarymaý Milli jemgyýeti 4. Maýa goýum pensiýa gaznalary 5. Maýyplary dikeltmegi anala aşyran guramalar 6. Bilim edaralary 7. Maýyplaryň jemgyýetçilik birleşikleriniň kärhanalary 8. Dini guramalar 9. Halkara, hökümetara, döwletara guramalar

1	2	3	4
		başga hili peýdalanandygy üçin awtorlyk hakyny ýa-da hak alýan, açyslaryň, oýlap tapyslaryň we senagat nusgalarynyň awtorlaryna berilýän haky alýan ylmy, döredijilik işi amala aşyrmakdan, beýleki zähmet borçlaryny ýerine ýetirmekden hak alýan şahsy taraplar, seýle hem öz-başdak oba hojalyk önümlerini öndürmekligi amala aşyryan adamlar. Taraplaryň görkezilen toparyna dasary ýurtlardan gelip hakyna tutma işden girdeji alýan şahsy taraplar hem gosulýar 3.Şahsy taraplar-hususy telekeçiler 4.Edara görnüşli taraplar, şol sanda Türkmenistanyň çäklerinde öz işini hemişelik wekilhananyň üstünden amala aşyryan dasary ýurtly edara görnüşli taraplar	
9.	Awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygym	Tölegli awtoduralga hökmünde peýdalanýan ýer bölekleri berkidilen şahsy taraplar-hususy telekeçiler we edara görnüşli taraplar	
10.	Awtomobilleriň ýerlenilmegi üçin ýygym	Awtomobilleri ýerlemegi amala aşyryan edara görnüşli we şahsy taraplar	1.Öz işlerini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyryan edara görnüşli taraplar 2.Türkmenistanyň Merkezi banky
11.	Itleriň eýelerinden alynýan ýygym	Şäherde ýaşaýan it eýeleri-shahsy taraplar	

**Salgyt töleýjileriň – edara görnüşli taraplaryň we hususy
telekeçileriň özleriniň esasy borclaryndan başga salgyt
gullugyna ýazmaça görnüşde maglumatlary we
habarlary bermek boýunça borçlary**

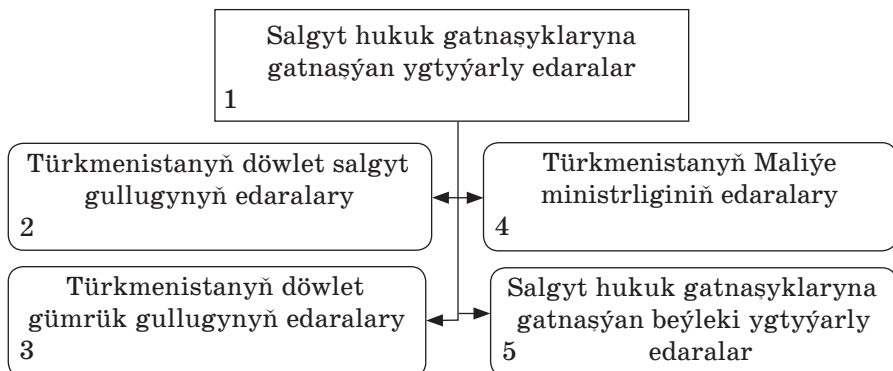

"Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanu-
nynyň 12-nji maddasynyň 3-nji bölümünde "Salgyt töleýji
salgyt ýumuşçysynyň, kanuny ýa-da ygtyýar berlen wekiliň
üsti bilen salgyt hukuk gatnasyklaryna gatnasyyp biler"

diýlip bellenýär. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan ygtyýarly edaralar 14-nji şekilde görkezilen.

14-nji sekil

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan ygtyýarly edaralar

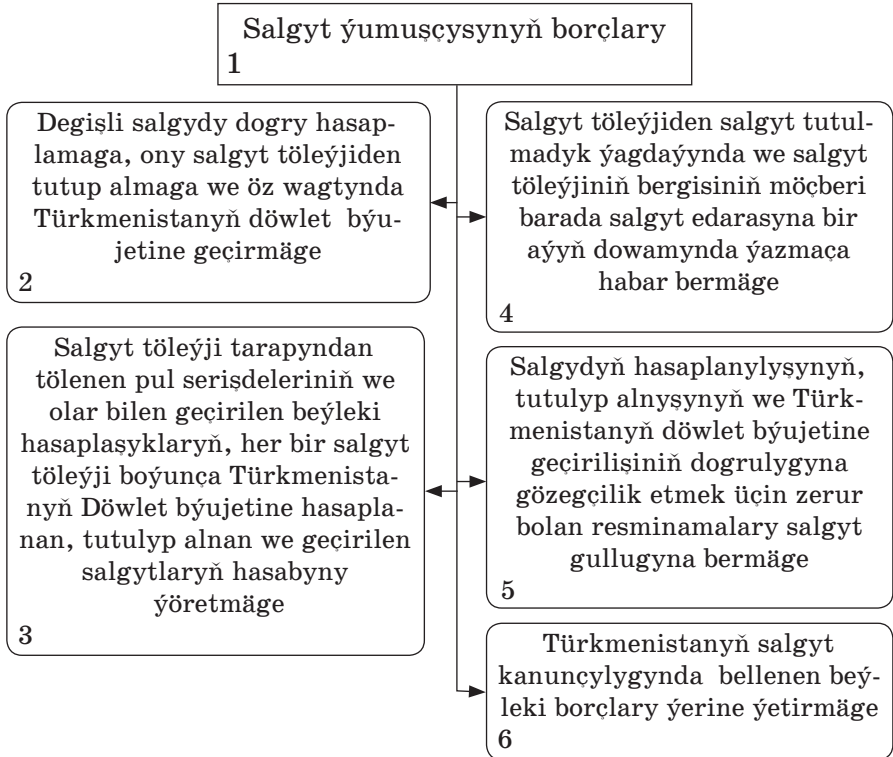

Şekilde görkezilen ygtyýarly edaralar salgyt hukuk gatnaşyklarynda özleriniň Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynda kesgitlenilen ygtyýarlyklarynyň çäklerinde hereket edýärler.

Salgyt ýumuşcysy salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgydy hasaplamak, tutup almak we ony salgyt töleýjiniň ýerine Türkmenistanyň döwlet býujetine geçirmek boýunça borçlar ýüklenýän taraplar. Salgyt ýumuşcysynyň degişli borçlary bar. Bu borçlar 15-nji şekilde şekillendirilýär. Salgyt ýumuşcylary hukuk we borçlar babatynda salgyt töleýjilere deňleşdirilýär.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda salgyt töleýjiniň – şahsy tarapyň adyndan işi alyp barmaga ygtyýarlyk berlen tarap salgyt töleýjiniň **kanuny wekili** diýlip hasap edilýär. Edara görnüşli tarapyň esaslandyryjy resminamalarynyň ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygynyň esasynda onuň bähbidine wekilçilik edýän tarap salgyt töleýjiniň **kanuny wekili** (salgyt ýumuşcysy) diýlip ykrar edilýär. Salgyt töleýji-edara görnüşli tarapyň

Salgyt ýumuşçysynyň borçlary

kanuny wekiliniň (salgyt ýumuşçysynyň) salgyt hukuk gatnaşyklaryndaky hereketi bu edara görnüşli tarapyň hereketi hökmünde kabul edilýär. **Salgyt töleýjiniň (salgyt ýumuşçysynyň) ygtyýarly wekili** – bu salgyt töleýji (salgyt ýumuşçysy) tarapyndan salgyt gullugy, salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan beýleki gatnaşyjylar bilen gatnaşyklarda onuň bähbitletini aramaga hukuk berlen tarapdyr. Salgyt töleýjiniň ygtyýarly wekili öz ygtyýarlyklaryny tabsyryk ylalaşyklary ýa-da ynanc haty esasynda we özüne berlen hukuklaryň çäklerinde ýerine ýetirýär. Salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan ygtyýarly edaralaryň wezipeli işgärleri, kazylar, sülçüler, anyklaýjylar we prokurorlar salgyt töleýjiniň ygtyýarly wekili bolup bilmeýärler.

6.2.33. Salgyt salynýan binýat

Salgyt salynýan binýat salgyt töleýjiniň salgydy tölemek boýunça borjuna şertlendirýän hukuk hereketleriniň netijesinde ýüze çykýar. Salgyt töleýji bilen salgyt binýady ýakyn arabaglanysykda bolýar. Bu arabaglanysygyň häsiýetine laýyklykda, salgytlary iki topara bölmek bolýar. Salgytlaryň birinji topary, dahyllylyk (rezidentlik) ýörelgesi esasynda hereket edýän salgytlar, salgytlaryň ikinji toparynyň çäk ýörelgesi boýunça gurnalýan salgytlar düzýärlär.

Salgytlaryň bu iki toparynyň arasyndaky tapawut şundan ybarat: dahyllylyk salgytlarynda salgyt töleýji salgyt salynýan binýady, çäk salgytlarynda bolsa salgyt binýady salgyt töleýjini kesgitleýär.

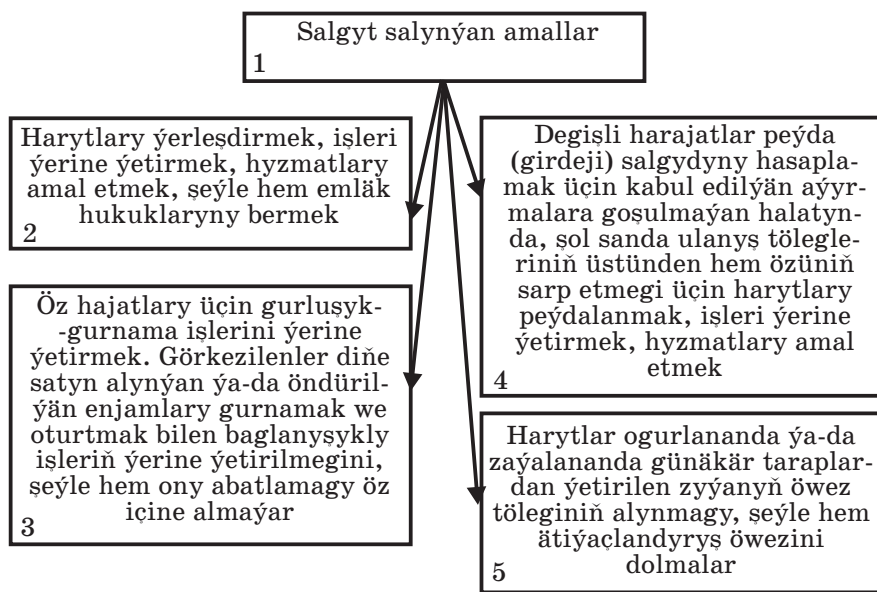
Dahyllylyk ýörelgesine laýyklykda, döwlet öz salgyt hukuk tabynlygynyň sol döwletde hemişelik ýeri bar bolan taraplaryň alýan girdejilerine, şol sanda sol döwletiň çäginin daşyndaky çeşmelerden alynýan girdejileriň ählisine degişli edýär. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna laýyklykda, bu salgytlara edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgyt we şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy degislidirler. Bu ýörelge edara görnüşli we şahsy taraplar üçin dürli görnüşde teswirlenýär. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 14-nji maddasyna laýyklykda, şahsy tarap Türkmenistanyň dahyllysy diýlip ykrar edilýär, eger-de Türkmenistanyň çäginde onuň bolýan döwri salgyt ýylynyň dowamynda 183 ýa-da ondanam köp gün bolsa. Eger-de: a) edara görnüşli tarap Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda döredilen (esaslandyrylan); b) onuň baş ýolbaşçy edarasy (ýolbaşçylary, direksiýa, müdiriýeti ýa-da şulara meňzeş edaralary) Türkmenistanyň çäginde ýerleşýän bolsa, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 17-nji maddasyna laýyklykda edara görnüşli tarap Türkmenistanyň dahyllysy diýlip ykrar edilýär.

Her bir döwletde edara görnüşli taraplar dahylly diýlip dürli ölçeğlerden ugur alnyp kesgitlenilýär. Mysal üçin, edara görnüşli tarap Türkmenistanyň içinde dahylly diýlip ykrar edilýär, eger-de ol onuň çäginde salgyt belligine alnan bolsa. Italiýada "işewürlik maksady" ölçeği ulanylýar. Bu ýagdaýda edara görnüşli tarap döwletiň içinde dahylly diýlip ykrar edilýär, eger-de onuň amallarynyň esasy göwrümi şu ýurduň çäginde amal edilýän bolsa. Portugaliýada "Kompaniýanyň gündelik işiniň dolandyrylýan ýeri" diýlip atlandyrylýan ölçeğ ulanylýar. Kärhana ýurduň içinde dahylly diýlip ykrar edilýär, haçanda kärhananyň gündelik işini dolandyryan edaralar şol döwletiň çäginde ýerleşýän bolsalar.

Dahyllylyk ýörelgesi esasynda salgyt salynmagy ykdysady taýdan ösen döwletler üçin has amatlydyr. Çünki olaryň raýatlary ýurduň çäginde daşynda amal edýän işlerinden we kapitallarynyň ýerleşdirilmeginden ep-esli girdeji alýarlar. Ykdysadyýetinde daşary ýurt maýa goýumlary has uly orun tutýan döwletler üçin, tersine, salgyt salmagy çäk ýörelgesi esasynda gurnamak has bähbitlidir. Bu ýagdaýda girdeji alyjynyň milli ýa-da hukuk derejesine bagly bolmazdan, diňe şol döwletiň çäginde alynýan girdejiler salgyt salynmaga degişlidir, şol döwletiň raýatlary tarypyndan gaýry ýurtlarda alýan girdejlere bolsa, bu döwletde salgyt salmakdan boşadylýar. Türkmenistanda girdeji salmagy salnanda, bu ýörelgeleriň birikmesi ulanylýar. Ýöne käbir salgytlar (goşulan baha üçin salgyt, edara görnüşli tarapyň peýdasyndan alynýan salgyt, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt) salgyt salmagyň diňe çäk ýörelgesinden ugur alnyp ýygnaýlar. Salgyt salmagyň dahyllylyk ýörelgesi esasynda emläk üçin salgyt, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy hasaplanýar we ýygnaýlar.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, Türkmenistanyň çäklerinde geçirilýän salgyt salynýan amallar **goşulan baha üçin salgyt boýunça salgyt salynýan binýat** diýlip hasap edilýär. Goşulan baha üçin salgyt salynýan amallar 16-njy şekilde beýan edilýär.

Goşulan baha üçin salgyt boýunça salgyt salynýan amallar

Şu aşakdakylar goşulan baha üçin salgyt boýunça salgyt salynýan amallara degişli däl:

1. Amallaryň numizmatika maksady ýok bolsa, Türkmenistanyň Merkezi bankynyň tabsyrygy boýunça edara görnüşli tarapyň taýýarlan pulunyň ýerleşdirilmegi bilen baglanyşykly bolmadyk, puly saklamak, inkassasiýa etmek boýunça hyzmat bolup durmaýan halatlarynda, kanuny töleg serişdesi bolup durýan dasary ýurt pullarynyň, pullaryň, banknotlaryň dolanyşygy;

2. Gymmat bahaly kagyzlaryň dolanyşygy (kärhananyň işine paýly gatnaşmak hukugyny aýrybasgalamak), olar boýunça dellalçylyk we araçyllyk hyzmatlary muňa girmeyär; kredit (suda) bermek we şolar boýunça göterimleri almak;

3. Şu aşakdakylary muzdsuz bermek:

– edara görnüşli tarap üýtgedilip guralanda onuň hukuk mirasdüşerine (hukuk mirasdüşerlerine) şol edara

görnüşli tarapyň esasy serişdelerini, maddy däl aktiwlerini we (ýa-da) beýleki emläklerini;

- döwlet häkimiýeti we dolandyrys, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyrys edaralarynyň çözgütleri boýunça ýasaýys, önümçilik we medeni-durmuş maksatly desgalara we binalara eýeçilik hukugy;

- telekeçi däl edara görnüşli taraplara we döwlet häkimiýeti we dolandyrys, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyrys edaralaryna harytlar berlende (işler muzdsuz ýerine ýetirilende we hyzmatlar amal edilende);

- haýyr-yhsan guramalary tarapyndan harytlar berlende (işler muzdsuz ýerine ýetirilende we hyzmatlar amal edilende);

- ynsanperwerlik we (ýa-da) haýyr-yhsan kömegi hökmünde harytlar berlende (işler muzdsuz ýerine ýetirilende, hyzmatlar amal edilende).

4. Emläk aýrybaşgalananda:

- döwlet ýa-da jemgyýetçilik hajatlary üçin ýa-da ýeriň, medeni gymmatlyklaryň bolmalysy ýaly peýdalanylmaýandygy sebäpli, döwlet häkimiýeti we dolandyrys, ýerine ýetiriji häkimiýet hem-de ýerli öz-özünü dolandyrys edaralarynyň çözgütleri boýunça alynmaga degişli ýer böleginde ýerleşen emläkler;

- miras alynýan emläge bolan eýeçilik hukugy döwletiň haýryna mejburiýet alnanda, döwletiň haýryna geçirilende ýa-da birine berlende, seýle hem eýesiz galan emläk ýa-da hazynalar döwlet tarapyndan kabul edilende.

5. Daşary ýurt döwletleri ýa-da halkara guramalary ýa-da şahsy adamlar tarapyndan Türkmenistana berilýän halkara ynsanperwer, maliýe we tehniki kömegiň we kreditleriň (karzlaryň) maksatnamalarynyň hem-de taslamalarynyň çäklerinde harytlary ýerleşdirmek, işleri ýerine ýetirmek, hyzmatlary amal etmek. Görkezilenler şu taraplara degişlidirler:

- daşary ýurt döwletleriniň, halkara guramalarynyň ýa-da şahsy adamlaryň harytlary (işleri, hyzmatlary) sunuň

ýaly ýerleşdirilmegi amala aşyrmaga ygtyýarly eden adamlaryna;

– şeýle kömegi we kreditleri (karzlary) alyjylar hökmünde bellenilen adamlara;

– tölegi görkezilen serişdeleriň hasabyna geçirilýän, ýokarda görkezilen ygtyýarly edilen taraplar bilen we şeýle kömegi hem-de kreditleri (karzlary) alýanlar bilen şertnama boýunça önümi iberijiler (işleri ýerine ýetirijiler, hyzmatlary amal edijiler) bolan taraplara.

6. Telekeçi däl edara görnüşli taraplar we döwlet häkimiýet we dolandyrys, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyrys edaralary tarapyndan, peýda almak maksady bolmazdan harytlaryň ýerleşdirilmegi, işleriň ýerine ýetirilmegi we hyzmatlaryň amal edilmegi.

7. Görkezilen işleri ýerine ýetirmegiň (hyzmatlary amal etmegiň) hökmanlygy Türkmenistanyň kanunçylygy bilen bellenilen halatlarynda, işiň bellibir ugrunda olaryň üstüne ýüklenilen aýratyn wezipeleri ýerine ýetirmegiň çäklerinde döwlet häkimiýet we dolandyrys, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyrys edaralarynyň işleri ýerine ýetirmegi (hyzmatlary amal etmegi). Görkezilenler hususan-da döwlet ýangyna garsy göres gullugynyň hyzmatlaryny, gümrük hyzmatlaryny, harytlary (işleri, hyzmatlary) güwälandirmek boýunça hyzmatlary, beýleki şular ýaly işleri we hyzmatlary özünde jemleýär.

8. Harytlary (işleri, hyzmatlary) ýerleşdirmek baradaky ylalaşykdan gelip çykýan talaplara hukugy ilkibaşdan bermek ýa-da görkezilen talaplaryň kanun esasynda başga tarapa geçmegi.

9. Emlägiň gaýry edara görnüşli taraplaryň we şereketleriň esaslyk maýalaryna gatançlar hökmünde berilmegi.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda ýerleşdirilýän ýa-da ýerleşdirmäge niýetlenen emläk, elektrik we ýylylyk energiýasy, gaz we suw haryt diýlip ykrar edilýär. Indi bolsa anyk mysalda ýokarda aýdylanlary özleşdireliň.

Mysal. "Köpetdag" hojalyk jemgyýeti senenama ýylynyň sentýabr aýynda 2-nji tablisadaky amallary amala aşyrypdyr. "Köpetdag" hojalyk jemgyýeti boýunça senenama ýylynyň sentýabr aýy üçin amala aşyrylan salgyt salynýan amallar boýunça goşulan baha üçin salgyt boýunça salgyt salynýan binýady takykklamaly.

2-nji tablisa

"Köpetdag" hojalyk jemgyýetiniň senenama ýylynyň sentýabr aýynda amala aşyran hojalyk amallary

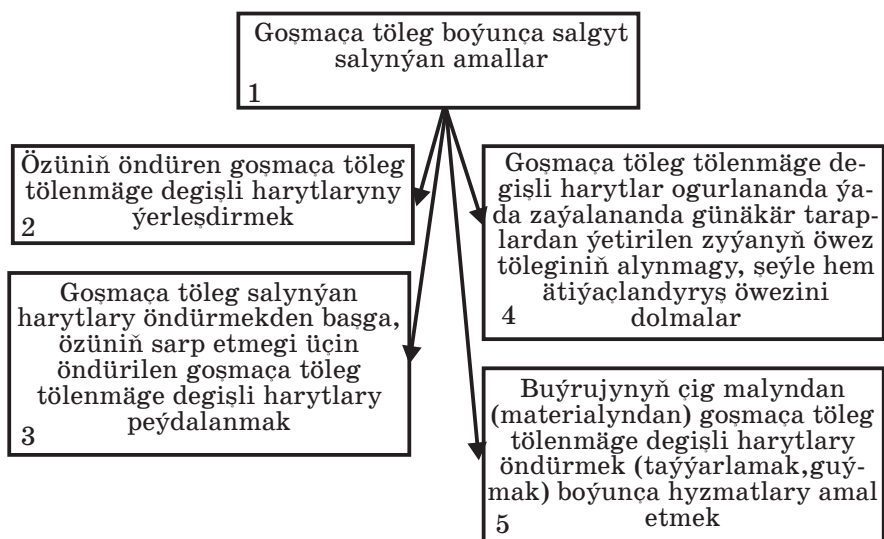
№	Amala aşyrylan hojalyk amallarynyň görnüşleri	Amala aşyrylan hojalyk amallarynyň möçberi, manat
1.	Geleşikler esasynda alnan girdejiler	424810
2.	Gaýry edaralara emläk hukugynyň geçirilmeginden alnan girdejiler	70237
3.	Emlägi kärendesine bermekden alnan kärende tölegleri	62233
4.	Emlägi ylalaşyk esasynda (konsessiýa) ulanmagyň netijesinde alnan girdejiler	41643
5.	Esasy amallara degişlilikde kömekçi häsiýete eýe bolýan işleriň ýerine ýetirilmeginden alnan girdejiler	71707
6.	Gaýry kärhanalar we guramalar bilen geçirilen alyş-çalyş amallary	156402
7.	Öndürilen önümiň bir bölegi muzdsuz berlipdir	25820
8.	Ätiýaçlandyrys guramasyndan ätiýaçlandyrys öwezini doluş jemler alnypdyr	89807
9.	Satyn alnan enjamlary gurnamak we oturtmak bilen bagly işleriň ýerine ýetirilmeginden alnan girdejiler	173004
10.	Lizing boýunça hyzmatlaryň amala aşyrylmagyndan alnan girdejiler	117683
11.	Öz işgärleri üçin hyzmatlaryň amala aşyrylmagyndan alnan girdejiler	22382

Çözülisi. Salgyt salynýan binýat: 424810 manat+70237 manat+62233manat+41643manat +71707manat +156402 manat + 25280 manat + 89807 manat + 117683 manat+ +22382 manat= 1082184 manat.

Salgyt salynýan amallar we Türkmenistanyň gümrük çägene getirilýän goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar goşmaça töleg boýunça salgyt salynýan binýat bolup durýar. Goşmaça töleg boýunça salgyt salynýan binýat 17-nji şekilde şekillendirilýär. Eger-de goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar ýa-da olary öndürmek (taýýarlamak, guýmak) üçin hyzmatlar Türkmenistanyň çäklerinde öndürilen bolsa, onda 17-nji şekilde sanalyp geçilýän amallar goşmaça töleg boýunça salgyt salynýan binýat diýlip ykrar edilýär.

17-nji şekil

Goşmaça töleg boýunça salgyt salynýan amallar

Goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlary mejburiy edip almagyň, elden almagyň netijesinde aýrybaşgalamak boýunça amallar, şeýle-de sonuň ýaly harytlaryň Türkmenistanyň çäklerine getirilmegi goşmaça tölegi

salmagyň salgyt binýady bolup durmaýar. Indi bolsa şertli mysalda goşmaça töleg tölenmäge degişli önüm öndürýän kärhana boýunça goşmaça töleg boýunça salgyt salynýan binýady takyklalyň.

Mysal. Lebap welaýatynyň Garabekewül etrabynda ýerleşýän çakyr zawody senenama ýylynyň iýun aýynda düzüminde 20 % we soňa çenli alkogoly bolan tebigy üzüm çakry 1020 dekolitr (dl) möçberinde we düzüminde 20%-den 30 göterime çenli alkogoly bolan tebigy üzüm çakry 780 dekolitr möçberinde öndüripdir we ýerleşdiripdir. Düzüminde 20% we soňa çenli alkogoly bolan tebigy üzüm çakrynyň 1 dl-iň bahasy 83 manat we düzüminde 20% -den 30 göterime çenli alkogoly bolan tebigy üzüm çakrynyň 1dl-iň bahasy 125 manat. Ondan başga, senenama ýylynyň iýun aýynda Garabekewül çakyr zawody 68 tonna üzüm löderesini öndüripdir, onuň bir tonnasynyň bahasy 275 manat. Lebap welaýatynyň Garabekewül etrabynda ýerleşýän çakyr zawodynyň senenama ýylynyň iýun aýy üçin öndüren we ýerleşdiren goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlarynyň (önümiň) salgyt salynýan binýadyny takyklamaly.

Çözülişi. **Salgyt salynýan binýat:** $(1020dl \times 83 \text{ manat}) + (780 \text{ dl} \times 125 \text{ manat}) = 182160 \text{ manat}.$

Salgyt töleýji tarapyndan Türkmenistanyň çäklerinde amala asyrylýan amallar **ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt boýunça salgyt salynýan binýatlar** bolup durýarlar. Salgyt salynýan amallaryň geçirilen ýeri diýlip peýdaly magdanlaryň gazylyp alynýan ýeri hasap edilýär. Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt boýunça salgyt salynýan amallar:

- salgyt töleýji tarapyndan gazylyp alynýan peýdaly magdanyň ýerleşdirilmegi;

- salgyt töleýji tarapyndan gazylyp alynýan peýdaly magdanlary özüniň sarp etmegi üçin peýdalanylmagy, şol sanda gaýtadan işlenilmegi;

– gazylyp alynýan peýdaly magdanlar ogurlananda ýada zaýаланanda ýetirilen zyýanyň günäkär taraplar tarapyndan öweziniň dolunmagy;

– ätiýaçlandyрма öwezini dolmalaryň alynmagy.

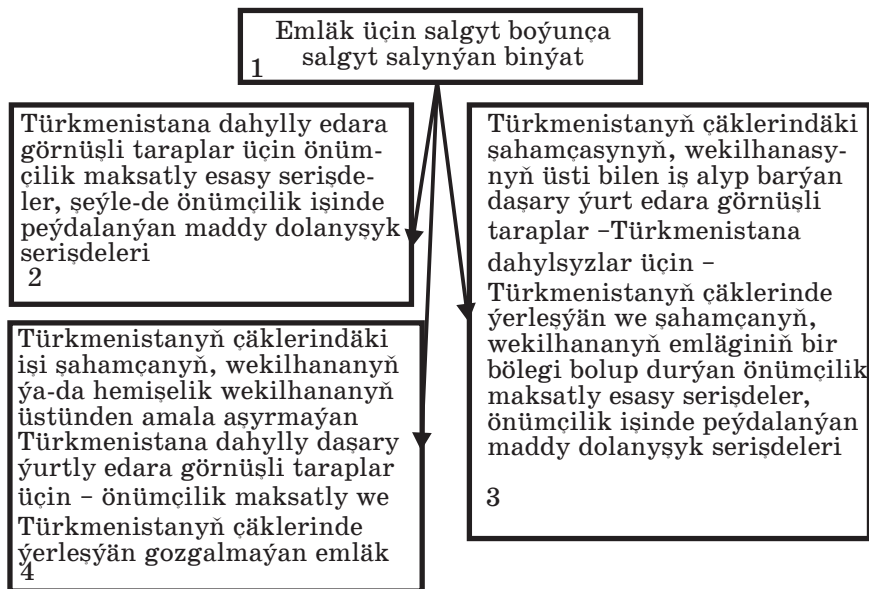
Mejbury edip almagyň, elden almagyň netijesinde gazylyp alynýan peýdaly magdanlaryň kesekiniň haýryna alynmagy ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt salynýan binýat diýlip hasap edilmeýär.

Mysal. "Oznur" dasary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasy hasabat ýylynyň IV çärýegi üçin 7338564 manat möçberinde gazylyp alnan peýdaly magdanlary ýerleşdiripdir. Ondan başga, "Oznur" dasary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasy hasabat döwründe özüniň sarp etmegi üçin 1486228 manatlyk peýdaly magdanlary ulanypdyr, şol sanda 483723 manatlyk peýdaly magdanlary gaýtadan işläpdir. Hasabat döwründe zaýаланan peýdaly magdanlaryň öwezi günäkär taraplar tarapyndan 401240 manat möçberinde doldurylypdyr we ätiýaçlandyrys guramasyndan ätiýaçlandyrys öwezini doluş tölegler 560000 manat pul möçberinde alnypdyr. Şeýle-de, hasabat döwründe "Oznur" dasary ýurt kompaniýasynyň golçur kärhanasyndan döwlet dolandyrys edaralary tarapyndan peýdaly magdanlar 1278000 manat möçberinde mejbury alnypdyr. "Oznur" dasary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasy boýunça hasabat ýylynyň IV çärýegi üçin salgyt salynýan binýady takykklamaly.

Çözülişi. Salgyt salynýan binýat: 7338564 *manat* + 1486228 *manat* + 401240 *manat* + 560000 *manat* = 9786032 *manat*.

Emläk üçin salgyt boýunça salgyt salynýan binýat 18-nji şekilde görkezilýär.

Emläk üçin salgyt boýunça salgyt salynýan binýat

Türkmenistana dahylly edara görnüşli taraplar üçin Türkmenistanyň çäklerinde, şeýle-de onuň çäkleriniň daşynda ýerleşýän emläk emläk üçin salgyt boýunça salgyt salynýan binýat bolup durýar. Aşakdakylar salgyt salynýan binýatlara degişli däl:

– ýer; desgalary döretmek bilen baglanysykly bolmadyk, ýerleri gowulandyrmak boýunça düýpli maýa goýumlarynyň hasabyna geçirilýän harajatlar;

– döwlet ätiýaçlygy üçin saklanýan emläk, şeýle-de Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň çözgüdi bilen goralyp saklanýan emläk (konserwasiýa)

Mysal. Türkmenistana dahylly edara görnüşli tarap hökmünde hereket edýän "Hos Sabyr" hojalyk jemgyýetiniň emlägi hasabat ýylynda 3-nji tablisada görkeziljek görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär. "Hoş Sabyr" hojalyk jemgyýeti boýunça hasabat ýylynda emläk üçin salgyt boýunça salgyt salynýan binýady takykklamaly.

Türkmenistana dahylly edara görnüşli tarap hökmünde hereket edýän "Hoş Sabyr" hojalyk jemgyýetiniň hasabat ýylynda emläginiň görnüşleri we olaryň bahasy

№	Emlägiň görnüşleriniň bahasy	Hasabat döwründe emlägiň bahasynyň pul möçberi, manat
1.	Önümçilik maksatlary üçin ulanylýan esasy serişdeleriň ortaça ýyllyk galyndy bahasy	2625474
2.	Önümçilik däl maksatlar üçin ulanylýan esasy serişdeleriň ortaça ýyllyk galyndy bahasy	937901
3.	Önümçilik maksatlar üçin ulanylýan maddy dolanysyk serişdeleriniň ortaça ýyllyk bahasy	1425647
4.	Önümçilik däl maksatlar üçin ulanylýan maddy dolanysyk serişdeleriniň ortaça ýyllyk bahasy	322521

Çözülişi. Salgyt salynýan binýat: 2625474 manat+1425647manat=4051121 manat.

Hasabat döwründe salgyt töleýjiniň alnan peýdasy, şeýle-de girdejileriň aýry-aýry görnüşleri **edara görnüşli tarapyň peýdasından (girdejisinden) alynýan salgyt boýunça salgyt salynýan binýat** bolup durýar. Edara görnüşli taraplaryň peýdasy aýyrmalaryň pul möçberinde azaldylan ähli girdejisiniň jemi hökmünde kesgitlenilýär. Türkmenistanyň dahyllylaryna Türkmenistanyň çäklerinde we onuň dasynda alýan peýdasyna (girdejisine) salgyt salynýar. Türkmenistanyň dahylsyzlaryna Türkmenistanyň çäklerinde hemişelik wekilhanalarynyň üsti bilen alnyp barylýan işlerden we Türkmenistanyň çäklerindäki çeşmelerden alýan peýdasyna (girdejisine) salgyt salynýar.

Salgyt töleýji tarapyndan alnan şu aşakdaky girdejiler **şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydyň salgyt salynýan binýady** bolup durýar:

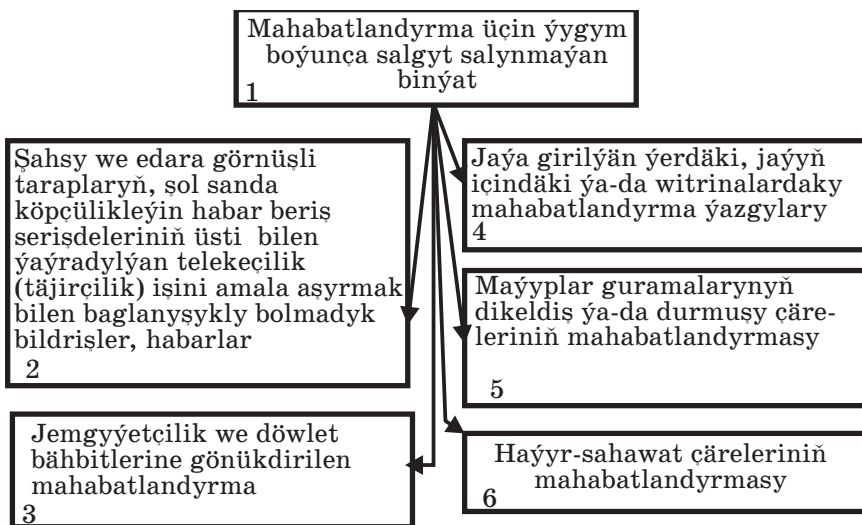
– Türkmenistana dahylsyz şahsy adamlar üçin-
Türkmenistanyň çäklerindäki çeşmeler;

– Türkmenistana dahylly şahsy adamlar üçin – olaryň
çeşmelerine bagly bolmazdan.

Töleýji tarapyndan özbaşdak ýa-da köpçülikleýin habar
beriş serişdeleriniň we mahabatlandyрма gulluklarynyň
üstünden ýaýradylýan täjircilik häsiýetli bolan mahabat-
landyрма **mahabatlandyрма üçin ýygymyň ýygym sa-
lynýan binýady** bolup durýar. Mahabatlandyрма üçin ýy-
gymy salmagyň binýady bolup durmaýanlar 19-njy şekilde
görkezilýär.

19-njy şekil

**Mahabatlandyрма üçin ýygym salmagyň binýady bolup dur-
maýanlar**

**Awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygym boýun-
ça salgyt salynýan binýat** – bu töleýjä bölünip berlen we
tölegli awtoduralga üçin niýetlenilen ýer bölegi. Ýer bölegi
awtoduralga hökmünde doly ýa-da bölekleýin paýlanylyp
ugran pursadyndan başlap, ýygym salynýan binýat bolup
durýar.

Awtomobilleriň ýerlenilmegi üçin ýygym boýunça ýerleşdirilen awtomobilleriň (awtobuslaryň, pnevmatik usulda ýöreýän ýük we ýeňil awtomobilleriniň) bahasy ýygymyň binýady bolup durýar. Awtomobilleriň ýerlenilmegi üçin ýygym boýunça ýygym salynýan binýada gosulmaýar:

- Türkmenistanyň Saparmyrat Türkmenbasynyň Raýat bitewi Kanunyna laýyklykda, mirasdüşerler diýlip ykrar edilýän adamlara mirasdarlyk boýunça awtomobilleriň berilmegi;

- edara görnüşli taraplar tarapyndan özüniň hukuk mirasdüşerine (hukuk mirasdüşerlerine) awtomobilleriň berilmegi;

- döwlet häkimiýeti we dolandyrys edaralarynyň ýerine ýetiriji häkimiýet we öz-özüni dolandyrys edaralarynyň çözgüdi bilen awtomobilleriň berilmegi ;

- ene-atasyna, ýanyoldaşyna, doganlaryna, aýal doganlaryna, ogullaryna, gyzlaryna, agtyklaryna, şeýle-de ýanyoldaşynyň ene-atasyna, doganlaryna, aýal doganlaryna we çagalaryna awtomobilleriň sowgat berilmegi;

- býujetdaky edaralar tarapyndan awtomobilleriň ýerleşdirilmegi;

- awtomobil-awtokranlaryň, göçme laborotoriýalaryň, "Tiz kömek" maşynlarynyň we ş.m. binýadyndaky ýöriteleşdirilen tehnikanyň ýerleşdirilmegi;

- daşary döwletleri we halkara guramalary tarapyndan Türkmenistana berilýän halkara ynsanperwerlik, maliýe we tehniki kömegiň we kreditleriň (karzlaryň) taslamalarynyň we meýilnamalarynyň çäklerinde alynýan awtomobilleriň ýerleşdirilmegi;

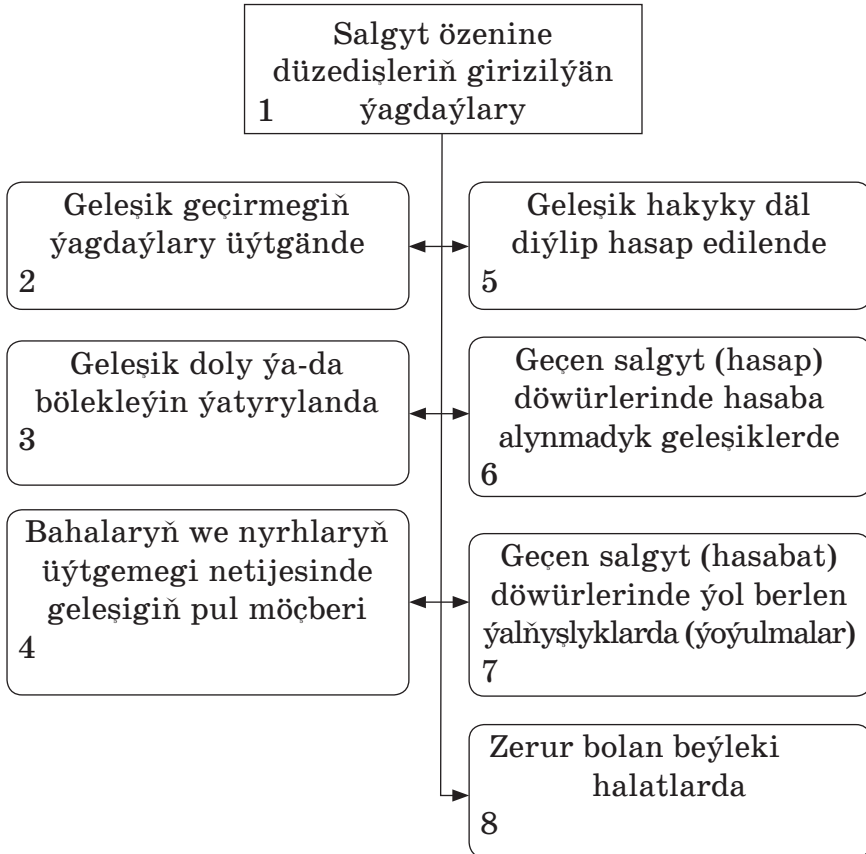
- peýda almak maksady göz önünde tutmasyz, döwlet häkimiýeti we dolandyrys edaralary, ýerine ýetiriji häkimiýet we öz-özüni dolandyrys edaralary tarapyndan awtomobilleriň ýerleşdirilmegi.

Iň az iş hakynyň bellenen möçberi itleriň eýelerinden alynýan ýygymyň ýygym binýady hökmünde kesgitlenilýär.

6.3.34. Salgyt özeni

Salgyt salynýan özen – bu salgyt salynýan zatlaryň mukdar taýdan ölçenilmegidir. Salgyt özeni "Salgytlar hakyn-da" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 35-nji maddasynyň 1-nji bölümünde şeýle kesgitlenilýär: "Salgyt özeni her bir salgyt salynýan binýat boýunça degişli hasabat (salgyt) döwri üçin anyklanýar we onuň gymmatyny, fiziki ýa-da başga bir häsiýetlerini özünde jemläp biler". Salgyt salynýan binýady we salgyt özenini anyklamagyň tertibi salgydyň her bir görnüşi boýunça salgyt kanunçylygy arkaly bellenilýär. Salgyt özeni 20-nji şekilde görkeziljek ýagdaýlarda düzedilmäge degişlidir. 20-nji şekilde görkezilen ýagdaýlarda düzediş girizmek salgyt özeniniň ýüze çykarylan ýagdaýlary hasaba alynman anyklanan salgyt döwrüniň salgyt özenine degişlidir. Anyk döwri kesgitlemek mümkin bolmadyk ýagdaýynda, şeýle ýagdaýyň ýüze çykarylan salgyt döwrüniň salgyt özeni düzedilýär. Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde geleşikler hakyky däl diýlip ykrar edilende, salgyt özeni geleşigiň beýleki tarapa gaýtaryp berilýän serişdeleriň möçberinde azaldylýar. Resminamalaýyn salgyt barlaglarynyň netijesinde bikanun alnan girdejiniň (jemi girdeji ýa-da peýda) pul möçberi ýüze çykarylan we Türkmenistanyň hereket edýän kanunçylygyna laýyklykda maliýe jerimleri görnüşinde alnan halatlarynda, olardan hasaplanan we tölenen salgyt möçberlerine görä azaldylar. Barlag geçirilmezden önüň ýaly girdejä salgyt salynmadyk bolsa, ondan salgytlary hasaplamak geçirilmeýär. Diňe degişli resminamalar arkaly tassyklanan esaslar bolan halatynda, salgyt özenine düzediş girizilýär. Salgyt özeni Türkmenistanyň Hökümetiniň daşary ýurt pulundaky ätiýaçlyk gaznasyna gönükdirilen pul serişdeleriniň möçberinde azaldylan ýa-da bu gönükdirilen serişdeleriň möçberi salgytdan boşadylýan ýa-da goşulan baha üçin salgydyň nol möçberleri ulanylýan harytlara (işlere, hyzmatlara) degişli bolan halatlarynda, onda manatda üstüniň dolunmagy alnan mahaly salgyt özenine düzediş girizilýär.

Salgyt özenine düzedişleriň girizilýän ýagdaýlary

Kesgitlenilen döwlet bahalaryny (nyrhларыny) ulanmak bilen amala aşyrylýan amallardan başga, salgyt salynýan amallar geçirilende, harydyň (işleriň, hyzmatларыň) bahasyndan (nyrhыndan) ugur alnyp kesgitlenilýän, salgyt töleýjiniň islendik beýleki tarapdan alýan ýa-da almaga hukugy bolan, goşulan baha üçin salgydyň pul möçberini öz içine almaýan baha **goşulan baha üçin salgydyň salgyt özeni bolup durýar**. Kesgitlenilen döwlet bahalaryny (nyrhларыny) ulanmak bilen salgyt salynýan amallar geçirilende, harydyň (işleriň, hyzmatларыň) bahasyndan (nyrhыndan) ugur al-

nyp kesgitlenýän, salgyt töleýjiniň islendik beýleki tarapdan alýan ýa-da almaga hukugy bolan, goşulan baha üçin salgydyň pul möçberini öz içine alýan baha **goşulan baha üçin salgydyň salgyt özeni** diýlip hasap edilýär. Goşmaça töleg tölenilmeli harytlaryň bahasyna goşmaça tölegleriň pul möçberi goşulýar.

Harytlar ogurlananda ýa-da zaýalananda ýetirilen zyýanyň öwezini dolmagyň hasabyna günäkär tarapdan alnan pul möçberi, şeýle-de ätiýaçlandyryş öwezini dolmalaryň pul möçberi goşulan baha üçin salgydyň özenine goşulýar. Bu aýdylanlar diňe salgyt binýady diýlip ykrrar edilen we salgytdan boşadylmaýan harytlar babatynda ulanylýar. Harytlaryň, işleriň, hyzmatlaryň daşary ýurt pulundaky bahalary, şeýle-de salgyt özenine goşulýan daşary ýurt pulundaky serişdeler Türkmenistanyň Merkezi bankynyň salgyt salynýan amallarynyň geçirilen senesindäki resmi hümmeti boýunça hasaplanýar.

Mysal. "Kent" hojalyk jemgyýeti senenama ýylynyň sentýabr aýynda öz müşderilerine 336600 manat pul möçberinde önüm ýerleşdiripdir. Önümiň birliginiň bahasy 2780 manat. Öz önümçiliginde sarp etmek üçin "Kent" hojalyk jemgyýeti öz öndüren önüminiň 12 birligini ulanyypdyr (peýdadan alynýan salgydy hasaplamak üçin kabul edilýän aýyrmalara bu harajatlar goşulmaýar). Ondan başga-da "Kent" hojalyk jemgyýeti özüniň sarp etmegi üçin gurluşyk işlerini ýerine ýetiripdir. "Kent" hojalyk jemgyýetiniň gurluşyk işlerini ýerine ýetirmek üçin amal eden hakyky harajatlarynyň möçberi 207610 manat. "Kent" hojalyk jemgyýeti boýunça sentýabr aýynda goşulan baha üçin salgydyň salgyt salynýan özenini takykklamaly.

Çözülişi. **Salgyt salynýan özen:** $336600 \text{ manat} + (2780 \text{ manat} \times 12) + 207610 \text{ manat} = 577570 \text{ manat}.$

Salgyt salynýan amallar geçirilende salgyt töleýjiniň islendik tarapdan alýan ýa-da almaga hukugy bolan

harydynyň goşmaça tölegi öz içine alýan bahasyndan (goşulan baha üçin salgydy goşmazdan) ugur alnyp kesgitlenilýän baha **goşmaça tölegiň salgyt özeni** bolup durýar. Salgyt salynýan amallar geçirilende, goşmaça töleg tölenmäge degişli öndürilen harytlar ogurlananda ýa-da zaýalananda ýetirilen zyýanyň öweziniň günäkar taraplardan alnan pul möçberleri, şeýle-de şonuň ýaly harytlar üçin ätiýaçlandyrys öwezini dolmalar goşmaça tölegleriň salgyt özenine goşulýar.

Buýrujy tarapyndan berilýän çig maldan (materiallardan) öndürilýän goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar ýerleşdirilende (berlende), goşmaça töleg boýunça salgyt özeni haryt öndürijiniň goşmaça töleg tölenmäge degişli öndürilen harytlar berlen pursadynda özüniň öndüren şonuň ýaly harytlaryna goşmaça tölegi hasaba alyp ulanýan in ýokary satuw bahalaryndan ugur alnyp kesgitlenilýär. Goşmaça töleg tölenmäge degişli öndürilen harytlar muzdsuz berlende, goşmaça töleg boýunça salgyt özeni salgyt töleýji tarapyndan şeýle harytlaryň adaty, hak almak bilen ýerleşdirilende ulanýan bahalaryndan ugur alnyp kesgitlenilýär.

Geleşigiň taraplary tarapyndan goşmaça töleg tölenmäge degişli çalsylýan harytlaryň bahasy kesgitlenilmedik halatynda, goşmaça töleg boýunça salgyt özeni salgyt töleýji tarapyndan şonuň ýaly goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar ýerleşdirilende ulanylýan adaty bahalardan ugur alnyp kesgitlenilýär. Çalsyk deň derejede bolmadyk ýagdaýynda, çalsylýan goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlaryň bahasyna goşmaça bahanyň islendik möçberi salgyt salynýan dolanyşyga goşulýar.

Özüniň sarp etmegi üçin öndürilen goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar peýdalanylanda, olar boýunça degişli harajatlar peýdadan (girdejiden) alynýan salgydy hasaplamak üçin kabul edilýän aýyrmalara goşulýan bolsalar-da,

salgyt özeni şolar ýaly harytlaryň salgyt töleýji tarapyndan adaty, hak almak bilen ýerleşdirilende ulanylýan bahalaryndan ugur alnyp kesgitlenilýär. Harytlaryň tebigy ýitgileriň ölçeglerinden artyk ýetmezçiligi bolan halatynda, bu harytlaryň ogurlanandygyny ýa-da zaýalanandygyny tassyklaýan resminamalar bolmadyk ýagdaýynda, goşmaça töleg boýunça salgyt özeni salgyt töleýji tarapyndan şeýle harytlaryň adaty, hak almak bilen ýerleşdirilende ulanylýan bahalaryndan ugur alnyp hasaplanýar.

Ýeňillikli baha bellenen goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlary ýerleşdirmek boýunça salgyt binýady sonuň ýaly ýeňillikleri hasaba almak bilen bellenýär. Bu ýagdaýlar Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda ilata mugt berilýän harytlara we edilýän hyzmatlara hem degişlidir. Alyjy tarapyndan goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlaryň yzyna gaýtarylmaga degişli gaplaryň bahasy goşmaça tölegiň salgyt salynýan özenine goşulmaýar. Türkmenistanyň gümrük çäğine haryt getirilende, tölenmäge degişli gümrük paclary we ýygymlary hasaba almak bilen goşmaça tölegiň pul möçberini öz içine almaýan harydyň gümrük bahasy goşmaça töleg boýunça salgyt özeni bolup durýar.

Salgyt salynýan amallaryň bahasy, salgyt özenini artdyrýan pul serişdeleriniň möçberi, harytlaryň daşary ýurt pulundaky gümrük bahasy Türkmenistanyň Merkezi bankynyň hümmeti boýunça şu aşakdakylara degişlilikde manatda hasaplanýar:

- salgyt salynýan amallaryň geçirilen senesindäki hümmet boýunça;

- Türkmenistanyň gümrük çäğine goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar getirilende goşmaça tölegiň tölenen senesindäki hümmet boýunça.

Salgyt salynýan amallar geçirilende we Turkmenistanyň gümrük çäğine harytlar getirilende salgyt özeni goşmaça töleg tölenmäge degişli aýry-aýry harytlar üçin haryt görnüşinde-de kesgitlenilip bilinýär. Hasaplanylan salgyt

özeni Türkmenistanyň daşary ýurt pulundaky ätiýaçlygyna gönükdirilen pul serişdeleriniň möçberinde azaldylýar.

Mysal. Aşgabadýň çakyr zawodynyň senenama ýylynyň iýul aýynda gosmaça töleg tölenmäge degişli harytlar boýunça amala asyran salgyt salynýan amallarynyň bahasy 6107843 manat. Aşgabadýň çakyr zawody senenama ýylynyň iýul aýynda önümçilik galyndysy bolan üzüm löderesini 2 tonna möçberinde we düzüminde alkogoly 20 göterime we şoňa çenli bolan çakyr önümlerini "Leglek" hususy kärhanasyna 180 dekolitr möçberinde muzdsuz beripdir. Üzüm löderesiniň 1 tonnasynyň bahasy 27,8 manat, düzüminde alkogoly 20 göterime we şoňa çenli bolan çakyr önümleriniň birliginiň bahasy 80,6 manat. Senenama ýylynyň iýul aýynda Aşgabadýň çakyr zawody "Kairos" hojalyk jemgyýeti bilen harytlaryň alyş-çalsygyny geçirmek boýunça geleşik ylalaşygyny baglasypdyr we ylalaşygyň sertlerine laýyklykda Aşgabadýň çakyr zawody "Kairos" hojalyk jemgyýetine düzüminde alkogoly 30 göterimden ýokary bolan çakyr önümleri bilen üpjün etjekdigini borçlanýar. "Kairos" hojalyk jemgyýeti öz gezeginde Aşgabadýň çakyr zawodynyň çykarýan önümleriniň daşky bezegini (etiketkalar bilen) üpjün etjekdigini borçlanýar. Ýöne, geleşik ylalaşygynyň sertlerinde göz önünde tutulan alyş-çalyş geçirilýän harytlaryň bahasy kesgitlenilmändir. Aşgabadýň çakyr zawody ylalaşygyň sertlerine laýyklykda hasabat döwründe "Kairos" hojalyk jemgyýetine 240 dekolitr çakyr önümlerini ýükläp iberipdir, onuň birliginiň bahasy 146,2 manat. Aşgabadýň çakyr zawody boýunça senenama ýylynyň iýul aýy üçin gosmaça töleg tölenmäge degişli harytlar boýunça gosmaça tölegiň salgyt salynýan özenini takykklamaly.

Çözülişi. Salgyt salynýan özen: $6107843 \text{ manat} + (180 \text{ dl} \times 80,6 \text{ manat}) + (240 \text{ dl} \times 146,2 \text{ manat}) = 6157439 \text{ manat}$.

Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydy hasaplamak üçin salgyt özeni:

– uglewodorod serişdeleri (çig nebit, tebigy we ugurdas gaz) boýunça – öz içine goşulan baha üçin salgydy almaýan we salgyt töleýjiniň islendik beýleki tarapdan alýan ýa-da almaga hukugy bar bolan uglewodorod serişdeleriniň bahasyndan ugur alnyp kesgitlenilýän baha;

– beýleki gazylyp alynýan peýdaly magdanlar üçin, olaryň ýerleşdirilmeginden alnan peýda.

Salgyt salynýan amallar geçirilende gazylyp alynýan peýdaly magdanlar ogurlananda ýa-da zaýаланanda ýetirilen zyýanyň günäkär taraplar tarapyndan öweziniň dolunmagynyň, şeýle-de ätiýaçlandyрма öwezini dolmalaryň pul möçberi ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň salgyt salynýan özenine goşulýar. Gazylyp alynýan peýdaly magdanlar muzdsuz berlende, salgyt salynýan özeni salgyt töleýjiniň olary adaty, hak almak bilen ýerleşdirýän bahasyndan ugur alnyp kesgitlenilýär. Geleşikleriň taraplary tarapyndan çalsylýan gazylyp alynýan peýdaly magdanlaryň bahasy kesgitlenilmedik halatynda, salgyt özeni salgyt töleýjiniň olary adaty hak almak bilen ýerleşdirýän bahasyndan ugur alnyp hasaplanýar. Deň derejede bolmadyk çalsykda çalsylýan harytlaryň bahasynyň üstüne goşulan islendik pul möçberi salgyt salynýan özenine goşulýar.

Gazylyp alynýan peýdaly magdanlary özüniň sarp etmegi üçin peýdalananda we olar boýunça degişli harajatlar peýdadan (girdejiden) alynýan salgydy hasaplamak üçin kabul edilýän aýyrmalara goşulýan halatynda, salgyt özeni salgyt töleýji tarapyndan sonuň ýaly harytlar adaty, hak almak bilen ýerleşdirilen bahasyndan ugur alnyp kesgitlenilýär. Gazylyp alynýan peýdaly magdanlaryň tebigy ýitgilerden artyk ýetmezçiligi ýüze çykarylanda, bu harytlaryň ogurlanandygyny ýa-da zaýаланandygyny tassyklaýan resminamalaryň bolmadyk ýagdaýynda, salgyt özeni salgyt töleýjiniň olary adaty, hak almak bilen ýerleşdirilýän bahasyndan ugur alnyp hasaplanýar.

Ýeňillikli baha bellenen gazylyp alynýan peýdaly magdanlary ýerleşdirmek boýunça salgyt salynýan özeni, şeýle ýeňillikleri hasaba almak bilen kesgitlenilýär. Bu aýdylanlar Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda ilata mugt berilýän harytlara we amal edilýän hyzmatlara-da degişlidir. Peýdaly magdanlaryň birnäçe görnüşi gazylyp alnan halatynda, salgyt özeni olaryň her bir görnüşi boýunça kesgitlenilýär.

Gazylyp alynýan peýdaly magdanlaryň daşary ýurt pulundaky bahasy, olaryň ýerleşdirilen pursadynda Türkmenistanyň Merkezi bankynyn hümmeti boýunça manatda hasaplanýar. Degişli salgyt döwründe gazylyp alynýan peýdaly magdanlaryň her bir görnüşi boýunça salgyt salynýan özeni, degişli salgyt döwründe geçirilen ähli salgyt salynýan amallaryň salgyt özenleriniň jemi hökmünde kesgitlenilýär. Hasaplanýan salgyt özeni Türkmenistanyň Hökümetiniň daşary ýurt pulundaky ätiýaçlygyna geçirilýän serişdeleriň pul möçberine laýyk azaldylýar.

Mysal. "Türkmengaz" döwlet konserniniň Balkan welaýatynyň Balkanabat şäherinde ýerleşýän önümçilik kärhanasynyň işi hasabat ýylynyň IV çärýeginde 4-nji tablisadaky görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär. Ondan basganda, "Türkmengaz" döwlet konserniniň Balkanabat şäherinde ýerleşýän önümçilik kärhanasy 1828 tonna çig nebiti "Burç Türkmen" kompaniýasynyň golçur kärhanasynyň amal eden hyzmatlary bilen alyş-çalyş geçiripdir. Geleşigiň şertlerine laýyklykda, çig nebitiň we amal edilen hyzmatlaryň bahasy ABŞ-nyň 381,3 dollary. "Türkmengaz" döwlet konserniniň Balkan welaýatynyň Balkanabat şäherinde ýerleşýän önümçilik kärhanasy boýunça senenama ýylynyň IV çärýegi üçin ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt boýunça salgyt salynýan özenini takykklamaly.

**"Türkmengaz" döwlet konserniniň Balkan welaýatynyň
Balkanabat şäherinde ýerleşýän önümçilik kärhanasynyň
hasabat ýylynyň IV çäryeginde amala asyran işlerini
häsiýetlendirýän görkezijiler**

№	Öndürilen we ýerleşdirilen önümleriň ady	Öndürilen we ýerleşdirilen önümleriň bahasy, manat	Önümi öndür- mekden we ýerleşdirmek- den alnan peýda, müň manat
1.	Öndürilen we ýerleşdirilen nebit	9108429	
2.	Öndürilen we ýerleşdirilen tebigy gaz	14532845	
3.	Öndürilen we ýerleşdirilen ugurdaş gaz	1400621	
4.	Öndürilen we ýerleşdirilen sulfat önümleri		875318
5.	Öndürilen ýod önümleri muzdsuz berlipdir		124882

Çözülişi. Salgyt salynýan özen (çig nebit):

$9108429 \text{ manat} + (1828 \text{ t} \times 381,3\$ \times 2,85 \text{ manat}) =$
 $= 11094926 \text{ manat}.$

Salgyt salynýan özen (gaz we ugurdaş gaz): 14532845
 $\text{manat} + 1400621 \text{ manat} = 15933466 \text{ manat}.$

**Salgyt salynýan özen: (beýleki gazylyp alynýan peýda-
ly magdanlar boýunça):**

$875318 \text{ manat} + 124882 \text{ manat} = 1\,000\,200 \text{ manat}.$

Emläk üçin salgyt boýunça salgyt özeni:

– esasy serişdeler boýunça olaryň ortaça ýyllyk galyndy
bahasy;

– maddy dolanyşyk serişdeleri boýunça olaryň ortaça
ýyllyk bahasy.

Maddy dolanyşyk serişdeleriniň ortaça ýyllyk bahasy
buhgalter hasabynyň maglumatlary we salgyt salynýan

binýatlar baradaky gaýry resminamalar arkaly tassyklanylan maglumatlaryň esasynda hasaplanýar. Ulanş taýdan könelişip möhleti geçen ýa-da özüniň başdaky hilini bölekleyin ýitiren harytlaryň we beýleki maddy gymmatlyklaryň bahasy olary ýerleşdirip bolajyk bahalar-dan ugur alnyp kesgitlenilýär. Emläge gaýtadan nyrh kesilende, salgyt özenini hasaplamak maksady bilen, emlägiň bahasy gaýtadan kesilen nyrhý hasaba almak bilen kesgitlenilýär. Salgyt özeni kesgitlemek maksady bilen, esasy serişdeleriň we maddy dolanyşyk serişdeleriniň bahasy olar satyn alnan mahaly tölenilen goşulan baha üçin salgydy hasaba almazdan kesgitlenilýär. Salgyt özeni (emläk üçin salgyt boýunça berilýän ýenillikleri göz önünde tutýan emläklerden gaýry) salgyt salynýan binýadyň her biri boýunça aýratynlykda, her bir degişli hasabat döwri üçin salgyt salynýan binýatlaryň ortaça bahasy hökmünde hasaplanýar. Birinji çäryek, birinji ýarym ýyl, dokuz aý we salgyt ýyly üçin salgyt özenine degişlilikde hasabat döwrüniň her aýynyň birine we hasabat döwründen soňky gelýän aýynyň birine salgyt salynýan binýatlaryň bahalaryny (galyndy bahalaryny) goşmak bilen alynýan jeminiň dört-den biri, ýedi-den biri, ondan biri we on üçden biri hökmünde kesgitlenilýär.

Mysal. "Petroserwis" daşary ýurt hususy kärhanasynyň emlägi hasabat döwründe (I çäryek) 5-nji tablisadaky sanlar bilen häsiýetlendirilýär. "Petroserwis" daşary ýurt hususy kärhanasy boýunça emläk üçin salgyt boýunça salgyt özenini takyklamaly.

Çözülişi. Esasy serişdeler boýunça salgyt özeni:
 $(3884530 \text{ manat} + 3774326 \text{ manat} + 4656920 \text{ manat} + 4430050 \text{ manat}):4 = 4186457 \text{ manat}.$

Maddy dolanyşyk serişdeleri boýunça salgyt özeni:
 $(870364 \text{ manat} + 920070 \text{ manat} + 860032 \text{ manat} + 892734 \text{ manat}):4 = 885800 \text{ manat}.$

Emläk üçin salgyt boýunça salgyt özeni:
 $4186457 \text{ manat} + 885800 \text{ manat} = 5072257 \text{ manat}.$

"Petroserwis" dasary ýurt hususy kärhanasynyň emlägini hasabat döwründe (I çäryek) häsiýetlendirýän görkezijiler

№	Emlägiň gymmatynyň hasaba alnan senesi	Esasy serişdeleriň galyndy bahasy, manat	Maddy dolanysyk serişdeleriniň bahasy, manat
1.	Hasabat döwrüniň ýanwar aýynyň 1-i	3884530	870364
2.	Hasabat döwrüniň fewral aýynyň 1-i	3774326	920070
3.	Hasabat döwrüniň mart aýynyň 1-i	4656920	860032
4.	April aýynyň 1-i	4430050	892734

Peýdadan alynýan salgyt üçin salgyt özeni – bu salgyt (hasabat) döwründe alnan we peýdadan alynýan salgyt boýunça göz önünde tutulan ýenillikleriň möçberinde azaldylan salgyt salynmaga degişli peýda. Peýdadan alynýan salgyt üçin salgyt özeni her bir hasabat döwrüniň jemleri boýunça, salgyt döwrüniň başyndan artýan jemler bilen kesgitlenilýär. Salgyt töleýji salgyt (hasabat) döwründe zyýan çeken bolsa, onda şu salgyt (hasabat) döwründe salgyt özeni nola deň diýlip hasaplanýar.

Girdejileriň dürli möçberleri boýunça salgyt salynýan aýry-aýry görnüşleri boýunça salgyt özeni aýratynlykda hasaba alynýar. Edara görnüşli taraplaryň işine paýçy bolup gatnaşmakdan alynýan diwidentler we beýleki serişdeler görnüşindäki girdejiler boýunça salgyt özeni, aýyrmalaryň jemini azaltmazdan, Türkmenistanyň çeşmelerinden alnan sonuň ýaly serişdeleriň hasaplanylýp ýazylan pul möçberi bolup durýar. Oýun işinden alynýan girdejiler boýunça girdeji salgydy şu iş üçin peýdalanylýan jaýlaryň meýdanyna ýa-da oturylýan orunlarynyň sanyna, oýun awtomatlarynyň (oýun stollarynyň) sanyna baglylykda hasaplanýan kesgit-

li ululyk görnüşde bellenilýär. Hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar üçin (öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyran taraplardan başga) salgyt özeni umumy girdejiň jeminden aýyrmalaryň möçberine azaltmazdan hasaplanýar. Ýokarda görkezilen girdejiilere şu girdejiler goşulmaýar:

– oba hojalyk önümlerini öndürmek bilen meşgullanýan edara görnüşli taraplaryň senagat taýdan işlenilen önümlerinden başga, şeýle önümleri ýerleşdirmekden alnan girdejiler;

– maýa goýum taslamasynyň bellige alnan pursadyn-dan başlap, birinji üç ýylyň dowamynda edara görnüşli taraplaryň öz öndüren towuk etini we ony gaýtadan işlemekden alnan önümi ýerleşdirmekden alnan girdejiler;

– protez-ortopediýa önümlerini we maýyplar üçin ýörite ulag serişdelerini öndürmekden alnan girdejiler.

Mysal. Türkmenistana dahylly "Gök ýaýla" hojalyk jemgyýetiniň maliýe-hojalyk işi hasabat döwründe 6-njy tablisadaky görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär.

6-njy tablisa

Türkmenistana dahylly "Gök ýaýla" hojalyk jemgyýetiniň hasabat döwründe maliýe-hojalyk işiniň görkezijileri

№	Görkezijiler	Pul möçberi, manat
1	2	3
1.	Önümi ýerleşdirmekden alnan girdejiler	1689334
2.	Gurluşyk-gurnama işleri amala aşyrmakdan alnan girdejiler	4640700
3.	Hyzmatlary amal etmekden alnan girdejiler	1157800
4.	Karzar görnüşinde alnan serişdeler	1300000
5.	Girew ýa-da borçnamalary üpjün etmek üçin tölegiň ujundan geçirme görnüşinde alnan emläk	184240

1	2	3
6.	Harytlar ýerleşdirilende, işler ýerine ýetirilende, hyzmatlar amal edilende goşulan baha üçin salgydyň hasaplanylýan pul möçberi	942060
7.	Paýcy bolup gatnaşmakdan alnan diwidentler we gaýry girdejiler	148218
8.	Harytlary öndürmek we ýerleşdirmek bilen baglanyşykly çykdajylar	5070355
9.	Muzdsuz alnan harytlaryň bahasy	314502
10.	Ýaşayş jaý-jemgyýetçilik hojalygyny saklamak bilen baglanyşykly ýitgiler	191422
11.	Ylmy-barlag işleri geçirmek üçin amal edilen çykdajylar	105000

Salgyt salmak maksady bilen, "Gök ýaýla" hojalyk jemgyýeti boýunça hasabat ýyly üçin peýdadan alynýan salgyt boýunça salgyt özenini takykklamaly.

Çözülişi. Salgyt özeni:

$(1689334 \text{ manat} + 4640700 \text{ manat} + 1157800 \text{ manat}) - (942060 \text{ manat} + 148218 \text{ manat} + 5070355 \text{ manat} + 105000 \text{ manat}) = 1222201 \text{ manat}.$

Sahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy boýunça salgyt özeni kesgitlenilende salgyt töleýjiniň hasabat (salgyt) döwründäki pul we haryt görnüşinde, şol sanda haryt (iş, hyzmat), şeýle-de maddy peýda ýa-da durmuş esretleri görnüşinde alan girdejileri göz önünde tutulýar. Harytlary (işleri, hyzmatlary), beýleki emlägi ýenillikli bahalar (tarifler) boýunça almaga, pes göterim boýunça karz almaga we salgyt töleýji tarapyndan alynýan, pul görnüşinde kesgitlenip biljek beýleki peýdalara maddy peýda diýilýär. Salgyt (hasabat) döwründe göz önünde tutulan salgyt aýyrmalarynyň pul möçberi salgyt salynmaga degişli girdejileriň pul möçberinden köp bolsa, şu hasabat (salgyt) döwründäki salgyt özeni nola deň diýlip

hasaplanýar. Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy boýunça salgyt özenini kesgitlemegiň aýratynlyklary we salgyt özenine gosulmaýan girdejiler "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 186-187-nji maddalarynda göz önünde tutulýar.

Mahabatlandyрма maglumatlaryny taýýarlamak we ýaýratmak bilen gönüden-göni baglanyşykly harajatlaryň jemi **mahabatlandyрма üçin ýygymy hasaplamagyň özeni bolup durýar**. Mahabatlandyрма üçin edilýän harajatlaryň düzümi "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 202-nji maddasynda beýan edilýär.

Şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygymyň özeni:

- hususy telekeçiler bolup durýan şahsy taraplar üçin – gosulan baha üçin salgydyň hasaplanyp ýazylan möçberine azaldylan harytlary ýerleşdirmekden alnan jemi girdeji;

- oba hojalyk kärhanalary üçin, peýdadan alynýan salgydy hasaplamak üçin – kabul edilen peýdanyň pul möçberi;

- beýleki edara görnüşli taraplar üçin, peýdadan alynýan salgydy hasaplamak üçin – kabul edilen peýdanyň pul möçberi.

Ýer böleginiň umumy meýdany awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygymy hasaplamagyň özeni bolup durýar. Türkmenistan boýunça bellenen in az iş hakynyň bellenen möçberi itleriň eýelerinden alynýan ýygymyň özeni diýlip hasaplanýar.

6.4.35. Salgyt möçberi we salgyt (hasabat) döwri

"Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 37-nji maddasynda salgydyň möçberi (stawkasy) şu görnüşde kesgitlenilýär: "Salgydyň möçberi salgyt özeniniň birliginden göterim we (ýa-da) kesgitlenilen ululyk görnüşinde alynýan salgydyň möçberini aňladýar". Salgyt tejribesinde ulanylýan salgyt möçberleri dürli-dür-

lüdür. Salgyt möçberleri salgydyň görnüşine we geçirilýän salgyt syýasatynyň maksatlaryna baglydyr. Ýokarlandyrys (progressiw), yza gaýdys (regressiw) we gaýry şoňa meňzes salgyt möçberleri tapawutlandyrylýar. Girdejilere, döwletiň dasyna çykarylýan harytlara (eksport) we içine getirilýän harytlara (import) salgyt salnanda adwalor möçberleri ulanylýar. Salgytlary hasaplamagyň tehnikasyna baglylykda ortaça hasap, ortaça ölçerişdiriş, ortalaşdyrylan möçberler tapawutlandyrylýar. Käbir salgyt usulyýetleri salgytlary hasaplamagyň basgançakly, üýtgeýän, progressiw we s.m. ýörite şkalalarynyň ulanmagyna esaslanýar. Bu salgyt möçberleri ulanylanda, olar salgyt salynýan binýatlaryň we salgyt salynýan birlikleriň üýtgemegi bilen baglanyşdyrylýar. Ondan başga, salgydyň möçberleri absolýut ululugy, göterim we haýsam bolsa-da bir ululyga bölünji (mysal üçin, minimal iş hakyna) görnüşlerinde bolup bilýärler.

Ykdysady mazmuny boýunça marginal, hakyky we ykdysady salgyt möçberleri tapawutlandyrylýar. Salgytlar hakyndaky ölçeg namalarynda gös-göni kesgitlenilýän salgyt möçberi **marginal salgyt möçberi** diýlip atlandyrylýar. **Salgydyň hakyky möçberi** tölenen salgydyň salgyt özenine bolan gatnasygy görnüşinde kesgitlenilýär. **Salgydyň ykdysady möçberi** tölenen salgydyň alnan peýdanyň ähli möçberine gatnasygy görnüşinde takykklanýar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna we salgytlar boýunça beýleki ölçeg namalaryna laýyklykda, salgyt salmagyň proporsional möçberleri, mysal üçin goşulan baha üçin salgyt, peýdadan alynýan salgyt boýunça ulanylýar. Goşmaça töleglere degişlilikde salgyt salmagyň adwolor möçberiniň ulanylmagy göz önünde tutulýar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny kabul edilmänkä, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgyda degişlilikde progressiw (jemi girdejiniň pul möçberine baglylykda 8-den 12 göterime çenli) salgyt möçberi ulanylýardy (2004-nji ýylyň 1-nji noýabryna çenli). Salgyt salmagyň regressiw, ortaça

hasap, ortaça ölçerişdiriş, ortalaşdyrylan, basgançakly, üýtgeýän salgyt möçberleriniň ulanylmagyny Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy ykrar etmeýär.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, goşulan baha üçin salgydyň möçberi aşakda görkeziljek möçberde kesgitenilýär:

– "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 105-nji maddasynda görkezilen salgyt salynýan amallar babatynda 0 (nol) göterim derejesinde;

– beýleki salgyt salynýan amallar babatynda 15 göterim derejesinde.

Döwletin kesgitlän bahalary boýunça harytlar ýeleşdirilende, işler ýerine ýetirilende, hyzmatlar amal edilende, degişli möçberin su salgyt möçberine göterim gatnasygy hökmünde kesgitlenýän 100-e artdyrylan möçber ulanylýar.

Goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlaryň sanawy we goşmaça tölegin möçberi 7-nji tablisada beýan edilýär.

7-nji tablisa

**Goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlaryň sanawy we
goşmaça tölegin möçberi**

Goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlaryň atlary	Goşmaça tölegleriň möçberleri
1	2
Türkmenistanda öndürilýän harytlar boýunça	
Piwo	Bahasynyň 10%
Tebigy üzüm çakry, güýçli spirtli içgiler, likýoralar we düzüminde alkohol bolan gaýry alkogolly içgiler (üzüm löderesinden başga), seýle-de düzüminde alkohol bolan çakyr serişdeleri: 20 göterime cenli 20-den 30 göterime cenli 30 göterimden ýokary	Bahasynyň 15 %-i Bahasynyň 30 %-i Bahasynyň 40 %-i
Benzin	Bahasynyň 40 %-i

1	2
Dizel ýangyjy	Bahasynyň 40 %-i
Türkmenistanyň gümrük çäklerine getirilýän harytlar boýunça	
Piwo	Gümrük bahasynyň 50%-i, emma 1 <i>litri</i> üçin azyndan 4 <i>manat</i>
Düzümünde aşakdaky möçberde alkogoly bolan üzüm çakýrlary we alkogolly içgiler: 20 göterime çenli 20 göterimden ýokary	Gümrük bahasynyň 100%-i, emma 1 <i>litri</i> üçin azyndan 20 <i>manat</i> Gümrük bahasynyň 100%-i, emma 1 <i>litri</i> üçin azyndan 30 <i>manat</i>
Spiritli içgiler taýýarlananda ulanylýan spirt (saglygy goraýys maksady bilen getirilýänlerinden, şeýle-de döwlet kärhanalary, alyjylar birleşmelerinden beýlekileri)	1 <i>litri</i> üçin ABŞ-nyň 4 <i>dollary</i>
Temmäki önümleri	Gümrük bahasynyň 30 %-i, emma 1 gutusy üçin azyndan ABŞ-nyň 0,5 <i>dollary</i>
Beýleki senagat taýdan öndürilen temmäki we onuň senagat çalsyryjylary	1 <i>kg</i> üçin ABŞ-nyň 10 <i>dollary</i>
Ýeňil awtoulaglar (tiz kömek awtoulaglaryndan we maýyplar üçin ýörite enjamlaşdyrylan ulaglardan başga)	Hereketlendirijiniň is görüminiň 1 kub sm-i üçin ABŞ-nyň 0,3 <i>dollary</i>

Mysal. Şahsy tarap-hususy telekeçi D. Gaýypdurdyýew senenama ýylynyň fewral aýynda Türkmenistanyň gümrük serhedine 21400 guty "Mond" we 13200 guty "Senator" temmäki önümlerini getiripdir. "Mond" temmäki önümleriniň gümrük bahasynyň pul möçberi ABŞ-nyň 27820 dollaryna, "Senator" temmäki önümleriniň gümrük bahasynyň pul möçberi ABŞ-nyň 14520 dollaryna

deň. "Mond" temmäki önümleri üçin ABŞ-nyň 10700 dollary pul möçberinde, "Senator" temmäki önümleri üçin ABŞ-nyň 3960 dollary pul möçberinde gümrük paclary we ýygymlary tölenilipdir. Şahsy tarap-hususy telekeçi D.Gaýypdurdyýewiň Türkmenistanyň gümrük serhedine getiren goşmaça töleg tölenmäge degişli "Mond" we "Senator" temmäki önümleriniň her biri boýunça aýratynlykda we umumy jemde töläň goşmaça töleginiň pul möçberini takykklamaly.

Çözülişi. "Mond" temmäki önümleriniň her bir gutusy boýunça salgyt salynýan özen: $(27820\$ + 10700\$)$: 21400 guty = 1,8 \$. "Mond" temmäki önümleriniň her bir gutusy boýunça hasaplanylýan goşmaça tölegiň pul möçberi: $1,8\$ \times 30\% : 100\% = 0,54\$$.

Getirilen "Mond" temmäki önümleriniň ähli göwrümi boýunça hasaplanylýan goşmaça tölegiň pul möçberi: $21400 \text{ guty} \times 0,54\$ = 11556\$$ ýa-da $21400 \text{ guty} \times 0,54\$ \times 2,85 \text{ manat} = 32935 \text{ manat}$.

"Senator" temmäki önümleriniň her bir gutusy boýunça salgyt salynýan özen: $(14520\$ + 3960\$)$: 13200 guty = 1,4\$.

"Senator" temmäki önümleriniň her bir gutusy boýunça hasaplanylýan goşmaça tölegiň pul möçberi: $1,4\$ \times 30\% : 100\% = 0,42\$$, ýöne her bir guty boýunça tölenmeli goşmaça tölegiň pul möçberi ABŞ-nyň 0,5 dollaryndan az bolmaly däl. Şol sebäpli Türkmenistanyň gümrük serhedine getirilen "Senator" temmäki önümleriniň ähli göwrümi boýunça hasaplanylýan goşmaça tölegiň pul möçberi: $13200 \text{ guty} \times 0,5\$ = 6600\$$ ýa-da $13200 \text{ guty} \times 0,5 \times 2,85 \text{ manat} = 18810 \text{ manat}$.

Şahsy tarap-hususy telekeçi D.Gaýypdurdyýewiň Türkmenistanyň gümrük serhedine getiren "Mond" we "Senator" temmäki önümleri boýunça hasaplanylýan goşmaça tölegiň pul möçberi: $11556\$ + 6600\$ = 18156\$$ ýa-da $32935 \text{ manat} + 18810 \text{ manat} = 51745 \text{ manat}$.

Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň möçberleri aşakdaky ölçeglerde belleniýär:

1. Uglewodorod serişdeleri bilen baglanyşykly salgyt salynýan amallar boýunça:

- tebigy we ugurdaş gaz üçin-22%
- çig nebit üçin-10%

2. Düşewüntililigiň derejesine baglylykda beýleki gazylyp alynýan peýdaly magdanlar bilen baglanyşykly salgyt salynýan amallar boýunça salgydyň möçberi 8-nji tablisada görkezilen.

8-nji tablica

Düşewüntililigiň derejesine baglylykda beýleki gazylyp alynýan peýdaly magdanlar bilen baglanyşykly salgyt salynýan amallar boýunça salgydyň möçberleri

№	Düşewüntililik, göterimlerde	Salgydyň möçberleri, %
1.	15-e çenli	0
2.	15-den ýokary, 17-ä çenli	30
3.	17-den 19-a çenli	32
4.	19-dan 21-e çenli	35
5.	21-den 23-e çenli	40
6.	23-den 25-e çenli	45
7.	25-den ýokary	50

Salgyt salynýan amallar boýunça (uglewodorod serişdelerinden gaýry amallar) ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň bellenen möçberleri ýataklaryň tejribe-senagat taýdan ulanylýan döwründe 50 göterime azyldylýar (3 ýyl möhletden köp bolmazlyk serti bilen).

Mysal. Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň pul möçberini hasaplamak üçin, Hazar şäheriniň himiýa zawodynyň 9-njy tablisada görkezilen maliýe-hojalyk işiniň görkezijilerini ulanallyň.

**Hazar şäheriniň himiýa zawodynyň maliýe-hojalyk işiniň
görkezijileri**

№	Salgyt (hasabat) döwri	Önümi öndürmek- den we ýerleşdir- mekden alnan girdeji, manat	Önümi öndürmek üçin amal edilen harajatlaryň umumy pul möçberi, manat	Önümi ýerleş- dirmek- den alnan peýda, manat	Düş- wünt- lilik, %	Ýerasty baýlyk- lardan peýda- lanmak üçin sal- gydyň pul möçberi, manat
1.	I çärýek	5310 278	4460 978	849300	19,0	271776
2.	II çärýek	4874 380	4202 272	672108	16,0	201632
3.	III çärýek	6735 624	5565 284	1170340	21,0	409619
4.	IV çärýek	6448 542	5308 267	1140275	21,5	456110

Önüm öndürmek üçin amal edilen harajatlaryň düzümine goşulan baha üçin salgydy goşmak bilen Hazar şäheriniň himiýa zawodynyň her bir hasabat döwür üçin ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin tölemeli salgydyň pul möçberini takyklamaly.

Çözülişi. Önümi ýerleşdirmekden alnan peýda:

I çärýek: $(5310278 \text{ manat} - 4460978 \text{ manat}) = 849300 \text{ manat.}$

II çärýek: $(4874380 \text{ manat} - 4202272 \text{ manat}) = 672108 \text{ manat.}$

III çärýek: $(6735624 \text{ manat} - 5565284 \text{ manat}) = 1170340 \text{ manat.}$

IV çäryek: $(6448542 \text{ manat} - 5308267 \text{ manat}) = 1140275 \text{ manat}$.

Düşewüntlilik:

I çäryek:	$\frac{849300}{4460978} \cdot 100\% = 19,0\%$
II çäryek:	$\frac{672108}{4202272} \cdot 100\% = 16,0\%$
III çäryek:	$\frac{1170340}{5565284} \cdot 100\% = 21,0\%$
IV çäryek:	$\frac{1140275}{5308267} \cdot 100\% = 21,5\%$

Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň pul möçberi:

I çäryek: $849300 \text{ manat} \times 32\% : 100\% = 271776 \text{ manat}$.

II çäryek: $672108 \text{ manat} \times 30\% : 100\% = 201632 \text{ manat}$.

III çäryek: $1170340 \text{ manat} \times 35\% : 100\% = 409619 \text{ manat}$.

IV çäryek: $1140275 \text{ manat} \times 40\% : 100\% = 456110 \text{ manat}$.

Emläk üçin salgydyň möçberi salgyt döwrüniň salgyt özeniniň 1 göterimi möçberinde belleniýär. Emläk üçin salgydyň hasaplaşyk möçberi degişli hasabat döwri üçin aşakdaky möçberlerde kesgitlenilýär:

- birinji çäryek üçin salgyt özeniniň 0,25 göterimi;
- birinji ýarym ýyl üçin salgyt özeniniň 0,5 göterimi;
- 9 aý üçin salgyt özeniniň 0,75 göterimi;
- her ýyl üçin salgyt özeniniň 1 göterimi.

Mysal. 10-njy tablisada aýry edara görnüşli taraplaryň önümçiliginde ulanylýan esasy serişdeleriň we olaryň aýry-aýry görnüşleriniň ortaça ýyllyk galyndy bahasy we maddy dolanyşyk serişdeleriniň ortaça ýyllyk bahasy hakynda maglumatlar berilýär. 10-njy tablisadaky sanlara esaslanyp, sanalyp geçiljek edara görnüşli taraplar boýunça hasabat ýylynda emläk üçin salgydyň pul möçberini takykklamaly.

10-njy tablisa

Asgabat şäherinde ýerleşýän aýry edara görnüşli taraplaryň sanawy we hasabat ýylynda emläk üçin salgydy hasaplamak üçin olaryň emlägi hakynda maglumatlar

№	Edara görnüşli taraplaryň ady we olaryň emläginiň bahasy	Emlägiň pul möçberi, manat
1	2	3
1.	Asgabadyň önümçilik-kommunal tresti	
1.1.	Önümçilikde ulanylýan esasy serişdeleriň ortaça ýyllyk galyndy bahasy, şol sanda: ýaşayyş-jemagat hojalygynda ulanylýan esasy serişdeleriň ortaça ýyllyk galyndy bahasy	14109 847
1.2.	Önümçilikde ulanylýan maddy dolanyşyk serişdeleriniň ortaça ýyllyk bahasy	11560 702 2482 629
2.	Asgabat şäheriniň Azatlyk etrap häkimliginiň bagçylyk hojalygy	
2.1.	Önümçilikde ulanylýan esasy serişdeleriň ortaça ýyllyk galyndy bahasy, şol sanda: diňe daşky gursawy goramak, ýangyn howpsuzlygy we raýat goranyşy ugurlarda ulanylýan esasy serişdeleriň ortaça ýyllyk galyndy bahasy	19408 687 16472581
2.2.	Önümçilikde ulanylýan maddy dolanyşyk serişdeleriniň ortaça ýyllyk bahasy	3740008

1	2	3
3.	Asgabadyň ýöriteleşdirilen ylmy-rejeleýis önümçilik ussahanasy	
3.1.	Önümçilikde ulanylýan esasy serişdeleriň ortaça ýyllyk galyndy bahasy, şol sanda: ylym, bilim, maýyplary dikeltmek ugurlarynda ulanylýan esasy serişdeleriň ortaça ýyllyk galyndy bahasy	7047815 5689576
3.2.	Önümçilikde ulanylýan maddy dolanyşyk serişdeleriniň ortaça ýyllyk bahasy	5804107

Çözülişi.

Asgabadyň önümçilik kommunal tresti boýunça hasabat ýylynda hasaplanylýan emläk üçin salgydyň pul möçberi:

$$[(14109847 \text{ manat} - 11560702 \text{ manat}) + 2482629 \text{ manat}] \times 1\% : 100\% = 50318 \text{ manat}.$$

Asgabat şäheriniň Azatlyk etrap häkimliginiň bagçylyk hojalygy boýunça hasabat ýylynda hasaplanylýan emläk üçin salgydyň pul möçberi:

$$\frac{[(19408684 \text{ manat} - 16472581 \text{ manat}) + 3740008]}{100\%} \times 1\% = 66761 \text{ manat}.$$

Asgabadyň ýöriteleşdirilen ylmy-rejeleýis önümçilik ussahanasy boýunça hasabat ýylynda hasaplanylýan emläk üçin salgydyň pul möçberi:

$$\frac{[(7047815 \text{ manat} - 5689576 \text{ manat} + 5804107)] \times 1\%}{100\%} = 71624 \text{ manat}.$$

Edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgydyň möçberi şu derejede bellenýär:

– 8 göterim - edara görnüşli taraplar -Türkmenistanyň dahyllylary üçin (esaslandyrys maýasy doly döwlete degişli edara görnüşli taraplardan we öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyrýan taraplardan başga)

– 20 göterim- beýleki edara görnüşli taraplar üçin.

Diwidentler we beýleki edara görnüşli taraplara paýçy bolup gatnaşmaktan alynýan beýleki serişdeler görnüşindäki girdejiler üçin salgydyň möçberi 15 göterim ölçege bellenýär. Humarly oýun işinden alynýan girdejiler boýunça salgyt şu möçberlerde bellenýär:

– her bir oýun awtomaty üçin-günde 30 manat;

– her bir oýun stoly üçin-günde 370 manat ýa-da ol bu iş üçin peýdalanylýan jaýyň her bir kwadrat metri üçin-günde 3 manat ýa-da tölegleri kabul edýän her bir kassa üçin-günde 38 manat.

Humarly oýun işiniň bu görnüşü amala aşyrylanda dürli salgyt möçberleri ulanylýan bolsa, onda salgydyň has ýokary pul möçberine getirýän salgyt möçberi kabul edilýär.

Hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar üçin girdeji salgydyň derejesi 2 göterim möçberde kesgitlenýär (öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanuna laýyklykda amala aşyrýan taraplardan başga).

Mysal. Aşgabatdaky "Aragatnasykgurnama" döwlet önümçilik birleşiginiň (onuň esaslandyrys maýasy doly döwlete degişli) maliýe-hojalyk işi hasabat döwründe 11-nji tablisadaky görkezijiler bilen häsiýetlendirilýär. Edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgydyň pul möçberini takykklamaly.

**Aşgabatdaky "Aragatnasykgurnama" döwlet önümçilik
birleşiginiň hasabat döwründe maliýe-hojalyk
işiniň görkezijileri**

№	Görkezijiler	Pul möçberi, manat
1.	Hyzmatlary amal etmekden alnan girdejiler	8665170
2.	Ýerleşdirmekden daşarky amallardan alnan girdejiler	263414
3.	Hyzmatlar amal edilende goşulan baha üçin salgydyň pul möçberi	1339288
4.	Hyzmatlary amal etmek bilen baglanyşykly çykadjylar	5740820
5.	Ýerleşdirmekden daşarky çykadjylar	315933
6.	Kärhana tarapyndan döredilen gaznalaryň we ätiýaçlyklaryň hasabyna öwezi dolunýan çykadjylar	190001
7.	Telekeçilik we peýda almak üçin gönükdirilen beýleki iş bilen baglanyşykly bolmadyk çykadjylar	104417
8.	Muzdsuz berlen emlägiň bahasy	126704

Çözülişi: Aşgabadýň "Aragatnasykgurnama" döwlet önümçilik birleşiginiň hasabat döwründe tölän peýdadan alynýan salgydynyň pul möçberi:

$\dot{n}(8665170 \text{ manat} + 263414 \text{ manat}) - (1339288 \text{ manat} + 5740820 \text{ manat} + 315933 \text{ manat})] \times 20\% : 100\% = 306509 \text{ manat}.$

Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydyň salgyt möçberi 10 göterim derejede bellenyär.

Mysal. "Gözleg" hususy kärhanasynda işleýän B. Seýitjanow hasabat döwrüniň maý aýynda 800 manat, D. Rejebowa 700 manat, M. Saparow 820 manat, R. Myratgulyýew 740 manat iş hakyny alypdylar. Salgyt ýenilliklerini bermek babatynda B. Seýitjanow weteranlar derejesine degişli, D. Rejepowa 1-nji topara degişli maýyp, M. Saparow

"Edermenlik" medaly bilen sylaglanan. "Gözleg" hususy kärhanasynyň ýokarda agzalyp geçilen işgärleriň we gullukçylaryň hasabat döwrüniň maý aýynda töläň şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydynyň pul möçberini takykklamaly.

Çözülişi. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 187-nji maddasyna laýyklykda B.Seýitjanow we D.Rejebowa şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy tölemekden doly möçberde, M.Saparow 50 göterim möçberde boşadylýarlar. M.Saparowyň hasabat döwrüniň maý aýynda tölemeli şahsy adamlardan alynýan salgydyň pul möçberi 41 manat ($820 \text{ manat} \times 10\% : 100\%$) $\times 50\% : 100\%$. R.Myratgulyýewyň hasabat döwrüniň maý aýynda töläň şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydynyň pul möçberi 69 manat ($((740 \text{ manat} - 50 \text{ manat}) \times 10\% : 100\%)$).

Mahabatlandyrma üçin ýygymyň möçberi şu derejelerde kesgitlenilýär:

- Aşgabat şäheri üçin, mahabatlandyrma üçin harajatlaryň bahasynyň 5 göterimi;
- welaýat merkezleri bolup durýan şäherler üçin, mahabatlandyrma üçin harajatlaryň 4 göterimi;
- beýleki ilatly ýerler üçin, mahabatlandyrma üçin harajatlaryň bahasynyň 3 göterimi.

Şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygym şu aşakdakylar babatynda bellenýär:

- hususy telekeçiler bolup durýan şahsy taraplar üçin-gosulan baha üçin salgydyň hasaplanyp ýazylan möçberine azaldylan, harytlary (işleri, hyzmatlary) ýerleşdirmekden alnan jemi girdejiniň 0,3 göterimi, emma aýda 2 manatdan az bolmazdan;
- beýleki şahsy taraplar üçin, aýda 2 manat;
- oba hojalyk kärhanalary üçin, peýdadan alynýan salgydy hasaplamak üçin kabul edilen pul möçberiniň 0,5 göterimi;

– beýleki edara görnüşli taraplar üçin, peýdadan alynýan salgydy hasaplamak üçin kabul edilen peýdanyň pul möçberiniň 1 göterimi.

Awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygymyň pul möçberi awtoduralganyň meýdanynyň bir kwadrat metri üçin şu möçberde kesgitlenilýär:

– Aşgabat şäheri üçin – 1,5 manat;

– welaýat merkezleri bolup durýan şäherler we Türkmenbasy, Abadan şäherleri üçin – 1,2 manat derejede;

– beýleki ilatly ýerler üçin – 0,9 manat derejede.

Awtomobilleriň ýerleşdirilmegi üçin ýygymyň möçberi Türkmenistanyň kanunçylygy esasynda bellennýän in pes is hakynyň şu aşakdaky möçberlerinde kesgitlenilýär:

– ýük awtomobilleri üçin – 8 esse;

– awtobuslar üçin – 5 esse;

– ýeňil awtomobilleri üçin – 6 esse.

Mysal. Şahsy tarap-hususy telekeçi Aýmyrat Durdymämmedow Türkmenistanyň çäginde ýerleşdirmek üçin 5 sany "Kamaz" ýük awtomobilini, 4 sany "Toýota" awtobusyny we 7 sany "Toýota Kamri" ýeňil awtomobilleri getiripdir. "Kamaz" ýük awtomobilleriniň birini şahsy tarap-hususy telekeçi Aýmyrat Durdymämmedow öz süýtdes dogany Gurtmyrat Durdymämmedowa, awtobuslaryň birini aýal doganynyň ogly Sähet Pürliýewe we ýeňil awtomobilleriň birini ýanyoldasynyň atasyna sowgat beripdir. Şahsy tarap-hususy telekeçi Aýmyrat Durdymämmedow tarapyndan tölenen awtomobilleriň ýerleşdirilmegi üçin tölenen ýygymyň pul möçberini takykklamaly.

Çözülişi: Awtomobilleriň ýerleşdirilmegi üçin ýygymyň pul möçberi: $(50 \text{ manat} \times 4 \times 8) + (50 \text{ manat} \times 4 \times 5) + (50 \text{ manat} \times 6 \times 6) = 4400 \text{ manat}$.

Itleriň eýelerinden alynýan ýygymyň möçberi Türkmenistanyň kanunçylyk namalarynda bellenen möçberiniň 0,4 derejesinde kesgitli ululyk görnüşde kesgitlenilýär.

Salgyt döwri bu salgyt özeniniň we tölemäge degişli salgydyň möçberiniň hasaplanýan wagt aralygy döwrüdir.

Salgyt döwri salgytlaryň aýry-aýry görnüşleri babatynda bellenýär. Salgyt döwri bir ýa-da birnäçe hasabat döwründen ybarat bolup bilýär.

Ýanwar aýynyň 1-inden sentýabr aýynyň 30-y aralygy döwürde döredilen edara görnüşli tarap üçin salgytlara degişli ilkinji salgyt döwri diýlip, onuň döredilen gününden sol ýylyň ahyryna çenli wagt, oktýabr aýynyň 1-inden dekabry aýynyň 31-i aralygynda döredilen edara görnüşli tarap üçin bolsa, şeýle salgytlar üçin ilkinji salgyt ýyly onuň döredilen ýylyndan soňky senenama ýylynyň ahyryna çenli wagt hasaplanýar. Senenama ýylynyň ahyryna çenli işi ýatyrylan edara görnüşli tarap üçin in soňky salgyt döwri sol ýylyň başyndan onuň işi ýatyrylan gününe çenli wagtdan ybaratdyr. Edara görnüşli tarap işi ýatyrylan ýylynyň ön ýanyndaky ýylyň oktýabr aýynyň 1-inden soň döredilen bolsa, onda şeýle salgytlar üçin salgyt döwri diýlip döredilen gününden işi ýatyrylan gününe çenli wagt hasaplanýar. Edara görnüşli tarap döredilende ýa-da ýatyrylanda salgyt döwri senenama aýy ýa-da çärýegi hökmünde bellenenler üçin, salgytlar babatynda birinji (soňky) salgyt döwri salgyt töleýji hökmünde hasaba alnan ýerindäki salgyt gullugy bilen ylalaşyp kesgitlenilýär.

Ýokarda aýdylanlar şu aşakdakylar babatynda ulanylýar:

- Türkmenistana dahylsyz edara görnüşli taraplaryň şahamçalary, wekilhanalary ýa-da hemişelik wekilhanalary babatynda;

- hususy telekeçiler-şahsy taraplar babatynda;

- edara görnüşli taraplar goşulan ýa-da bölünen ýagdaýynda.

Eger-de salgyt salmagyň binýady bolup durýan emläk senenama ýylynyň dowamynda satyn alnan, satylan (aýrybaşgalanan ýa-da ýok edilen) bolsa, onda şu emläk babatynda salgyt boýunça salgyt döwri diýlip şol senenama ýylynda şol emlägiň salgyt töleýjiniň eýeçiliginde hakyky bolan döwrüniň wagty bilen kesgitlenilýär.

Mysal. Etrap salgyt gullugy edarasynda salgyt hasabyn-da duran "Ýurt" hojalyk jemgyýeti geçen hasabat ýylynyň iýul aýynyň 18-inde, "Lift-Hyzmat" hususy kärhanasy geçen hasabat ýylynyň oktýabr aýynyň 15-inde döredilip-dir. "Nowruz" hususy kärhanasynyň işi senenama ýylynyň iýun aýynyň 1-inde ýatyrylypdyr. Hasabat ýylynyň noýabr aýynyň 16-synda döredilen "Bossan" hususy kärhanasynyň işi hasabat ýylyndan soňky gelýän ýylyň maý aýynyň 1-inde ýatyrylypdyr.

1. "Ýurt" hojalyk jemgyýeti, "Lift-Hyzmat" hususy kärhanasy üçin peýdadan alynýan salgyt boýunça ilkinji salgyt döwrüni.

2. "Nowruz" hususy kärhanasy üçin peýdadan alynýan salgyt boýunça soňky salgyt döwrüni.

3. "Bossan" hususy kärhanasy üçin peýdadan alynýan salgyt boýunça salgyt döwrüni takykklamaly.

Çözülişi.

1. "Ýurt" hojalyk jemgyýeti üçin peýdadan alynýan salgyt boýunça ilkinji salgyt döwri diýlip senenama ýylynyň iýul aýynyň 18-inden sol ýylyň dekabry aýynyň 31-i aralygy hasaplanýar. "Lift-Hyzmat" hususy kärhanasy üçin peýdadan alynýan salgyt boýunça ilkinji salgyt döwri diýlip hasabat ýylynyň oktýabr aýynyň 15-inden döredilen ýylyndan soňky gelýän senenama ýylynyň ahyryna çenli wagt hasaplanýar.

2. "Nowruz" hususy kärhanasy üçin peýdadan alynýan salgyt boýunça soňky salgyt döwri diýlip senenama ýylynyň ýanwar aýynyň 1-inden iýun aýynyň 1-ine çenli döwür hasaplanýar.

3. "Bossan" hususy kärhanasy üçin peýdadan alynýan salgyt boýunça salgyt döwri diýlip noýabr aýynyň 16-syndan hasabat ýylyndan soňky gelýän ýylyň maý aýynyň 1-ine çenli wagt hasaplanýar.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda aýry-aýry salgytlar üçin salgyt we hasabat döwürleri 12-nji tablisada beýan edilýär.

**Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda aýry-aýry
salgytlar boýunça salgyt we hasabat döwürleri.**

№	Salgydyň, ýygymyň ady	Salgyt (hasabat döwri)
1.	Gosulan baha üçin salgyt	1. Edara görnüşli taraplar we in bol- manda bir edara görnüşli tarap sereketiň düzümine girýän taraplar üçin senenama aýyna deň. 2. Hususy telekeçiler we oňa edara görnüşli tarap girmeyän sereketlere girýän taraplar üçin- salgyt döwri sene- nama ýylyna deň. Hasabat döwri-ýanwar aýynyň 1-inden iýun aýynyň 30-una çenli we iýul aýynyň 1-inden dekabry aýynyň 31-ine çenli
2.	Gosmaça tölegler	Salgyt we hasabat döwürleri senenama aýyna deň
3.	Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt	Salgyt we hasabat döwürleri senenama çärýegine deň
4.	Emläk üçin salgyt	Salgyt döwri salgyt ýylyna deň. Hasabat döwri – birinji çärýek, birinji ýarym ýyl, dokuz aý we salgyt ýyly
5.	Edara görnüşli tarapyň peýdasyn- dan (girdejisinden) alynýan salgyt	Salgyt döwri salgyt ýylyna deň. Hasabat döwri – birinji çärýek, birinji ýarym ýyl, dokuz aý we salgyt ýyly
6.	Şahsy adamlardan alynýan girdeji sal- gydy	Salgyt döwri salgyt ýyly. Hasabat döwri- birinji ýarym ýyl, salgyt ýyly
7.	Mahabatlandyрма üçin ýygym	Salgyt we hasabat döwürleri senenama çärýegine deň.
8.	Awtoduralgalaryň eýelerinden alyn- ýan ýygym	Salgyt we hasabat döwürleri senenama çärýegine deň.

6.5.36. Salgyt ýeňillikleri

Salgyt salnanda ulanylýan salgyt ýeňillikler ulgamy salgyt gatnasyklaryny gurnamakda möhüm ähmiýete eýe bolýar. **Salgyt ýeňillikleri-bu hereket edýän salgyt kanunçylygyna laýyklykda edara görnüşli we şahsy taraplaryň salgyt salmakdan doly ýa-da bölekleyin boşadylmagydyr.** Salgyt ýeňillikleri salgytlaryň ykdysady-durmuş mazmunyny, salgyt syýasatynyň amal edilşiniň esasy ugurlaryny şertlendirýär. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda göz önünde tutulýan salgyt ýeňillikler ulgamy önümçiligi ösdürmäge, onuň netijeliligini ýokarlandyrmaga we ilatyň durmuş taýdan goralmagyna gönükdirilýär.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy käbir salgyt salynýan amallary salgyt salynýan dolanysyga goşmazlygy, salgydyň nol möçberiniň ulanylmagyny, aýry-aýry girdejileri salgyt salmakdan boşadylmagyny, salgyt aýyrmalary görnüşindäki ýeňillikleri göz önünde tutýar. Salgyt ýeňilliklerini bermegiň dürli-dürli esaslary bar: salgyt töleýjiniň maddy-emläk ýagdaýy, döwletiň önünde aýry-aýry raýatlaryň ýerine ýetiren hyzmatlary, ykdysadyýetiň aýry-aýry pudaklaryny ösdürmegiň hökmanlygy, şeýle-de ylmy-tehniki progresi höweslendirmegiň zerurlygy. Salgyt ýeňillikleri kesgitlenilende girdejileriň möçberleri we çeşmeleri, eýeçiligiň görnüşleri, töleýjileriň toparlary hasaba alynýar.

Halkara salgyt tejribesine salgylansak, onda ykdysady taýdan ösen döwletlerde degişli salgytlary töleýän töleýjileriň ählisi üçin salgyt ýeňillikleriniň umumy ulgamy we salgyt töleýjileriň aýry-aýry toparlaryna niýetlenilen salgyt ýeňillikler ulgamy ulanylýar. Daşary döwletleriň salgyt kanunçylygy salgyt salmagyň in pes derejesini, salgyt eglşikleri, salgyt töleýjileriň käbir çykdajylarynyň jemini salgyt salynýan umumy girdejiden aýrylmagyny, käbir girdejileriň salgyt salynýan umumy girdejileriň jeminde azaldylmagyny göz önünde tutýar. Ykdysady taý-

dan ösen döwletlerde ilatyň girdejilerinden alynýan salgyt boýunça berilýän ýenillikler salgyt töleýjilere jemi girdejini lukmancylyk hyzmatlaryna edilýän çykdaýlara, sahsy bergiler boýunça tölenýän göterimlere, ýerli salgytlara we ýygymlara, şeýle-de başga birnäçe harajatlara azaltmaga hukuk berýär. Maşgalalara berilýän salgyt eglşikleri (çagalara, eklençdäki adamlara) maşgalanyň düzümine bagly bolup durýar.

Telekeçileriň girdejilerine, korporasiýalaryň alýan peýdasyna salgyt salnanda, mirasa eýe bolmaga hukuklar ýüze çykanda salgyt töleýjiler degişli derejede salgyt ýenilliklerini alýarlar. Girdejä salynýan salgytlaryň we käbir başga göni salgytlaryň möçberleri (stawkalary) cylsyrymly progressiýa esasynda kesgitlenilýär. Ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsinde, alynýan girdejileri salgyt töleýjiniň maşgalasynyň agzalarynyň arasynda paýlamaga rugsat berilýär. Bu bolsa salgyt salmagyň progressiw görnüşinde salgyt töleýjiler üçin örän amatly. Salgyt salnanda edara görnüşli taraplar has uly ýenilliklerden peýdalanýarlar.

Ykdysady taýdan ösen döwletlerde ulanylýan salgyt ýenillikleriniň görnüşleri özleriniň özboluslylygy, ýagny korporasiýalaryň peýdasyna salynýan salgydyň möçberini azaltmak, önümçilige gös-göni degişli bolmadyk çykdaýlary peýdadan alynýan salgytdan boşatmak (mahabatlandyрма üçin amal edilen artyk çykdaýlar, wekilçilik çykdaýlary, artyk çekilen zyýanlar we almaga umytsyz bergiler), salgyt kanunlarynda göz önünde tutulan eglşikler (inwestisiýalar boýunça, ýerasty baýlyklaryň mukdarynyň azaldylmagy, dürli görnüşde döredilýän gaznalar), öň tölenen salgytlary gaýtaryp bermek (salgyt amnistisiýasy), salgyt karzy (tölenmeli salgydyň umumy pul möçberinden kesgitlenilen salgyt aýyrmalary), salgytlaryň tölenýän möhletlerini yza süýşürmek, korporasiýalaryň tölemeli peýdadan alynýan salgydynyň bir bölegini inwestisiýa sylaglary görnüşinde ulanmak we ş.m. bilen tapawutlanýarlar.

Salgytlar boýunça berilýän salgyt ýenillikler režimi (tertibi) ykdysadyýetiň pudak gurluşyna hem täsir edýär. Salgyt ýenillikleri tehniki progresiniň ösmegi bilen bagly bolan ykdysadyýetiň in wajyp pudaklarynyň ýaýbaňlanmagyny ýa-da haýal ösýän pudaklarynyň tehniki taýdan enjamlaşdyrylyşyny höweslendirmäge ýardam bolýarlar. Ýaponiýada radioelektronika we himiýa senagaty pudaklaryna degişli kompaniýalar döredilen pursadyndan başlap, dört ýyl möhlet bilen peýdadan alynýan salgytdan boşadylýarlar. Germaniýada täze döredilen firmalar birinji ýyl korporasiýalaryň peýdasyndan alynýan salgydyň 25 göterimini, ikinji ýyl 50 göterimini we üçünji ýyldan başlap salgydy doly möçberde töleýärler. ABŞ-da we Angliýada ykdysadyýetiň aýry-aýry pudaklarynyň (gämi gurluşygy senagaty, dokma senagaty, demir ýol transporty) tölemeli salgytlarynyň möhletleri ep-esli yza süýşürilýär. Ýurduň günortasyny senagatlaşdyrýan Italiýanyň hökümeti bu sebitde 10 ýyllyk möhleti bilen senagat korporasiýalaryny peýdadan alynýan salgydy tölemekden 50 göterim möçberde boşadýar, alýan peýdasynyň bir bölegini inwestiýa işine gönükdirýän kompaniýalar kommunal salgydynyň 30 göterimini töleýärler. Kompaniýalara salgyt ýenilliklerini berip, hökümet olary döwletiň ykdysady meýilnamalaryny amala aşyrmaga ugrukdyrýar.

Ösüp barýan döwletleriň salgyt kanuncylyklarynda ulanylýan salgyt ýenillikleri bu hususyýetçileriň kapitalynyň köpelmegini, ykdysadyýetiň häzirki zaman pudaklarynyň ösmegini (ilki nobatda senagatyň) höweslendirýän ykdysady gurallarynyň biridir. Döwlet tarapyndan ykdysadyýetde geçirilýän kadalaşdyrysçäreleri bilen birlikde, kärhanalaryň salgyt tölemekden doly ýa-da bölekleýin boşadylmagy, hususy telekeçiligi dolanysyk cygryndan maddy önümçiliginiň pudaklaryna tarap ugruny üýtgetmäge we ykdysadyýetiň gurluşynda progressiw üýtgetmeleriň bolup geçmegine ýardam bolýar. Salgyt ýenillikleriniň üsti bilen döwlet

täze döredilýän pudaklara goşmaça maliýe serişdeleriniň investirlenilmegini, täze tilsimatlaryň (tehnologiýalaryň) ulanylmagyny, artyk zähmetiň ulanylmagyny talap edýän önümçiligiň ösdürilmegini, amortizasiýanyň çaltlandyrylmagyny, şeýle-de maýa goýumlarynyň köpelmegini höweslendirýär.

Agyr senagatda hereket edýän korporasiýalar has köp salgyt ýenilliklerinden we eglşiklerden peýdalanýarlar. Ykdysadyýetiniň senagatlaşdyrmasyňy amala aşyrýan döwletler (Hindistan, Päkistan, Meksika, Günorta Koreýa, Türkiýe, Fillipinler, Şri Lanka) metallurgiýa, maşyn gurluşygynda, himiýa senagatynda täze döredilen kärhanalary, olaryň daşary döwletlerden getirýän enjamlaryny gümrük paçlary tölemekden doly ýa-da bölekleyin boşadýarlar. Getirilen enjamlar ulanyp başlanandan soň, bu kärhanalar iki ýyldan on ýyla çenli möhlet bilen göni salgytlaryň esasy görnüşlerini we käbir gytaklaýyn salgytlary tölemekden boşadýarlar. Başga ösüp barýan döwletlerde, esasan hem nebiti eksport etmeýän döwletlerde, salgyt ýenillikleri walýuta girdejilerini üpjün edýän kärhanalara we pudaklara berilýär. Mysal üçin, Kolumbiýada, Türkiýede, Günorta Koreýada senagat harytlary daşary döwletlere satylanda, önünden tölenen salgytlar yzyna gaýtarylyp berilýär. Öndürýän önümlerini daşary döwletlere ýerleşdirýän kärhanalar daşary döwletlerden enjamlary we çig maly satyn alanlarynda, olar gümrük paçlary tölemek boýunça salgyt eglşiklerinden peýdalanyp bilýärler. Käbir döwletlerde daşary ýurt kompaniýalaryna täze kärhanalary gurmak, soňra bolsa olary ulanmak üçin enjamlary, kömekçi materiallary we çig maly getirmek boýunça salgyt ýenillikleri berilýär.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy edara görnüşli we şahsy taraplara berilýän salgyt ýenillikleriniň giň toplumyny göz önünde tutýar. Salgyt ýenillikleri babatyn-da "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň

8-nji maddasynda şeýle aýdylýar: "Hususy häsiýete eýe bolan ýenillikleri bermek gadagan edilýär. Salgyt töleýji hukuk esaslary ýüze çykan pursadyndan we olaryň güýjüniň бүтін döwrüniň içinde salgyt boýunça ýenilliklerden peýdalanmaga hukuklydyr".

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, salgyt töleýjiniň salgyt boýunça ýenillikleri ulanmazlyga, şeýle-de degişli salgyt we gümrük edaralaryna ýazmaça arza beren ýagdaýynda, olary ulanmakdan ýüz öwürmäge hukugy bardyr. Şol bir pursatda, salgyt töleýjiniň salgytlar boýunça ulanmadyk ýokarda görkezilen ýenillikleri geçen salgyt döwürlerinden geljekki salgyt döwürlerine geçirilmäge, geljekki tölegleriň hasabyna soňundan hasaplaşyk geçirmäge ýa-da býujetden öwezi dolunmaga degişli däldir. Salgyt töleýji degişli salgyt ýa-da gümrük edaralaryna ýazmaça arza berende, salgytlar boýunça ýenilliklerden täzedan peýdalanmaga haky bardyr, ýöne bu onuň ýenilliklerden peýdalanmakdan boýun gacyran ýylyndan soňky senenama ýylyndan ir bolmaly däldir.

Mysal. "Ersan" daşary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasy 2007-nji ýylyň ýanwar aýynyň 2-sinde etrap döwlet salgyt gullugyna ýazan hatynda, ony peýdadan alynýan salgyt boýunça bar bolan ýenilliklerden 2007-2008-nji ýyllar üçin boşadylmagyny haýys edip ýüz tutupdyr. Kanun boýunça berilýän ýenillikleriň möçberi 2007-nji ýylda 482 000 manat, 2008-nji ýylda 384 600 manat. Salgytlar boýunça emele gelen bergileriň üstüni ýapmak maksady bilen, "Ersan" daşary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasy 2008-nji ýylyň noýabr aýynyň 29-ndaky 87 belgili hat bilen 2007-nji we 2008-nji ýyllarda ulanylmadyk ýenillikleriň hasaba alynmagyny we bergileriň üstüniň ýapylmagyny haýys edip etrap salgyt gullugy edarasyna ýüz tutupdyr. Kärhananyň haýsy döwründen başlap, salgytlar boýunça ýenilliklerden täzedan peýdalanmaga hukugy bar? Geçen salgyt döwründen täze salgyt döwrüne salgyt ýenillikleriniň geçirilmegi mümkinmi?

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, salgytlar boýunça indiki tölenjek tölegleriň jemi öňki döwürlerde berlen ýeňillikleriň hasabyna ýapylyp ýa-da býujetden öwezi doldurylyp bilinjärmi?

Çözülişi. "Ersan" daşary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasy salgytlar boýunça berilýän ýeňilliklerden täzeden peýdalanmaga 2009-njy ýyldan başlap hukugy bar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 8-nji maddasynyň 2-nji bölegine laýyklykda, geçen salgyt döwründen täze salgyt döwrüne salgyt ýeňillikleriniň geçirilmegi degişli däl we salgytlar boýunça indiki tölenjek tölegleriň jemi öňki döwürlerde berlen ýeňillikleriň hasabyna ýapylyp ýa-da býujetden öwezi doldurylyp bilinmeýär.

Aýry-aýry salgytlar babatynda aýdylanda, onda şu aşakdaky sanalyp geçiljek salgyt salynýan amallar geçirilende, goşulan baha üçin salgyt tölenmeýär.

- umumy ulanylýan şäher ýolagçylar ulagynyň hyzmatlary (taksilerden başgasy), şeýle-de şäher etegindäki gatnawlarda derýa, demir ýol ýa-da awtomobil ulaglarynda ýolagçylary gatnatmak boýunça hyzmatlar;

- ätiýaçlyk şaýlarynyň we bölekleriniň bahalaryny goşmak bilen, olaryň ulanylmaly möhleti kepillendirilen döwründe kepillendirme abatlamasy boýunça hyzmatlar we işler;

- derman serişdelerini, medikamentleri, zyýansyzlandyryjy serişdeleri, saglygy goraýyş maksatly önümleri, saglygy goraýyş enjamlary, protez-ortopediýa önümlerini we maýyplar üçin ýörite serişdelerini ýerleşdirmek;

- weterinar we sanitariýa-epidemiologiýa hyzmatlary;

- näsaglara, maýyplara we garrylara seretmek boýunça hyzmatlar;

- lukmançylyk hyzmatlary, ýasama diş oturtmak (şunda bejeriş häsiýetli däl kosmetologiýa hyzmatlary goşulan baha üçin salgytdan boşadylmaýar);

- bilim ulgamyndaky hyzmatlar;
- jaýlaýys dāp-dessurlar we olar bilen baglanysykly hyzmatlar, şeýle-de guburüsti ýadygärlikleri taýýarlamak boýunça, jaýlanylan ýerleriň durkuny täzelemek boýunça işler;
- dāpleriň we dessurlaryň geçirilmegini goşmak bilen, dini guramalaryň hyzmatlary, şeýle-de dini dāplere degişli we dini maksatly zatlary ýerleşdirmek;
- körler we kerler jemgyýetiniň okuw-önümçilik kärhanalarynyň we maýyplaryň beýleki jemgyýetçilik guramalarynyň öndüren harytlaryny ýerleşdirmek;
- ätiýaçlandyrys guramalary tarapyndan amal edilýän ätiýaçlandyrys we gaýtadan ätiýaçlandyrys hyzmatlary;
- oba hojalyk kärhanalary tarapyndan özleri tarapyndan öndürilýän pagtadan we ýag önümlerinden başga, oba hojalyk önümlerini gaýtadan işlenip alnan önümleri ýerleşdirmek;
- pile we ýüpek gurçuklarynyň tohumlary hem-de olary ösdürip ýerleşdirmekdäki hyzmatlary;
- uny, çöregi we çörek önümlerini, aş önümlerini, ýarma önümlerini, şol sanda tüwini, garysyk iýmli, süýdi we süýt önümlerini, peýnirleri, syrlary, doňdurmany, margarini, ýumurtgany, ösümlik we mal ýagyny, eti, gusy we et önümlerini, şol sanda olaryň konserwlerini, şöhlät önümleriniň hemme görnüşlerini, balyk we balyk önümlerini (has tagamly görnüşlerinden başga), süýji-köke önümlerini, çäý, sekeri, çagalar iýmitini, duzy, gök önümlerini, miweleri we bakja önümlerini, şerbeti, jemi, baly ýerleşdirmek;
- ýerleri hususy eýeçilige bermek boýunça ýer gurluşyk işleri;
- ilata edilýän ýasaýys jaý-jemagat we ulanyş hyzmatlary, şol sanda jaý tölegini we "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 106-njy maddasynda göz önünde tutulan goşulan baha üçin salgyt boýunça berilýän başga salgyt ýenillikleri.

Mysal. "Lukman" hojalyk jemgyýeti senenama ýylynyň mart aýynda 13-nji tablisada görkezilýän amallary amala aşyrypdyr.

13-nji tablisa

"Lukman" hojalyk jemgyýeti tarapyndan senenama ýylynyň mart aýynda amala aşyrylan amallar

№	Amala aşyrylan amallaryň görnüşleri	Amala aşyrylan amallaryň pul möçberi, manat
1.	Harytlary ýerleşdirmekden alnan girdejiler	434873
2.	Hyzmatlary amal etmekden alnan girdejiler	127885
3.	Öz hatatlary üçin gurlusyk-gurnama işleri ýerine ýetirmek üçin harajatlar	86108
4.	Derman serişdelerini, medikamentleri, zyýan-syzlandyryjy serişdeleri, saglygy goraýys maksatly önümleri we maýyplar üçin ýörite ulag serişdeleriniň ýerleşdirilmegi	205100
5.	Weterinar we sanitariýa-epidemiologiýa hyzmatlary	47087
6.	Näsaglara, maýyplara we garrylara seretmek boýunça hyzmatlar, maýyplary dikeltmek boýunça hyzmatlar	23405

1. "Lukman" hojalyk jemgyýetiniň senenama ýylynyň mart aýynda amala aşyran amallarynyň pul möçberini;

2. "Lukman" hojalyk jemgyýetiniň senenama ýylynyň mart aýynda amala aşyran salgyt salynýan amallarynyň pul möçberini takyklamaly.

Çözülişi. Amala aşyrylan amallaryň pul möçberi:

$434873 \text{ manat} + 127885 \text{ manat} + 86108 \text{ manat} + 205100 \text{ manat} + 47087 \text{ manat} + 23405 \text{ manat} = 924458 \text{ manat}.$

Amala aşyrylan salgyt salynýan amallaryň pul möçberi:

$434873 \text{ manat} + 127885 \text{ manat} + 86108 \text{ manat} = 648866 \text{ manat}.$

Goşulan baha üçin salgyt boýunça ýokarda bellänip geçilen salgyt ýeňilliklerinden başga, aýry-aýry amallar boýunça bu salgydyň 0 (nol) möçberi ulanylýar. Nol möçber ulanylýan salgyt salynýan amallar şu aşakdakylar:

- tebigy (ugurdaş) gazy, nebiti, pagtany we olary gaýtadan işlemekden alnan önümleri goşmazdan, özüniň öndüren, şeýle-de satyn alnan harytlar daşary ýurtlara ýerleşdirilende;

- halkara derejesinde ýolagçylary gatnatmak, şahsy we edara görnüşli taraplaryň ýüklerini daşamak boýunça hyzmatlar amal edilende;

- daşary ýurtlara iberilýän harytlary ulagly daşamak, ýüklemek, düşürmek, birinden beýlekä ýüklemek boýunça hyzmatlar, şeýle-de Türkmenistanyň çäklerinden daşary ýurt ýüklerini üstasyr geçirmek boýunça hyzmatlar;

- halkara ýüklerini daşamak we ýolagçylary gatnatmak üçin ulanylýan daşary ýurt deňiz hem-de howa gämilerini ýangyçdan doldurmak hem-de olara hyzmat etmek bilen baglanyşykly hyzmatlar, şol sanda aeronawigasiýa we uçuş-gonuş hyzmatlary, şeýle-de sonuň ýaly ýükleri;

- daşamakda, ýolagçylary gatnatmakda ekipažyň we ýolagçylaryň sarp etmegi üçin göz önünde tutulan harytlary ýerleşdirmek;

- paçsyz söwda edýän dükanda gümrük düzgüninde ýerleşdirilen harytlary ýerleşdirmek;

- daşary ýurt diplomatik we olara deňleşdirilen wekilhanalarynyň halkara guramalarynyň resmi taýdan ulanmaklary üçin ýerleşdirilýän harytlar, ýerine ýetirilýän işler, amal edilýän hyzmatlar;

- Türkmenistanyň Hökümetiniň daşary ýurt pulundaky ätiýaçlyk gaznasynyň hasabyndan tölegi tölenýän harytlary ýerleşdirmek, işleri ýerine ýetirmek, hyzmatlary amal etmek;

- "Uglewododorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda, potratçylar we kömekçi potratçylar

bolup durýan taraplara olaryň nebit işlerini ýerine ýetirmek maksatlary üçin harytlary ýerleşdirmek, işleri ýerine ýetirmek, hyzmatlary amal etmek;

– özüniň öndüren oba hojalyk önümlerini ýerleşdirmek.

Mysal. "Armturmarket" daşary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasynyň senenama ýylynyň aprel aýynda amala aşyran amallary 14-nji tablisada görkezilen.

14-nji tablisa

**"Armturmarket" daşary ýurt kompaniýasynyň
Türkmenistandaky golçur kärhanasynyň senenama
ýylynyň aprel aýynda amala aşyran amallary**

№	Amala aşyrylan amallaryň görnüşleri	Amala aşyrylan amallaryň pul möçberi, manat
1.	Türkmenistanyň çäginde harytlaryň ýerleşdirilmegi	5 321 174
2.	Türkmenistanyň çäginde hyzmatlaryň amal edilmegi	768 506
3.	Paçsyz söwda edýän dükanada gümrük düzgüninde ýerleşdirilen harytlaryň ýerleşdirilmegi	627 104
4.	Türkmenistanyň Hökümetiniň daşary ýurt pulundaky ätiýaçlyk gaznasynyň hasabyndan tölegi tölenýän harytlaryň ýerleşdirilmegi	389 703

1) "Armturmarket" daşary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasynyň senenama ýylynyň aprel aýynda amala aşyran amallarynyň pul möçberini;

2) "Armturmarket" daşary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasynyň senenama ýylynyň aprel aýynda amala aşyran salgyt salynýan amallarynyň pul möçberini;

3) "Armturmarket" daşary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasynyň senenama ýylynyň aprel aýynda amala aşyran salgyt salynýan amallar boýunça hasaplanylýan goşulan baha üçin salgydyň pul möçberini takyklamaly.

Çözülişi. Amala aşyrylan amallaryň pul möçberi:

$5321174 \text{ manat} + 768506 \text{ manat} + 627104 \text{ manat} + 389\,703 \text{ manat} = 7106487 \text{ manat}.$

Amala aşyrylan salgyt salynýan amallaryň pul möçberi:

$5321174 \text{ manat} + 768506 \text{ manat} = 6089680 \text{ manat}.$

Salgyt salynýan amallar boýunça hasaplanylýan goşulan baha üçin salgydyň pul möçberi:

$((5321174 \text{ manat} + 768506 \text{ manat}) \times 15\% : 100\% + (627104 \text{ manat} + 389703 \text{ manat}) \times 0\% : 100\%) = 913452 \text{ manat}.$

Goşulan baha üçin salgyt boýunça käbir salgyt salynýan amallar salgyt salynýan dolanyşyga goşulmaýar. Olar şu aşakdakylar:

a) adamlaryň numizmatika maksady ýok bolsa, Türkmenistanyň Merkezi bankynyň tabşyrygy boýunça edara görnüşli tarapyň taýýarlan puluny ýerleşdirmegi bilen baglanyşykly bolmadyk, puly saklamak, inkassasiýa etmek boýunça hyzmat bolup durmaýan halatlarynda, kanuny töleg serişdesi bolup durýan daşary ýurt pullarynyň, pullaryň, banknotalaryň dolanyşygy;

b) gymmat bahaly kagyzlaryň dolanyşygy (kärhana paýly gatnaşmak hukugyny aýrybasgalamak), olar boýunça dellalçylyk we araçyllyk hyzmatlary girmeyär; kredit (ssuda) bermek we şolar boýunça göterimleri almak;

ç) aşakdakylary muzdsuz bermek:

– edara görnüşli tarap üýtgedilip guralanda onuň hukuk mirasdüşerine (hukuk mirasdüşerlerine) şol edara görnüşli tarapyň esasy serişdelerini, maddy däl aktiwlerini we beýleki emläklerini;

– döwlet häkimiýeti we dolandyrys, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyrys edaralarynyň çözgütleri boýunça ýasaýys, önümçilik we medeni-durmuş maksatly desgalara we binalara eýeçilik etmek hukuklaryny;

– telekeçi däl edara görnüşli taraplara we döwlet häkimiýeti we dolandyrys, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyrys edaralaryna harytlar berlende (işler muzdsuz ýerine ýetirilende we hyzmatlar amal edilende);

– haýyr-yhsan guramalary tarapyndan harytlar muzdsuz berlende (işler muzdsuz ýerine ýetirilende we hyzmatlar amal edilende);

– ynsanperwerlik we (ýa-da) haýyr-yhsan kömegi hökümünde harytlar berlende (işler muzdsuz ýerine ýetirilende we hyzmatlar amal edilende);

d) emläk aýrybasgalananda:

– döwlet ýa-da jemgyýetçilik hajatlary üçin ýa-da ýeriň, medeni gymmatlyklaryň bolmalysy ýaly peýdalanylmaýandygy sebäpli, döwlet häkimiýeti we dolandyrys, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet hem-de ýerli öz-özünü dolandyrys edaralarynyň çözgütleri boýunça alynmaga degişli ýer böleginde ýerleşen emläkler;

– miras alynýan emläge bolan eýeçilik hukugy döwletin haýryna mejbury alnanda, döwletin haýryna geçirilende ýa-da başga birine berlende, şeýle-de eýesiz galan emläk ýa-da hazynalar döwlet tarapyndan kabul edilende;

e) daşary ýurt döwletleri ýa-da halkara guramalary ýa-da şahsy adamlar tarapyndan Türkmenistana berilýän ynsanperwer, maliýe we tehniki kömeginiň we kreditleriň (karzlaryň) maksatnamalarynyň hem-de taslamalarynyň çäklerinde harytlary ýerleşdirmek, işleri ýerine ýetirmek, hyzmatlary amal etmek. Aýdylanlar şu taraplara degişlidirler:

– daşary ýurt döwletleriniň, halkara guramalarynyň ýa-da şahsy adamlaryň harytlary (işleri, hyzmatlary) sonun

ýaly ýerleşdirmegi amala aşyrmaga ygtyýarly eden adamlaryna;

– şeýle kömegi we kreditleri (karzlary) alyjylar hökmünde bellenilen adamlara;

– tölegi görkezilen serişdeleriň hasabyna geçirilýän, ýokarda görkezilen ygtyýarly edilen taraplar bilen we şeýle kömegi hem-de kreditleri (karzlary) alýanlar bilen şertnama boýunça önümi iberijiler (işleri ýerine ýetirijiler, hyzmatlary amal edijiler) bolan taraplara;

ä) telekeçi däl edara görnüşli taraplar we döwlet häkimiýet we dolandyrys, ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyrys edaralary tarapyndan, peýda almak maksady bolmazdan harytlaryň ýerleşdirilmegi, işleriň ýerine ýetirilmegi we hyzmatlaryň amal edilmegi;

f) görkezilen işleri ýerine ýetirmegiň (hyzmatlary amal etmegiň) hökmanlygy Türkmenistanyň kanunçylygy bilen bellenilen halatlarynda, işiň bellibir ugrunda olaryň üstüne ýüklenilen aýratyn wezipeleri ýerine ýetirmegiň çäklerinde döwlet häkimiýet we dolandyrys, ýerine ýetiriji häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyrys edaralarynyň işleri ýerine ýetirmegi (hyzmatlary amal etmegi);

g) harytlary (işleri, hyzmatlary) ýerleşdirmek baradaky ylalaşykdan gelip çykýan taraplara hukugy ilki başdan bermek ýa-da görkezilen talaplaryň kanun esasynda başga tarapa geçmegi.

Mysal. "Ranet" hojalyk jemgyýeti senenama ýylynyň fewral aýynda 15-nji tablisadaky hojalyk amallary ýerine ýetiripdir. Senenama ýylynyň fewral aýynda "Ranet" hojalyk jemgyýeti üytgedilip gurulýar we ol özüniň hukuk mirasdüserleri bolup durýan "Bilim Depe" hojalyk jemgyýetine muzdsuz bermek şerti bilen 315714 manat pul serişdelerini, maddy däl aktiwlerini we gaýry emläklerini geçirýär. "Ranet" hojalyk jemgyýetiniň senenama ýylynyň fewral aýy üçin goşulan baha üçin salgyt boýunça salgyt salynýan binýadyny takykklamaly.

**"Ranet" hojalyk jemgyýetiniň senenama ýylynyň fewral
aýynda ýerine ýetiren hojalyk amallary**

№	Amala aşyrylan hojalyk amallarynyň görnüşleri	Amala aşyrylan ho- jalyk amallarynyň pul möçberi, manat
1.	Hyzmatlary ýerine ýetirmekden alnan girdejiler	603 152
2.	Ätiýaçlandyrys guramalaryndan alnan ätiýaçlandyrys öwezini doluş jemleri	101 000
3.	Telekeçi däl edara görnüşli taraplar üçin amal edilen hyzmatlar	88 8777

Çözülişi. Salgyt salynýan binýat:

603152 manat+101000 manat=704152 manat.

Türkmenistanyň gümrük çäklerine getirilýän we goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar goşmaça tölegi tölemekden 21-nji şekildäki ýagdaýlarda bosadylýarlar.

Ondan başga-da, eýeçilik hukugy esasynda daşary ýurtly edara görnüşli taraplara degişli bolan, berilýän çig maldan (nebitden) benzini we dizel ýangyjyny öndürmek (taýýarlamak) boýunça amal edilýän hyzmatlar goşmaça töleg tölemekden bosadylýarlar (şu önümleri soňundan Türkmenistanyň çäklerinden çykarmak serti bilen). Býujetdäki guramalar we "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda potratçylar we kömekçi potratçylar bolup durýan taraplar goşmaça tölegiň töleýjileri dälär.

Mysal. 16-njy tablisada Türkmenistanyň gümrük çäklerine goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlary getirýän edara görnüşli taraplaryň, halkara guramalarynyň we şahsy taraplaryň atlary we olaryň bu harytlary haýsy maksatlar üçin getirýändikleri sanalyp geçilýär. 16-njy tablisada sanalyp geçilen edara görnüşli taraplaryň, halkara guramalarynyň we şahsy taraplaryň arasynda goşmaça töleg tölenmäge degişli getirilen harytlar boýunça haýsylarynyň goşmaça töleg tölemäge degislidigini we haýsylarynyň goşmaça töleg tölemäge degişli daldigini takykklamaly.

**Türkmenistanyň gümrük çäklerine goşmaca töleg tölenmäge
degişli harytlary getirýän edara görnüşli taraplaryň, halkara
guramalaryň we şahsy taraplaryň atlary we bu harytlary
Türkmenistanyň çäğine getirilmeginiň maksatlary**

№	Edara görnüşli taraplaryň, halkara guramalaryň we şahsy taraplaryň atlary	Türkmenistanyň gümrük çäklerine getirilýän harytlaryň Türkmenista- na getirilmeginiň maksatlary
1.	"Nurhan" hususy kärhanasy	Spirтли içgileri taýýarlamak üçin getirilen spirt
2.	Fransiýa döwletiniň halkara ynsanperwer guramasy	Ynsanperwer kömegi hökmünde getirilen harytlar
3.	Germaniýa döwleti bilen Türkmenistanyň arasynda baglaşylan hökümetara ylalaşyga laýyklykda Ger- maniýa döwletiniň "Simens" kompaniýasy	Muzdsuz berilýän tehniki kömekleriň çäginde getirilen harytlar
4.	"Döwletgeldi" hususy kärha- nasy	Düzümünde alkogoly bolan getirilen üzüm çakryrlary we alkogolly içgiler
5.	Şahsy tarap-hususy telekeçi S.Baýnazarow	Getirilen temmäki önümleri
6.	Ukraina döwletiniň Aşgabatda ýerleşýän diplo- matik wekilhanasy	Resmi taýdan ulanylmaklary üçin diplomatik wekilhananyň işgärleriniň, olaryň masgala agzalarynyň hem-de edara ediş- tehniki işgärleriniň şahsy ulan- maklary üçin getirilen harytlar
7.	"Gyzyl haç we gyzyl ýarym aý" halkara guramasy	Resmi taýdan ulanmaklary üçin getirilen harytlar
8.	Şahsy tarap T.Muhammetmyradow	Özüniň sarp etmegi üçin getiren 5 litr alkogolly içgileri we piwo, 10 guty çilim
9.	"Daýanç" hojalyk jemgyýeti	Getirilen senagat taýdan öndürilen temmäki we onuň sena- gat calsyryjylary
10.	Şahsy tarap-hususy telekeçi B. Gadamow.	Getiren "Jip Grand Çerokki" aw- toulag serişdesi

Türkmenistanyň gümrük çäğine getirilýän, goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar boýunça goşmaça töleg tölemekden boşadylýan ýagdaýlar

Çözülişi. Türkmenistanyň gümrük çäklerine getirilýän harytlar boýunça goşmaça töleg tölemäge degişli edara görnüşli we şahsy taraplar: "Nurhan" hususy kärhanasy, "Döwletgeldi" hususy kärhanasy, şahsy tarap-hususy telekeçi S.Baýnazarow, "Daýanç" hojalyk jemgyýeti, şahsy tarap-hususy telekeçi B.Gadamow. Türkmenistanyň gümrük çäklerine getirilýän harytlar boýunça goşmaça töleg tölemäge degişli bolmadyk halkara guramalary we şahsy taraplar: Fransiýa döwletiniň halkara ynsanperwer guramasy, Germaniýa döwletiniň "Simens" kompaniýasy, Ukraina döwletiniň diplomatik wekilhanasy, "Gyzyl haç we gyzyl ýarym aý" halkara guramasy, şahsy tarap T.Muhammetmyradow.

"Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda, potratçylar we kömekçi potratçylar bolup durýan edara görnüşli we şahsy taraplar ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydy tölemekden boşadylýarlar. Mejbury almagyň, elden almagyň netijesinde gazylyp alynýan peýdaly magdanlaryň kesekiniň haýryna alynmagy, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň salgyt binýadyna goşulmaýar.

"Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 143-nji maddasynyň 1-nji bölegine laýyklykda, emläk üçin salgydy tölemekden boşadylýan edara görnüşli taraplar 22-nji şekilde beýan edilýär.

Şu aşakdakylara emläk üçin salgyt salynmaýar:

- gaz geçirijiler (esasy gazgeçirijilerden başga), demir ýollaryň esasy ugurlary, demir ýollaryň giriş ýollary, umumy ulanylýan awtomobil ýollary, aragatnaşyk we elektrik geçiriji ulgamlar, suw-suwlulandyrys we suw geçiriji desgalar, köprüler we olary ulanmak üçin niýetlenilen inženerçilik we beýleki desgalar;

- tokaý we oba hojalyk önümlerini öndürmek we saklamak üçin peýdalanýan emläk, şeýle-de olaryň öz öndüren önümleri;

- ýasaýys jaý-jemagat hojalyklarynyň emläkleri;

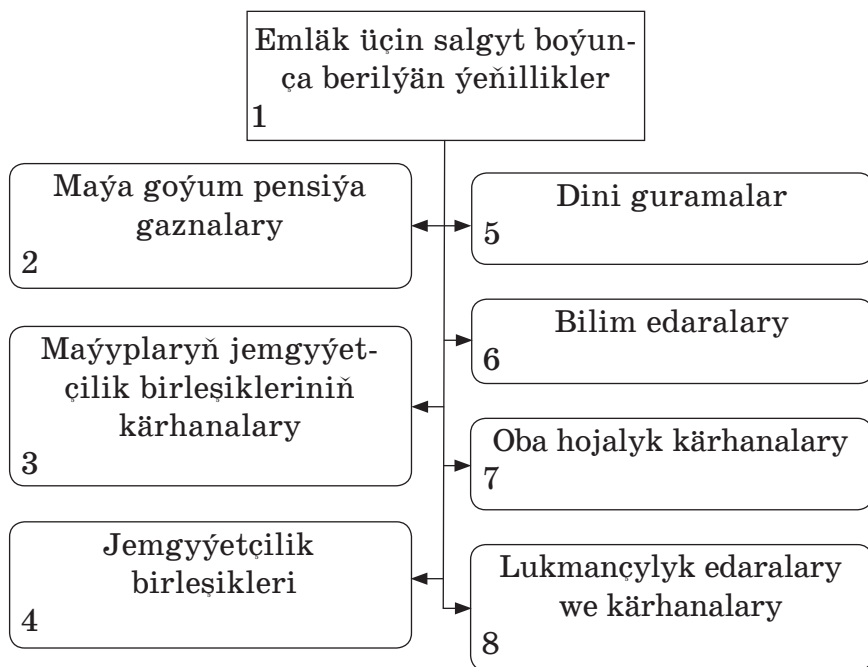
- diňe ylym, bilim, maýyplary dikeltmek, daşky gursawy goramak, ýangyn howpsuzlygy we raýat goranysy babatda ulanylýan emläkler;

- umumy ulanylýan şäher ýolagçylar awtoulagy (tak-siden başga);

- sport toplumlary, stadionlar we beýleki sport binalary we desgalary, şeýle-de olarda peýdalanýan sport enjamlary we inwentarlary;

- asma ýollar, şeýle-de olary ulanmak üçin niýetlenilen beýleki enjamlar;

Emläk üçin salgydy tölemekden boşadylýan edara görnüşli taraplar

– çagalar dync alyş merkezleriniň binalary we desgalary, şeýle-de çagalaryň dync almak maksatlary üçin ulanylýan beýleki emläk, şol sanda attraksionlar, oýun oýnalýan abzallar we başgalar.

– milli syýahatçylyk zonalarynda syýahatçylary kabul etmek boýunça täze desgalary we olaryň infrastrukturasyny gurmak ýa-da gurlup tamamlanmadyk gurluşygy gutarmak bilen baglanyşykly gurluşyk we gurluşyk-gurnama işleri ýerine ýetirmek üçin ulanylýan emläk;

– milli syýahatçylyk zonalarynda syýahatçylary kabul etmek boýunça täze desgalaryň emläkleri we olaryň infrastrukturalary – şolaryň ulanylmaga berlen pursadyndan başlap, ilkinji 15 ýylyň dowamynda.

Mysal. "Türkmenawtomatika" müdirliginiň hasabat döwründe (ýyl) balansynda bar bolan önümçilikde ulanylýan esasy serişdeleriniň ortaça ýyllyk galyndy bahasy 16 840 665 manat, şol sanda gaz geçirijilere degişli 11 443 402 manat. Önümçilikde ulanylýan maddy dolanysyk serişdeleriniň ortaça ýyllyk bahasy 23581520 manat. "Türkmenenergogurnamak" ýöriteleşdirilen Dolandyrys edarasynyň hasabat ýylynda balansynda bar bolan önümçilikde ulanylýan esasy serişdeleriň ortaça ýyllyk galyndy bahasy 16 714 523 manat, şol sanda aragatnasyk we elektrik geçiriji ulgamlara degişli 11 653 487 manat we önümçilikde ulanylýan maddy dolanysyk serişdeleriniň ortaça ýyllyk bahasy 3 688 647 manat. Aşgabat şäheriniň "Şähersuw" müdirliginiň hasabat ýylynda balansynda bar bolan önümçilikde ulanylýan esasy serişdeleriň ortaça ýyllyk galyndy bahasy 24 675 407 manat, şol sanda suwsuwlulandyrys we suw geçiriji desgalar, köprüler we olary ulanmak üçin niýetlenilen inženerçilik we gaýry desgalara degişli 17 372 831 manat, şeýle-de önümçilikde ulanylýan maddy dolanysyk serişdeleriniň ortaça ýyllyk bahasy 6 314 757 manat. Ýokarda agzalyp geçilen edara görnüşli taraplar boýunça emläk üçin salgyt boýunça berilýän salgyt ýenillikleri hasaba almak bilen, hasabat ýylynda emläk üçin salgyt boýunça salgyt salynýan özenini we emläk üçin salgydyň pul möçberini takyklamaly.

Çözülişi. "Türkmengazawtomatika" müdirligi boýunça hasabat döwründe emläk üçin salgyt boýunça hasaplanylýan salgyt özeni: $(16840665 \text{ manat} - 11443402 \text{ manat}) + (23581520 \text{ manat}) = 28\,978\,783 \text{ manat}$.

Emläk üçin salgydyň hasaplanylýan pul möçberi:

$28\,978\,793 \text{ manat} \times 1\% : 100\% = 289\,788 \text{ manat}$.

"Türkmenenergogurnama" ýöriteleşdirilen Dolandyrys edarasy boýunça hasabat döwründe emläk üçin salgyt boýunça hasaplanylýan salgyt özeni: $(16714523 \text{ manat} - 11653487 \text{ manat}) + 3688647 \text{ manat} = 8749683 \text{ manat}$.

Emläk üçin salgydyň hasaplanylan pul möçberi:

$8\,749\,683 \text{ manat} \times 1\% : 100\% = 87497 \text{ manat}.$

Asgabat şäheriniň "Şähersuw" müdirligi boýunça hasabat döwründe emläk üçin salgyt boýunça hasaplanylan salgyt özeni: $(24675407 \text{ manat} - 17372831 \text{ manat}) + 6314757 \text{ manat} = 13617333 \text{ manat}.$

Emläk üçin salgydyň hasalanylan pul möçberi:
 $13617333 \text{ manat} \times 1\% : 100\% = 136173 \text{ manat}.$

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgyt boýunça salgyt ýenillikleri göz önünde tutýar. Peýdadan alynýan salgyt boýunça berilýän salgyt ýenillikleri 23-nji şekilde şekillendirilýär. 23-nji şekilde görkezilen peýdadan alynýan salgyt boýunça berilýän salgyt ýenillikleri goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlary ýerleşdirmekden alynýan peýda, diwidentler we beýleki edara görnüşli taraplara paýçy bolup gatnaşmakdan alynýan beýleki serişdeler görnüşindäki girdejelere, humarly oýun işinden alynýan girdejelere degişli däl. Ondan başga-da, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy edara görnüşli taraplaryň alýan girdejileriniň aýry-aýry görnüşlerini peýdadan alynýan salgytdan boşadýar. Bu girdejiler şu aşakdakylar:

– bilim babatyndaky isden alynýan peýda;

– milli syýahatçylyk zonalarynyň subýektleri tarapyndan şol zonalaryň çäginde syýahatçylary kabul etmek, olary ýerleşdirmek, jemgyýetçilik iýmiti, hususy durmuş taýdan we bejeriş-sagaldyş hyzmatlarynyň berilmegi, dürli oýunlary (humarly täjirçilikden başga) guramak boýunça hyzmatlardan alynýan peýdanyň pul möçberi (degişli desgalaryň ulanylmaga berlen pursadyndan başlap, ilkinji 15 ýylyň dowamynda);

– oba hojalyk önümlerini öndürýän edara görnüşli tarapyň şol önümleri ýerleşdirmekden alýan peýdasy (şol önümler senagat taýdan gaýtadan işlenilen bolmadyk ýagdaýynda);

**Edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan
salgyt boýunça berilýän salgyt ýenillikleri**

– maýa goýum taslamasynyň bellige alnan pursadyn-
dan başlap, birinji üç ýylyň dowamynda edara görnüşli
taraplaryň öz öndüren towuk etini we ony gaýtadan
işlemekden alnan önümi ýerleşdirmekden alýan peýdasy;

– protez-ortopediýa önümlerini we maýyplar üçin ýörite
ulag serişdelerini öndürmekden alynýan peýda.

Mysal. 100% -i daşary ýurt investisiýasy bolan "Akbar"
hojalyk jemgyýeti hasabat döwründe önümi öndürmekden
we ýerleşdirmekden 2921730 manat, şol sanda bilim ba-
batynda işleri amala aşyrmakdan 179851 manat, oba hoja-
lyk önümleri öndürmek we ýerleşdirmekden 402374 manat

(şol sanda oba hojalyk önümlerini senagat taýdan gaýtadan işlenilen önümleri ýerleşdirmekden 182665 manat) we protez-ortopediýa önümlerini we maýyplar üçin ýörite ulag serişdelerini öndürmekden 306815 manat möçberde peýda alypdyr. Peýda salynýan salgyt boýunça berilýän ýeňillikleri hasaba almak bilen, "Akbar" hojalyk jemgyýeti boýunça hasabat ýyly üçin salgyt salynýan peýdanyň pul möçberini takyklamaly.

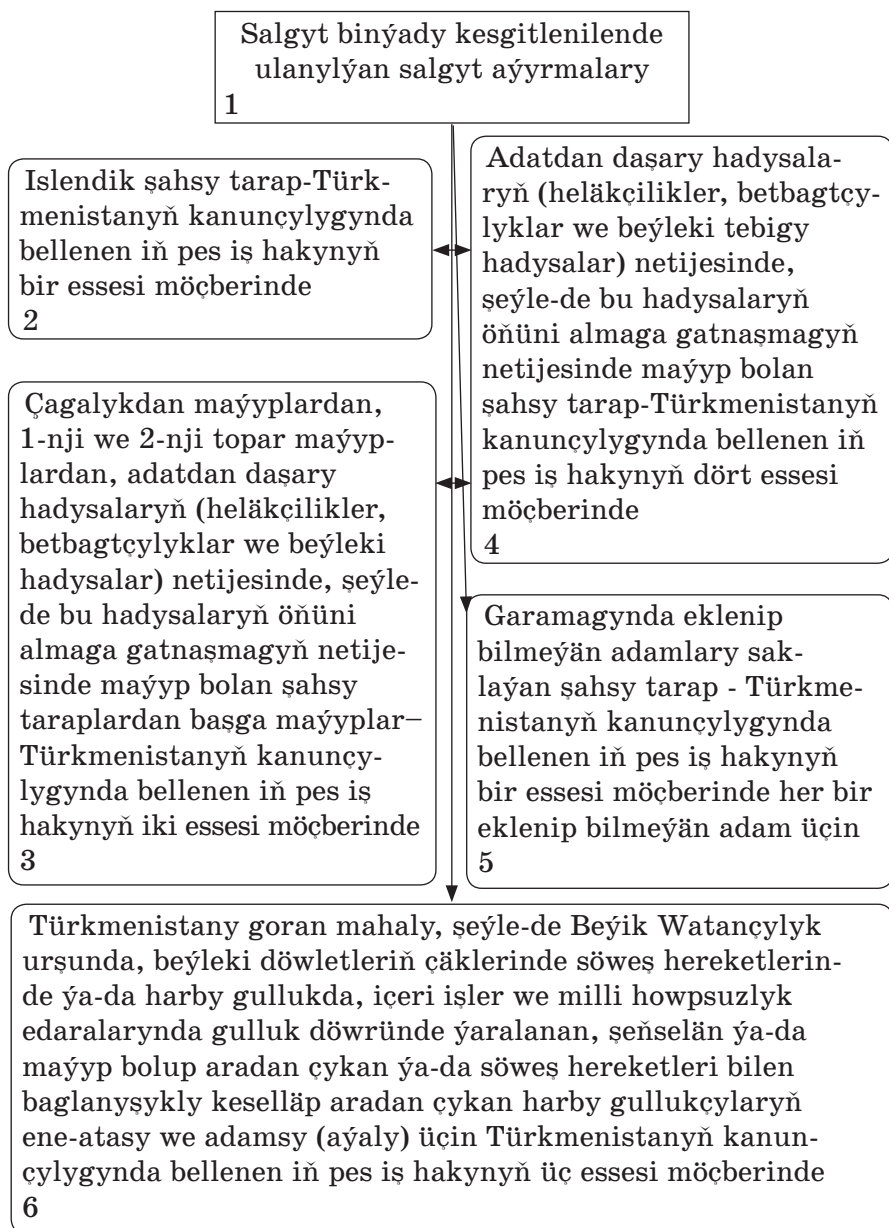
Çözülişi. Salgyt salynýan peýdanyň pul möçberi:
 $2921730 \text{ manat} - 179851 \text{ manat} - (402374 \text{ manat} - 182665 \text{ manat}) - 306815 \text{ manat} = 2215355 \text{ manat} \times 8\% : 100\% = 177228 \text{ manat}.$

Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy boýunça berilýän salgyt ýeňillikleri şahsy adamlaryň alýan girdejileriniň salgyt salmakdan doly boşadylmagyny göz önünde tutýar. Mysal üçin, şu sanalyp geçiljek adamlaryň girdejileri salgyt salynmaga degişli däl:

- Türkmenistanyň Gahrymanlary;
- "Weteranlaryň hukuk derejesi, olaryň durmuş taýdan goraglylygyny kepillendirmek hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda weteranlar derejesine degişli edilen adamlar;
- söweş hereketleri netijesinde maýyp bolanlar;
- çagalykdan maýyplar, 1-nji we 2-nji topar maýyplar;
- "Edermenlik" medaly bilen sylaglanan adamlar üçin hasaplanan salgydyň möçberi, olaryň alýan ähli girdejileri boýunça 50 göterim azaldylýar.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy boýunça salgyt özenine goşulmaýan girdejileri hem göz önünde tutýar, bu girdejiler "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 187-nji maddasynda beýan edilýär. Ondan başga-da, Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy boýunça salgyt binýady kesgitlenilende, salgyt töleýjiniň salgyt döwrüniň her aýynda 24-nji şekilde görkezilen salgyt aýyrmalaryna hukugy bar.

Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy boýunça salgyt binýady kesgitlenilende ulanylýan salgyt aýyrmalary

Mysal. Söweş hereketleri bilen baglanyşykly kesel-läp aradan çykan harby gullukçynyň ýanýoldaşy Dinara Rozyýewa hasabat döwründe 6494 manat möçberinde gir-deji alypdyr (salgyt döwri bir ýyl). Dinara Rozyýewa göreji boýunça maýyp we onuň eklenjinde baş adam bar. Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy boýunça berilýän salgyt ýeňilliklerini hasaba almak bilen, Dinara Rozyýewanyň ha-sabat döwründe tölemeli girdeji salgydynyň pul möçberini takyklamaly.

Çözülişi. Şahsy tarap Dinara Rozyýewanyň hasa-bat döwründe tölemeli şahsy adamlaryň alýan girdeji salgydynyň pul möçberi:

$(6494 \text{ manat} - (50 \text{ manat} \times 5 \text{ adam} \times 12 \text{ aý}) \times 10 \% :$
 $:100\% = 349 \text{ manat}.$

6.6.37. Salgytlaryň tölenýän möhletleri

Salgyt töleýji tarapyndan degişli derejedäki býujetiň girdejiler böleginiň salgydy tölemäge borçlanýan senesi ýa-da döwri salgytlaryň tölenilýän möhleti diýlip düşünilýär. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy salgytlaryň aýry-aýry görnüşleri boýunça salgytlary tölemegiň 10 günlük, aýlyk, çärýek, ýarym ýyllyk möhletlerini göz önünde tutýar. Salgydy tölemek boýunça borçlary ýerine ýetirmegiň möhletleri "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny we salgyt kanunçylygynyň beýleki namalary tarapyndan salgydyň her bir görnüşi babatynda belleniýär. Öň belle-nilen salgyt üýtgedilende, goşmaça hasaplanylýan salgydyň möçberi salgyt töleýji tarapyndan salgyt habarnamasy al-nan gününden soň baş günün dowamynda tölenýär.

Salgyt beýannamalaryna laýyklykda hasaplanan go-sulan baha üçin salgyt hasabat döwründen soňky gelýän aýyň 25-inden gijä galman Türkmenistanyň döwlet býu-jetine degişli salgyt töleýji tarapyndan tölenilýär. Salgyt töleýjiler hasabat döwrüniň dowamynda deslapky (hakuji)

tölegler görnüşinde-de goşulan baha üçin salgydy töleýärler. Deslapky tölegiň tölenýän möhletleri we möçberi:

– hasabat aýynyň 13 güni möhleti boýunça – geçen hasabat döwrüniň soňky möhletiniň deslapky tölegi görnüşinde;

– hasabat aýynyň 23 güni we hasabat aýyndan soňky aýyň 3 güni möhleti boýunça – geçen hasabat döwri üçin hasaplanyp ýazylan goşulan baha üçin salgydyň möçberiniň üçden bir böleginden ybarat möçberde tölenilýär.

Hususy telekeçiler we şereketiň düzümine girýän taraplar (eger-de onuň düzümine edara görnüşli taraplar goşulmaýan bolsa) ýanwar aýynyň 1-inden iýun aýynyň 30-yna çenli aralykdaky döwür üçin sol ýylyň sentýabr aýynyň 1-inden gijä galman goşulan baha üçin salgydy Türkmenistanyň döwlet býujetine töleýärler we iýul aýynyň 1-inden dekabry aýynyň 31-ine çenli aralykdaky hasabat döwri üçin indiki ýylyň mart aýynyň 1-inden gijä galman bu tölegleri amala aşyrýarlar. Salgyt gullugy tarapyndan iberilýän salgyt habarnamasynyň esasynda goşulan baha üçin salgyt ýanwar aýynyň 1-inden iýul aýynyň 30-yna çenli aralykdaky hasabat döwri üçin – sol ýylyň awgust aýynyň 1-inden gijä galman we iýul aýynyň 1-inden dekabry aýynyň 31-ine çenli hasabat döwri üçin indiki ýylyň fewral aýynyň 1-ine çenli tölenýär.

Mysal. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy goşulan baha üçin salgyt boýunça salgyt beýannamasyny salgyt gullugy edarasyna tabşyrylmagyny we bu beýanname boýunça hasaplanyp çykarylan salgydyň pul möçberiniň tölenilmegini göz önünde tutýar. "Akdağ" hojalyk jemgyýetiniň sene-nama ýylynyň awgust aýy üçin goşulan baha üçin salgyt boýunça etrap döwlet salgyt gullugyna tabşyran salgyt beýannamasynda salgydyň pul möçberi 66 243 manat we sentýabr aýy üçin 72 516 manat möçberinde görkezilipdir. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda we "Akdağ" hojalyk jemgyýetiniň mysalynda, goşulan baha

üçin salgyt boýunça deslapky tölegleriň möçberini we tölenýän möhletlerini takykklamaly.

Çözülişi. Senenama ýylynyň sentýabr aýynyň 23-i we oktýabr aýynyň 3-i we 13-i güni möhleti boýunça 22081 manat (66 243:3). Senenama ýylynyň oktýabr aýynyň 23-i we noýabr aýynyň 3-i güni möhleti boýunça 24172 manat (72 516:3).

Salgyt salynýan amallar geçirilende, **goşmaça töleg** salgyt töleýjiler tarapyndan hasabat döwründen soňky gelyän aýyň 25-inden gijä galman tölenýär. "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda, potratçy ýa-da kömekçi potratçy bolup durýan edara görnüşli taraplar Türkmenistanyň gümrük çäklerine getiren goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlary nebit işlerini amala aşyrmak üçin peýdalanmaýan halatlarynda, goşmaça tölegi ýokarda bellenen möhletde töleýärler. Türkmenistanyň gümrük çäklerine getirilýän goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar boýunça hasaplanan goşmaça tölegler bu harytlar gümrük taýdan resmilesdirilen pursadynda ýa-da ondan öň tölenýär.

Salgyt töleýjiler **ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydy** hasabat döwründen soňky aýyň 25-inden gijä galman töleýärler. Salgyt töleýjiler hasabat döwriň dowamynda uglewodorod serişdeleri bilen salgyt salynýan amallary geçirenlerinde, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydy deslapky görnüşde töleýärler. Deslapky töleg görnüşinde tölenmäge degişli ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň möçberi geçen döwür üçin hasaplanan ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň möçberiniň üçden bir bölegini düzýär. Deslapky töleg görnüşinde ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt töleýjiler tarapyndan her aýyň 25-ine çenli tölenilýär. Salgyt töleýjileriň aýry-aýry toparlary üçin Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy tarapyndan ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydy tölemegiň başga möhletleri

hem bellenip bilinýär, ýöne bu möhlet ýokarda görkezilen möhletden otuz günden köp bolmaly däl.

Salgyt töleýjiler tarapyndan **emläk üçin salgyt** hasabat döwründen soňky aýyň 25-inden gijä galman tölenýär. Salgyt töleýjileriň aýry-aýry görnüşleri üçin Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy tarapyndan emläk üçin salgydy tölemegiň başga möhletleri hem bellenip bilinýär, ýöne bu möhlet ýokarda görkezilen möhletden 30 günden köp bolmaly däl.

Edara görnüşli taraplar peýdadan alynýan salgydy şu möhletlerde töleýärler:

- deslapky töleg görnüşinde – salgyt ýylynyň her aýynyň 13-ünde we 28-inde;

- birinji çärýegiň, birinji ýarym ýylyň, dokuz aýyň we salgyt ýylynyň jemi boýunça – görkezilen döwürlerde peýdadan alynýan salgyt üçin salgyt beýannamasynyň berilmeli gününden soňky baş günün dowamynda.

Oýun işinden alynýan girdeji salgydy hasabat döwründen soňky aýyň 25-inden gijä galman tölenýär. Hususy eýçilikdäki edara görnüşli taraplar (öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala asyrýan taraplardan başga) girdeji salgydy birinji çärýegiň, birinji ýarym ýylyň, dokuz aýyň we salgyt ýylynyň jemleri boýunça şu görkezilen döwürler üçin peýdadan alynýan salgyt boýunça salgyt beýannamasyny tabşyrmak üçin bellenen günden başlap, baş gün möhletde töleýärler. Salgyt ýumuşçylary hökmünde çykys edýän taraplar peýdadan alynýan salgydy tutup almak üçin bellenen günden başlap, baş gün (daşary ýurtlarda geçirilýän töleglerde bolsa, on baş gün) möhletde peýdadan alynýan salgydyň tutulyp alnan pul möçberlerini töleýärler. Öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala asyrýan edara görnüşli taraplar üçin, peýdadan alynýan salgydy tölemek boýunça möhletler ylalaşygyň düzgünlerine laýyklykda kesgitlenilýär.

Mysal. "Interreýd" hojalyk jemgyýeti ýanwar aýynyň 13-üne we 28-ine peýdadan alynýan salgyt boýunça deslapky tölegleri her bir möhlet boýunça 224 manat möçberde töläpdir. Hasabat döwrüniň (I çäryegi üçin) fewral we mart aýlarynyň 13-üne we 28-ine deslapky tölegler her bir möhlet boýunça 260 manat möçberinde tölenilipdir. Geçen hasabat döwri üçin (I çäryek) deslapky hasaplanylýan peýdadan alnan salgydyň pul möçberi 3240 manat Hasabat döwrüniň aprel, maý we iýun aýlarynyň kesgitlenilen möhletleri boýunça deslapky tölegleriň möçberlerini takykklamaly.

Çözülişi. Hasabat döwrüniň aprel aýynyň 13-ündäki we 28-indäki möhletleri boýunça deslapky tölegleriň pul möçberi 260 manat. Hasabat döwrüniň maý we iýun aýlarynyň 13-ündäki we 28-indäki möhletleri boýunça deslapky tölegleriň pul möçberi: $[(3240 \text{ manat} - (224 \times 2 + 260 \times 4)) : 6] = 292 \text{ manat}$.

Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy babatyn-da salgyt ýumuşçylary şahsy adamlaryň girdejilerinden hasaplanylýp çykarylan we tutulýp alnan pul möçberlerini bank edarasyndan nagt pul serişdelerini alan gününden gijä galman döwlet býujetine geçirmäge borçludýrlar. Galan ýagdaýlarda salgyt ýumuşçylary hasaplanyp çykarylan we tutulýp alnan salgydyň pul möçberlerini salgyt töleýjiniň girdejini hakyky alan gününden soňky gelýän gününden gijä galman geçirýärler. Bu tölegler salgyt töleýji girdejinä önüm görnüşinde alanda hem tölenýär. Salgyt beýannamasynyň esasynda hasaplanan, Türkmenistanyň Döwlet býujetine tölenmäge degişli salgydyň umumy möçberi hasabat döwründen soňky ikinji aýyň 10-undan gijä galman, daşary ýurt raýatlary tarapyndan bolsa, geçen salgyt ýylyndan soňky ýylyň aprel aýynyň 15-inden gijä galman tölenýär.

Salgyt salmagyň ýeňillikli ulgamyny ulanýan hususy telekeçiler bellenen patent tölegi telekeçilik işini amala aşyrmagy niýet edýän döwri başlanmanka töleýärler. Bu döwür üç aýdan az bolmaly däldir. Salgyt beýannamasy esasynda hasaplanan, Türkmenistanyň Döwlet býujetine

tölenmäge degişli goşmaça patent tölegi salgyt töleýji tarapyndan hasabat döwründen soňky ikinji aýyň 25-inden gijä galman tölenmeli.

Ýerli ýygymlar babatynda aýdanyňda, onda **mahabatlandyрма üçin ýygym we awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygym** salgyt töleýji tarapyndan hasabat döwründen soňky aýyň 25-inden gijä galman tölenýär. Şahsy taraplar – hususy telekeçiler we edara görnüşli taraplar, şol sanda Türkmenistanyň çäklerinde öz işini hemişelik wekilhanasynyň üstünden amala aşyrýan daşary ýurt edara görnüşli taraplar **şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygymy ýygym** boýunça hasabat döwri üçin beýannamany tabşyrmak boýunça bellenen günden başlap baş gün möhletde töleýärler. Hususy telekeçiler ýygymy geçen hasabat döwründen soňky gelýän ikinji aýyň 25-inden gijä galman geçirýärler. Türkmenistana dahylly edara görnüşli taraplar, seýle-de Türkmenistanyň çäklerinde öz işini şahamçanyň, wekilhananyň ýa-da hemişelik wekilhananyň üsti bilen amala aşyrýan daşary ýurt edara görnüşli taraplar, hususy telekeçiler bilen baglanyşykly, zähmet ylalaşygy (sertnama) we raýat-hukuk häsiýetli sertnamalar boýunça işleýän Türkmenistana dahylly şahsy taraplardan şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygymy salgyt ýumuşçylary tutup alýarlar we şahsy taraplardan alynýan girdeji salgydyny tölemek üçin bellenen möhletlerde töleýärler. Edara görnüşli taraplar hususy telekeçiler bilen zähmet gatnaşyklary bilen bagly bolmadyk we raýat-hukuk häsiýetli ylalaşyklar boýunça işleri ýerine ýetirmekden (hyzmatlary amal etmekden), şol sanda hünär hyzmatlary amal etmekden girdeji alýan, ylmy, edebiýat we sungat eserlerini döredendigi, ýerine ýetirendigi ýa-da başga hili peýdalanandygy üçin awtor hakyny ýa-da hak alýan, açyslaryň, oýlap tapyslaryň we senagat nusgalarynyň

awtorlaryna berilýän haky alýan, ylmy döredijilik işi amala aşyrmakdan, beýleki zähmet borçlaryny ýerine ýetirmekden hak alýan Türkmenistana dahylly şahsy taraplar, şeýle-de özbaşdak oba hojalyk önümlerini öndürmekligi amala aşyrýan adamlar şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygymy özbaşdak hasaplaýarlar we şahsy taraplardan alynýan girdeji salgydyny tölemek üçin bellenen möhletlerde ýerli býujetlere töleýärler.

Awtomobilleriň ýerleşdirilmegi üçin ýygym awtomobilleri ýerleşdirmek boýunça geleşik resmileşdirilýän pursadyna çenli tölenýär. **Itleriň eýelerinden alynýan ýygymy** ýerli ýerine ýetiriji häklimiýet we ýerli öz-özüni dolandyrýs edaralary tarapyndan kesgitlenilen möhletlerde itleri bolan raýatlar töleýärler.

6.7.38. Salgyt habarnamasy we salgyt beýannamasy

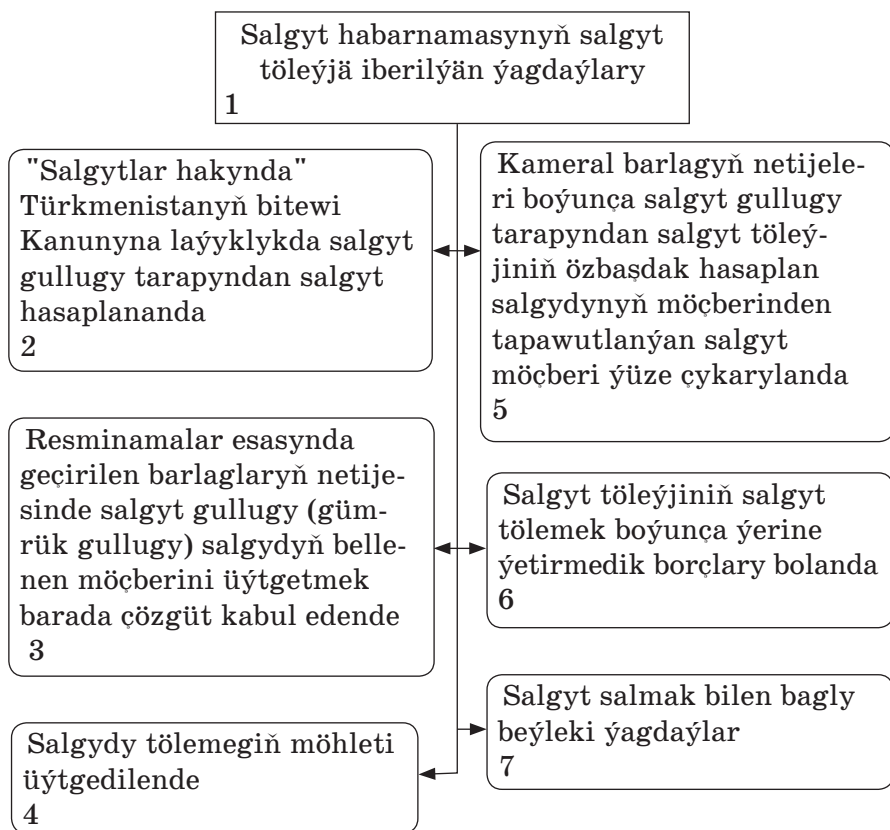
Salgyt habarnamasy – bu salgyt gullugynyň (gümrük gullugynyň) salgyt töleýjä bildirýän ýazmaça talabydyr. Salgyt habarnamasy salgyt töleýjä 25-nji şekilde görkezilen ýagdaýlarda iberilýär. 25-nji şekilde görkezilen ýagdaýlar ýüze çykandan soň, salgyt habarnamasy baş günden gijä galman salgyt töleýjä iberilýär ýa-da gowsurylýar. Salgyt habarnamasy edara görnüşli tarapyň ýolbaşçysyna (onuň kanuny ýa-da ygtyýarly wekiline) ýa-da şahsy tarapa (onuň kanuny ýa-da ygtyýarly wekiline) gol çekdirilip elin ýa-da onuň alnandygyny we senesini tassyklaýan başga bir görnüşde gowsurylýar. Görkezilen taraplar salgyt habarnamasyny almakdan ýüz öwren ýagdaýynda, şol habarnama tabsyryk haty bilen poçta arkaly iberilýär. Tabsyryk haty bilen iberilenden alty gün geçenden soň, salgyt habarnamasy alnan diýlip hasap edilýär.

Salgyt habarnamasy salgyt töleýjä iberilenden ýa-da gowsurylandan soň, salgyt gullugyna salgyt habarnamasyny-da görkezilen salgydyň möçberiniň üýtgedilmegine getirýän

ýagdaýlar ýa-da subutnamalar aýan bolanda, salgyt habarnamasy üýgedilmäge degişlidir. Salgyt habarnamasynyň görnüşi Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy tarapyndan tassyklanýar. Salgyt habarnamasyna salgyt gullugynyň ygtyýarly wezipeli adamy tarapyndan gol çekilýär we salgyt gullugynyň möhri basylýar.

25-nji şekil

Salgyt töleýjä salgyt habarnamasynyň iberilýän ýagdaýlary

Salgyt beýannamasy salgyt töleýji tarapyndan be-
rilýän we salgydy hasaplamak we tölemek üçin zerur bo-
lan salgyt hasabatynyň bir görnüşidir. Salgyt beýannama-

synyň görnüşi, ony tabsyrmagyň we doldurmagyň tertibi Türkmenistanyň Maliýe ministrligi bilen bilelikde Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy tarapyndan işlenip taýýarlanýar we tassyklanýar. Salgyt beýannamasy her bir salgyt töleýji tarapyndan tölenmäge degişli her bir salgyt boýunça tabsyrylýar. Salgyt beýannamasy salgyt töleýjiniň hasapda duran ýeri boýunça salgyt gullugyna tabsyrylýar we oňa salgyt töleýji tarapyndan, degişli ýagdaýlarda bolsa, onuň kanuny ýa-da ygtyýarly wekili tarapyndan gol çekilýär.

Salgyt beýannamasy salgyt töleýjiniň hut özi tarapyndan, şeýle-de poçta ýollamalary görnüşinde berlip bilinýär. Salgyt gullugynyň salgyt beýannamasyny kabul etmezlige haky ýokdur we salgyt töleýjiniň haýysy boýunça salgyt beýannamasynyň göçürilen nusgasynda onuň kabul edilen we gowsurylan senesini bellik etmäge borçludyr. Salgyt beýannamasy poçta arkaly iberilende, iberilen ýerindäki poçtanyň basan möhürçesiniň senesi onuň gowsurylan senesi diýlip hasap edilýär. Salgyt gullugy bilen ylalaşyp, salgyt beýannamasy elektron resminama görnüşinde ýa-da başga bir göterijide hem berlip bilinýär. Salgyt töleýjiniň salgyt habarnamasyny özbaşdak doldurmaga, salgydyň möçberini hasaplamaga ýa-da bu borjy üçünji bir adama tabsyrmaga ýagdaýynyň ýoklugy sebäpli, salgyt töleýjiden onuň ýazmaça görnüşini alyp bolmajak ýagdaýynda, salgyt beýannamasy salgyt gullugynyň işgäri tarapyndan salgyt töleýjiniň aýdanlarynyň esasynda doldurylýar.

Salgyt töleýji tarapyndan tabsyrylan salgyt beýannamasynda maglumatlaryň görkezilmändigi ýa-da doly görkezilmändigi sebäpli, sonuň ýaly ýalňyşlyklar ýüze çykarylanda, salgyt töleýji salgyt beýannamasyna zerur bolan goşmaçalary we üýtgetmeleri girizmäge we salgyt gullugyna gowsurmaga borçludyr. Salgydyň tölenmeli möhleti tamamlanmazdan öň goşmaçalar we üýtgetmeler girizilen salgyt beýannamasy salgyt gullugyna tabsyrylanda, salgyt

beýannama bellenen möhletde tabsyryldy diýlip hasap edilýär. Salgydyň tölenmeli möhleti geçenden soň, ýöne salgyt töleýji resminamalaýyn salgyt barlagynyň bellenenligi hakynda habarly edilen pursadyna çenli goşmaçalar we üýtgetmeler girizilen salgyt beýannamasyny salgyt gullugyna tabsyran ýagdaýynda, ol salgyt kanunçylygynda görkezilen jogapkärçilikden boşadylýar. Pusmana tölegi umumy bellenen tertipde hasaplanýar.

"Salgytlarhakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 111, 128, 137, 145, 206 we 215-nji maddalaryna laýyklykda, goşulan baha üçin salgyt, goşmaça töleg, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt, emläk üçin salgyt, mahabatlandyрма üçin ýygym, awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygym babatynda geçen hasabat döwri üçin düzülen salgyt beýannamasy hasabat döwründen soňky aýyň 20-sinden gijä galman salgyt gullugyna tabsyrylýar. Goşulan baha üçin salgyt, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt, emläk üçin salgyt boýunça salgyt töleýjileriň aýry-aýry toparlary üçin Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy tarapyndan salgyt beýannamasyny tabsyrmak üçin başga bir möhletler hem bellenip bilinýär, ýöne bu bellenen möhletler ýokarda görkezilen möhletlerden otuz günden köp bolmaly däl. Bilelikdäki işler amala aşyrylanda, goşulan baha üçin salgydy we goşmaça tölegi hasaplamak üstüne ýüklenen şerekete gatnasyjy tutuş bilelikdäki işi boýunça goşulan baha üçin salgyt we goşmaça töleg boýunça salgyt beýannamasyny salgyt hasabynda duran ýerindäki salgyt gullugyna kesgitlenen möhletlerde tabsyrmaga borçludur. Salgyt beýannamasyna şu aşakdaky maglumatlar goşulýar:

- şerekete gatnasyjylaryň ählisiniň sanawy, olaryň hususy salgyt belgileri, ýerleşýän ýa-da ýaşaýan ýerleri;
- salgydy şerekete gatnasyjylaryň biriniň ýa-da her biriniň öz paýyny tölejekdigi hakyndaky çözgüdiň nusgasy.

Salgyt gullugy salgyt beýannamasy tabsyrylandan soňky bäs günün dowamynda beýleki şerekete gatnasyjylaryň salgyt hasabynda durýan ýerlerdäki salgyt gulluklaryna:

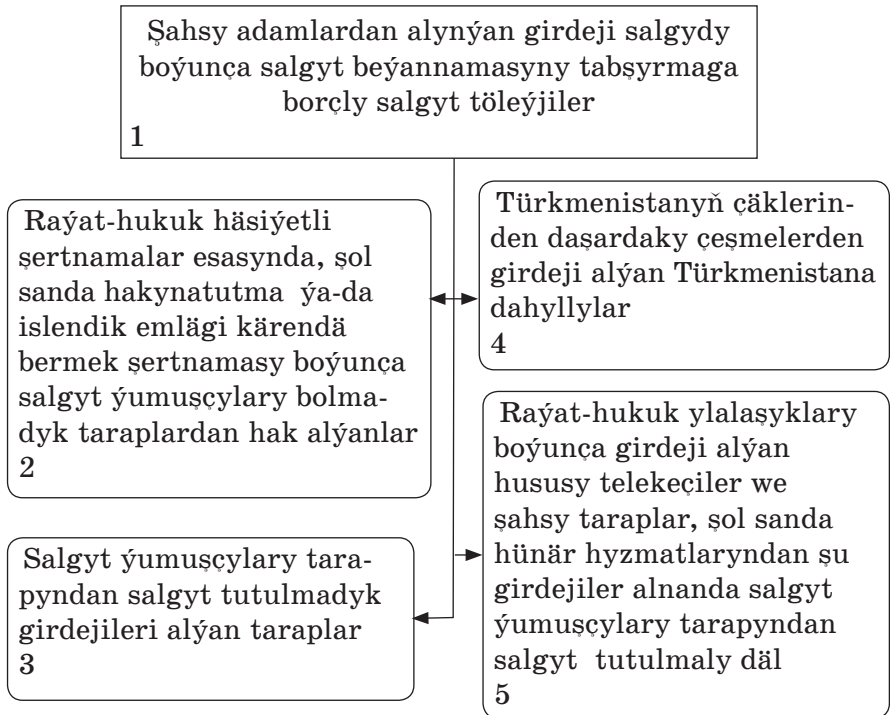
– goşulan baha üçin salgydyň we goşmaça tölegiň şerekete gatnasyjylaryň biri tarapyndan tölenýändigini habar bermek üçin;

– şerekete beýleki gatnasyjylar tarapyndan goşulan baha üçin salgydyň we goşmaça tölegiň özlerine degişli paýlarynyň doly we öz wagtynda tölenilişine gözegçilik çärelerini bellemek üçin degişli görkezmeleri iberýär.

Peýdadan (girdejiden) alynýan salgyt üçin salgyt beýannamasy maliýe hasabatyny tabsyrmak üçin göz önünde tutulan möhletlerde tabsyrylýar. Oýun işinden alynýan girdejiler üçin salgyt beýannamasy hasabat döwründen soňky gelýän aýyň 20-sine çenli möhletde salgyt hasabynda duran ýerindäki salgyt gullugyna tabsyrylýar. Salgyt ýumuşçylary girdeji tölenen aýyndan soňky aýyň 20-sine çenli möhletde özüniň salgyt hasabyna duran ýerindäki salgyt gullugyna diwident we paýçy bolup gatnaşmaktan alnan beýleki serişdeler görnüşindäki girdeji salgydyny töleýän edara görnüşli taraplar, tutulyp alnan we Türkmenistanyň Döwlet býujetine tölenen girdeji salgydynyň pul möçberleri barada maglumatlary tabsyrmaga borçludylar. Býujet edaralary tarapyndan salgyt salynýan binýat bolmadyk hasabat (salgyt) döwürleri üçin salgyt beýannamasy tabsyrylmaýar. Öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunynyň esasynda amala aşyrýan edara görnüşli taraplar üçin peýdadan alynýan salgyt boýunça salgyt beýannamasynyň tabsyrylýan möhletleri ylalaşygyň düzgünlerine laýyklykda kesgitlenilýär.

Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy babatyn-da, 26-njy şekilde görkezilen salgyt töleýjiler tarapyndan (daşary ýurt raýatlardan başga) salgyt beýannamasy hasabat döwründen soňky gelýän aýyň 25-inden gijä galman salgyt töleýji hökmünde salgyt hasabyna goýlan ýerindäki salgyt

Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy boýunça salgyt beýannamany salgyt gullugyna tabsyrmaga borçly salgyt töleýjiler

gullugyna tabsyrylýar. Daşary ýurt raýatlar salgyt beýannamasyny geçen salgyt ýylyndan soňky gelýän aprel aýynyň 1-ine çenli tabsyrýarlar. Salgyt beýannamasyny tabsyrmak borjy üstüne ýüklenmedik şahsy taraplar, salgyt döwrüniň tamamlanmagy bilen tutuş salgyt döwri üçin salgydyň pul möçberlerini gaýtadan hasaplamak üçin, girdeji salgydy baradaky beýannamany öz ýaşaýan ýerindäki salgyt gullugyna tabsyrmaga borçludyr. Salgyt ýylyň dowamynda daşary ýurtly şahsy tarap alýan girdejisine salgyt salynmaga degişli işini togtadanda we Türkmenistanyň çäklerinden daşary çykyp gidende, ol Türkmenistanyň çäginde

bolan wagtynda häzirki hasabat (salgyt) döwründe hakykatdan hem alan girdejileri baradaky salgyt beýannamasyny Türkmenistanyň çäginde daşary çykyp gitmeginden bir aý öňünden tabsyrmalydyr. Salgyt töleýjiler salgyt beýannalarynda hasabat (salgyt) döwründe özläriniň alan girdejerini, girdejileriň çeşmelerini, salgyt aýyrmalaryny, salgyt ýumuşçylary tarapyndan tutulyp alnan salgydyň möçberlerini, hasabat (salgyt) döwrüniň dowamynda hakuýy hökmünde tölenen tölegleriniň hakyky möçberini, hasabat (salgyt) döwri boýunça tölenmäge (goşmaça tölenmäge) ýa-da yzyna gaýtaryp berilmäge degişli salgydyň pul möçberini görkezýärler. Salgyt salmagyň ýeňillikli ulgamy ulanylan hususy telekeçiler salgyt beýannamany hasabat döwründen soňky ikinji aýyň 15-inden gijä galman, salgyt töleýji hökmünde salgyt hasabyna duran ýerindäki salgyt gullugyna tabsyrýarlar.

Şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygymyň töleýjileri beýannamany geçen salgyt ýylyndan soňky ýylyň ýanwar aýynyň 20-sinden gijä galman salgyt gullugyna tabsyrýarlar. Salgyt ýumuşçylary geçen salgyt ýylyndan soňky ýylyň ýanwar aýynyň 20-sine çenli özüniň salgyt hasabynda duran ýerindäki salgyt gullugyna hasaplanan, tutulyp alnan we Türkmenistanyň Döwlet býujetine geçirilen şäherleri, şäherçeleri we oba ýerlerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygymyň möçberi hakyndaky maglumatlary tabsyrýarlar.

6.8.39. Halkara salgyt tejribesinde ulanylan başga düşünjeler we adalgalar

Halkara salgyt tejribesinde Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda göz önünde tutulmadyk salgyt adalgalary we düşünjeleri hem ulanylýar.

Salgyt kadastry – bu ykdysady taýdan ösen döwletlerde göni salgytlary (ýer, jaý, hünärmentçilik salgytlary) hasaplamak üçin, salgyt salynýan binýatlaryň (ýeriň, jaýyň, hünärmentçiligiň) bahasy we ortaça girdejililigi hakynda maglumatlary öz içine alýan resminamadyr. Mysal üçin, ýer kadastry düzülende, döwletiň dürli etraplaryndaky birmeňzeş ýer ülüşleri özleriniň hili, ulanylyşy we ýerleşýän ýeri boýunça toparlandyrylýar. Her bir toparyň meýdan birligine birnäçe ýylyň dowamynda hasaplanylýp çykarylan girdejililik kesgitlenilýär we ol galan ýer ülüşleriň haýsy bolsa-da birine deňleşdirilýär hem-de meýdanyň birliginden ugur alnyp, olar üçin salgydyň möçberi (stawkasy) takykklanýar.

Ýer kadastry degişli guramalar tarapyndan özbaşdak ýa-da ýer eýeleriniň gatnaşmagynda düzülýär. Ýer kadastrlary parselýar (fransuz) we hakyky (awstriýa) ýer kadastrlaryna bölünýärler. Parselýar kadastry ýer üleşüniň (sürülen ýeriň, çemenligiň, tokaýlygyň) her bir aýrybaşgalanan böleginiň (parselýar) girdejililigini, hakyky kadastr bolsa ýer eýesiniň бүтін meýdanynyň jemi girdejililigini takyklaýar. Kadastry düzmek işleri uzak wagt döwri öz içine alýar. Mysal üçin, XIX asyrdaky Fransiýada ýer kadastry düzmek işlerini geçirmek üçin 43 ýyl gerek boldy, 1807-nji ýyldan 1850-nji ýyla çenli ýer kadastryny düzmek üçin 160 mln frank harçlanyldy. Kadastr düzmek işleri tamamlanandan soň, onuň maglumatlary köneldi, sebäbi ýeri işläp bejermegiň täze usullarynyň ornaşdyrylmagy, mineral dökünleriň in oňatlarynyň ulanylmagy ýeriň girdejililigini ýokarlandyrdy. Şol sebäpli, kadastrda kesgitlenilen bahalar bilen ýer üleşleriniň girdejililigi çapraz gelýärdi ýa-da tersine, ownuk ýer üleşleriniň girdejililigi köp halatlarda birnäçe sebäpler boýunça pese düşdi, olar boýunça kesgitlenilýän salgydyň möçberi bolsa ýokarlandyrylýardy. Şonuň üçin hem, ýer kadastry esasynda hasaplanýan salgytlar

çeýesizdir, oňa regressiw häsiýet mahsusdyr we ol iri emläkli hojalyklara bähbitlidir.

Salgyt sertifikatlary - bu ykdysady taýdan ösen döwletlerde maliýe ministrlygi ýa-da başga degişli döwlet guralalary tarapyndan kärhanalaryň ýa-da korporasiýalaryň bellibir möhlete doly ýa-da bölekleyin salgyt tölemekden boşadylýandyklaryny tassyklaýan resmi şahadatnamadyr.

Salgyt tarifleri- bu harytlaryň ýa-da amal edilýän hyzmatlaryň dürli görnüşlerine bellenýän möçberleriniň ulgamlaşdyrylan san ýazgysydyr. Gümrük tarifleri salgyt tarifleriniň bir görnüşi hökmünde mysal getirmek bolýar.

Salgyt gacybatalgalary diýlip, köplenc, kiçiräk adalarda ýa-da kenar ýakalarynda ýerleşýän döwletlere we çäklere aýdylýar. Olaryň salgyt gacybatalgalary diýlip atlandyrylmagy, daşary ýurt kapitalyna köp sanly salgyt ýeňilliklerini bermek bilen özlere tarap sol kapitallary çekmek syýasatyny geçirýändikleri bilen baglydyr. Bu maksat bilen, olar daşary döwletleriň raýatlaryny, kompaniýalaryny, banklaryny salgytlary tölemekden doly boşatmak düzgünini girizýärler ýa-da olaryň alýan girdejileri boýunça has uly möçberli salgyt ýeňilliklerini (ykdyşady taýdan ösen döwletler bilen deňşdireniňde) berýärler. Bu döwletleriň we çäkleriň birinji toparyna Bogam we Bermut adalary, Nauru, ikinji toparyna Niderland, Antil we Kaýman adalary, Sýangan (Gonkong), Men adalary degişlidir. Salgyt gacybatalgalar diýlip atlandyrylýan döwletleriň we çäkleriň gaýry döwletler bilen salgyt ylalaşyklarynyň ýoklugy, olara we olaryň çäklerinde öz kapitalyny ýerleşdirýän daşary ýurt kompaniýalaryna has uly amatlyklardan peýdalanmaga şert döredýär. Bu bolsa daşary ýurt maýa goýumdarlaryny özlere dahyllylyk edýän döwletleriniň salgyt guralalaryna öz kapitallary we girdejileri boýunça maglumat bermekden boşadýar we öz döwletinde salgyt tölemekden boýun gacyrmaga mümkinçilik berýär.

Salgyt gacybatalga adalgasy, köp halatda käbir girdejilere salynýan salgytlaryň pes möçberi hereket edýän döwletlere degişlilikde hem ulanylýar (içki salgyt kanunçylygynyň aýratynlyklaryna ýa-da başga döwletler bilen baglaşylan salgyt ylalaşyklarynyň şertlerine laýyklykda). Muňa mysal hökmünde holding kompaniýalaryň alýan girdejileri boýunça Niderlandiýa, Şweýsariýa we Lihtenşteýn döwletlerini, banklar boýunça Lýuksemburg döwletini getirseň bolýar.

Ykdysady taýdan ösen döwletlerde salgyt salmagyň derejesiniň ýokarlanmagy we biznesiň transmilli görnüşleriniň, esasanam, banklaryň ösmegi, salgyt gacybatalgalarynyň emele gelmegine esas boldy. Korporasiýalar girdejilerini we kapitallaryny özleriniň dahylly bolan döwletleriniň salgyt guramalaryndan gizlinlikde daşary döwletlere geçirmäge mejbur bolýarlar. Ykdysady taýdan ösen döwletler özleriniň salgyt guramalarynyň üsti bilen bu ýüze çykan ýagdaýlar bilen göreşjek bolýarlar. Ýöne, bu tagallalar göze görnüp duran netijeleri bermeyärler we beribem bilmez, sebäbi olaryň geçirýän ykdysady syýasatynyň özeni daşary döwletlere kapitalyň eksport edilmegine amatly şertleriň döredilmegidir.

Salgyt gacybatalgalarynda hereket edýän salgyt ýenillikler ulgamynyň täsirini gowşatmak maksady bilen, ykdysady taýdan ösen döwletler birnäçe çäreleri amala aşyrýarlar. Geçirilýän ykdysady çäreleriň arasynda milli salgyt tabynlygyny döwletiň çäginin daşyna ýaýbaňlandyrylýandygyny, daşary ýurt kapitalyna giň hukuklaryň berilýändigini, şeýle-de salgyt däl häsiýetli çäreleriň birnäçesiniň ornaşdyrylýandygyny belläp geçmek zerurdyr. Mysal üçin, ABS-da bu maksatlary amala aşyrmak üçin salgytlar boýunça kesgitlenilen möçberleriň ýokary góterimini pese düşürmek syýasaty ulanylýar, bu bolsa daşary döwletlerden, şol sanda salgyt gacybatalgalary diýlip atlandyrylýan döwletlerden çekilýän kapitalyň çeşmeleriniň akymyny güýçlendirýär.

Salgyt immuniteti (aýratyn salgyt hukugyny almak) ýa-da salgyt dahylsyzlygy gul eýeçiligi döwründe döran we uruslaryň arasynda erkin raýatlara aýratyn salgyt hukuk ýenillikleriniň berilmegini aňladýardy. Häzirki döwürde halkara hukugy we döwletara ylalasyklary diplomatik we konsulçylyk wekilhanalaryna we olara deňeşdirilen edarlara, şeýle-de olaryň gullukçylaryna we işgärlerine salgyt immunitetinden peýdalanmaga mümkinçilik berýär.

Döwletleriň köpüsi ikitaraplaýyn ylalasyklaryň esasynda öz döwletiniň raýatlary bolmadyk diplomatik we konsulçylyk wekilhanalarynyň gullukçylaryna we olaryň maşgala agzalaryna salgyt immunitetinden peýdalanmaga şert döredýär. Salgyt immunitetiniň hereket ediş cygry umumydöwlet we göni salgytlary gursap alýar. Ýöne, ýokarda agzalyp geçilen taraplar öz ýaşaýan döwletinde özlerine degişli hereketsiz ýatan emläk we şol döwletde olaryň girdejileriniň emele gelýän çeşmeleri boýunça salgyt salmakdan boşadylmaýarlar. Salgyt immuniteti milli kanunçylygynyň esasynda berlip bilinýär. Mysal üçin, Angliýada şa maşgalasynyň agzalary, Britaniýa muzeýi, haýyr-sahawat we käbir başga guramalar salgyt immunitetinden peýdalanyp bilýärler.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy aýry-aýry raýatlar üçin salgyt ummunitetinden peýdalanmaga mümkinçilik berýär. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyň 106-njy maddasynyň 3-nji böleginde şeýle diýilýär: "Diplomatik we olara deňeşdirilen wekilhanalaryň, halkara guramalarynyň diplomatik ýa-da edara ediş-tehniki işgärleriniň, şol sanda olar bilen bile ýaşaýan maşgala agzalarynyň, şahsy peýdalanmak üçin niýetlenen harytlary ýerleşdirmek, işleri ýerine ýetirmek we hyzmatlary amal etmek goşulan baha üçin salgydy goşmak bilen amala aşyrylýar. Türkmenistanyň Maliýe ministrligi tarapyndan bellenýän tertipde görkezilen çykdajylary tassyklaýan haryt (kassa) çekleri bolan mahalynda, salgydyň pul möçberi

maliýe edaralary tarapyndan gaýtaryp berilýär". Diýmek, agzalyp geçilen şahsy taraplar gosulan baha üçin salgyt babatynda salgyt immunitetinden peýdalanyň bilýärler. Ondan başga-da, Türkmenistanyň salgyt kanuncylygyna laýyklykda, daşary ýurtlaryň Türkmenistandaky diplomatik wekilhanalaryndan, konsullyk edaralaryndan we halkara döwletara (hökümetara) guramalaryndan, daşary ýurt raýatlarynyň, şeýle-de Türkmenistanda hemişelik ýasamaýan Türkmenistanyň raýatlarynyň alýan girdejilere şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy salynmaga degişli däl. Şonuň ýaly-da wekilhanalaryň (edaralaryň we guramalaryň) isgärleriniň öý hyzmatkärleri (eger-de olar Türkmenistanyň raýatlary däl bolsalar ýa-da Türkmenistanda hemişelik ýasamaýan bolsalar) hökmünde alýan iş haklary şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy salmakdan boşadylýarlar.

Salgyt garmonizasiýasy (salgytlaryň utgasdyrylmagy) halkara sebit toparlaryna (birleşiklere) gosulýan döwletleriň salgytlaryň bir görnüşe getirilmegini, bu döwletleriň salgyt ulgamlarynyň we geçirýän salgyt syýasatlarynyň kadalaşdyrylmagyny gursap alýar. Bitewi gümrük syýasatyny geçirmek maksady bilen, birnäçe döwletler XIX asyryň ahýrynda, XX asyryň başynda gümrük birleşiklerini (soýuzlary) dörediler. Bu işleri amala aşyrmak üçin salgyt garmonizasiýasynda zerurlyk ýüze çykdy.

Häzirki zaman sebit toparlary gümrük birleşiklerinden düýpli tapawutlanýarlar. Integrirlenilen birleşiklere gosulýan döwletler ikitaraplaýyn paçsyz söwdanyň alnyp barylmagyny, üçünji döwletlere garşy gümrük syýasatynyň geçirilmegini, topara girýän ýurt-agzalarynyň içinde olaryň salgyt ulgamlarynyň bir görnüşe getirilmegini ylalaşýarlar. Döredilende (1981ý.) öz içine 10 Günbatar Ýewropa döwletlerini (Fransiýa, Germaniýa, Italiýa, Belgiýa, Niderlandy, Lýuksemburg, Welikobritaniýa, Irlandiýa, Daniýa, Gresiýa), häzirki wagtda bolsa 27 döwleti birleşdirýän

Ýewropa Ykdysady Birleşigi ("Umumy bazar") iň uly toparyň biri bolup durýar. Bileleşigiň içindäki böwetler aýrylyp, onuň agzalary başga döwletler bilen söwda edenlerinde bitewi daşarky salgyt tarflere geçdiler. Bitişik gümrük birleşikleriniň döredilmegi, bu topara gatnaşmaýan döwletler üçin gümrük böwetleriniň güýçlendirilmegini we şol bir wagtda oňa gatnaşýan döwletleriň korporasiýalarynyň bazarlarynyň ýaýbaňlandyrylmagyny aňladýar.

Ýewropa Ykdysady Birleşigine goşulýan döwletlerde gümrük paclarynyň ýatyrylmagy bilen birlikde, her bir döwletiň salgyt ulgamynda hereket edýän salgytlarynyň garmonizasiýasyny, salgyt salmagyň derejesiniň kadalaşdyrylmagyny geçirmek hökmanydyr. Ilkinji nobatda gytaklaýyn salgytlar, soňra bolsa göni salgytlar garmonizasiýalaşdyryldy. Şol sebäpli, bileleşige goşulýan döwletlerde öndürilýän we ýerleşdirilýän harytlaryň dürli derejesinde tölenýän goşulan baha üçin salgyt girizildi, ýöne salgyt diňe goşulan baha salynýardy. Daşyna (eksporta) çykarylýan harytlaryň öndürilişini höweslendirmek üçin, bu harytlar goşulan baha üçin salgydy tölemekden boşadyldy. Bileleşige goşulýan her bir döwletiň hökümeti goşulan baha üçin salgydyň möçberini kadalaşdyryp, harytlaryň sarp edilişine täsir edýär, diýmek, bu salgydyň kömegi bilen önümçiligiň derejesi hem kadalaşdyrylýar. Goşulan baha üçin salgyt bazary ele almak maksady bilen bäsleşigiň guraly hökmünde hem ulanylýar. Ýöne, goşulan baha üçin salgydy entek doly bir görnüşe we kybaba getirip bolmaýar. Ýewropa Ykdysady Bileleşigine goşulýan döwletleriň her birinde bu salgydyň möçberleri (stawkalary) dürli ululykda kesgitlenilýär.

Goşmaça töleg (aksiz) tölenmäge degişli öndürilýän önümleriň bäsisi (temmäki önümleri, güýçli spirtli içgiler, piwo, çakyr we benzin) boýunça salgydyň garmonizasiýasynyň geçirilmegi hem göz önünde tutulýar. Ýöne, her bir döwletde olary hasaplamagyň tertibinde uly tapawutlyk-

laryň bolmagy we býujetiň girdejiler böleginde olaryň dürli orun tutýandygy sebäpli, goşmaça tölegleri häzirki wagta çenli bir nusga getirip bolmady. Korporasiýalaryň peýdasyndan alynýan salgydy we adamlaryň şahsy girdejilerine salynýan salgydy bir nusga boýunça hasaplamak we salgydyň möçberini (stawkalaryny) kybaplaşdyrmak boýunça-da işler geçirilýär. Korporasiýalaryň peýdasyndan alynýan salgydy bir bitewi möçberde kesgitlemek üçin, Bileleşigiň çäginde kapitalyň erkin hereket etmegi we Günorta Ýewropa kapital bazarynyň döredilmegi göz önünde tutulýar. Korporasiýalaryň peýdasyndan alynýan salgydy bir görnüşe getirmek boýunça işler eýýäm başlanyldy. Salgyt salmagyň umumy tertibi boýunça ylalasyga gelindi we immitasion ulgamy düzüldi. Immitasion ulgamynyň döredilmeginiň esasy maksady iki gezek salgyt salynmagy aradan aýyrmakdyr. Bu ulgam eýýäm Belgiýada, Welikobritaniýada, Daniýada, Irlandiýada, Italiýada we Fransiýada hereket edýär.

Salgyt indeksasiýasy – bu raýatlaryň zähmet haky-na we başga girdejilerine resmi taýdan kesgitlenilýän indeksine laýyklykda, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydynyň käbir alamatlarynyň (salgyt salynmaýan in pes iş hakynyň möçberi, masgala ýagdaýy boýunça eglşikler, salgyt ýenillikleri) awtomatik suratda üýtgedilmegidir. Inflýasiýa şertlerinde ilatyň nominal girdejileri artýar. Salgyt indeksasiýasy bolsa salgyt ýenillikleriniň kesgitlenilen ululygynda salgyt töleýjileri salgytlaryň has ýokary progressiw möçberlerini tölemekden boşadýar. Salgytlaryň indeksasiýasy Daniýada, Niderlandiýada, Kanadada we başga döwletlerde geçirilýär. Kanadada geçirilýän salgyt indeksasiýasy bölek satuw bahalaryň ösüş indeksine, Niderlandiýada durmuşyň gymmatynyň ösüş indeksine, Daniýada döwletiň içindäki ortaça bir sagat zähmet hakynyň ösüş indeksine esaslanýar. Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy salgyt indeksasiýasynyň geçirilmegini göz önünde tutmaýar.

Salgyt aýrmalary aýry-aýry salgyt binýatlary salgyt salmakdan boşadýar. Salgyt aýrmalar hemiselik esada hem-de çäklendirilen möhletlere berlip bilinýär we salgyt töleýjileriň ählisine ýa-da olaryň bellibir toparyna degişlilikde ulanylýar. Edara görnüşli taraplaryň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgyt babatynda salgyt aýrmalar "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 154-nji we şahsy adamlardan alynýan giredeji salgydyna degişlilikde şol Kanunynyň 188-nji we 189-njy maddalarynda göz önünde tutulýar.

Salgyt indirimleri salgyt salynýan peýdanyň azaldylmagyna gönükdirilýär. Peýdadan alynýan salgyda degişlilikde salgyt indirimleri edara görnüşli taraplaryň girdejileri bilen däl-de, olaryň amal edýän çykdaýjylary bilen baglydyr. Başgaça aýdylanda, salgyt töleýjiniň salgyt salynýan peýdany döwlet tarapyndan höweslendirilýän maksatlary üçin amal edýän çykdaýjylarynyň jemine azaltmaga hukugy bardyr. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 155-nji maddasynyň 5-nji bölümünde göz önünde tutulan ýerleri rekultiwasiýa etmek we beýleki tebigaty goraýyş çäreleri üçin çykdaýjylary, önüm öndürilende we daşalanda bolup durýan tehnologik ýitgileri salgyt indirimleri hökmünde kabul etmek bolýar.

Halkara salgyt gatnasyklary salgyt tabynlygynyň çäklerini özara kadalaşdyrmak üçin döwletleriň arasynda gurulýan gatnasyklardyr. Bu kadalaşdyrma, köplenç, salgyt töleýjileriň daşary döwletlerden alýan girdejilerini öz içine alýan girdejileriniň umumy jeminiň esasynda hasaplanýan girdejä salynýan salgytlar tölenende ulanylýar (salgyt salmagyň dahyllylyk ýörelgesi). Salgyt salmagyň dahyllylyk ýörelgesi köp halatda başga döwletleriň salgyt tabynlygyna gutulgysyz düşmegine getirýär. Häzirki döwür şertlerinde halkara salgyt gatnasyklarynyň möhüm ähmiýeti bar. Daşary döwletlere harytlary çykarmak bilen birlikde,

kapitaly ýurduň daşyna çykarmagyň we hyzmatlary amal edilmeginiň ähmiýeti has ýokarlandy. Döwlet tarapyndan geçirilýän ykdysadyýeti kadalaşdyrmagyň islegleri bilen sertlendirilen salgyt ýüküniň artmagy, halkara ykdysady gatnaşyklarynyň ösüşine özüniň möhüm täsirini ýetirýär. Ykdysady taýdan ösen döwletler daşary ýurtlarda tölenen salgytlaryň jemine dürli salgyt aýyrmalary ulanýarlar.

Halkara salgyt ylalasyklary dürli döwletleriň arasynda salgyt salmak meselelerini kadalaşdyrýar. Halkara salgyt ylalasyklarynyň ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn görnüşleri bar. Köptaraplaýyn salgyt ylalasyklara söwda we tarifler hakyndaky Baş ylalasygy (STBY), Benilýuks ýurtlaryň Ylalasygy, And paktyna gosulýan döwletleriň salgyt konwensiýasy, Ýewropa Ykdysady Bileleşiginiň Mejlisiniň salgyt soraglary boýunça kararlary degişlidirler. Halkara salgyt ylalasyklary öz mazmuny boýunça ikitaraplaýyn özara salgyt ýeňilliklerini bermek ylalasyklara (gümrük konwensiýalary, STBY, Lomeýa konwensiýalarynyň salgyt babatyndaky maddalary we başgalar), halkara ikitaraplaýyn salgyt salynmagy aradan aýyrmak ylalasyklara, salgytlar boýunça administratiw we hukuk kömeklerini bermek hakyndaky ylalasyklara (Nordli konwensiýasy, ABŞ-nyň Kanada, Welikobritaniýa we Germaniýa döwletler bilen ylalasyklary) bölünýärler. Häzirki döwürde halkara salgyt ylalasyklaryň sany müňden geçýär.

Halkara salgyt ylalasyklary, köplenc, kapitalla we girdejilere salynýan salgytlaryň ähli görnüşlerini öz içine alýar. Bu ylalasyklaryň iki gezek salgyt salynmagynyň we salgyt tölemekden boýun gaçyrylmagynyň önüni almak maksady bar. Halkara salgyt ylalasyklary, köplenc, dört bölümden ybaratdyr. Birinji bölümde salgytlaryň ähli görnüşleri we ylalasyk bilen gursalyp alynýan taraplar sanalyp geçilýär. Ikinji bölümde girdejileriň aýry-aýry görnüşlerine salgyt salmagyň kesgitlenilen anyk düzgünleriniň teswirlemesi berilýär (telekeçilikden alynýan peýda, diwidentler, göterim-

ler, roýalti, zähmet haky we s.m.). Ylalaşyga gatnaşyjylaryň ikisine-de degişlilikde iki gezek salgyt salynmagy aradan aýyrmak düzgünini göz önünde tutýan maddalar halkara salgyt ylalaşyklarynyň üçünji bölüminiň özenini düzýär. Halkara salgyt ylalaşyklarynyň dördünji bölümine ylalaşygy ýerine ýetirmeginiň anyk düzgünlerini takyklaýan maddalar goşulýar. Halkara salgyt ylalaşyklarynda bu ylalaşyklaryň hereket edýän möhletlerini we olaryň bes edilmegini kesgitleýän maddalar hem bar.

"Salgytlaryň alamatlary we salgyt salnanda ulanylýan esasy düşüňjeler we adalgalar" atly tema boýunça öz-özünü barlamak üçin soraglar

1. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgytlaryň alamatlaryny sanap geçiň.

2. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynda salgyt töleýjä nähili kesgitleme berilýär?

3. Şereketе gatnaşýan gatnaşyjylaryň arasynda salgyt tölemek borjy kimiň üstüne ýüklenip bilinýär?

4. Şereketе gatnaşýan taraplar salgyt tölemek boýunça borçlary haýsy möçberde ýerine ýetirýärler?

5. Türkmenistanyň çäklerinden daşarky bank edaralarynda we aýry-aýry hasaplaryň açylandygy ýa-da ýapylandygy, şol sanda Türkmenistana dahylsyzlar üçin Türkmenistanda peýda (girdeji) almaga gönükdirilen diňe telekeçilik we gaýry işi amala aşyrmak üçin peýdalanylýan hasaplar barada salgyt töleýji salgyt gullugyna näçe günün dowamyn-da bu maglumatlary bermäge borçly?

6. Beýleki edara görnüşli taraplaryň işine paýçy hökümünde gatnaşýandygy hakyndaky maglumatlary salgyt töleýji salgyt gullugyna näçe günün dowamynda bermeli? Habary nähili görnüşde bermeli?

7. Beýleki edara görnüşli taraplaryň işine paýçy hökümünde gatnaşýandygy hakynda Türkmenistana dahylsyz

taraplar salgyt gullugyna haýsy ýagdaýda habar bermäge borçly?

8. Türkmenistana dahylly we dahylsyz taraplar Türkmenistanyň çäginde döredilen aýrybaşgalanan düzümleri barada salgyt gullugyna bu habary näçe günün dowamynda ýetirmeli?

9. Öz işini bes edýändigini, ýatyrýandygyny ýa-da üýtgedip guryýandygyny, gurbunyň ýokdugy (batandygyny) hakynda salgyt töleýjisi salgyt gullugy edarasyna näçe günün dowamynda habar bermäge borçly?

10. Hususy telekeçiniň ýerleşýän ýeriniň, iş dolandyryýan ýeriniň we ýasaýan ýeriniň üýtgändigini hakyndaky habary salgyt töleýjisi salgyt gullugyna näçe günde habar bermäge borçly?

11. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan ygtyýarly edaralary sanap geçiň.

12. Salgyt ýumuşçysy kim? "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna laýyklykda salgyt ýumuşçysyna kesgitleme beriň. Salgyt ýumuşçylary hukuk we borçlar babatynda salgyt töleýjilere deňeşdirilýärmi?

13. Salgyt töleýjisi şahsy tarapyň we salgyt töleýjisi edara görnüşli taraplaryň kanuny wekili kim?

14. Salgyt töleýjiniň (salgyt ýumuşçysynyň) ygtyýarly wekili kim?

15. Salgyt töleýjiniň ygtyýarly wekili öz ygtyýarlyklaryny haýsy resminamalaryň esasynda ýerine ýetirýär?

16. Salgyt salynýan binýat haçan ýüze çykýar?

17. Dahyllylyk esasynda hereket edýän we çäk ýörelgesi esasynda gurnalýan salgytlaryň arasyndaky tapawut nämeden ybarat?

18. Haýsy ýagdaýda şahsy tarap Türkmenistanyň dahyllysy diýlip ykrar edilýär?

19. Haýsy ýagdaýda edara görnüşli tarap Türkmenistanyň dahyllysy diýlip ykrar edilýär?

20. Italiýada, Portugaliýada salgyt salmak babatda edara görnüşli tarap döwlete dahylly diýlip haýsy ölçeglerden ugur alnyp kesgitlenilýär?

21. Goşulan baha üçin salgyt boýunça salgyt salynýan binýat näme?

22. Goşulan baha üçin salgyt boýunça salgyt salynýan amallary sanap geçiň.

23. Goşmaça töleg boýunça salgyt salynýan binýat näme?

24. Goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar boýunça salgyt salynýan amallary sanap geçiň.

25. Haýsy ýagdaýda salgyt salynýan amallar goşmaça töleg boýunça salgyt salynýan binýada degişli edilmeýär?

26. Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň salgyt salynýan binýady näme?

27. Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt boýunça salgyt salynýan amallaryň geçirilen ýeri diýlip nämä düşünilýär?

28. Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt boýunça salgyt salynýan amallary sanap geçiň.

29. Haýsy ýagdaýlarda salgyt salynýan amallar ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt boýunça salgyt salynýan binýada degişli edilmeýär?

30. Emläk üçin salgyt boýunça salgyt salynýan binýatlary sanap geçiň.

31. Türkmenistana dahylly edara görnüşli taraplar üçin Türkmenistanyň çäkleriniň daşynda ýerleşýän emläk emläk üçin salgyt boýunça salgyt binýadyna gosulýarmy?

32. Emläk üçin salgyt boýunça salgyt salynýan binýada gosulmaýan emläkleri sanap geçiň.

33. Edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgyt boýunça salgyt salynýan binýat näme?

34. Edara görnüşli tarapyň peýdasy nähili kesgitlenilýär?

35. Türkmenistana dahylly edara görnüşli taraplaryň haýsy alan peýdasyna salgyt salynýar?

36. Türkmenistana dahylsyz edara görnüşli taraplaryň haýsy alan peýdasyna salgyt salynýar?

37. Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydyň salgyt salynýan binýadyny sanap geçiň.

38. Mahabatlandyрма üçin ýygymyň ýygym binýatlaryny sanap geçiň.

39. Awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygym boýunça ýygym binýady näme?

40. Awtomobilleriň ýerlenmegi üçin ýygym boýunça ýygym binýady näme?

41. Itleriň eýelerinden alynýan ýygymyň ýygym binýady näme?

42. Salgytlar boýunça salgyt özeni diýlip nämä düşüňärsiňiz? "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna laýyklykda salgyt özeni diýlip atlandyrylýan düşüňjä kesgitleme beriň.

43. Haýsy ýagdaýlarda salgyt özenine düzedişler girizilýär?

44. Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde geleşikler hakyky däl diýip ykrar edilende, salgyt özenine haýsy möçberde düzediş girizilýär?

45. Goşulan baha üçin salgydyň özeni näme?

46. Goşulan baha üçin salgyt boýunça salgyt özenine goşmaça töleg tölenmeli harytlaryň bahasyna goşmaça tölegleriň pul möçberi goşulýarmy?

47. Goşmaça töleg boýunça salgyt özeni näme?

48. Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň salgyt özeni nämeden ybarat?

49. Emläk üçin salgydyň salgyt binýadyny sanap geçiň.

50. Emläk üçin salgyt hasaplananda maddy dolanysyk serişdeleriniň ortaç a ýyllyk bahasy nähili kesgitlenilýär?

51. Edara görnüşli tarapyň peýdasyndan alynýan salgyt boýunça salgyt özeni nähili kesgitlenilýär?

52. Peýdadan alynýan salgyt boýunça salgyt töleýji salgyt döwründe zyýan çeken bolsa, onda salgyt özeni näme deň diýip hasaplanýar?

53. Mahabatlandyрма üçin ýygymy hasaplamagyň özeni näme?

54. Şäherleriň, säherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygymyň özenini sanap geçiň.

55. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynda salgyt möçberi nähili görnüşde kesgitlenilýär?

56. Halkara salgyt tejribesinde ulanylan salgyt möçberleriniň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?

57. Salgytlaryň adwolor möçberleri haýsy ýagdaýlarda ulanylýar?

58. Salgytlary hasaplamagyň tehnikasy boýunça salgytlaryň möçberleri nähili tapawutlandyrylýar?

59. Marginal salgyt möçberi, salgydyň hakyky möçberi, salgydyň ykdysady möçberi näme?

60. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, salgyt salmagyň haýsy salgyt möçberleri ulanylýar?

61. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny kabul edilmänkä, salgyt salmagyň regressiw möçberi ulanylýardymy?

62. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, salgyt salnanda salgyt möçberleriniň haýsy görnüşleri ulanylmaýar?

63. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, goşulan baha üçin salgydyň möçberi näçe?

64. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyndan ugur alyp, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň möçberlerini sanap geçiň.

65. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda emläk üçin salgydyň möçberi näçe?

66. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgydyň möçberlerini sanap geçiň.

67. Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydyň möçberi näçe?

68. Mahabatlandyрма üçin ýygymyň möçberi näçe?

69. Şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygymyň möçberi näçe?

70. Awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygymyň möçberi näçe?

71. Awtomobilleriň ýerleşdirilmegi üçin ýygymyň möçberi näçe?

72. Itleriň eýelerinden alynýan ýygymyň möçberi näçe?

73. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgyt döwrüne kesgitleme beriň.

74. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgytlaryň we ýygymlaryň her bir görnüşi boýunça salgyt we hasabat döwürleri sanap geçiň.

75. Salgyt salmagyň nazaryýetinden ugur alyp, salgyt ýenilliklerine kesgitleme beriň.

76. Salgyt ýenilliklerini bermegiň esaslaryny sanaň.

77. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy salgyt ýenilliklerini bermegiň haýsy görnüslerini göz önünde tutýar?

78. Ykdysady taýdan ösen döwletlerde salgyt töleýjiler babatynda salgyt ýenillikleriniň haýsy görnüşleri ulanylýar?

79. Ösüp barýan ýurtlaryň salgyt ulgamynda ulanylýan salgyt ýenillikler ulgamyny häsiýetlendirin.

80. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 8-nji maddasynda salgyt ýenilliklerini bermek barada näme aýdylýar?

81. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, salgyt töleýjiniň berilýän salgyt ýenilliklerini ulanmakdan ýüz öwürmäge hukugy barmy?

82. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, salgyt töleýjiniň salgytlar boýunça ulanmadyk salgyt ýenilliklerini geçen salgyt döwürlerinden geljekki salgyt döwürlerine geçirmäge, geljekki tölegleriň hasabyna soňundan hasaplaşyk geçirmäge ýa-da býujetden öweziniň dolunmagyna hukugy barmy?

83. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, salgytlaryň tölenýän möhletlerine kesgitleme beriň.

84. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy salgytlaryň aýry-aýry görnüşleri boýunça salgytlary tölemegiň haýsy möhletlerini göz önünde tutýar?

85. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, ön bellenilen salgyt üýtgedilende, goşmaça hasaplanan salgydyň möçberi salgyt töleýji tarapyndan näçe günün dowamynda tölenýär?

86. Goşulan baha üçin salgyt boýunça deslapky tölegleriň tölenýän möhletlerini sanap geçiň.

87. Goşulan baha üçin salgyt boýunça düzülen salgyt beýannamasy esasynda hasaplanyp çykarylan salgyt haýsy möhletde tölenýär?

88. Salgyt töleýjiler goşmaça tölegi haýsy möhletde töleýärler?

89. Türkmenistanyň gümrük çäklerine getirilýän goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar boýunça hasaplanan goşmaça tölegi salgyt töleýjiler haýsy möhletler boýunça töleýärler?

90. Salgyt töleýjiler ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydy haýsy möhlet boýunça töleýärler? Bu salgyt boýunça deslapky tölegler haçan tölenýär?

91. Salgyt töleýjiler emläk üçin salgydy haýsy möhletlerde töleýärler?

92. Edara görnüşli taraplar peýdadan alynýan salgydy haýsy möhletlerde töleýärler?

93. Oýun işinden alynýan girdeji salgydyny salgyt töleýjiler haýsy möhlet boýunça töleýärler?

94. Hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar girdeji salgydyny haýsy möhletlerde töleýärler?

95. Salgyt ýumuşçylary hökmünde çykyş edýän taraplar peýdadan alynýan salgydy haýsy möhlet boýunça töleýärler?

96. Öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyrýan edara görnüşli taraplar peýdadan alynýan salgydy haýsy resminamalarda görkezilen möhletlere laýyklykda töleýärler?

97. Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy salgyt ýumuşçysy tarapyndan haýsy möhletde tölenýär?

98. Salgyt beýannamasynyň esasynda hasaplanan Türkmenistanyň Döwlet býujetine tölenmäge degişli salgydyň umumy möçberi haýsy möhletde tölenýär?

99. Salgyt salmagyň ýeňillikli ulgamyny ulanýan hususy telekeçiler bellenen patent tölegini haçan töleýärler?

100. Salgyt salmagyň ýeňillikli ulgamyny ulanýan hususy telekeçiler salgyt beýannamasy esasynda hasaplanan, Türkmenistanyň döwlet býujetine tölenmäge degişli goşmaça patent tölegini haýsy möhletde töleýärler?

101. Ýerli ýygymlaryň tölenýän möhletlerini sanaň.

102. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgyt habarnamasynyň kesgitlemesini beýan ediň.

103. Salgyt habarnamasy salgyt töleýjä haýsy ýagdaýlarda iberilýär?

104. Salgyt habarnamasy kime we haýsy görnüşde gowşurylýar?

105. Haýsy ýagdaýlarda salgyt habarnamasy poçta arkaly iberilýär? Tabsyryk haty bilen iberilenden soň, salgyt habarnamasy näçe günden soň alyndy diýlip hasap edilýär?

106. Haýsy ýagdaýlarda salgyt habarnamasy üýtgedilmäge degişli?

107. Türkmenistanyň salgyt kanuncylygyna laýyklykda salgyt beýannamasynyň kesgitlmesini aýdyň.

108. Salgyt beýannamasynyň görnüşi, ony bermegiň we doldurmagyň tertibi salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan haýsy ygtyýarly edaralar tarapyndan taýýarlanýar we tassyklanýar?

109. Salgyt beýannamasy salgyt töleýji tarapyndan salgyt gullugyna haýsy ýol bilen tabşyrylýar?

110. Salgyt töleýji tarapyndan tabşyrylýan salgyt beýannamasyny salgyt gullugynyň kabul etmezlige haky barmy?

111. Salgyt beýannamasy salgyt töleýji tarapyndan salgyt gullugyna haýsy görnüşde tabşyrylmaly?

112. Türkmenistanyň salgyt ulgamynda hereket edýän salgytlar boýunça salgyt töleýji tarapyndan salgyt gullugyna salgyt habarnamasynyň tabşyrmaly möhletlerini sanaň.

113. Salgyt töleýjiler tarapyndan salgyt gullugyna tabşyrylan salgyt beýannamalarynda haýsy görkezijiler görkezilýär?

114. Salgyt kadastry näme?

115. Salgyt sertifikatlary näme?

116. Salgyt tarifleri näme?

117. Salgyt gaçybatalgalaryny häsiýetlendirin.

118. Salgyt immunitetini giňişleýin düşündirin.

119. Salgyt garmonizasiýasyna giňişleýin teswirleme geçirin.

120. Halkara salgyt gatnaşyklaryny we halkara salgyt ylalaşyklaryny häsiýetlendirin.

VII BAP. SALGYTLARYŇ TOPARLANDYRYLYŞY

7.1.40. Salgytlaryň toparlandyrylysy hakynda umumy düşünje

Bazar ykdysadyýetiniň häzirki zaman şertlerinde dürli durmuş-ykdysady gurluşly döwletleriň salgyt ulgamy salgytlaryň dürli görnüşlerini öz içine alýar. Şol sebäpli, salgytlaryň toparlandyrylyşyny dürli alamatlar düzýärler. Salgytlaryň toparlandyrylysy salgytlaryň ýygnaýlyşynyň usullaryny, salgytlar boýunça ulanylýan möçberleriniň häsiýetlerini we berilýän ýenillikleri şertlendirýän toparlaryny aňladýar. Göni we gytaklaýyn salgytlar salgytlaryň esasy toparlaryny düzýärler. Salgytlaryň bu toparlary salgyt salmagyň binýatlaryna hem-de salgyt töleýji bilen döwletiň arasynda ýüze çykýan salgyt hukuk gatnaşyklaryna bagly bolup durýarlar. Göni salgytlar gös-göni girdejä ýa-da emläge kesgitlenilýär (salgyt salmagyň göni görnüşi). Harytlaryň bahasyna ýa-da amal edilýän hyzmatlaryň tarifleriniň üstüne goşulýan salgytlar gytaklaýyn salgytlara degişlidirler. Harytlary we hyzmatlary ýerleşdirenden soň, olaryň eýesi salgydyň pul möçberini döwletiň haýryna geçirýär (salgyt salmagyň gytaklaýyn görnüşi). Bu halatda töleýji (sarp ediji) bilen döwletiň arasynda bolup geçýän hukuk gatnaşyklary salgyt salynýan binýadyň üsti bilen şertlendirilýär.

Mysal. Türkmenistanyň salgyt ulgamyna goşulýan salgytlaryň we ýygymlaryň ähli düzümi biri-biri bilen ýakyn arabaglanyşykda hereket edýän 2 kiçi ulgama, ýagny göni we gytaklaýyn salgytlara bölünýärler. Türkmenistanyň

salgyt kanunçylygyna laýyklykda, edara görnüşli we şahsy taraplar göni we gytaklaýyn salgytlaryň haýsy görnüşlerini töleýärler we haýsy alamatlar boýunça bu salgytlar ol ýa-da bu kiçi ulgama gosulýar.

Çözülişi. Türkmenistanyň salgyt ulgamyna 6 sany döwlet salgydy we 5 sany ýerli ýygymlar gosulýar. Alty sany döwlet salgydynyň ikisi gytaklaýyn salgytlara (gosulan baha üçin salgyt we goşmaça töleg) we dördüsi göni salgytlara (ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt, emläk üçin salgyt, edara görnüşli tarapyň peýdasyndan alynýan salgyt, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy) degişlidirler. Göni salgytlar edara görnüşli we şahsy taraplaryň maliýe-hojalyk işiniň netijeleri, emläkleriniň bahasynyň ýokarlanmagy bilen gös-göni baglydyr. Şol sebäpli "Salgytlar hakyn-da" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 171-nji maddasyna laýyklykda, hasabat (salgyt) döwründe salgyt töleýjiniň alan peýdasy, şeýle-de girdejileriň aýry-aýry görnüşleri peýda salynýan salgyt boýunça salgyt salynýan özen bolup durýar. Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt boýunça salgyt özeni uglewodorod serişdeleri (çig nebit, tebigy we ugurdaş gaz) we beýleki gazylyp alynýan peýdaly magdanlardyr ("Salgytlar hakyn-da" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 131-nji maddasy). Esasy serişdeleriň ortaç ýyllyk galyndy bahasy we maddy dolanysyk serişdeleriniň ortaç ýyllyk bahasy ("Salgytlar hakyn-da" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 140-njy maddasy) emläk üçin salgydyň salgyt özeni bolup durýar. Şahsy adamlaryň hasabat (salgyt) döwründäki pul we haryt görnüşinde, şol sanda haryt (iş, hyzmat), şeýle-de maddy peýda ýa-da durmuş esretleri görnüşinde alan ähli girdejileri şahsy adamlardan alynýan girdejiniň salgyt özenini düzýär ("Salgytlar hakyn-da" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 185-nji maddasy). Diýmek, ýokarda agzalyp geçilen salgytlar boýunça salgyt möçberleri (stawklary) gös-göni peýda, girdejä ýa-da emlägiň bahasyna kesgitlenilýär. Bu bolsa göni salgytlaryň esasy alamatlaryny häsiýetlendirýär.

Harydyň bahasynyň üstüne goşulýan töleg görnüşinde ýa-da goşmaça tölegiň, dolanysygyň ýa-da harytlaryň, işleriň, hyzmatlaryň satuw bahasynyň göwrümüne baglylykda kesgitlenilýän salgytlar gytaklaýyn salgytlar diýlip atlandyrylýar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 100-nji maddasyna laýyklykda, goşulan baha üçin salgyt boýunça salgyt özeni şeýle kesgitlenilýär: "Salgyt salynýan amallar gecirilende, harydyň (işleriň, hyzmatlaryň) bahasyndan (nyrhyndan) ugur alnyp kesgitlenýän, salgyt töleýjiniň islendik beýleki tarapdan alýan ýa-da almaga hukugy bolan, goşulan baha üçin salgydyň pul möçberini öz içine almayan baha salgyt özeni bolup durýar. Kesgitlenilen döwlet bahalaryny (nyrhalaryny) ulanmak bilen salgyt salynýan amallar geçirilende harydyň (işleriň, hyzmatlaryň) bahasyndan (nyrhyndan) ugur alnyp kesgitlenilýän, salgyt töleýjiniň islendik beýleki tarapdan alýan ýa-da almaga hukugy bolan, goşulan baha üçin salgydyň pul möçberini alýan baha salgyt özeni bolup durýar". Diýmek, goşulan baha üçin salgyt boýunça ulanylýan 15 % möçber salgyt özenine kesgitlenilýär we ahyrky netijede bu pul möçberi sarp ediji töleýär. Ondan başgada, goşmaça töleg tölenmeli harytlaryň bahasyna goşmaça tölegleriň pul möçberi goşulýar. Salgyt salynýan amallar geçirilende salgyt töleýjiniň islendik tarapdan alýan ýa-da almaga hukugy bolan harydynyň goşmaça tölegi öz içine alýan bahasyndan (goşulan baha üçin salgydy goşmazdan) ugur alnyp kesgitlenýän baha goşmaça tölegiň salgyt özeni bolup durýar ("Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 117-nji maddasy). Ýokarda aýdylanlardan ugur alynsa, onda goşmaça töleg harydyň bahasyna goşulýar we salgydyň pul möçberini harydy satyn alyjy töleýär.

Häzirki döwürde göni we gytaklaýyn salgytlary çäklendirmek örän kyn. Mysal üçin, Türkmenistanyň salgyt ulgamyna peýdadan alnýan salgyt goşulýar. Peýdadan alnýan salgyt göni salgytlara degişli, sebäbi ol gös-göni

edara görnüşli taraplaryň peýdasyna ýa-da olaryň alýan girdejilerine salynýar. Şol bir pursatda, bu salgyt täze döredilen gymmatyň böleginden ýygnaýar. Diýmek, peýdadan alynýan salgyt öndürilýän önümiň bahasyna goşulýar, bu bolsa eýýäm gytaklaýyn salgytlaryň alamaty. Bu ýerde delilli sowal ýüze çykýar. Peýdadan alynýan salgyt göni salgytlara degişlimi ýa-da gytaklaýyn? Bu sowala jogap bermek üçin, salgytlaryň toparlandyrylyşynyň toparlanys alamatyna, has takygy salgydyň salgyt salynýan binýadyna salgylanmaly. Peýdadan alynýan salgyt edara görnüşli taraplaryň alýan peýdasyna ýa-da girdejisine salynýar, ýagny bu salgydy sarp ediji däl-de, edara görnüşli tarapyň özi töleýär (ýerleşdirilen harydyň, işiň ýa-da hyzmatyň bahasynyň bir böleginden).

Bazar ykdysady şertlerinde döwletiň durmuş babatynda ýerine ýetirýän wezipeleriniň artmagy bilen, döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeleriň ähmiýeti hem ýokarlanýar. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeler özüniň ykdysady mazmuny boýunça maksatly töleglere degişli, sebäbi olaryň takyk ugrukdyrmasy bar. Göni we gytaklaýyn salgytlar bilen deňeşdireniňde, döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeleriň pul möçberi has ýokary depginler bilen artýar. Bu bolsa iki sebäp bilen, ýagny birinjiden, durmuş babatynda döwletiň geçirýän işleriniň giňelmegi, ikinjiden, edara görnüşli taraplaryň girdejileriniň artmagy bilen şertlendirilýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2007-nji ýylyň 24-nji awgustyndaky 8945 belgili "Döwlet durmuş ätiýaçlandyrys ulgamyny kämilleşdirmek hakynda" kabul eden Kararyna laýyklykda, edara görnüşli taraplar - Türkmenistana dahyllylar, öz işini Türkmenistanda şahamçalaryň üsti bilen amala aşyrýan edara görnüşli taraplar - Türkmenistana dahylsyzlar hem-de hususy telekeçiler döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasy üçin serişdeleri 20 göterim möçberde töleýärler. Oba hojalyk önümçiligine enjamlaýyn hyzmat etmek baradaky

paýdarlar jemgyýetleriniň "Türkmenobahyzmat" assosiasıýasy, "Türkmenhaly" döwlet paýdarlar korporasıýasy we olaryň tabynlygyndaky kärhanalar hem-de guramalar döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasy üçin serişdeleri 10 göterim we aklawjylar kollegiýasy 7 göterim möçberde töleýärler.

Diýmek, göni we gytaklaýyn salgytlar, döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa gecirilýän serişdeler edara görnüşli we şahsy taraplaryň alýan girdejilerinden döwlet býujetine tölenýän tölegleriň üç sany esasy ugruny düzýärler.

7.2.41. Göni salgytlar

Taryhy jähtden seredeniňde, göni salgytlar salgyt salmagyň iň irki görnüşidir. Göni salgytlar döwlet tarapyndan salgyt töleýjileriň alýan girdejilerinden ýa-da emläginiň bahasyndan gös-göni ýygnaýan salgytlardyr. Adamzat jemgyýetiniň salgyt salmak tejribesinde ilki başda ýer salgydy, jan basyna we jaý üçin salynýan salgytlar, soňra bolsa gymmat bahaly kagyzlara salynýan salgyt girizildi. Ýer üçin salgyt gul eýeçiligi jemgyýetçilik-ykdysady gurluşyna mahsusdy, jaý, hünärmentçilik üçin salgyt feodalizm jemgyýetçilik-ykdysady gatnaşyklar ulgamynda, gymmat bahaly kagyzlar bilen geçirilýän amallara salynýan salgyt kapitalizm döwründe ýüze çykdy. Ýöne, XX asyryň başyna çenli kapitalistik ýurtlaryň döwlet býujetinde göni salgytlar uly orun tutmaýardylar, sebäbi döwlet býujetiniň girdejileriniň esasy bölegi ilatyň köpçülikleýin ulanýan harytlaryna salynýan gytaklaýyn salgytlaryň hasabyna doldurylýardy.

Göni salgytlar XX asyryň başyndan has möhüm orun tutup başladylar. Döwlet býujetiniň girdejiler böleginde göni salgytlaryň has uly orun tutmagy, girdejä salynýan salgydyň we peýdadan alynýan salgydyň has köp möçberde ýygnaimagy bilen şertlendirilýärdi. Salgyt töleýjileriň girdejlери (iş haky, peýdasy, alýan göterimleri) we emläkleriniň

(ýeriň, jaýyň, gymmat bahaly kagyzlaryň we ş.m.) bahasy göni salgytlaryň salgyt salynýan binýady bolup durýardy. Salgyt töleýjiler göni salgytlaryň pul möçberini gös-göni döwlet býujetiniň hasabyna geçirýärdiler. Gytaklaýyn salgytlar bilen deňeşdireniňde, salgyt salmagyň göni görnüşi has kämildi, sebäbi ol salgyt töleýjiniň girdejililigini, onuň masgala ýagdaýyny göz önünde tutýardy. Galyberse-de, salgyt salmagyň göni görnüşinde salgyt töleýji özüniň töleýän salgydynyň takyk pul möçberini önünden bilýärdi.

Göni salgytlar hakyky (real) we şahsy salgytlara bölünýärler. Hakyky (real) salgytlar salgyt töleýjiniň girdejililigini göz önünde tutman, ortaça girdejililigi kesgitleýän kadastryň esasynda salgyt töleýjiniň emläginiň (ýeriň, jaýyň) aýry-aýry görnüşleriniň bahasyndan ugur alnyp hasaplanýardy. Salgyt salmagyň binýadyna baglylykda, hakyky salgytlara şu salgytlar degişlidirler: ýer üçin salgyt, jay üçin salgyt, hünärmentçilik üçin salgyt, gymmat bahaly kagyzlar bilen geçirilýän amallara salynýan salgyt. Hakyky salgytlaryň özenine daşky alamatlar täsir edýärler, sebäbi bu salgytlar emlägiň ortaça girdejililigini takyklaýan kadastryň esasynda hasaplanýardy. Öz ykdysady mazmuny boýunça bu salgytlara yza gaýdys (regressiw) häsiýet mahsusdyr. Hakyky salgytlaryň möçberleri (stawkalary), köplenç, deňölçeglilik görnüşinde kesgitlenilýär. Germaniýada hünärmentçilik salgydy iki görnüşde hereket edýär: hünärmentçilikden alynýan girdejä salynýan salgyt (möçberi 5%) we kapitalla salynýan salgyt. Önümçilikde ulanylýan emlägiň bahasy onuň salgyt salynýan binýady bolup durýar (möçberi 0,2%). Bu salgyt boýunça salgyt salynmaýan iň az möçber we dürli salgyt eglşikleri göz önünde tutulýar.

Şahsy salgytlar girdejiniň çeşmesinden salgyt beýan-namasy esasynda edara görnüşli we şahsy taraplaryň girdejilerinden ýa-da emläginden ýygnaýan salgytlardyr. Şahsy salgytlar salnanda salgydyň binýady (girdeji, em-

lāk) aýry-aýry salgyt töleýji üçin hususy görnüşde hasaba alynýar, salgyt töleýjiniň maliýe ýagdaýy (masgalanyň düzümi, bergidarlygy we ş.m.) göz önünde tutulýar. Salgyt salmagyň binýadyna baglylykda, şahsy salgytlar girdejiden alynýan salgyt, pul kapitalyndan alynan girdeji salgydy, korporasiýalaryň peýdasyndan alynýan salgyt, nebiti gazyp almakdan alynýan girdejä salynýan salgyt, mirasdüşerleriň girdejisinden alynýan salgyt, emläk üçin salgyt, jan başyna salynýan salgyt görnüşleri boýunça tapawutlandyrylýar.

Häzirki döwürde girdejiden alynýan salgyt daşary döwletleriň salgyt ulgamynda möhüm orun tutýar. Girdejiden alynýan salgyt ilkinji gezek wagtlaýynça çäre hökmünde 1798-nji ýylda Angliýada girizildi, soňra 1842-nji ýyldan başlap, bu salgyt inlis salgyt ulgamyna düýpli ornaşdyryldy. Başga döwletleriň çäklerinde bu salgyt XIX asyryň ahyrynda, XX asyryň başlarynda girizildi. Köp döwletleriň salgyt ulgamyna girdejiden alynýan salgydyň ornaşdyrylmagy: a) işçi synpynyň talaplarynyň güýçlenmegi; b) ösüp barýan senagat pudaklarynyň bähbitleri; c) býujet ýetmezçiligi bilen düşündirilýärdi.

Şahsy taraplaryň (işçileriň, gullukçylaryň, daýhanlaryň) girdejileri girdejiden alynýan salgydyň binýadydyr. Dürli döwletleriň salgyt ulgamlaryna taryhy jähtde seljerme geçirilende, girdejiden alynýan salgydyň gurluşynyň Angliýada girizilen we häzirki döwre çenli hereket edýän şedulýar we ilkinji gezek Gündogar Prusiýada ornaşdyrylan global görnüşleri mälimdir. Girdejiniň çeşmesine (iş haky, diwident, renta we ş.m.) baglylykda girdejiden alynýan salgydyň şedulýar görnüşü alynýan girdejileriň böleklere bölünmegini göz önünde tutýar. Her şedula salgydyň aýry möçberi ulanylýar. Inlis kanunçylarynyň hasap etmegi boýunça, şedulalar boýunça girdejä bölekleýin salgyt salynmagy "girdejiniň çeşmesiniň yzyndan ýetilmegini" we bu salgydy tölemekden boýun gaçyrmaklygynyň önüniň alynmagyny maksat edinýär. Ýöne salgyt tejribesinde salgyt

salmagyň bu görnüşi az netije berýär. Girdejiden alynýan salgydyň gurluşynyň global görnüşinde salgyt girdejiniň alynýan çeşmesine bagly bolmazdan, salgyt töleýjiniň jemi girdejisinden ugur alnyp kesgitlenilýär. Salgyt salmagyň bu görnüşiniň gurluşy has ýönekeýräk, sonuň üçin hem bu görnüş ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsünde ulanylýar.

Girdejiden alynýan salgyt salgyt töleýjiniň arassa girdejisine hasaplanýar, başgaça aýdanynda, salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgyt boýunça berilýän ýenillikleriň jemine azaldylýan sap girdejä salynýar. Salgyt aýyrmalaryň düzümine salgyt salynmaýan in az möçber, salgyt töleýjiniň öz hünäri boýunça amal edýän çykdaýlary, döwlet durmuş ätiýaçlandyrys gaznasyna tölenýän serişdeler we käbir beýleki salgyt ýenillikleri gosulýar. Salgyt ýenillikleriniň sanawy her bir ýurtda dürli-dürlüdür we olar milli aýratynlyklary bilen häsiýetlendirilýär. Salgyt salynmaýan in az möçber ykdysady taýdan ösen döwletlerde köp ugurly (uniwersal) salgyt ýenilligi diýlip hasap edilýär. Salgyt salynmaýan in az möçberden başga-da, salgyt töleýji öz sap girdejisini kesgitlenilen salgyt eglşiklere azaltmaga hukugy bardyr. ABŞ-da, Germaniýada, Ýaponiýada, Fransiýada salgyt eglşikleri köp sanly. Italiýada salgyt eglşikleri ýok, ýöne bu döwletiň salgyt ulgamynda salgyt eglşikleri salgyt karzy görnüşinde hereket edýärler.

ABŞ-nyň salgyt kanunçylygy boýunça salgyt töleýjiler özüniň sap girdejisinden lukmancylyk hyzmatlary üçin amal edilýän çykdaýlary, (onuň pul möçberi sap girdejiniň 5 göterimden köp bolmaly däl), döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasya tölenen serişdeleri, heläkçilik bilen baglanysykly hadysalaryň netijesinde çekilen zyýanlary, çagalara we maýyplara berilýän salgyt ýenilliklerini, şahsy bergiler boýunça tölenýän göterimleri, ýerli salgytlar we başga salgyt eglşiklerini aýyrýarlar. Jemi girdejiden aýrylýan salgyt aýyrmalaryň pul möçberi maşgalasyz raýatlar üçin

2300 dollardan, maşgalaly raýatlar üçin 3400 dollardan geçmeli däl.

Işçileriň we gullukçylaryň girdejisinden alynýan salgyt girdejileriň çeşmesinden, ýagny nominal iş hakyndan ýyg-nalýar, başgaça aýdanyňda, olaryň işleýän ýeriniň buhgal-teriýasy tarapyndan saklanýar. Şol sebäpli bu salgytdan boýun gaçyrmak mümkinçiligi ýok. Maliýe ýyly tamamlan-soň, işçiler we gullukçylar salgyt guramalaryna arzala-ryny tabsyrýarlar. Bu arzada olar özlere berilmeli salgyt ýenillikleriniň we salgyt eglşikleriniň jemini görkezýärler. Tabsyrylan arzanyň esasynda täzedden hasaplaşyk geçirilýär, artyk tölenen salgytlar gaýtaryp berilýär ýa-da indiki tölen-jek tölegleriň hasabyna ýazylýar.

Girdejiden alynýan salgydyň möçberi (stawkasy) ýokarlandyrys (progressiw) we çylsyrmyly progressiýa esa-synda kesgitlenilýär. Soňky ýyllarda girdejiden alynýan salgydyň in ýokary derejeli möçberleriniň sany ep-esli azaldy. Salgyt salmagyň deň ölçegli möçberlerini ulanmak ymtylmalary has güýçlendi. ABŞ-da girdejiden alynýan salgydyň möçberleri 11 bilen 50 göterim, Angliýada 5 bilen 65 göterim, Italiýada 27 bilen 65 göterim, Ýaponiýada 10 bilen 70 göterim aralygynda üýtgäp durýar.

Türkmenistanyň salgyt kanuncylygyna laýyklykda, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydyň töleýjileri diýlip, Türkmenistana dahylly we dahylsyz şahsy taraplar kesgitlenilýär. Türkmenistana dahylly taraplar şahsy adam-lardan alynýan girdeji salgydy Türkmenistanyň çäklerin-däki we onuň daşyndaky çeşmelerden, Türkmenistana dahylsyz şahsy adamlar Türkmenistanyň çäklerindäki çeşmelerden alynýan girdejilerini, salgyt özenini, salgyt özenine goşulmaýan girdejileri, jemi girdejiden aýyrmalary göz önünde tutýar. Mysal üçin, salgyt özenine şu girdejiler goşulmaýar:

– şahsy tarapdan miras we peşgeş bermek tertibinde pul we haryt görnüsindäki girdejiler;

- salgyt döwründe Türkmenistanda bellenen iň az iş hakynyň on essesinden ýokary bolmadyk, edara görnüşli taraplardan alynýan sowgatlaryň bahasy;
- aliment görnüşinde alnan serişdeler;
- edara görnüşli taraplaryň raýatlara edýän maddy kömekleriniň pul möçberi;
- raýatlaryň bank goýumlary, depozit güwänamalary boýunça göterimler;
- grantlar görnüşinde alnan serişdeler;
- karz serişdeleriniň islendik möçberi we "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyň 187-nji maddasynda göz önünde tutulan salgyt özenine goşulmaýan başga girdejiler;

Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy kesgitlenilende, jemi girdejiden şu aýyrmalar aýrylýar:

- islendik şahsy tarap – Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen iň pes iş hakynyň bir essesi möçberinde;
- adatdan daşary hadysalaryň netijesinde, şeýle-de bu hadysalaryň önüni almaklyga gatnaşmagyň netijesinde maýyp bolan şahsy tarap – Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen iň pes iş hakynyň dört essesi möçberinde;
- çagalykdan maýyplar, 1-nji we 2-nji topara degişli maýyplardan başga maýyplar – Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen iň pes iş hakynyň iki essesi möçberinde;
- garamagynda eklenip bilmeýän adamlary saklaýan şahsy tarap – Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen iň pes iş hakynyň bir essesi möçberinde (her bir eklenip bilmeýän adam üçin).

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy telekeçilik işi, hünär hyzmatlary bilen baglanysykly salgyt we beýleki aýyrmalary kesgitleýär. Salgyt töleýjileriň aşakdaky toparlarynyň telekeçilik işi, hünär hyzmatlary bilen baglanysykly salgyt aýyrmalary almaga hukugy bar:

1. Hususy telekeçiler – girdeji almak bilen baglanysykly, olar tarapyndan harçlanan we resminamalar bilen delillendirilen çykadjylaryň möçberinde.

2. Raýat-hukuk häsiýetli şertnamalary boýunça ýerine ýetirilen işlerden, amal edilen hyzmatlardan girdeji alýan salgyt töleyjiler – şu işleri ýerine ýetirmek bilen gönüden-göni baglanysykly, olar tarapyndan hakyky harçlanan we resminamalar bilen delillendirilen çykadjylaryň möçberinde.

3. Awtorlyk hakyny ýa-da ylym, edebiýat we sungat eserlerini döredendigi, ýerine ýetirendigi ýa-da başga bir görnüşde ulanandygy üçin hak alýan salgyt töleyjiler – şu işleri ýerine ýetirmek bilen baglanysykly, olar tarapyndan hakyky hatçlanan we resminamalar bilen delillendirilen çykadjylaryň möçberinde.

Sahsy adamlardan alynýan girdeji salgydyň möçberi 10 göterim möçberinde kesgitlenilýär. Salgyt salmagyň ýenillikli ulgamyny ulanýan hususy telekeçiler üçin girdeji salgydynyň bellenen ululygy (patent tölegi) telekeçilik işleriniň her bir görnüşi boýunça Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan kesgitlenilýär. Goşmaça patent tölegiň möçberi umumy girdejiniň 2 göterimini düzýär.

Korporasiýalaryň peýdasyndan alynýan salgyt edara görnüşli taraplaryň girdejisinden alynýan göni salgydyň ýene-de bir görnüşi bolup durýar. Korporasiýalaryň peýdasyndan alynýan salgyt salgyt beýannamasy esasynda tölenýär. Umuman aýdanyňda, ykdysady taýdan ösen döwletlerde korporasiýalaryň peýdasyndan alynýan salgyt bir nusga boýunça gurnalan. Korporasiýalaryň peýdasyna hem merkezi hökümet hem-de ýerli häkimiýet salgyt salýar (korporasion salgyt). Peýdadan alynýan salgydyň möçberi (stawkasy), köplenç, deň ölçegli ýa-da progressiw däl görnüşde kesgitlenilýär. Peýdadan alynýan salgyt salgyt ýenilliklerine azaldylan jemi peýda salynýar.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, Türkmenistana dahylly edara görnüşli we Türkmenistanyň

çäklerinde hemişelik wekilhanalarynyň üsti bilen iş alyp barýan ýa-da Türkmenistanyň çäklerindäki çeşmelerden girdeji alýan Türkmenistana dahylsyz edara görnüşli taraplar peýdadan (girdejiden) alynýan salgydy töleýjiler bolup durýarlar. Aýyrmalaryň pul möçberine azaldylan salgyt töleýjiniň ähli girdejisiniň jemi peýdadan alynýan salgydyň salgyt binýady hökmünde kabul edilýär. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy edara görnüşli taraplaryň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgyt boýunça jemi girdejisini, harytlary (işleri, hyzmatlary) ýerleşdirmekden alynýan jemi girdejisini, bank edaralarynyň jemi girdejisini, ätiýaçlandyrys işlerini amala aşyrýan edara görnüşli taraplaryň jemi girdejisini kesgitlemegiň aýratynlyklaryny, salgytsalynýan peýdany kesgitlemek üçin kabul edilýän aýyrmalary, salgyt ýeňillikler ulgamyny, salgyt özenini, salgyt möçberlerini, salgydy tölemegiň möhletlerini göz önünde tutýar. Peýdadan alynýan salgydyň möçberi Türkmenistana dahylly edara görnüşli taraplar üçin (esaslandyrys maýasy doly döwlete degişli edara görnüşli taraplardan we öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyrýan taraplardan başga) 8 göterim, beýleki edara görnüşli taraplar üçin 20 göterim we hususy eýeçilikdäki edara görnüşli taraplar üçin (öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyrýan taraplardan başga) girdeji salgydyň derejesi 2 göterim möçberinde kesgitlenilýär. Diwidentler we beýleki edara görnüşli taraplara paýçy bolup gatnaşmakdan alynýan serişdeler görnüşindäki girdejiler üçin salgydyň möçberi 15 göterim möçberinde bellenilýär. Ondan başga-da, humarly oýun işinden alynýan girdejiler boýunça şu möçberler bellenilýär: her bir oýun awtomaty üçin günde 30 manat, her bir oýun stoly üçin günde 370 manat, her bir oturylýan ýer üçin günde 7 manat ýa-da bu iş üçin peýdalanylýan jaýyň her bir kwadrat metri üçin günde 3 manat ýa-da tölegleri kabul edýän her bir kassa üçin günde 38 manat.

Nebiti gazyp almakdan we ýerleşdirmekden alynýan girdejä salynýan salgyt käbir ykdysady taýdan ösen döwletleriň (Angliýa, Norwegiýa we ş.m.) we nebiti gazyp alýan ösüp barýan döwletleriň (Kuweýt, Nigeriýa we ş.m.) salgyt ulgamlaryna girizildi. Nebit kompaniýalarynyň peýdasy salgyt salmagyň binýady bolup durýar. Salgydyň möçberleri deň ölçege kesgitlenilýär. Norwegiýada salgydyň möçberi (stawkasy) 25 göterim, Angliýada 45 göterim möçberinde kesgitlenilýär. Daşary ýurt kompaniýalaryny amerikanyň gymmat bahaly kagyzlaryny satyn almaga höweslendirmek üçin, ABŞ-da bu salgyt düýpden ýatyryldy. Türkmenistanyň salgyt kanuncylygyna laýyklykda, Türkmenistanyň çäklerinde gazylyp alynýan peýdaly magdanlary çykarmagy amala aşyran, himiki elementleri we birleşmeleri almak üçin ýerasty (ýerüsti) baýlyklary çykarýan we peýdalanýan edara görnüşli we şahsy taraplar ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň töleýjileridir. "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda, potratçylar we kömekçi potratçylar bolup durýan edara görnüşli we şahsy taraplar ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt töleýjiler diýlip hasap edilmeýärler. Uglewodorod serişdeleri (çig nebit, tebigy we ugurdaş gaz) boýunça öz içine goşulan baha üçin salgydy almaýan, salgyt töleýjiniň islendik beýleki tarapdan alýan ýa-da almaga hukugy bolan uglewodorod serişdeleriniň bahasyndan ugur alnyp kesgitlenýän baha, beýleki gazylyp alynýan peýdaly magdanlar boýunça olaryň ýerleşdirilmeginden alynýan peýda, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň salgyt özeni bolup durýar. Salgydyň möçberleri:

1) Uglewodorod serişdeleri bilen baglanysykly salgyt salynýan amallar boýunça salgydyň möçberi: tebigy we ugurdaş gaz üçin 22 %, çig nebit üçin 10 %.

2) Düşewüntililigiň derejesine baglylykda, beýleki gazylyp alynýan peýdaly magdanlar bilen baglanysykly salgyt salynýan amallar boýunça salgydyň möçberi 30 göterimden 50 göterime çenli diýip kesgitlenilýär.

Ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt boýunça salgyt ýeňilligi hem göz önünde tutulýar. Salgyt salynýan amallar boýunça (uglewodorod serişdelerinden beýleki amallar) ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgydyň bellenen möçberleri ýataklaryň tejribe-senagat taýdan ulanylýan döwründe (üç ýyl möhletden köp bolmaly däl) 50 göterim pese düşürilýär.

Daşary ýurt döwletlerinde emläk ýerleşdirilende, bu emläk bilen alys-çalyş amallary geçirilende, başgaça aýdanyňda, emläk bir eýeden başga birine geçirilende (ýer, jaý, gymmat bahaly kagyzlar), edara görnüşli we şahsy taraplar kapitalyň ösen böleginden salgyt töleýärler. Daşary döwletleriň salgyt ulgamlaryna bu salgydy girizmegiň esasy maksady emlägiň eýesiniň emlägi ýerleşdirmekden alyan peýdasynyň möçberini çäklendirmekdir. Emlägiň bazar bahasy bilen onuň satyn alnyş bahasynyň aratapawudy kapitalyň ösen böleginden alynýan salgydyň binýady bolup durýar. Salgydyň möçberleri (stawkalary), köplenç, deň ölçegli we haýsy döwletiň salgyt ulgamynda ulanylýandygyna baglylykda 10 göterimden 30 göterime çenli üýtgeýär. Häzirki döwürde käbir döwletlerde bu salgydyň möçberleri üýtgedildi. Mysal üçin, ABŞ-da bu salgydyň möçberi 28 göterimden 20 göterime çenli peseldildi.

Daşary döwletleriň köpüsinde paýnamalar boýunça alynýan diwidentlerden, hususy kompaniýalaryň obligasiýalary we banklara goýulýan goýumlar boýunça alynýan utuşlardan we käbir başga girdejilerden, pul kapitalyndan alynýan girdeji salynýan salgyt ýygnaýar. Salgydyň möçberi deň ölçegli, aýry-äýry ýurtlarda salgydyň möçberi 20 göterimden 40 göterime çenli üýtgeýär. Girdejileriň çeşmesinden salgyt tutulyp alynýan pul serişdeleriniň eýesi salgyt töleýji diýlip ykrar edilýär. Başgaça aýdanyňda salgyt olara girdeji tölenende saklanylýar, soňra bolsa salgydyň jemi býujete geçirilýär. Salgyt salmagyň özboluşly görnüşi hökmünde bu salgyt Awstriýada, Kanadada, Fransiýada

hereket edýär, ýöne ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsinde pul kapitalyndan alynýan girdejiilere girdejä salynýan salgyt salynýar.

Emläk bir eýeden başga eýä önüm ýa-da pesges görnüşinde geçirilende, şahsy we edara görnüşli taraplaryň emläginiň bahasyndan miras we pesges alýan taraplardan salgyt tutulyp alynýar. Her bir döwletde bu salgydyň gurlusynyň öz aýratynlyklary bar. Mysal üçin, Angliýada, ABŞ-da miras we pesges alan taraplara salynýan salgyt bir görnüşde, Fransiýada iki görnüşde (biri miras, başgasy pesges alan taraplara salynýan salgyt görnüşlerinde) hereket edýär. Alnan mirasyň we pesgesleriň umumy bahasyndan (ABŞ-da, Angliýada) ýa-da emläk alanlaryň her bir paýynyň bahasyndan salgyt progressiw ýa-da deň ölçegler boýunça ýygnaýar. ABŞ-da miras we pesges alynmagyndan ýygnaýan salgydyň möçberleri 18 göterimden 50 göterime çenli kesgitlenilýär. Angliýada 40 göterim möçberinde bir möçber ulanylýar, Fransiýada we Germaniýada salgydyň möçberi garyndaşlyk derejesine bagly bolup durýar.

Miras we pesges göni garyndaşlyk arkadan (ene-atalaryndan çagalaryna) alnanda, bu salgyt boýunça has pes derejedäki salgyt möçberleri kesgitlenilýär. Ykdysady taýdan ösen döwletlerde emläk üçin salgyt gozgalýan we gozgalmaýan emläkden (senagat we söwda edaralaryndan, ýerden, jaýlardan, gymmat bahaly kagyzlardan) hasaplanýar we ýygnaýar. Edara görnüşli we şahsy taraplar emläk üçin salgydyň töleýjileri bolup durýarlar. Salgydyň möçberleri deň ölçegli we köplenç, pes möçberde kesgitlenilýär. Germaniýada emläk üçin salgydyň möçberi şahsy taraplar üçin emlägiň jemi gymmatyndan 0,5 göterim, edara görnüşli taraplar üçin 0,6 göterim möçberde takykklanýar. Häzirki zaman şertlerinde emläk üçin salgyt şahsy salgytlaryň düzüminde hereket edýän salgytlaryň biridir we başga göni salgytlardan tapawutlylykda bu salgyt boýunça salgyt salynmaýan in pes dereje we salgyt ýenillikleri göz önünde

tutulýar. Emläk üçin salgyt salgyt beýannamasynda görkezilýän maglumatlaryň esasynda takykklanýar.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, emlägi bar bolan edara görnüşli taraplar emläk üçin salgydyň töleýjileri diýlip hasap edilýär. Önümçilik maksatly esasy serişdeler, şeýle-de önümçilik işinde peýdalanylýan maddy dolanysyk serişdeleri emläk üçin salgydyň salgyt salynýan binýady bolup durýar. Emläk üçin salgyt boýunça salgyt eglisikleri hem göz önünde tutulýar. Mysal üçin, ýer, desgalary döretmek bilen baglanysygy bolmadyk ýerleri gowulandyrmak boýunça düýpli maýa goýumlaryň hasabyna geçirilýän harajatlar, döwlet ätiýaçlygy emlägi, şeýle-de Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň çözgüdi bilen goralyp saklanýan (konserwasiýa) emläk salgyt salynýan binýatlara goşulmaýar. Emläk üçin salgydyň möçberi salgyt döwrüniň salgyt özeniniň 1 göterimi möçberinde kesgitlenilýär. Maýa goýum pensiýa gaznalary, maýyplaryň jemgyýetçilik birleşikleri, dini guramalar, bilim edaralary, oba hojalyk kärhanalary, lukmançylyk edaralary we kärhanalar emläk üçin salgydy tölemekden doly boşadylýarlar.

Angliýanyň, Germaniýanyň, Fransiýanyň salgyt ulgamlarynda ýer salgydy hereket edýär. Germaniýada ýer salgydy oba we tokaý hojalyklarynyň kärhanalaryndan, kompaniýalara we hususy kärhanalara degişli ýer ülsünden, şeýle-de şol ülüşlerde ýerleşýän jaylardan ýyg-nalýar. Salgydyň möçberi (stawkasy) iki bölekden, ýagny gozgap bolmaýan emlägiň aýry-aýry görnüşleri üçin merkezleşdirilen tertipde kesgitlenilýän esasy salgytdan we ýerli býujetleriň girdejiler böleginiň ýetmezçiligine baglylykda obşinanyň peýdasyna gönükdirilýän goşmaça salgytdan ybarat. Salgydyň möçberi 0,31 göterimden 0,6 göterime çenli üýtgeýär. Ýer salgydy deslapky töleg görnüşinde her bir çärýekde tölenýär.

Ykdysady taýdan ösüp barýan ýurtlarda kärhanalaryň alýan peýdasy göni salgytlaryň çeşmesi bolup durýar.

Hususyýetçilere salgyt salnanda, salgyt salmagyň progressiw görnüşleri ulanylýar. Ýer salgydy, emläk üçin salgyt (jaýlara, mala, suwa, miweli agaçlara we ş.m. emläge salynýar), jan başyna salynýan salgyt natural hojalygy köplük edýän döwletleriň salgyt ulgamlarynda hereket edýän göni salgytlaryň esasy görnüşidir. Käbir yslam döwletlerinde göni salgytlar şerigatyň ölçeglerine esaslanýar.

Türkmenistanyň salgyt ulgamyna 5 sany ýerli ýygym goşulýar, olar özleriniň alamatlary boýunça göni salgytlara degişlidirler. Mysal üçin, mahabatlandyrma maglumatlaryny taýýarlamak we ýaýratmak bilen baglanyşykly harajatlaryň jemi mahabatlandyrma üçin ýygymyň özeni diýlip hasaplanylýar. Hususy telekeçiler bolup durýan şahsy taraplara goşulan baha üçin salgydyň hasaplanyp ýazylan möçberine azaldylan, harytlary (işleri, hyzmatlary) ýerleşdirmekden alan girdejisi, oba hojalyk kärhanalary peýdadan alynýan salgydy hasaplamak üçin kabul edilen peýdanyň pul möçberi şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygymyň özeni bolup durýar. Awtoduralga üçin niýetlenilen ýer ülsi awtoduralgalaryň eýelerinden alynýan ýygymyň binýady bolup durýar. Ýerleşdirilen awtomobilleriň bahasy awtomobilleriň ýerleşdirilmegi üçin ýygymyň binýady diýlip hasap edilýär. Türkmenistanyň kanunçylygynyň esasynda bellenen iň az iş hakynyň möçberi itleriň eýelerinden alynýan ýygymyň binýadydyr. Mahabatlandyrma üçin ýygymyň möçberi welaýatlar we Aşgabat şäheri boýunça 3 göterimden 5 göterime çenli üýtgeýär. Şäherleriň, şäherçeleriň we oba ýerleriniň çäklerini abadanlaşdyrmak üçin bellibir maksada gönükdirilen ýygymy hususy telekeçiler jemi girdejiden 0,3 göterim möçberinde, beýleki şahsy taraplar 2 manat, oba hojalyk kärhanalary we beýleki edara görnüşli taraplar peýdany hasaplamak üçin kabul edilen peýdanyň pul möçberiniň 0,5 we 1 göterimini töleýärler. Awtoduralgalaryň eýele-

rinden alynýan ýygymyň möçberi welaýat merkezleri we Asgabat şäheri boýunça meýdanyň bir kwadrat metri üçin 0,9 manatdan 1,5 manada cenli üýtgeýär. Awtomobilleriň ýerleşdirilmegi üçin ýygymyň möçberi: ýük awtomobilleri üçin Türkmenistanyň kanuncylygynda kesgitlenilen in az iş hakynyň 8 essesi, awtobuslar üçin 5 essesi we ýeňil awtomobilleri üçin 6 essesidir. Itleriň eýelerinden alynýan ýygymyň möçberi bellenen in az iş hakynyň möçberiniň 0,4 derejesinde kesgitlenilýär.

7.3.42. Gytaklaýyn salgytlar

Gytaklaýyn salgytlar (ikinci derejeli salgytlar) ýerleşdirilýän harytlaryň we amal edilýän hyzmatlaryň bahasyna goşmaça bölek görnüşinde kesgitlenilýän salgytlardyr. Göni salgytlardan tapawutlylykda, gytaklaýyn salgytlar salgyt töleyjileriň alýan girdejileri we bar bolan emläkleriniň bahasy bilen gös-göni bagly däldir. Salgyt salynmaga degişli harytlary öndürýän ýa-da hyzmatlary amal edýän edara görnüşli taraplar we hususy telekeçiler ýerleşdirilen harytlardan we amal edilen hyzmatlardan alan girdejileriniň hasabyna döwletiň haýryna salgydyň jemini geçirýärler, başgaça aýdanyňda, olar salgyt ýumuşçylaryň wezipelerini yerine ýetirýärler. Gytaklaýyn salgytlary öz içine alýan harytlary satyn alýan sarp edijiler bu salgytlaryň ahyrky töleyjileri bolup durýarlar.

Taryhy jähtden garanyňda, gytaklaýyn salgytlar ilkinji gezek gul eýeçiligi jemgyýetçilik-ykdysady gurluşynda ýüze çykdylar. Gytaklaýyn salgytlaryň girizilmegi aýry-áýry döwletleriň syýasy kuwwatynyň artmagy we haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegi bilen sertlendirilýärdi. Şäherleriň çägene girilende harydyň eýesi tarapyndan tölenýän derweze pajy gytaklaýyn salgytlaryň ilkinji görnüşleriniň biri diýlip hasap edilýär. Feodalyň eýeçilik edýän çägin-den geçirilýän ýa-da onuň çäklerine getirilýän harytlardan feodal tarapyndan ýygnaýan içki gümrük paçlary feodal

bölünişigi döwründe has giň gerim aldy. Merkezleşdirilen salgytlaryň we aýry-aýry döwletleriň milli bazarlarynyň emele gelmegi bilen, içki gümrük paclarynyň ornuny daşarky gümrük paclary, goşmaça tölegler (aksizler) we döwlet fiskal monopoliýa salgydy tutdy. Häzirki döwürde gytaklaýyn salgytlar aýry-aýry döwletleriň býujetleriniň girdejiler böleginiň düzüminde uly ähmiýete eýe boldular.

Gytaklaýyn salgytlar döwlet býujetiniň diňe girdejiler çeşmesi bolman, eýsem, bu salgytlar ykdysadyýeti kadalaşdyrmak, ýagny ykdysadyýetiň aýry-aýry pudaklarynyň ösüş depginlerini höweslendirmek ýa-da olaryň depginlerini pese düşürmek üçin hem zerurdyr. Önümçilik prosessine salgyt mehanizmini başarnykly we täsir ýetiriji görnüşde ornaşdyrmak maksady bilen, käbir döwletlerde (Angliýada, Germaniýada, ABŞ-da) gytaklaýyn salgytlaryň möçberini üýtgetmek hukugy hökümetiň üstüne ýüklendi. Öň bu hukuk döwletiň parlamentiniň garamagyna berlipdi.

Gytaklaýyn salgytlaryň möçberleri (stawkalary) kesgitlenilen (haryt ölçeginiň birligine) we göterim (harydyň bahasynyň takyk bölegine) görnüşlerinde kesgitlenilýär. Göterim möçberleri döwlet üçin has amatly, sebäbi bahalaryň ýokarlanmagy bilen salgyt tölegleri artýar. Salgydyň möçberleriniň (stawkalarynyň) ýokarlanmagy, harydyň bahasynda salgydyň pul möçberiniň artmagyna getirýär.

Býujetiň girdejiler böleginde gytaklaýyn salgytlaryň köplük etmegi, ykdysady taýdan ösüp barýan döwletleriň salgyt ulgamlarynyň möhüm alamatydyr. Bu aýratynlyk ösüp barýan döwletleriň durmuş-ykdysady taýdan yza galanlygy bilen şertlendirilýär. Olaryň köpüsi ykdysady ösüşiň başlangyç derejesinde we ykdysadyýeti köp halatda daşary söwda bagly bolup durýar. Döwlet aparatynyň maliýe işlerini gowsak dolandyryandygy sebäpli, gytaklaýyn salgytlaryň hasaplanylýsy we ýygnaýsy ýönekeýligi bilen häsiýetlendirilýär. Garassyzlygyny ykrar edensoňlar,

ykdysady taýdan ösüp barýan döwletleriň gytaklaýyn salgytlarynyň düzüminde gümrük paçlary köp halatda has möhüm orun tutýarlar. Şol bir wagtda, bu döwletleriň milli senagatynyň we milli bazarlarynyň ösmegi bilen, öndürilýän harytlara we amal edilýän hyzmatlara salynýan gytaklaýyn salgytlaryň ähmiýeti ýokarlanýar, gümrük paçlarynyň tutýan orny bolsa pese düşýär. Ykdysady taýdan ösüp barýan döwletlerde importa gönükdirilen önümçilikleriň döredilmegi, tarifleriň pes derejesiniň kesgitlenilmegi ýa-da önümçilik serişdeleri import edilende olaryň gümrük paçlaryndan boşadylmagy, şeýle-de öndürilen önümleriň daşary ýurtlara cykarylmagyny we walýuta girdejileriniň köpeldilmegini höweslendirmek maksady bilen olaryň eksporta salynýan paçlaryndan boşadylmagy ýa-da paçlaryň bölekleyin ýatyrylmagy, gytaklaýyn salgytlaryň pul möçberiniň artmagyna ýardam edýär.

Milli önümçiliginiň öndürýän harytlaryna we amal edýän hyzmatlaryna gytaklaýyn salgytlaryň salynmagy, ykdysady taýdan ösüp barýan döwletleriň ählisi üçin umumy ýörelge bolup hyzmat edýär. Satuwa salynýan salgydyň, dolanysyga salynýan salgydyň, goşmaça tölegleriň, döwletiň fiskal monopoliýa salgytlarynyň fiskal ähmiýeti ýyl-ýyldan artýar. Haryt dolanysygynyň giňelmegi, salgyt ulgamynda hereket edýän göni salgytlaryň möçberleriniň (stawkalarynyň) ýokarlanmagy, harytlaryň has uly toparyna gytaklaýyn salgytlaryň ulanylmagy, gytaklaýyn salgytlaryň çalt ösmegini şertlendirýär. Gytaklaýyn salgytlar, köplenc, köpçülikleýin ulanylýan harytlara, ýagny azyk harytlara (kofe, şeker, duza we içgilere), nebit önümlerine, dermanlara, nah matalaryna, kärhanalaryň amal edýän hyzmatlaryna, elektro we gaz üpjünçiligine, käbir döwletlerde bolsa gytaklaýyn salgytlar metala, semente, maşynlara, ulag serişdelerine salynýar.

Goşmaça tölegler (aksizler), fiskal monopoliýa salgytlary we gümrük paçlary gytaklaýyn salgytlaryň

üç görnüşidir. Goşmaça tölegler döwlet we hususy eýeçilikdäki kärhanalaryň öndürýän we ýerleşdirýän harytlaryna we amal edýän hyzmatlaryna salynýan salgytdyr. Milli kärhanalaryň öndürýän harytlary, dürli görnüşli jaý-jemagat, ulag, medeni we başga hyzmatlar, seýle-de döwletiň çäginin daşyndan getirilýän harytlar goşmaça tölegiň salgyt salynýan binýady bolup durýar.

Salgytlary ýygnamak usuly boýunça goşmaça tölegler hususy we uniwersial görnüşlere bölünýärler. Hususy goşmaça tölegler aýry-aýry harytlaryň birligine kesgitlenilen möçberler (stawkalar) boýunça ýygnaýar. Harytlaryň tassyklan sanawy, mysal üçin, Angliýada – çakyr, temmäki, benzin, Germaniýada – çilim, piwo, duz, çay, sirke, oýnalýan kart goşmaça tölegiň binýadydyr. Goşmaça tölegleriň möçberleri (stawkalary) dürli usullar bilen, ýagny hili we bahasy boýunça biri-birinden az tapawutlanýan harytlar, dürli alamatlar boýunça differensirlenilen harytlar, toparlanýan harytlar, hili we güýçlüligi (çakyr, ösümlik ýagy, matalar), harytlaryň hiline laýyklykda bahalaryň dürli derejesindäki birmeňzeş harytlar (temmäki önümleri) boýunça kesgitlenilýär.

Türkmenistanyň salgyt kanuncylygyna laýyklykda, salgyt salynýan amallary amala aşyrýan, seýle-de Türkmenistanyň gümrük çäklerine goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlary getirýän edara görnüşli we şahsy taraplar goşmaça tölegleriň töleýjileri bolup durýarlar. Salgyt salynýan amallar geçirilende, salgyt töleýjiniň islendik tarapdan alýan ýa-da almaga hukugy bolan harydynyň goşmaça tölegi öz içine alýan bahasyndan (goşulan baha üçin salgydy goşmazdan) ugur alnyp kesgitlenýän baha salgyt özeni diýlip hasap edilýär. Salgyt salynýan amallar boýunça goşmaça tölegiň möçberi: piwo bahasynyň 10 göterimi, güýçlüligine baglylykda tebigy üzüm çakry, güýçli spirtli içgiler, likýorlar-bahasynyň 15 göterimden 40 göterime çenli; benzin-bahasynyň 40 göterimi; dizel ýangyçlary-

bahasynyň 40 göterim. Türkmenistanyň çäklerine getirilýän goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar boýunça goşmaça tölegiň möçberleri (stawkalary) "Salgytlar hakyn-da" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 119-njy maddasynda göz önünde tutulýar.

Döwletiň çäginde öndürilýän harytlaryň bahasyndan hasaplanýan we ýygnaýan dolanysyga salynýan salgyt uniwersial gytaklaýyn salgyt diýlip atlandyrylýar. Käbir döwletlerde dolanysyga salynýan salgyt daşary ýurtlarda öndürilýän harytlaryň we amal edilýän hyzmatlaryň dolanysygyndan hem ýygnaýar. Hususy goşmaça töleg bilen deňeşdireniňde, dolanysyga salynýan salgyt birnäçe artykmaçlyklara eýe bolýar. Öndürilýän we ýerleşdirilýän harytlaryň sanynyň we mukdarynyň artmagy bilen, bu salgyt döwlet býujetiniň girdejilerini awtomatik suratda köpeldýär (salgydyň möçberlerini ýokarlandyrmasyz). Galyberse-de, ýurduň çäklerinde öndürilýän we onuň çäkleriniň daşyndan getirilýän harytlaryň uly mukdary döwletiň gözegçiliginiň astyna alynýar. Dolanysyga salynýan salgydyň möçberleri (stawkalary) haryt dolanysygynyň bahasyna göterim görnüşinde kesgitlenilýär, şonuň üçin bu salgydy hasaplamak örän aňsat we býujete ýygnalanda, ol döwlet gaznasyna arzan düşýär.

Fransiýada uniwersial gytaklaýyn salgyt görnüşinde 1914-nji ýylda girizilen dolanysyga salynýan salgyt, salgyt tejribesinde köp sanly üýtgetmelere sezewar boldy. Dolanysyga salynýan salgyt ilki başda kärhanalardan köp basgançakly (kaskad) usuly bilen ýygnaýardy, başgaça aýdanyňda bu salgyt önümçiligiň ýa-da harytlaryň dolanysygynyň her bir derejesine salynýardy. Bu ulgam geçen asyryň 60-njy ýyllaryna çenli Belgiýada we Awstriýada hereket etdi. Salgyt salmagyň köp basgançaklylygy harytlaryň bahalaryny ýokarlandyrýardy we sarp edijilerde nägilelik döredýärdi. Galyberse-de, bu ulgam salgydyň gurluşyny çylsýrymlaşdyrýardy, köp sanly resminamalaryň

düzülmegini talap edýärdi. Salgydyň ýygnaýsynyň has ýönekeý usuly – önümiň öndürilýän we ýerleşdirilýän derejesinde dolanysyga salgydy bir gezek, ýöne has ýokary möçber (stawka) boýunça salmakdan ybaratdy.

Özüniň ähmiýeti boýunça goşmaça tölegleriň arasynda dolanysyga salynýan salgydyň täze görnüşi – goşulan baha üçin salgyt has tapawutlanýar. Goşulan baha üçin salgyt önümçiligiň ýa-da dolanysygyň her bir derejesinde goşulan bahanyň böleginden ýygnaýar. Goşulan baha üçin salgyt 1954-nji ýylda Fransiýada işlenip düzüldi, ýöne salgyt ulanysygyna ilkinji gezek 1960-njy ýylda Kot-de-Iwuar respublikasynda, 1967-nji ýylda Daniýada we bölekleýin Braziliýanyň käbir şatlarynda, 1968-nji ýylda Fransiýada, 1992-nji ýylda Türkmenistanda we Garassyz Döwletleriň Arkalasygyna girýän döwletlerde girizildi. Häzirki döwürde goşulan baha üçin salgyt 40 döwletiň salgyt ulgamlarynda hereket edýär. ABS-nyň we Kanadanyň salgyt ulgamlarynda goşulan baha üçin salgydyň hasaplanylýsynyň we ýygnaýsynyň usulyna meňzeşräk satuwa salynýan salgyt ulanylýar.

Goşulan baha üçin salgydyň möçberleri (stawkalary) ýokary we aýry-aýry döwletlerde olaryň sany dürli-dürlüdür (Daniýada, Norwegiýada – bir, Türkmenistanda – iki, Fransiýada – üç). Salgydyň birnäçe möçberlerini ulanýan döwletlerde bu salgydyň esasy möçberi boýunça salgyt öndürilýän we ýerleşdirilýän harytlaryň we amal edilýän hyzmatlaryň köpüsine salynýar. Mysal üçin, Germaniýada goşulan baha üçin salgydyň esasy möçberi 14 göterim, Angliýada 15 göterim, Fransiýada 18,6 göterim.

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, salgyt salynýan amallary amala aşyrýan edara görnüşli taraplar we şahsy taraplar – hususy telekeçiler goşulan baha üçin salgydyň töleýjileri bolup durýarlar. Salgyt salynýan amallar: harytlary ýerleşdirmek; işleri ýerine ýetirmek; hyzmatlary amal etmek; öz hajatlary üçin gurluşyk-

-gurnama işlerini ýerine ýetirmek; harytlar ogurlananda ýa-da zaýalananda günäkär taraplardan ýetirilen zyýanyň öwez töleginiň alynmagy; şeýle-de ätiýaçlandyrys öwezini dolmalar; özüniň sarp etmegi üçin harytlary peýdalanmak; işleri ýerine ýetirmek, hyzmatlary amal etmek. Goşulan baha üçin salgydyň möçberi 0 (nol) we 15 göterim derejesinde kesgitlenilýär. Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy goşulan baha üçin salgyt boýunça salgyt ýenilliklerini göz önünde tutýar.

Fiskal monopoliýa salgydy ikinji derejeli gytaklaýyn salgytlara degişlidir. Fiskal monopoliýa salgydy ilatyň köpçülikleýin isleg bildirýän döwlet eýeçiligindäki kärhanalaryň öndürýän önümlerine we ýerleşdirýän harytlaryna salynýan salgytdyr. Býujete goşmaça serişdeleri ýygnamak – bu salgydy salgyt ulgamyna girizmegiň esasy maksadydyr. Fiskal monopoliýa salgydy Ýaponiýada duzdan, spirtiden, temmäkiden, otluçöpden ýygnaýar.

Gümrük paclary import, eksport we döwletiň çägindeň üstäşyr (tranzit) geçirilýän harytlara salynýan we döwlet býujetine tölenýän ikinji derejeli gytaklaýyn salgytlardyr. Häzirki zaman şertlerinde ykdysady taýdan ösen döwletlerde ýurduň çägene getirilýän import harytlardan ýygnaýan gümrük paclary býujetiň girdejiler böleginde artykmaçlyk edýär. Gümrük paclary gümrük tarifinde göz önünde tutulan möçberler esasynda ýygnaýar. Gümrük tarifinde daşary döwletlerden getirilýän we ýurduň çägindeň çykarylýan harytlaryň ady, harytlara salynýan salgydyň birlihi we paclaryň möçberleri (stawkalary) görkezilýär. Möçberler, köplenc, harydyň bahasyna takyk göterim (adwolor gümrük paclary) we seýrek, harydyň ölceg birliginden takyklanan jem görnüşlerinde (ýörite gümrük paclary) kesgitlenilýär. Adwolar möçberler boýunça paç çig mala, azyk harytlaryna, ýörite möçberler boýunça paç taýýar önümlere salynýar. Gümrük tariflerinde, köplenc bir haryt üçin birnäçe möçberler, ýagny iň pes derejeli, iň ýokary derejeli

we eglišikli möçberler göz önünde tutulýar. Iň pes derejeli möçberler çig mala we käbir başga harytlara, iň ýokary derejeli möçberler gaýtadan isläp taýýarlanylýan senagat önümlerine, şeýle-de oba hojalyk önümleriniň köp görnüşlerine, eglišikli möçberler hökümetara ylalasyklaryň esasynda bu ýurtlara getirilýän aýry-aýry harytlara salynýar.

7.4.43. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeler

Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeler ilata durmuş hyzmatlaryny amal etmek üçin şahsy we edara görnüşli taraplaryň döwletiň haýryna geçirýän tölegleridir. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeler degişli kanunlara laýyklykda kesgitlenilen tertipde hökmany ýagdaýda ýygnaýar. Bu tölegleriň tapawutlandyryjy alamaty, olaryň maksatlylygydyr. Tölegleri töläň taraplaryň durmuş hyzmatlaryny almaga hukuklary bardyr. Töleýjilere baglylykda bu tölegler edara görnüşli taraplaryň we şahsy taraplaryň töleýän töleglerine bölünýärler.

Şahsy taraplaryň döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirýän serişdeleri, olaryň girdejilerinden tölegleriň gös-göni tutulmagyny aňladýar. Ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsinde döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeleriň möçberi iş hakynyň jemine göterim görnüşinde kesgitlenilýär. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeler tölenende hiç hili maşgala we şahsy eglišikler göz önünde tutulmaýar, ýöne käbir ýurtlarda salgyt salynmaýan iň pes dereje görkezijisi ulanylýar.

ABŞ-da döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeleriň möçberi 7,15 göterim, Angliýada 5,7 we 9,0 göterim (girdejä baglylykda), Germaniýada 9,6 göterim, Italiýada 8,65 göterim, Ýaponiýada 5,3 göterim möçberinde kesgitlenilýär. Aýry-aýry döwletlerde döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeleriň ähli görnüşlerinden

şahsy taraplaryň töleýän tölegleriniň bir (ABŞ-da) ýa-da birnäçe tölegleri (Germaniýada, Fransiýada) hereket edýär. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeler töleýjilere durmuş hyzmatlarynyň degişli görnüşlerini almaga hukuk berýär. Mysal üçin, Germaniýada pensiýa ätiýaçlandyrmasy geçirilende, onuň möçberi 19,2 göterim (jemleýji), ýarawsyzlyk boýunça ätiýaçlandyрма geçirilende 11,8 göterim, işsizlik boýunça 4,1 göterim, jemi 35,1 göterimdir. Töleg tölenende, ýokarda görkezilen göterimleri ulanmak üçin in ýokary girdeji kesgitlenilýär.

Türkmenistanda döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleri hasaplamagyň we tölemegiň tertibi "Durmush üpjünçiligi hakyndaky" Türkmenistanyň bitemi Kanunynyň 176-njy maddasyna we Türkmenistanyň Prezidentiniň 2007-nji ýylyň 24-nji awgustynda "Döwlet durmuş ätiýaçlandyryş ulgamyny kämilleşdirmek hakynda" kabul eden 8945 belgili Kararyna laýyklykda işlenip düzüldi. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň töleýjileri şu aşakdakylardyr:

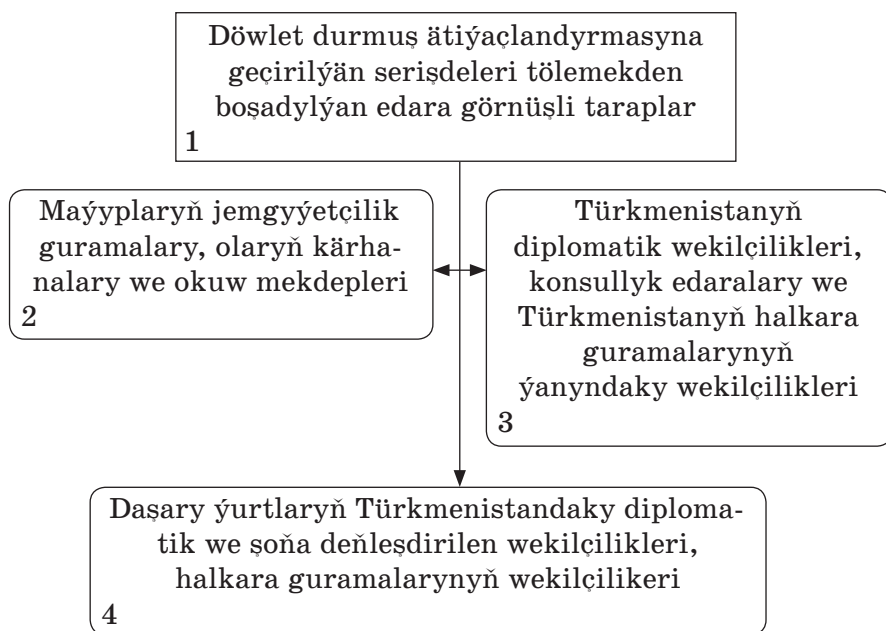
- Türkmenistana dahylly edara görnüşli taraplar;
- Türkmenistanda öz işini şahamçalaryň, wekilçilikleriň üsti bilen amala aşyryan Türkmenistana dahylsyz edara görnüşli taraplar;
- hususy telekeçiler.

Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleri tölemekden boşadylýan edara görnüşli taraplar 27-nji şekilde görkezilendir.

Şahsy adamlaryň peýdasyna döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa serişdeleri geçirmegiň binýatlary:

- zähmet şertnamalary;
- işleri ýerine ýetirmek, hyzmatlary amal etmek bilen baglanyşykly raýat-hukuk häsiýetli şertnamalar;
- harby gulluk, içeri işler edaralarynda, şeýle-de milli howpsuzlyk edaralarynda gulluk şertnamalary boýunça tölegler hem-de beýleki hak (pul we önüm görnüşde).

Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeleri tölemekden boşadylýan edara görnüşli taraplar

Şu aşakdakylar döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeleriň binýatlary bolup bilmeýär:

1. Eýçilik hukugynyň ýa-da emläk üçin beýleki hukuklaryň geçmegi bilen raýat-hukuk şertnamalarynyň, şeýle-de emlägi (emläk hukuklaryny) peýdalanmaga bermek bilen baglanyşykly şertnamalaryň çäklerinde amala aşyrylýan tölegler.

2. Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen döwlet hemaýat pullary.

3. Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen ölçegleriň çäklerinde:

– saglyga şikes ýetmeginden ýa-da beýleki zyýan ýetmeginden zeleliň öwezini dolmak;

– ýasaýys jaýlarynyň we kommunal hyzmatlaryň, iýmitiň we azyk önümleriniň, ýangyjyň ýa-da degişli pul öwezini dolmasynyň mugt berilmegi;

– önüm görnüşindäki üpjünçiligiň bahasyny tölemek we ony bermek;

– okuw-türgenleşik işi we sport ýaryşlaryna gatnaşmak üçin sportçylaryň hem-de bedenterbiýe-sport guramalarynyň işgärleriniň alýan iýmitiniň, sport esbaplarynyň, enjamlarynyň, sport hem-de dabaraly ýöriş üçin eginbaşlarynyň bahasyny tölemek;

– işgärleriň işden boşamagy bilen baglanysykly çykys hemaýat puly. Peýdalanylmadyk rugsat we işe ýerleşilýän döwür üçin saklap galynýan ortaca iş haky üçin öwezini dolma döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa serişdeleri geçirmegiň binýady bolup durýar;

– şahsy adamlaryň zähmet borçlaryny ýerine ýetirmegi, şol sanda başga ýere işe geçmegi, iş sapary çykdaýylary, iş sapary boýunça gije-gündizlik sowalgalar, meýdan şertlerinde işlenendigi üçin hak, eger-de hemişelik iş ýolda geçýän ýa-da göçme wahta häsiýetli bolsa, gije-gündizleýin sowalgalaryň ýerine tölegler;

– beýleki çykdaýylaryň, şol sanda işgärleriň hünär derejesini ýokarlandyrmak üçin çykdaýylaryň öwezini dolmak bilen baglanysykly öwezini doluş tölegleri.

4. Döwlet sylaglary we hormatly atlar üçin bir wagtlaýyn baýraklar we iş hakyna goşmaçalar.

5. Tebigy betbagtçylyk ýa-da beýleki adatdan daşary ýagdaý bilen baglanysykly ýetirilen maddy zyýanyň ýa-da saglyga ýetirilen zelesiň öwezini dolmak üçin tölegler.

6. Aradan çykan işgäriň maşgala agzalaryna ýa-da işgäriň maşgala agzasynyň (agzalarynyň) aradan çykmagy bilen baglanysykly tölegler.

7. Hökümet çözgütlerine laýyklykda baýramçylyk günleri üçin iş berijiniň berýän bir wagtlaýyn maddy kömeginiň möçberleri.

8. Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenilen tertipde iş beriji tarapyndan işgärleriň hökmany ätiýaçlandyrmasy boýunça tölenýän ätiýaçlandyrma tölegleri (gatançlary).

9. İş beriji tarapyndan Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenilen tertipde amala aşyrylýan işgärleri hökmany ätiýaçlandyrmak boýunça ätiýaçlandyrys tölegleri (gatançlary).

10. Ätiýaçlandyrma möçberleriniň we ätiýaçlandyrma öwezini dolma tölegleri.

11. İşgärlere tölegsiz ýa-da kem-käs tölemek bilen berilýän we şahsy hemişelik peýdalanmagynda galýan bir ülnüli lybaslaryň we eginbaşlaryň bahasy.

12. Türkmenistanyň kanunçylygy arkaly işgärleriň aýry-aýry toparlaryna gatnaw boýunça berilýän ýeňillikleriň bahasy.

13. Zähmet üçin tölegler zähmet şertnamalarynda we toparlaýyn şertnamalarda (ylalasyklarda) şeýle tölegler göz önünde tutulmadyk şertlerde töleg bolup durmaýan höweslendiriş häsiýetli bir wagtlaýyn tölegler, şol sanda önüm görnüşindäki tölegler.

Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasy üçin geçirilýän serişdeleri hasaplamak boýunça binýat ýokarda görkezilen tölegler göz önünde tutulan, döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasy üçin geçirilýän serişdeler hasaplanylýan döwürde töleýjiler tarapyndan şahsy adamlaryň peýdasyna geçirilen tölegleriň we beýleki hakyň möçberi hökmünde kesgitlenilýär. Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň harby gullukçylary, içeri işler edaralarynyň, şeýle-de milli howpsuzlyk edaralarynyň başlyklar we esgerler düzüminden bolan adamlar babatda döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasy üçin geçirilýän serişdeleri hasaplamagyň binýady pul üpjünçiligi we pul tölegleri görnüşinde hasaplanylýan möçberlerden ugur alnyp kesgitlenilýär. Oba hojalyk önümlerini öndürýän edara görnüşli taraplardan döwlet durmuş ätiýaçlandyr-

masy üçin geçirilýän serişdeleri hasaplamagyň binýadyna içerki hojalyk kärende potratçylygynyň şertlerinde oba hojalyk önümlerini öndürýän kärendeçileriň girdejileri gosulmaýar. İşleri ýerine ýetirmek, hyzmatlary amal etmek bilen baglanyşykly bolup durýan raýat-hukuk şertnamalary boýunça girdejilerden "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 189-njy maddasynda göz önünde tutulan çykadjylar tutulyp alynmaga degişlidir.

Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasy üçin geçirilýän serişdeleri hasaplamak boýunça binýat hasaplanan mahaly, tölegler we harytlar (işler, hyzmatlar) görnüşindäki önüm görnüşli beýleki hak olaryň bazar bahalaryndan (tariflerden), şu harytlar (işler, hyzmatlar) üçin bahalar (tarifler) döwlet tarapyndan düzgünleşdirilýän mahaly, döwlet tarapyndan düzgünleşdirilýän nyrhlardan ugur alnyp, olaryň tölenen gününde şol harytlaryň (işleriň, hyzmatlaryň) bahasy hökmünde hasaba alynýar. Şonuň bilen birlikde, harytlaryň (işleriň, hyzmatlaryň) bahasyna gosulan baha üçin salgydyň degişli möçberi, goşmaça töleg tölenmäge degişli harytlar üçin bolsa goşmaça tölegleriň degişli möçberi gosulýar.

Mysal.

"ATK-Türkmen" (Türkiýe respublikasy) daşary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasy hasabat döwründe şahsy adamlaryň peýdasyna 17-nji tablisada görkezilen tölegleri hem-de beýleki haklary töläpdir. "ATK-Türkmen" daşary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasy boýunça hasabat döwri üçin döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň binýadyny takykklamaly.

Çözülişi. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň binýady: $474629 \text{ manat} + +12173 \text{ manat} + 7046 \text{ manat} = 493848 \text{ manat}$.

"ATK-Türkmen" (Türkiye respublikasy) daşary ýurt kompaniýasynyň Türkmenistandaky golçur kärhanasynyň hasabat döwründe şahsy adamlaryň peýdasyna töläň tölegleri hem-de beyleki haklar

№	Tölenilen tölegleriň we haklaryň görnüşleri	Tölenilen tölegleriň we haklaryň pul möçberi, manat
1.	Zähmet şertnamasy boýunça tölenilen tölegler	474629
2.	Ýerine ýetirilen hyzmatlar üçin raýat-hukuk şertnamasy boýunça tölenilen tölegler	12173
3.	Emlägi paýlanmaga bermek bilen baglanyşykly şertnamalar boýunça tölenilen tölegler	15344
4.	Isgärleriň işden boşamagy bilen baglanyşykly tölenilen tölegler, şol sanda peýdalanylmadyk rugsat we işe ýerleşilýän döwür üçin saklap galynýan ortaça iş haky üçin öwezi dolmalar	26933 7046
5.	Şahsy adamlaryň zähmet borçlarynyň ýerine ýetirilmegi, şol sanda başga ýere işe geçmegi, iş sapary cykdajylary, iş sapary boýunça gije-gündizlik sowalgalar	11684
6.	Isgärlere tölegsiz ýa-da kem-käs tölemek bilen berilýän we şahsy hemişelik peýdalanmagynda galýan bir ülnüli lybaslaryň we eginbaşlaryň bahasy	12548

Hususy telekeçilerden başga, töleýjiler üçin döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeler boýunça hasabat döwürleri 1-nji ýanwardan 30-njy iýuna we 1-nji iýuldan 31-nji dekabraralygynda belleniýär. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeleriň möçberi okuw kitabynyň 7-nji babynyň 1-nji soragynda beýan edilýär. Töleýjiler döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasy-

na geçirýän serişdeler boýunça beýannamalary salgyt hasabyna alnan ýeri boýunça salgyt gullugyna şu möhletlerde tabsyrýarlar:

– hususy telekeçiler üçin – hasabat döwründen soň gelyän ikinji aýyň 15-inden gijä galman;

– galan töleýjiler üçin – hasabat döwründen soň gelyän aýyň 20-isinden gijä galman;

Töleýjiler döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň möçberlerini girdejini (tölegleri we beýleki haklary) tölemek üçin nagt pul serişdeleriniň bankdan alnan gününden, şeýle-de bankda şol taraplaryň hasaplaryndan girdejiniň şahsy adamlaryň hasabyna ýa-da olaryň tabsyrmagy boýunça üçünji taraplaryň hasabyna geçirilen gününden gijä galman döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň möçberini tölemäge borçlanýarlar. Başga halatlarda töleýjiler döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň möçberini şahsy adamlaryň girdejilerini, tölegleri we beýleki haklary alan gününden gijä galman töleýärler. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň möçberi beýannamany tabsyrmak üçin bellenen günden başlap, baş gün möhletde tölenilmäge degişlidir.

Mysal. "Türkmenhaly" döwlet paýdarlar korporasiýasynyň tabynlygyndaky Baharly säherçesindeki haly fabrigi hasabat döwründe şahsy adamlaryň peýdasyna 18-nji tablisadaky tölegleri hem-de beýleki haklary töläpdir. "Türkmenhaly" döwlet paýdarlar korporasiýasynyň Baharly säherçesinde ýerleşýän haly fabrigi boýunça hasabat döwri üçin döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň binýadyny we geçirilýän serişdeleriň pul möçberini takykklamaly.

Çözülişi. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň binýady:

$428835 \text{ manat} + 21663 \text{ manat} + 9500 \text{ manat} + 8802 \text{ manat} + 6104 \text{ manat} = 474904 \text{ manat}.$

"Türkmenhaly" döwlet paýdarlar korporasiýasynyň Baharly şäherçesinde ýerleşýän haly fabrigininiň hasabat döwründe şahsy adamlaryň peýdasyna töläň tölegleri hem-de beýleki haklar

№	Tölenilen tölegleriň we haklaryň görnüşleri	Tölenilen tölegleriň we haklaryň pul möçberi, manat
1.	Zähmet şertnamasy boýunça tölenilen tölegler	428835
2.	Ýerine ýetirilen işler üçin raýat-hukuk şertnamasy esasynda tölenilen tölegler	21663
3.	Ýerine ýetirilen hyzmatlary üçin raýat-hukuk şertnamasy esasynda tölenilen tölegler	9500
4.	Awtorlyk şertnamalary esasynda tölenilen tölegler	8802
5.	Türkmenistanyň kanuncylygy esasynda bel-lenilen döwlet hemaýat pullary	6204
6.	Peýdalanylmadyk rugsat we işe ýerleşilýän döwür üçin saklap galynýan ortaça iş haky üçin öwezini dolmalar	6104
7.	Döwlet sylaglary we hormatly atlar üçin bir wagtlaýyn baýraklar we iş hakyna gosmaçalar	9200
8.	Işgärleriň hünär derejesini ýokarlandyrmak üçin çykadjylaryň öwezini dolmak bilen baglanyşykly öwezini doluş tölegleri	11610
9.	Hökümet çözgütlerine laýyklykda baýramçylyk günleri tölenilen bir wagtlaýyn maddy kömek	16210

Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeleriň pul möçberi:

$$474904 \text{ manat} \times 10\% : 100\% = 47490,4 \text{ manat.}$$

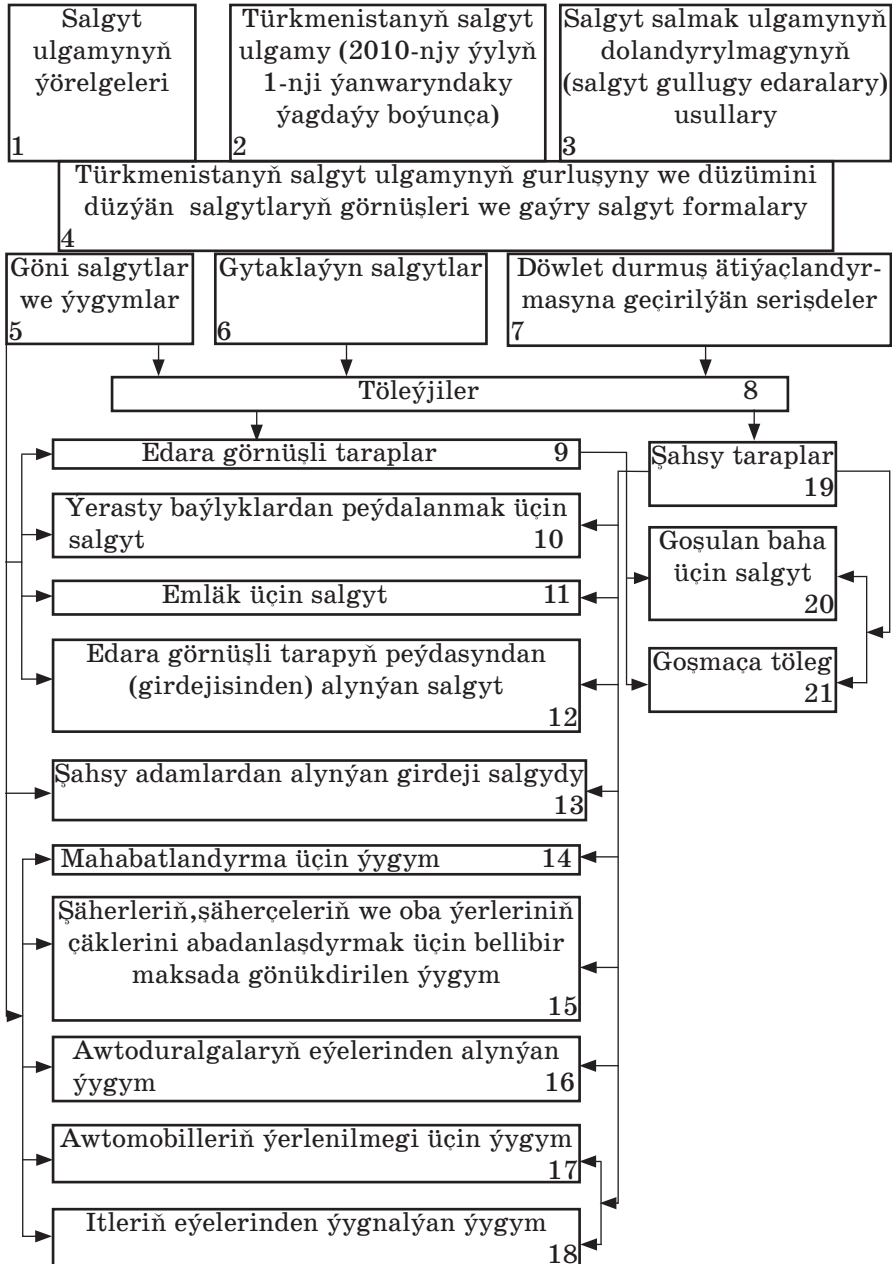
Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeleriň edara görnüşli taraplaryň aýrybaşgalanan birliginiň ýerleşýän ýerinde tölemäge degişli möçberi şu aýrybaşgalanan birlikleriň işgärlerine hasaplanylýan

girdejiniň, tölegleriň we haklaryň möçberlerinden ugur alnyp kesgitlenilýär. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň möçberi Türkmenistanyň pulunda tölenilýär we Türkmenistanyň Döwlet býujetine geçirilýär. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň dogrulygyna, dolulygyna we wagtynda tölenilmegine Türkmenistanyň salgyt gullugynyň edaralary gözegçilik edýärler.

7.5.44. Göni we gytaklaýyn salgytlaryň gatnaşygy. Salgytlaryň toparlandyrylysynyň alamatlary (kriteriýalary)

Edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgyt, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy we gytaklaýyn salgydyň iki görnüşi, ýagny goşulan baha üçin salgyt we goşmaça töleg häzirki wagtda Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň özenini düzýärler. 2010-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndaky ýagdaýy boýunça Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň umumy nusgasy 28-nji şekilde berilýär. Türkmenistanyň salgyt ulgamyna gosulýan salgytlaryň we ýygymlaryň ähli düzümi biri-biri bilen arabaglanysykly kiçi ulgamlara, ýagny göni we gytaklaýyn salgytlara hem-de döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdelere bölünýärler. Salgyt salmagyň bu kiçi ulgamlary býujetiň diňe girdejiler çeşmelerinde isleglerini üpjün etmekde däl-de, eýsem, anyk salgytlaryň salgyt özenleri hasaplanylanda hem biri-biri bilen özara baglanysykda hereket edýärler. Salgytlaryň bir görnüşiniň tutulyp alynmagy, salgytlaryň başga bir görnüşleriniň hasaplanylysynyň salgyt özenini azaldyp ýada köpeldip bilýär. Salgyt salmagyň haýsy kiçi ulgamynyň (göni salgyt salynmagy ýada gytaklaýyn) agdyklyk etmelidirigi hakyndaky çekeleşikleriň çözülmeginiň usullarynyň hemişe gözlenilýändigine Türkmenistanda we daşary döwletlerde salgyt salmagyň ewolýusiýasy saýatlyk edýär.

Türkmenistanyň salgyt ulgamy

Aýry-aýry döwletlerde bu çekeleşikler dürli görnüşde çözülýär. Döwletiň geçirýän ykdysady syýasaty, köp halatda bu çekeleşikler netijeleriniň tamamlanylmagyny takyklaýar. XVIII asyryň başynda göni we gytaklaýyn salgytlaryň arasyndaky deňagramlylyk kesgitlenilende, döwletiň deslapky ykdysady ýagdaýyndan, başgaca aýdanynda döwletiň jemi girdejisiniň (kärhanalaryň alan jemi girdejisi we raýatlaryň janbaşyna düşýän ortaça girdejisi) derejesinden ugur alynýardy. Häzirki wagtda daşary döwletleriň salgyt ulgamlary göni salgyt salmagyň kiçi ulgamyna esaslanýarlar, sebäbi ol telekeçiligiň ösüşiniň höweslendiriş ykdysady gurallarynyň biri bolup durýar.

Gytaklaýyn we göni salgyt salmak ulgamlaryň gatnaşygyna bildirilýän adaty talap şundan ybarat: gytaklaýyn salgytlar, esasan, fiskal wezipäni ýerine ýetirýärler, göni salgytlaryň üstüne bolsa edara görnüşli taraplaryň we raýatlaryň girdejilerini ykdysady taýdan kadalaşdyrmak wezipesi ýüklenýär. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny kabul edilmänkä, göni we gytaklaýyn salgyt salmak ulgamy özüniň höweslendiriş wezipesini degişli derejede ýerine ýetirmeýärdi. Göni salgytlar boýunça berilýän ýenillikler ylmy taýdan esaslandyrylmady. 2004-nji ýylyň 1-nji noýabryna çenli hereket eden Türkmenistanyň salgyt ulgamy gytaklaýyn salgyt salmagyň kiçi ulgamyna direnýärdi. Geçiş döwrüniň kynçylyklary salgyt ulgamynyň gurluşynyň esaslaryna hem öz täsirini ýetirýärdi. Dolanysyga salynýan salgydyň ýerine 1992-nji ýylyň ýanwar aýyndan girizilen goşulan baha üçin salgyt inflyasiýanyň hasabyna döwlet býujetiniň girdejiler bölegine kuwwatly goldaw berýärdi, ýöne şol bir pursatda gytaklaýyn salgydyň bu görnüşü haryt öndürijiler üçin agyr ýükdi. Şol döwürde býujet çykadjylaryny amatlaşdyrmak hakynda gürrüň edilmeyärdi, býujet maliýeleşdirmesiniň derejesini girdejileriň çeşmeleri bilen üpjün etmek zerurdy. Goşmaça töleg, goşulan baha üçin salgyt, gümrük paçlary gytaklaýyn salgytlaryň degişli toparydyr. Galyberse-de,

önümiň özüne düşýän gymmatyna käbir ýerli ýygymlar goşulýardy. Önümiň (işleriň, hyzmatlaryň) özüne düşýän gymmatyna goşulýan salgytlaryň ählisi onuň kalkulirlenilmegine gatnaşýardylar we öndürilýän önümiň (işleriň, hyzmatlaryň) bahasyny ýokarlandyrýardylar. Şol sebäpli, gytaklaýyn salgyt salmak ulgamy ykdysady taýdan esaslandyrylmagyny talap edýärdi.

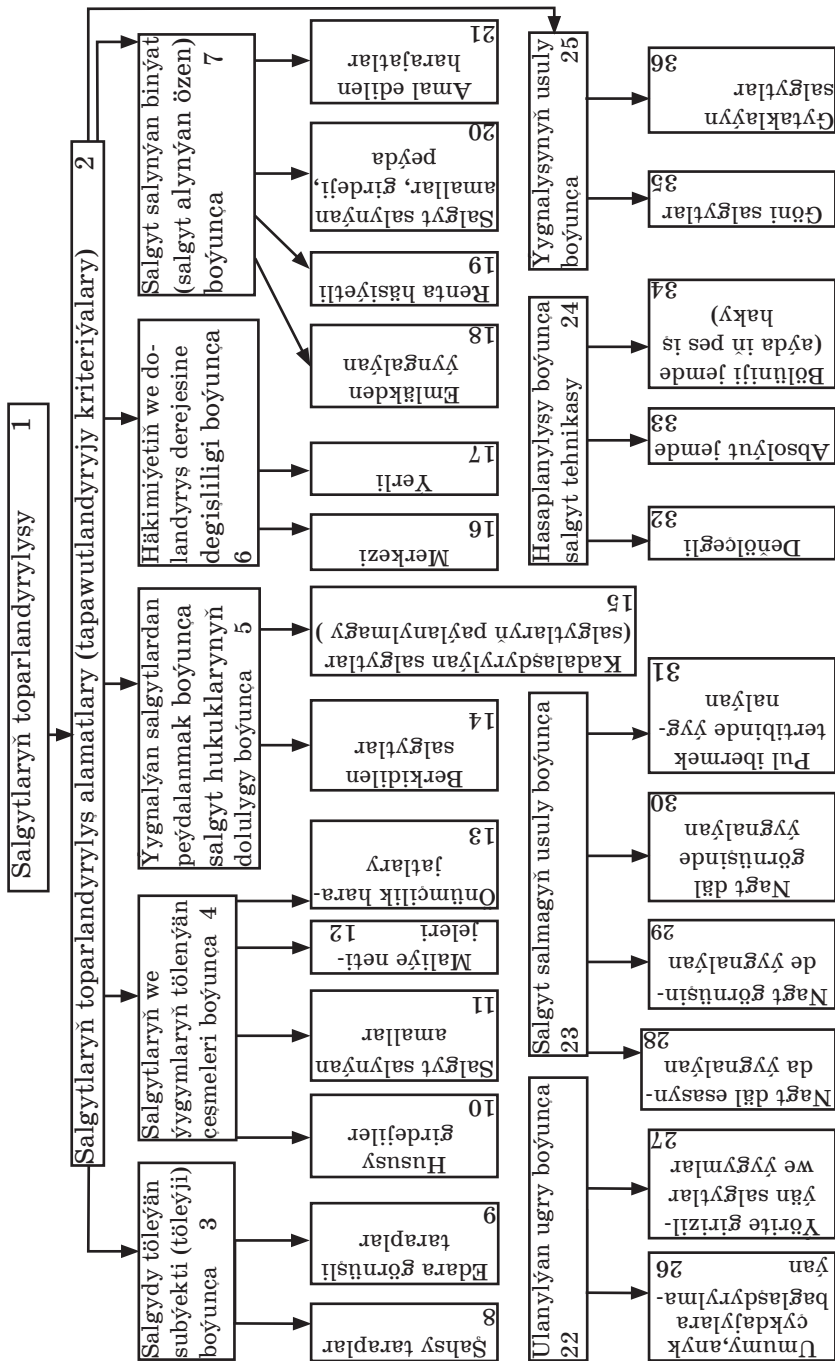
Halkara salgyt tejribesi salgyt görnüşleriniň esasynda gurlan salgyt ulgamlarynyň hereket edişiniň oňyn netijeleri berýändigine şaýatlyk edýär. Kanun esasynda ulanylýan şonuň ýaly salgytlar ykjam, durnukly we bu ulgamlara salgyt görnüşleriniň ondan köp bolmadyk görnüşleri goşulýar. Şonuň ýaly salgyt ulgamlary kämil nusga golaýdyr, olary düzýän salgytlaryň görnüşleriniň durnuklylygy bolsa, salgytlary ýygnamagyň amatlylygyny üpjün edýärler.

Salgytlar babatynda ylmy-barlag işler geçirilende we salgyt hukuk gatnasyklarynyň strategiýasy işlenip düzülide, salgytlaryň toparlandyrylyşy salgyt salmagyň deňeşdirip bolýan içki we daşarky maksatlaryna ýardam bolýar. Salgytlaryň toparlandyrylyşynyň zerurlygy, şeýle-de salgyt görnüşleriniň köplügi we ulanylýan salgyt režimleriniň (tertibiniň) dürli-dürlüligi bilen sertlendirilýär. Salgytlaryň ähli görnüşlerini toparlara bölmeklik, olaryň hakyky toparlandyrylyş alamatlaryna laýyklykda geçirilýär. Salgytlaryň toparlandyrylyşynyň alamatlary salgytlaryň hasaplanylyşynyň, tölenilişiniň, harajatlaryň düzümine ýa-da önümçilik işiniň netijelerine olaryň äkidilişiniň, daşarky kontragentiň hasabyna salgytlaryň öweziniň doldurylyşynyň aýratynlyklaryny hasaba alýar.

Salgytlaryň toparlandyrylyş alamatlary salgytlaryň ykdysady tebigaty bilen sertlendirilýär we olary aýdyňlaşdyrmagyň hakyky kriteriýalary bolup durýarlar. Salgytlaryň toparlandyrylyşy döwletiň birtaraplaýyn talap bildirmegine bagly bolmazdan, köplenc, döwletiň salgyt

ulgamynyň emele gelsiniň we kämilleşmeginiň dowamyn-da ýüze çykýar. Salgytlaryň üç kiçi ulgama bölünmegi, azyndan ýüz ýyldan köpräk wagt mälimdir. Salgytlaryň toparlandyrylyş alamatlary (salgytlaryň ugurdaş toparlara bölünmeginiň kriteriýalary) salgytlar hakyndaky ylmyň aýrylmaz bölegidir. Bu alamatlar salgytlaryň öz-özünden (ykdysady tebigatyndan) gelip çykýar. Salgytlaryň toparlandyrylyşynyň diňe salgytlary ýygnamak boýunça ulanylýan usullar boýunça däl-de, eýsem, onuň başga alamatlary boýunça-da salgyt salynmagy oýlanysykly dolandyrylmagy gurnamak üçin hem wajyp ähmiýeti bardyr. Umuman aýdanyňda, salgytlaryň toparlandyrylyş alamatlary köp ugurlydyr, başgaça aýdanyňda olaryň köpüsi gadymy döwürden mälimdir. Salgytlaryň we ýygymlaryň aýry-aýry görnüşleriniň bu kriteriýalara laýyklykda toparlandyrylyşy bolsa, döwletiň içindäki jemgyýetçilik-syýasy gatnaşyklarynyň ýagdaýyna we salgyt gatnaşyklar ulgamyn-da ýüze çykýan adaty düzgünlere baglydyr.

Salgytlary aýry-aýry toparlara birleşdirip, Türkmenistanyň salgyt ulgamyna goşulýan salgytlaryň düzümini salgyt salynýan binýat, salgytlaryň möçberleriniň (stawkalarynyň) kesgitlenilişiniň aýratynlyklary, ýygnaýan salgytlary ulanmakda degişli býujetleriň hukuklarynyň dolulygy boýunça toparlandyrmak bolýar. Türkmenistanda hereket edýän salgytlaryň toparlandyrylyşy we onuň alamatlary 29-njy şekilde görkezilendir. Maglumatlar işlenip düzülen-de elektron ulgamynyň ulanylmagy bilen taýýarlanylýan salgyt toparlanmasy, diňe salgyt hasaplamalary hasaplap çykarmak üçin derwaýys däl-dir. Salgytlaryň sonuň ýaly toparlanmasyndan peýdalanyp, Türkmenistanyň jemleýji (konsolidirlenilen) býujetiniň, ýerli býujetleriň girdejiler çeşmeleriniň düzüminde her bir salgydyň we salgyt toparlarynyň tutýan ornuny kesgitlemek mümkindir. Aýry-aýry salgytlaryň we salgyt toparlarynyň jemi ululygyny salgyt töleýjileriň we döwletiň maliýe ýagdaýyny

umuman häsiýetlendirýän görkezijiler bilen deňeşdirip, döwletiň geçirýän fiskal syýasatynyň kämilligini anyklamak bolýar. Identifikasion bellikleriniň girizilmegi, takyk alamatlar boýunça toparlandyrylan salgytlaryň we salgyt toparlarynyň hasaba alnysyny ulgamlasdyrmakda hem ähmiýeti uludyr.

Salgyt toparlandyrmasy salgyt salmagyň ýaramlylygyny ýokarlandyrmak, deňeşdirme seljeriş işlerini geçirmek, ony dünýä ülnülerine kybap getirmek üçin hem zerurdyr. Salgyt kodifikatorlary býujetiň girdejiler böleginiň ýerine ýetirilişi barada tiz maglumatlar almaga, ony öz wagtynda kadalaşdyrmaga, salgyt gözegçiligini geçirmäge we salgyt barlaglarynyň netijeleri boýunça çözgütleri kabul etmäge mümkinçilik berýär. Diýmek, salgyt toparlandyrylyşynyň kodifikatorlary salgytlar barada deslapky maglumatlary almaga, ulanylýan salgyt tehnikasynyň oňaýsyz taraplaryny ýüze çykarmaga we olary düzetmäge şert döredýärler. 29-njy şekilde görkezilen salgyt toparlandyrylyşy Türkmenistanyň salgyt ulgamynda ulanylýan salgyt salmagyň düzümini häsiýetlendirýär. Sonuň bilen birlikde, salgyt salmagyň gurluşynda we düzüminde bolup geçäýjek üýtgetmeler şekilde görkezilýän salgytlaryň aýry-aýry toparlara bölünmeginiň kriteriýalaryna laýyklykda toparlandyrylyp bilner.

Döwletiň çäginde bellibir döwürde ýygnaýan salgytlaryň jemi bilen öndürilen içerki önümiň ululygynyň arasyndaky gatnaşyk, amatly salgyt salmak ulgamyny kesgitlemegiň özenidir. Bu görkezijileriň gatnaşygy boýunça (gaýtadan hasaplaşyklar aradan aýrylanda) salgyt salmagyň amatlylygyna baha berilýär. Salgytlaryň toparlandyrmasyndan peýdalanylýan, jemi içerki önümiň (JIÖ) düzüminde (salgyt toparlarynyň hem-de aýry-aýry salgytlaryň) tutýan paýyny hasaplamak bolýar. Bu indikativ görkezijini maliýe statistikasynyň resmi görkezijileriniň düzümine girizmek we býujet çaklamalarynda ulanmak mümkindir.

**"Salgytlaryň toparlandyrylysy" atly tema boýunça
öz-özünü barlamak üçin soraglar**

1. Salgytlaryň toparlandyrylysy nämäni aňladýar?
2. Salgytlaryň toparlandyrylysynyň haýsy iki uly toparyny bilýärsiňiz?
3. Göni we gytaklaýyn salgytlaryň alamatlandyrys aýratynlyklaryny häsiýetlendirin.
4. Türkmenistanyň salgyt ulgamyna goşulýan gytaklaýyn salgytlary sanap geçin.
5. Türkmenistanyň salgyt ulgamyna goşulýan göni salgytlary sanap geçin.
6. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyyna geçirilýän serişdeler maksatly töleglere degişlimi?
7. Adamzat siwilizasiýasynda ýüze çykan iň irki salgytlary sanap geçin.
8. Göni salgytlar haýsy salgyt toparlaryna bölünýärler?
9. Hakyky (real) göni salgytlar näme?
10. Hakyky (real) göni salgytlara salgytlaryň haýsy görnüşleri degişli?
11. Hakyky (real) salgytlaryň özenine haýsy daşarky alamatlar täsir edýärler?
12. Ykdysady mazmuny boýunça hakyky (real) salgytlara haýsy häsiýet mahsus?
13. Şahsy göni salgytlar näme?
14. Şahsy göni salgytlaryň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?
15. Dünýä salgyt tejribesinde girdejiden alynýan salgyt ilkinji gezek haçan we haýsy döwletde girizildi?
16. Aýry-aýry döwletleriň salgyt ulgamyna şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydyň ornaşdyrylmagy haýsy sebäpler bilen düşündirilýär?
17. Şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydynyň gurluşynyň näçe görnüşü bar?

18. Daşary döwletleriň salgyt ulgamynda ulanylýan korporasiýalaryň peýdasyndan alynýan salgyt haýsy salgyt resminamasynyň esasynda tölenýär?

19. Daşary döwletlerde korporasiýalaryň peýdasyndan alynýan salgydyň möçberleri (stawkalary) haýsy görnüşde kesgitlenilýär?

20. Daşary döwletlerde korporasiýalaryň peýdasyndan alynýan salgydyň salgyt salynýan özeni näme?

21. Nebiti gazyp almakdan we ýerleşdirmekden alynýan girdejä salynýan salgyt haýsy ykdysady taýdan ösen döwletlerde giňden ornaşdyrylan?

22. Nebiti gazyp almakdan we ýerleşdirmekden alynýan salgydyň salgyt binýady näme? Bu salgydyň möçberleri (stawkalary) nähili görnüşde kesgitlenilýär?

23. Daşary döwletlerde edara görnüşli we şahsy taraplar haýsy ýagdaýlarda kapitalyň ösen böleginden alynýan salgydy töleýärler?

24. Daşary döwletleriň salgyt ulgamlaryna kapitalyň ösen böleginden alynýan salgydyň girizilmeginiň esasy maksady näme? Bu salgydyň salgyt salynýan binýady näme? Salgydyň möçberleri (stawkalary) haýsy görnüşde kesgitlenilýär?

25. Daşary döwletleriň salgyt ulgamlarynda hereket edýän pul kapitalyndan alynýan girdejiilere salynýan salgydyň salgyt salynýan binýady näme? Salgydyň möçberi nähili görnüşde kesgitlenilýär?

26. Daşary döwletleriň salgyt tejribesinde ulanylýan miras ýa-da pesgeş alanlara salynýan salgydyň salgyt salynýan binýady näme? Aýry-aýry döwletlerde bu salgydyň gurluşynyň aýratynlyklaryny häsiýetlendiril. Salgydyň möçberleri (stawkalary) nähili görnüşde kesgitlenilýär?

27. Ykdysady taýdan ösen döwletlerde emläk üçin salgydyň salgyt töleýjileri kim? Bu salgyt boýunça salgyt salynýan binýat näme? Salgydyň möçberleri (stawkalary) haýsy görnüşde kesgitlenilýär? Emläk üçin salgydyň pul

möçberi haýsy salgyt resminamasynyň maglumatlarynyň esasynda kesgitlenilýär?

28. Ykdysady taýdan ösen döwletlerde ýer salgydy haýsy salgyt binýatlaryndan we kimden ýygnaýar? Salgydyň möçberleri nähili görnüşde kesgitlenilýär?

29. Ykdysady taýdan ösüp barýan döwletleriň salgyt ulgamlarynda haýsy salgytlar agdyklyk edýär?

30. Gytaklaýyn salgytlar (ikinci derejeli salgytlar) näme?

31. Gytaklaýyn salgytlar salgyt töleýjileriň alýan girdejileri ýa-da olaryň emläkleriniň bahasy bilen gös-göni baglymy?

32. Gytaklaýyn salgytlar tölenende salgyt ýumuscylarynyň wezipelerini kim ýerine ýetirýär?

33. Gytaklaýyn salgytlaryň ahyrky töleýjileri kim?

34. Gytaklaýyn salgytlar ilkinji gezek haýsy jemgyýetçilik-ykdysady formasiýasynda ýüze cykdy?

35. Gytaklaýyn salgytlaryň giňden ornaşdyrylmagy haýsy şertler bilen şertlendirildi?

36. Halkara salgyt tejribesine laýyklykda, gytaklaýyn salgytlaryň möçberleri (stawkalary) nähili görnüşde kesgitlenilýär?

37. Gytaklaýyn salgytlaryň möçberleriniň (stawkalarynyň) haýsy görnüşi döwlet býujeti üçin has amatly?

38. Ykdysady taýdan ösüp barýan döwletleriň salgyt ulgamlarynda hereket edýän gytaklaýyn salgytlary häsiýetlendirin.

39. Gytaklaýyn salgytlaryň haysy görnüşlerini bilýärsiňiz?

40. Goşmaça töleg näme? Goşmaça tölegiň salgyt salynýan binýady näme?

41. Salgytlary ýygnamak usuly boýunça goşmaça tölegler haýsy gytaklaýyn salgytlara bölünýärler?

42. Hususy goşmaça tölegleri häsiýetlendirin.

43. Haýsy gytaklaýyn salgyt uniwersial goşmaça tölegi diýlip hasap edilýär?

44. Dolanysyga salynýan salgydy häsiýetlendirin.

45. Dolanysyga salynýan salgydy hususy goşmaça töleg bilen deňeşdireniňde, bu salgydyň artykmaçlyklaryny sanap geçiň.

46. Goşulan baha üçin salgyt ilkinji gezek haýsy döwletde işlenip düzüldi we haýsy döwletleriň salgyt ulgamlaryna ilkinji gezek ornaşdyryldy?

47. Gytaklaýyn salgytlar hökmünde fiskal monopoliýa salgytlaryny we gümrük paclaryny häsiýetlendirin.

48. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeler näme? Olaryň tapawutlandyryjy alamaty nämeden ybarat?

49. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň töleýjileri kim?

50. Ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsinde döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň pul möçberi nähili görnüşde kesgitlenilýär?

51. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeler tölenende maşgala we şahsy eglşikler göz önünde tutulýarmy?

52. Halkara salgyt tejribesine laýyklykda, aýry-aýry döwletlerde döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň möçberlerini (stawkalaryny) sanap geçiň.

53. Türkmenistanda döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň hasaplanylýsynyň we tölenilişiniň tertibi haýsy Kanunyň we Türkmenistanyň Prezidentiniň haýsy Kararynyň esasynda işlenip düzüldi?

54. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleri töleýjiler kim?

55. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleri tölemekden kim boşadylýar?

56. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň binýatlaryny sanaň.

57. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeleriň möçberlerini (stawkalaryny) sanaň.

58. Türkmenistanyň salgyt ulgamyna goşulýan salgytlar we ýygymlar haýsy kiçi ulgamlara bölünýärler?

59. Gytaklaýyn we göni salgyt salmak ulgamlaryna bildirilýän talaplar nämeden ybarat?

60. Salgytlaryň toparlandyrylyşynyň zerurlygy haýsy şertler bilen şertlendirilýär?

61. Salgytlaryň toparlandyrylyşynyň alamatlaryny sanap geçiň.

62. Salgytlaryň toparlandyrylyşynyň kodifikatorlary näme?

VIII BAP. SALGYT HUKUK GATNAŞYKLARY WE SALGYT SALMAK SYÝASATY

8.1.45. Maliýe hukugy salgyt hukugynyň binýadydyr

Salgyt gatnaşyklary köpsanly kanunlaryň toplumlaýyn namalaryny ulanmak bilen kämillesýär. Bu kanunlaryň toplumyna ilki nobatda ykdysady-logiki we hukuk kanunlary degişlidirler. Hakyky bolup geçýän ykdysady prosesleriň durnukly arabaglanysyklarynyň jemi hökmünde düşünilýän ykdysady-logiki kanunlary, haryt hojalygynyň ýüze çykmagy we oňa gatnaşyjylaryň özara hereketlerini şertlendirýän ulgamynyň emele gelmegi bilen salgyt kanunçylygyna öz täsirini ýetirýär. Ykdysady-logiki kanunlaryň täsiri esasynda salgyt ulgamynyň ösüşiniň kanuna laýyk gelýän içki kadalary kämilleşdirilýär, hukuk kanunlar bilen birlikde bu kadalar salgytlaryň ösüş strategiýasyny takyklaýarlar. Salgyt salmagyň kanuna laýyk kadalary salgyt gatnaşyklar ulgamynyň we binýadyň (bazisiň) hem-de nadstroýkanyň başga elementleriniň arasyndaky durnukly we hakyky (obýektiw) arabaglanysyklaryny aňladýar.

Döwleti dolandyrmakda döwletiň ulanýan formalarynyň berkidilmegi bilen, salgyt salmagyň kadalary döwlet tarapyndan kesgitlenilen hukuk namalaryna tabyn bolýan ulgama öwrülýär. Taryhy jähtden garanyňda, döwlet maliýesi we onuň uly möçberli bölegi bolup durýan salgytlar, ýörite düzülýän hukuk ölçegleri bilen kadalaşdyrylýardy. Wagtyň geçmegi bilen, döwlet maliýesine degişlilikdäki hukuk namalary nazaryýet nukdaýnazardan pähimleşdirilýär, jemgyýetiň ösüşiniň ykdysady tendensiýalary (maksatlary,

meýilleri) bilen onuň arabaglanysyklary we kanuna laýyklygy kesgitlenilýär we ahyrky netijede kanunlar ýazylýar we kabul edilýär. Diýmek, kem-kemden maliýe hukugynyň esaslary düzülýär. Ýöne maliýe hukugy uzak wagtyň dowamynda ylmyň özbaşdak pudagy hasap edilmedi, sebäbi maliýe elmydama jemagat hukugyna degişli edilýärdi. Diňe XIX asyryň ahyryndan başlap, ykdysady taýdan ösen döwletlerde maliýe hukugy ylmyň özbaşdak pudagyna öwürildi. Maliýe hukugy döwlet girdejileriniň emele gelýän ähli çygryny, şol sanda salgytlary gursap alýardy. Hut häzirki döwre çenli hem maliýe hukugynyň düzgünleri salgyt gatnaşyklarynyň hukuk çygryny kadalaşdyrýar. Hukugyň özbaşdak pudagy hökmünde salgyt hukugy hakynda XX asyryň 90-njy ýyllaryna çenli hiç zat aýdylmaýardy. Hukuk gatnaşyklar tejribesinde, salgyt hukugyna maliýe hukugyna degişli düzüm bölek hökmünde garalýardy. Salgyt hukugy hukuk gatnaşyklar ulgamynda doly derejede öz beýanyny tapmady. Şonuň bilen birlikde, salgyt hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyrmakda ýurisprudensiýada (hukuk ylmylarynyň jemi) salgyt hukugyna aýratyn orun berilýär.

Indi bolsa, maliýe hukugy hakynda düşünje bereliň. Her bir döwlete onuň ýerine ýetirýän wezipeleriniň köp sanly sanawy, ýagny durmuş prosesleri dolandyrmak, döwleti goramak, döwletiň içinde düzgüni hukuk taýdan üpjün etmek we ş.m. mahsusdyr. Sanalyp geçilen wezipeleriň amala aşyrylmagy, ýeterlik derejede maddy üpjünçiligi bolmadyk ýagdaýda mümkin däl. Haryt-pul gatnaşyklar şertlerinde pul serişdeleriniň toplanlymagyny we ulanylmagyny pul gaznalary görnüşinde amala aşyrmak maksada laýyk bolup durýar. Diýmek, maliýe pul serişdelerini toplamak, paýlamak we ulanmak ykdysady gatnaşyklaryň bir ulgamydyr. Döwletiň maliýe işi maliýe serişdelerini toplamak, paýlamak (gaýtdan paýlamak) we ulanmak boýunça onuň ýerine ýetirýän wezipeleridir. Döwlet pul serişdelerini toplamak,

paýlamak we ulanmak boýunça ykdysady gatnaşyklary kadalaşdyrýar, ol serişdeler toplananda we paýlanylanda ulanylýan görnüşlerden we usullardan ugur alýar, netijede olary toparlara bölmek mümkinçilikleri ýüze çykýar. Birmeňzeş maliýe gatnaşyklar topary maliýe institutyny ýa-da maliýe düzümini döredýär. Maliýe institutlarynyň (maliýe düzümleriniň) ähli jemi we olaryň arabaglanysygy döwletiň maliýe ulgamyny döredýär.

Türkmenistanyň maliýe ulgamy şu düzümlerden ybarat:

1. Türkmenistanyň býujet ulgamy ykdysady gatnaşyklara we hukuk ölçeglerine esaslanýan döwlet býujetiniň, ýerli býujetleriň we döwlet gaznalarynyň (mysal üçin, Türkmenistanyň oba hojalygyny ösdüriş gaznasy, Aşgabat şäherini ösdüriş gaznasy) jemidir. Býujet ulgamynyň kömegi bilen, döwletiň ýerine ýetirýän wezipelerini amala aşyrmak üçin döwlet guramalarynda we edaralarynda pul gaznalary döredilýär. Býujet ulgamynyň serişdeleri şahsy we edara görnüşli taraplaryň töleýän salgytlarynyň, ýygymlarynyň we paclarynyň hasabyna emele gelýärler. Ondan başga-da, býujet girdejileriniň çeşmelerine meýletin tölenýän pul serişdeleri (obligasiýalar, gaýry gymmat bahaly kagyzlar, ilatyň döwlet banklaryna goýýan goýumlary we ş. m.) hem degişlidirler. Şol sebäpli, salgyt gatnaşyklary Türkmenistanyň maliýe ulgamynyň wajyp düzüm bölegi bolup durýarlar.

2. Býujetden daşarky gaznalar bellibir maksada ulanylýan pul gaznalarydyr, olaryň serişdeleri şahsy we edara görnüşli taraplaryň hökmany we meýletin görnüşde töleýän serişdeleriniň hasabyna emele gelýärler.

3. Edara görnüşli taraplaryň maliýesi her bir edara görnüşli taraplarda döredilýän aýrybaşgalanan pul gaznalarydyr.

4. Ätiýaçlandyрма ätiýaçlandyrys gaznalary döretmek we ulanmak boýunça jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň

ulgamydyr. Döwlet ätiýaçlandyrys guramasy tarapyndan geçirilýän meýletin ätiýaçlandyrylysy hasaba almasyz Türkmenistana lukmançylyk we pension ätiýaçlandyrmasy mahsusdyr.

5. Karz pullar (kredit) şahsy we edara görnüşli taraplaryň döwletiň erkin pul serişdelerini ulanmak bilen döwletiň, karz beriji edaralarynyň, raýatlaryň arasynda bolup geçýän ykdysady gatnasyklarydyr (karz pullary gaýtaryp bermek ýörelgesi esasynda).

Maliýe ulgamynyň ýokarda sanalyp geçilen düzümlükleriniň maliýe işleri döwlet tarapyndan maliýe hukugynyň kömegi bilen kadalaşdyrylýar. Diýmek, **maliýe hukugy – bu döwletiň öz wezipelerini ýerine ýetirmek üçin zerur bolan pul serişdelerini ýygnamak, paýlamak we ulanmak bilen bagly bolup durýan jemgyýetçilik gatnasyklaryny kadalaşdyrýan hukuk ölçegleriniň (normalarynyň) jemidir.** Umuman aýdanyňda, býujetiň özi maliýe hukugynyň merkezi sütünidir, sebäbi hut dürli derejedäki býujetleriň çäklerinde döwletiň pul serişdeleriniň aglaba bölegi toplanlýar, paýlanýar we ulanylýar. Maddy mazmunyna laýyklykda, býujet-bu döwletiň öz wezipelerini ýerine ýetirmek üçin döwlet tarapyndan döredilýän merkezi pul gaznasydyr. Aýdylanlar býujet hakynda adaty düşünjedir we ol býujet serişdeleri hakynda, býujetden maliýeleşdirmе barada gürrüň açylanda ulanylýar.

Hukuk manysynda býujet – bu Türkmenistanyň kanuny hökmünde Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan tassyklanýan býujet gaznalarynyň (merkezi we ýerli býujetleriň) girdejilerini we çykdajylaryny kesgitleýän maliýe meýilnamasydyr. Näme üçin býujet merkezi pul gaznasy däl-de, döwlet girdejileriniň we çykdajylarynyň maliýe meýilnamasy? Bu sowala jogap bermek üçin şu aýdyljaklar ýeterliklidir: býujet serişdeleri hiç haçan we hiç bir ýagdaýda döwlet tarapyndan natural görnüşde toplanmaýar, tersine, býujet serişdeleri bu serişdeleriň toplanmagy bilen harç-

lanýar. Diýmek, sözüň doly manysynda, pul gaznasy döredilmeýär. Şol sebäpli, býujet pul serişdeleriniň toplanlymagyny we harclanylmagyny alamatlandyrýan şekili, başgaça aýdanynda, döwletiň maliýe meýilnamasyny aňladýar.

Býujet döwletiň köp ugurly (uniwersial) maliýe meýilnamasydyr, sebäbi döwletiň ykdysady ulgamyndan başga maliýe meýilnamalary, ýagny çenlikler (smetalar), edaralaryň, guramalaryň, kärhanalaryň maliýe hasabatlary hem düzülýär. Ondan başga-da, merkezi we ýerli býujetler ykdysadyýetiň ähli pudaklaryny, döwletiň öz wezipelerini ýerine ýetirýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň toparlaryny gursap alýar. Býujetden daşarky maksatly gaznalardan (lukmançylyk ätiýaçlandyrmasy, pension ätiýaçlandyrmasy) maliýeleşdirilýän jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň käbir toparlary üçin kanun esasynda bu kadalardan çykмага rugsat berilýär.

1996-njy ýylyň 18-nji iýunynda "Býujet ulgamy hakynda" Türkmenistanyň 122-1 belgili Kanuny kabul edildi. "Býujet ulgamy hakynda" Türkmenistanyň Kanuny býujet ulgamynyň hereket edişiniň we dolandyrylyşynyň gurluşynyň hukuk esaslaryny kesgitleýär, dürli derejedäki býujetleriň arasyndaky arabaglanysyklary kadalaşdyrýar. "Býujet ulgamy hakynda" Türkmenistanyň Kanunynyň 2-nji maddasynda "Býujet ulgamy hakyndaky" kanunçylyk şu Kanundan, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanylýan Türkmenistanyň Döwlet býujeti düzmek we ýerine ýetirmek boýunça Düzgünnamalardan, şeýle-de Türkmenistanyň kanunçylygynyň başga namalaryndan ybaratdyr" diýilýär. Türkmenistanyň Döwlet býujeti merkezi býujetiň we ýerli býujetleriň serişdelerini öz içine alýan pul serişdeleriniň esasy gaznasy diýip kanunçylyk kesgitleýär. Şeýle-de, Türkmenistanyň Döwlet býujetinde ýörite maksatly gaznalaryň we döwlet eýeçiligine esaslanýan hojalygy alyp barýan birlikleriň maliýe serişdeleri hasaba alynýar. Sonuň bilen birlikde, Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň

girdejileri bir maliýe ýylynyň dowamynda edara görnüşli we sahsy taraplaryň töleýän salgytlaryndan, ýygymlaryndan we başga hökmany töleglerinden, Türkmenistanyň kanunlary we gaýry kanunçylyk namalary esasynda kesgitlenilen gaýry cesmelerden gelip gowuşýan töleglerden emele gelýär. Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň girdejileri "Döwlet býujeti hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda býujet ýylyna merkezi býujetiň, welaýatlaryň we Aşgabat şäheriň býujetleriniň arasynda paylanylýar.

Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň ýerine ýetirilişi Türkmenistanyň Maliýe ministrligi we başga ministrlikleriň, döwlet dolandyrys, ýerli ýerine ýetiriji we ýerli öz-özünü dolandyrys guramalarynyň üsti bilen Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan gurnalýar. Merkezi we ýerli býujetleriň pulhanasynyň ýerine ýetirilişini Türkmenistanyň maliýe ministrliginiň Gazna Dolandyrys bölümi we onuň ýerlerdäki guramalary amala aşyrýarlar. Gazna hasaplaryny bank hyzmatlaryny amala aşyrmaga wekillendirilen banklar alyp barýarlar. Merkezi we ýerli býujetler Türkmenistanyň Döwlet býujetini düzmek we ýerine ýetirmek hakyndaky Düzgünnamada kesgitlenilen tertipde ýerine ýetirilýär. Býujet serişdeleriniň harçlanylysyny çykadjylaryň her bir görnüşi boýunça ulanylýan çäkleriň we ölçegleriň derejesinde ministrlikler amala aşyrýarlar. Maliýe ýylynyň ahyryna cenli ulanylmadyk býujet serişdeleri degişli býujetleriň girdejileriniň hasabyna ýazylýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň kanunda tassyklanylan býujet ýetmezçiliginiň (defisitiň) çäklerinde maliýe ýylynyň dowamynda Türkmenistanyň Döwlet býujetine üýtgetmeleri girizmäge hukugy bardyr. Welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň häkimleri girdejileriň we çykadjylaryň deňleşdirmesini saklamak şerti bilen, ýerli býujetleriň görkezijilerine anyklaýjy düzedişleri girizip bilýärler. Merkezi býujet ýerine ýetirilende, goşmaça alnan girdejiler, şeýle-de çykadjylardan artýan girdejileriň böle-

gi (maliýe ýylynyň netijeleri boýunça emele gelýär), Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan ykdysady we durmuş çäreleri maliýeleşdirmek üçin ulanylýar. Ýerli býujetler ýerine ýetirilende, alnan goşmaça girdejiler, şeýle-de çykdaýylardan artýan girdejileriň bölegi (maliýe ýylynyň netijeleri boýunça emele gelýär) ýerli ýerine ýetiriji häkimiýetiň we ýerli öz-özüni dolandyrys guramalarynyň ygtyýarynda galýar. Türkmenistanyň Maliýe ministrligi maliýe ýylynyň 1-nji awgustyna çenli Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň garamagyna Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň ýerine ýetirilişi hakynda maglumat berýär. Döwlet býujetinden maliýeleşdirilýän edaralar we guramalar her bir çärýek boýunça maliýe guramalaryna çykdaýylar çenliginiň (smetanyň) ýerine ýetirilişi boýunça hasabat berýärler.

Diýmek, umuman aýdanyňda, maliýe hukugy döwlete degişli pul serişdeleri ýygналanda emele gelýän ähli arabaglanysyklary kadalaşdyrýar we býujet ulgamynyň gurluşynyň esasyny düzýän ýörelgeleri, has takygy merkezi we ýerli býujetleriň bitewilik, dolulyk, hakykylyk, aýanlyk we özbaşdaklyk ýörelgelerini berkidýär. Hukuk görnüşleri boýunça býujet ulgamynyň düzüm bölekleriniň girdejilerini salgyt we salgyt däl usullary bilen ýygналýan girdejilere bölmek bolýar. Häzirki wagtda salgyt usuly bilen ýygналýan girdejiler has möhüm orun tutýarlar.

8.2.46. Salgyt hukugynyň özeni

Ykdysady gatnasyklar ulgamynda salgyt salmak ulgamynyň özboluşly tutýan orny, başgaça aýdanyňda umumydöwlet we hojalygy ýöredýän birlikleriň maliýesine degislilikde onuň deňhukuklylygy, salgyt hukugyny ylmyň özbaşdak pudagy we hukuk tejribesi hökmünde ykrar etmäge pikir ýöretmäge zerurlygy ýüze çykýar, şeýle-de hukugyň başga pudaklary bilen onuň arabaglanysygyny häsiýetlendirmäge mümkinçilik berýär. Eýeçilik gatna-

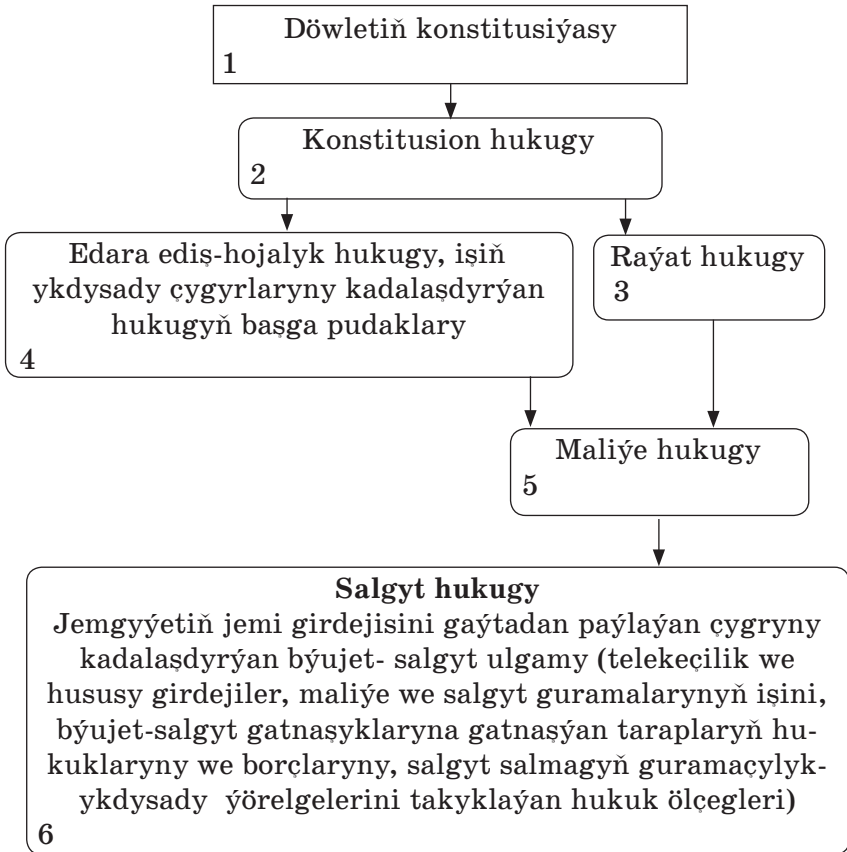
şyklarynyň, döwletiň, edara görnüşli taraplaryň we raýatlaryň emläk hukuklarynyň dürs çäklendirilmegi, maliýe serişdeleriniň paýlanylyşynyň, gaýtadan paýlanylyşynyň we ulanylyşynyň mehanizmini we kanunlaýyklygyny öwrenýän hukuk ylmynyň täze böleklere bölünmegini, onuň üstüniň ýetirilmegini talap edýär. Salgyt salmagyň hukuk jähtlerini hukugyň ýörite bölümi bolup durýan salgyt hukugy öwrenýär.

Salgyt hukugy konstitusion hukugy bilen bölünmez bitewilikdedir. Döwletiň Konstitusiýasy salgyt hukugynyň esasy kadalaryny kesgitleýär. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 2-nji maddasynyň 1-nji bölümünde "Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy Türkmenistanyň Konstitusiýasyna esaslanýar we ol şu bitewi Kanundan hem-de Türkmenistanyň salgyt hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryndan ybaratdyr" diýlip bellenilýär. Salgyt hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan namalar "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň esasynda kabul edilýär we onuň düzgünlerine çapraz gelip bilmeýär. Eger-de şeýle çapraz gelmeler bar bolan ýagdaýynda, onda "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň düzgünleri ulanylýar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň düzgünleri "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda potratçylar we kömekçi potratçylar bolup durýan taraplara salgyt salmak babatynda "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanununda kesgitlenilen aýratynlyklary göz önünde tutup ulanylýar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny başga ýagdaýlar göz önünde tutulmadyk bolsa gümrük töleglerini almakda ýüze çykýan gatnaşyklary düzgünleşdirmeyär. Täze salgytlary girizmek, şeýle-de hereket edýän salgytlary üýtgetmek ýa-da ýatyrmak "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek

hakynda" Türkmenistanyň Kanunynyň kabul edilmegi bilen amala aşyrylýar. Täze salgytlary bellemek ýa-da hereket edýän salgytlary üýtgetmek bilen "Salgytlar hakyn-da" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna üýtgetme girizýän Türkmenistanyň kanunlary olar resmi taýdan çap edilenden bir aý geçenden soň, emma degişli salgyt boýunça nobatdaky salgyt döwri tamamlanandan soň gelýän aýyň 1-inden ir bolmadyk möhletde güýje girýär. "Salgytlar hakyn-da" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna salgyt töleýjileriň ýagdaýlaryny gowulandyryň, şeýle-de hereket edýän salgytlary ýatyrnak baradaky üýtgetmeleri belleýän (egerde bu üýtgetmeler girizilýän Kanunlarda göni göz önünde tutulýan bolsa) Türkmenistanyň kanunlary çap edilen pursadyndan güýje girýär. Salgyt hukugy edara ediş hukugy bilen hem ýakyn arabaglanysykda hereket edýär. Jemgyýetiň durmuş ukyplylygyny üpjün edýän hukugyň pudaklary bilen salgyt hukugynyň arabaglanysygy we tutýan orny (ylaýta-da ykdysady we maliýe-hojalyk gatnasyklar çygrynda) 30-njy sekilde görkezilendir.

Maliýe serişdeleriniň paýlanylyşynyň, gaýtadan paýlanylyşynyň we ulanylyşynyň mehanizminiň we kanunalaýyklygyny kesgitleýän hukuk gatnasyklarynyň kämilleşdirilmegi, maliýe hukugynyň usulyýetiniň möhüm meselesidir (problemasydyr). Onuň çözülmegi netijesinde taraplaryň ykdysady bähbitleriniň deň hukuklylygy üpjün edilýär. Maliýe hukugy öwrenilende, aýry-aýry ykdysady gatnasyklaryň kadalasdyrylmagy bilen bagly hukuk babatynda hususy ylymlaryň bölümlerini çintgäp özleşdirmekde zerurlyk ýok, sebäbi bu meseleleriň çözülmegi hukuk boýunça hünärmenleriň ygtyýaryndadyr. Ýöne maliýe hukugynyň, karz hukugynyň, ätiýaçlandyryş hukugynyň, salgyt hukugynyň özbaşdak pudaklar hökmünde hereket etmelidigi hakyndaky meseläni ara alyp çözmek mümkinçiligi bar.

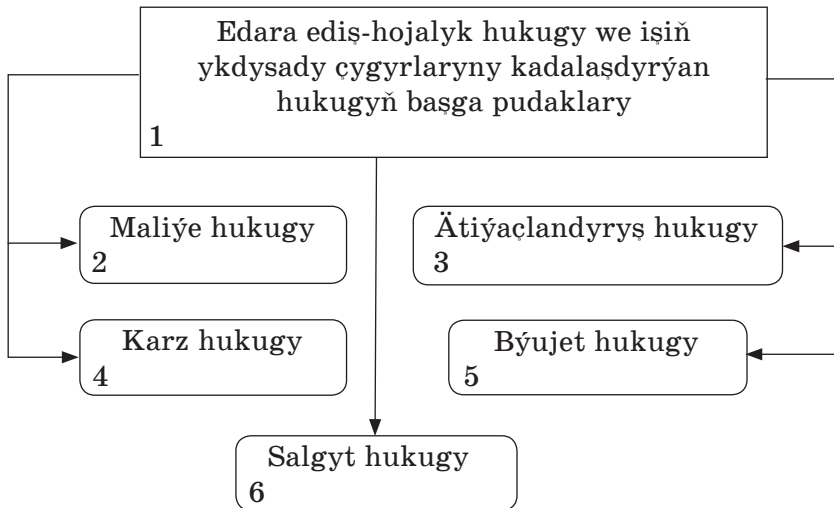
**Hojalyk işiniň netijesinde döredilen gymmatyň gaýtadan
paýlanys prosesini hukuk taýdan üpjün edýän ulgam**

Mysal. 31-nji şekilden ugur alyp, edara ediş-hojalyk hukugynyň düzüm bölekleri bolup durýan maliýe, ätiýaçlandyrys, karz, býujet, salgyt hukuklarynyň bu hukuklara degişli bölümlerini kesgitleň. Olar şu aşakdakylardyr:

1. Telekeçilik we şahsy girdejileriň gaýtadan paýlanysyny kadalaşdyrýan hukuk ulgamy.

**Edara ediş-hojalyk hukugy we işiň ykdysady cygyrlaryny
kadalaşdyrýan hukugyň başga pudaklary**

2. Maliýe ministrliginiň we döwlet salgyt gullugynyň işini kadalaşdyrýan hukuk ulgamy.

3. Ätiýaçlandyrys gaznalarynyň serişdeleriniň emele gelsini we ulanylyşyny tertipleşdirýän hukuk ulgamy.

4. "Býujet ulgamy hakynda" Türkmenistanyň Kanunyň işlenip düzülişini we kabul edilýişini üpjün edýän hukuk ulgamy.

5. Býujet maliýeleşdirmesiniň cygryny kadalaşdyrýan hukuk ulgamy.

6. Täjirçilik karzlaryny dolandyryş hukuk ulgamy.

7. Çägara býujet kadalaşdyrmasyň görnüşlerini tertipleşdirýän hukuk ulgamy.

8. Býujet ýetmezçiliginiň (defisitiň) we býujet artykmaçlygynyň (profisitiň) ölçegleriniň (normalarynyň) ulanylyşyny tertipleşdirýän hukuk ulgamy.

9. Salgyt salmagyň guramacylyk-ykdysady ýörelgelerini takyklaýan hukuk ölçeglerini (normalaryny) tertipleşdirýän hukuk ulgamy.

10. Salgyt hukuk gatnasyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň hukuklaryny we borçlaryny kadalaşdyrýan hukuk ulgamy.

11. Zaýomlary çykarmak we ýerleşdirmek işleri tertipleşdirilýän hukuk ulgamy.

12. Döwlet emläginden girdejiniň alynmagyny kadalaşdyrýan hukuk ulgam.

13. Döwlet karzlary we ätiýaçlandyrma ätiýaçlary boýunça tertip-düzgüni kadalaşdyrýan hukuk ulgamy.

14. Halkara söwdany amal etmek boýunça işleri tertipleşdirýän hukuk ulgamy.

Çözülişi. Maliýe hukugyna 2-nji we 11-14-nji belgilerde beýan edilen hukuk ulgamlary, ätiýaçlandyrys hukugyna 3-nji belgidäki hukuk ulgamy, býujet hukugyna 4-8-nji belgilerdäki hukuk ulgamlary, salgyt hukugyna 1-nji we 9-10-njy belgilerdäki hukuk ulgamlary degişlidirler.

Salgyt hukugy, bu diňe bir ykdysady-hukuk bilimleriniň pudagy däl-de, eýsem salgyt hukuk gatnasyklaryna täsir edýän salgyt kanunlarynyň we umumymilli hukuk ölçegleriniň (normalarynyň) özara baglanyşykly toplумы, şeýle-de kanun çykaryjy we ýerine ýetiriji guramalaryň ulgamy, olaryň hukuklary we borçlarydyr. Salgyt hukugy salgyt salmak ulgamy döwlet-häkimiýet alamatlary bilen üpjün edýär, ony iki tarapdan, ýagny ykdysady we hukuk taýdan gursap alýar. Emläk gatnasyklaryny, başgaça eýeçilik gatnasyklaryny kadalaşdyrýan ölçegler jemagat hukugynyň pudagy hökmünde kabul edilýän salgyt hukugynyň binýady bolup durýar. Galyberse-de, salgyt hukugy salgyt tejribesini diňe hukuk taýdan tertipleşdirýän ulgam däl. Salgyt hukugy hukugyň umumy çäkleriniň daşyna çykýar we ykdysady, sosiologiýa, psihologiýa ylymlarynyň, dolandyrys hakyndaky ylmyň gazananlaryna daýanýar. Diýmek, salgyt hukugy özüniň "salgyt kanunçylygy" diýen köne adyndan çetleşýär, sebäbi salgyt hukugy salgyt salmak cygrynda hukuk ölçegleriniň kesgitlenilmegi bilen çäklenmän, eýsem salgyt usuly esasynda toplanýan döwlet pul serişdeleri

döwletin geçirýän ykdysady syýasatyny nähili derejede geçirmäge onuň mümkinçiliginiň bardygyny takyklaýar.

Salgyt hukugynyň özeni, başgaça onuň usulyýet esaslary, hukuk hakyndaky ylmlaryň jemini, döwlet we hukuk hakyndaky nazaryýeti, maliýe hakyndaky ylmyň umumy kadalaryny öz içine alýar. Salgyt gatnasyklarynyň hukuk taýdan aýratynlyklarynyň nazaryýet taýdan esaslandyrylmagy, salgytlary hasaplamagyň we tölemegiň tertibi hakyndaky kanunlary täzeden işläp düzmek we kabul etmek üçin uly mümkinçilikler döredýär.

Mysal. Diňe kanun esasynda girizilmegi däl-de, eýsem tejribede hereket edilişiniň we jemgyýete zerur bolan ugurlar boýunça olaryň ulanylyşynyň görnüşleriniň düýpli aýratynlyklaryny, salgytlary parafiskalitetlerden (paç, ýygym we gaýry salgyt däl ýygymlary) tapawutlandyrýar. Ýöne, salgytlaryň hukuk alamatlary olary parafiskalitet töleglerine mahsus bolmadyk gurluşynyň we ýygnaýlyşynyň ýörelgelerini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Parafiskalitet tölegleri haýsy maksatly ugurlary maliýeleşdirmek üçin niýetlenýär? Salgytlar döwlet çykdajylarynyň diňe aýry-aýry görnüşleriniň üstüni ýapmak üçin ulanylýarmy ýa-da kanun esasynda tassyklanylýan döwlet çykdajylarynyň islendik görnüşini maliýeleşdirmek üçin?

Çözülişi. Parafiskalitet tölegler halkara kanunçylygynda XX asyryň 30-njy ýyllarynda ýüze çykdy. Döwlet häkimiýetiniň merkezi guramalary we ýerli öz-özünü dolandyrys edaralary däl jemagat ýa-da hususy edara görnüşli taraplaryň peýdasyna ykdysady we durmuş bähbitlerinden ugur alnyp kesgitlenilýän ýygymlar parafiskalitet tölegleri diýlip düşünilýär. Parafiskalitet tölegler takyk çäreleri (çäkleri abadanlaşdyrmak üçin ýygym, ekologiýa heläkçilikleri aradan aýyrmak üçin döredilýän gaznalara tölenýän tölegler we ş.m.) maliýeleşdirmek üçin ulanylýar. Salgytlar kanun esasynda tassyklanylýan döwlet çykdajylarynyň islendik görnüşlerini maliýeleşdirmek üçin ulanylýar.

8.3.47. Salgyt hukugynyň häsiýetlendirmesi

Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy "hukuk" diýlip atlandyrylýan düşünjäniň logiki dowamydyr. Bu ýerde salgyt kanunçylygyna häsiýetnama bermek maksadalaýykdyr. Mysal üçin, salgytlary döwletiň wekilçilik edýän guramasy girizip bilýär. Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 53-nji, 63-nji we 86-njy maddalaryna laýyklykda (ýerli salgytlary girizmegiň we ýygnamagyň tertibi), salgytlary Türkmenistanyň Mejlisi, Türkmenistanyň Prezidenti we Geňesi girizip bilýärler. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanununda her bir salgydyň sütüni we garnawy kesgitlenilýär. Diýmek, salgytlaryň girizilmegi, salgytlaryň ähli düzüm bölekleriniň we alamatlarynyň kesgitlenilmegini aňladýar. Salgytlaryň düzüm bölekleriniň diňe bitewi ulgamy salgyt töleýjide salgytlary tölemek boýunça borçlarynyň ýüze çykandygy hakynda hasap etmäge mümkinçilik berýär, galan ýagdaýlarda salgytlar kesgitlenilmedik diýlip ykrar edilýär. Ýokarda aýdylanlar, salgytlar kanun esasynda girizilende olara bildirilýän taraplardan gelip çykýar. Aýry-aýry döwlet edaralarynyň we ministrlikleriň salgytlary girizmäge hukugy ýok. Mysal üçin, Türkmenistanyň Maliýe ministrligi, Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy, Türkmenistanyň Ýokary Kazýeti salgytlar hakyndaky kanunyň maddalaryna we kadalaryna üýtgetmeleri girizip bilmeýärler.

Mysal. Salgytlar girizilende we ýygналанда salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň arasynda emele gelýän gatnaşyklar hukuk kadalary bilen kadalaşdyrylýar. Dürli derejedäki kadalaşdyryjy namalarda öz beýany tapýan bu kadalaryň jemi biri-biri bilen arabaglanysykda bolup we kämillesdirilip, salgyt hukugynyň özenini düzýärler. Türkmenistanyň esasy Kanunyna (Konstitusiya) we başga kanunçylyk namalara laýyklykda, aşakda sanalyp geçiljek häkimiýet we dolandyrys guramalarynyň haýsylarynyň

salgytlary girizmäge we ýygnamaga hukugynyň bardygyny we ýokdugyny takykklamaly.

1. Türkmenistanyň Prezidenti.
2. Türkmenistanyň Mejlisi.
3. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti.
4. Türkmenistanyň Adalat ministrligi.
5. Türkmenistanyň Maliýe ministrligi.
6. Geňeşleri.
7. Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy.
8. Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti.

Çözülişi. Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 53-nji, 63-nji we 86-njy maddalaryna laýyklykda, Türkmenistanyň çäginde salgytlary girizmäge, ýygnamaga we ýatymaga Türkmenistanyň Prezidentiniň, Türkmenistanyň Mejlisiniň, Geňeşleriň hukuklary bar. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň, Türkmenistanyň Adalat ministrliginiň, Türkmenistanyň maliýe ministrliginiň, Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugynyň we Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň täze salgytlary girizmäge we hereket edýän salgytlary ýatymaga, salgyt kanunçylyk namalaryny kabul etmäge ygtyýarlyklary ýok.

Salgytlar girizilende we ýygналanda salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan aýry-aýry gatnaşyjylaryň arasynda emele gelýän gatnaşyklar we durmuş arabaglanysyklary hukuk ölçeqleri bilen pugta kadalaşdyrylýar. Şol bir wagtda, dürli derejedäki ölçeň namalarynda öz beýanyny tapyp, özara arabaglanysykda bolup we hemişe kämilleşdirilip, bu ölçeqleriň jemi salgyt hukugyny düzýär. Salgyt hukugy Türkmenistanyň kanunçylygynda ulanylýan täze düşünje bolany üçin, onuň mazmunynyň we kadalaşdyrylmagynyň usullarynyň, hukuk tebigatynyň we hukugyň aýry pudagyna degişliliginiň anyklanylmagy, häzirki wagtda örän çylsyrmyly we şol bir wagtda wajyp meseleleriň biri bolup durýar.

Köpugurly we toplumlaýyn häsiýetli ykdysady gatnaşyklary salgyt hukugynyň mazmunyny sertlendirýärler. Ondan başga-da, salgyt hukugy jemgyýetdäki durmus arabaglanysyklarynyň özbolusly cygrydyr. Aýdylanlar jemgyýetçilik önümiň bir böleginiň hökmany tölegler görnüşinde döwletiň haýyrna alynmagy bilen döwlet maliýesiniň emele gelmeginiň esasy çeşmesi bolup durýan salgytlaryň ykdysady we jemagat hukuk mazmuny bilen sertlendirilýär. Bu bolsa hukuk kadalaşdyrmasyynyň özenini kesgitleýär. Ýöne "salgyt gatnaşyklar" adalgasy kanunçylyk namalarynda seýrek gabat gelýär we hukuga bagyşlanan edebiýatlarda salgyt hukugynyň mazmuny babatynda dürli-dürli pikirler ýöredilýär. Ýokarda aýdylanlardan ugur alyp, biziň pikirimiz boýunça, býujet ulgamyna, göz önünde tutulan ýagdaýlarda bolsa býujetden daşarky gaznalara edara görnüşli we şahsy taraplar üçin bellenýän we olardan ýygnalýan salgytlar babatynda ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklary salgyt hukugynyň mazmuny bolup durýar. Eger-de salgyt cygryna we salgyt-hukuk kadalaşdyrmasyna degişli jemgyýetçilik gatnaşyklaryny toparlandyrmak mümkin bolýan bolsa, onda olary şu görnüşde beýan etmek maksada laýykdyr:

- döwlet we ýerli salgytlary we başga salgyt tölegleriniň kesgitlenilmegi bilen baglanysykly gatnaşyklar;

- döwlet we ýerli salgytlary we başga salgyt töleglerini girizmek bilen baglanysykly gatnaşyklar;

- salgyt önümçiliginde, başgaça salgyt tölegleriniň aýry-aýry görnüşleriniň hasaplanylmagy we tölenilmegi bilen ýüze çykýan salgytlary ýygnamak boýunça gatnaşyklar. Şu topara degişli döwlet guramalary tarapyndan salgyt gözegçiligini amala aşyrmak boýunça gatnaşyklar, şol sanda salgyt dilektleriniň (jenaýatlar we hukuk bozulmalar) ýüze çykmagy we olar boýunça jogapkärçiligiň çekilmegi bilen baglanysykly gatnaşyklar.

Ýokarda sanalyp geçilen gatnasyklaryň ählisi biri-biri bilen ýakyn arabaglanysykda we biri-birini şertlendirýär. Bu bolsa salgytlaryň kesgitlenilmegi, girizilmegi we ýyg-nalmagy sebäpli salgyt töleýjiler we gaýry taraplar bilen döwletiň arasynda emele gelýän birmeňzeş gatnasyklaryň ýüze çykýandygy we salgyt hukugynyň mazmunyny aňladýandygy barada netije cykarmaga mümkinçilik berýär. Salgyt gatnasyklarynyň emläk häsiýeti salgyt gatnasyklaryny häsiýetlendirýän alamatdyr. Salgyt borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegi döwletiň peýdasyna takyk pul serişdeleriniň geçirilmegini aňladýar. Hukuk ul-gamynda salgyt hukugynyň tutýan orny takyklanylanda, hukuk kadalaşdyrma usuly onuň ýene-de bir kriteriýasydyr. **Jemgyýetçilik gatnasyklaryna täsir etmekde ulanylýan hu-kuk usullarynyň toplumyna we olaryň utgasdyrylmagyna salgyt hukuk kadalaşdyrmasy diýilýär.**

Hukuk kadalaşdyrmasynda ulanylýan usullaryň her biriniň alamatlandyryjy häsiýeti bar, olaryň toplumyny ulanmagyň netijesinde hukuk reglamentasiýanyň maksat-lary üpjün edilýär. Salgyt hukugy bilen kadalaşdyrylýan gatnasyklara täsir edýän ulgama seljerme geçirip, salgyt hukuk gatnasyklaryna gatnaşýan gatnasyjylaryň biri tarapyndan döwletiň adyndan cykys edýän başga tarap-lara berilýän (subordinasiýa usuly) döwlet-höküm görkezmelerine (merkezi imperatiw) salgyt hukuk gatnasyklaryny kadalaşdyrýan usulyň esasy alamaty diýip netije cykarmak bolýar. Salgyt töleýjileriň döwletiň býujet ulgamyna ýa-da býujetden daşarky gaznalaryna salgytlary tölemeginiň, ony hasaplamagyň we tölegleriň möçberi, pul serişdeleriniň ulanylyşy barada döwlet-höküm görkezmelerini, salgyt hukugynda ulanylýan usullaryň mysaly hökmünde görkezmek bolar. Salgyt hukuk gatnasyklaryna gatnaşýan gatnasyjlara döwlet-höküm görkezmelerini bermäge wekilçilik edýän döwlet guramala-ryna, döwletiň maliýe-ykdysady guramalarynyň biri bolup

durýan salgyt gullugynyň edaralary degişlidirler. Salgyt hukugy diýlip atlandyrylýan düşüňjä şeýle kesgitleme bermek bolar. **Salgyt hukugy aýry-aýry ýagdaýlary hasaba almak bilen, salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylara täsir edilşiň imperatiw (höküm) usullaryny ulanmak ýoly bilen salgytlary kesgitlemek, girizmek we ýygnamak boýunça jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan maliýe-hukuk ölçegleriniň ulgamydyr.**

Salgyt hukuk ulgamyny häsiýetlendirýän alamatlar:

1. Salgyt hukugy hukuk ölçegleriň jeminden, başgaça bu hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan taraplaryň umumy we hökmany berjaý edäýmeli düzgünleriniň kadalaryndan, şeýle-de döwlet guramalary we wezipeli adamlar üçin doly hukuk ygtyýarlyklaryndan ybaratdyr.

2. Salgyt hukugy anyk salgytlary bellemek, girizmek we olary ýygnamak boýunça emele gelýän gatnaşyklary kesgitlemek üçin ulanylýar.

3. Salgyt hukugy salgyt tölegleri bellemek, girizmek we ýygnamak boýunça jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýar. Býujet serişdelerini paýlamak we ulanmak, salgyt däl tölegleri bellemek we ýygnamak boýunça ýüze çykýan meseleler salgyt gatnaşyklarynyň çäginde dasynda galýar.

4. Salgyt hukugy edara görnüşli we şahsy taraplaryň salgytlary tölemek boýunça borçlaryny kesgitleýär, şeýle-de salgytlaryň hasaplanylyşynyň we tölenilişiniň düzgünlerini (salgyt önümçiligi), salgyt gözegçiliginiň geçirilişiniň tertibini, salgyt kanunçylygyň bozulandygy üçin jogapkärçilik çäkleriniň ulanylyşyny tertipleşdirýär we ulgamlaşdyrýar.

Mysal. Salgyt hukugy hukuk ulgamynyň köpsanly pudaklary bilen ýakyn arabaglanysykda bolýar. Raýat hukugynyň kadalary salgyt hukuk gatnaşyklaryna degişlilikde ulanylýarmy? Salgyt hukugynyň kadalarynyň jenaýat hukugy bilen arabaglanysygy we olaryň tebigaty nämeden ybarat? Salgyt hukugy bilen edara ediş hukugynyň

arabaglanysygy nämeden ybarat? Buhgalteriýa hakyndaky kanunçylygyň kadalarynyň salgyt hukugyna gytaklaýyn täsir ediji nämeden ybarat?

Çözülisi. Salgyt hukugy raýat hukugy bilen ýakyn arabaglanysykda hereket edýär. Mysal üçin, kanunçylykda gaýry ýagdaýlar göz önünde tutulmaýan bolsa, bir tarapyň başga tarapa edara ediş ýa-da başga höküm tabynlygyna esaslanýan emläk, salgyt we başga maliýe hem-de edara ediş gatnasyklaryna degislilikde raýat kanunçylygy ulanylmaýar. Diýmek, umumy düzgün boýunça, raýat hukugynyň ölçegleri salgyt gatnasyklaryna degislilikde ulanylmaýar. Bu çäklendirmäniň wajyp ähmiýeti bar, sebäbi salgyt gatnasyklary emläk bilen ýakyn arabaglanysykda. Her bir ýagdaýda degişli kanunçylygyň ölçeglerini dogry we dürs ulanmak üçin, raýat-hukuk ýa-da salgyt-hukuk gatnasyklaryna gatnasyjylaryň arasynda nähili gatnasyklaryň bolup geçýändigini anyklamak zerurdyr. Bu gatnasyklary aýdyň göz önüne getirmek mümkin bolýan bolsa, onda ähli raýat gatnasyklary kese tekizlikde, salgyt gatnasyklar ulgamy bolsa dik tekizlikde ýerleşýärler, üstesine-de kese tekizlik dik tekizligiň sütünidir. Salgyt hukugynyň we jenaýat hukugynyň arabaglanysygynyň ikileýin tebigaty bar. Bir tarapdan, jenaýat hukugynyň ölçegleriniň köpüsi salgyt hukugynyň kadalaşdyrýan binýatlarynyň goralmagyna gönükdirilen. Başga tarapdan bolsa, köp halatda salgyt hukugynyň we salgyt kanunçylygynyň ölçeglerini ulanman, jenaýat kwalifikasiýasyny geçirmek mümkin däl. Salgyt hukugy we edara ediş hukugynyň arabaglanysygy hakynda salgyt kanunçylygynyň bozulmalary üçin jogapkärçiligiň çekilmegi nukdaýnazary jähtde gürrüň etmek bolar. Salgyt hukuk bozulmalary üçin edara ediş jerimeleriniň ulanylmagy, salgyt hukugynyň kadalaryny ulanman geçirmek mümkin däl. Buhgalteriýa hakyndaky kanunçylygyň kadalary salgytlaryň hasaplanylyşyna gytaklaýyn täsir edýär,

sebäbi buhgalter hasaby salgytlary dogry hasaplamak üçin maglumatlary ýygnamak ulgamy bolup durýar.

8.4.48. Salgyt hukugynyň çeşmeleri we salgyt kanunçylygynyň ulgamy

Hukuk-ölçeg namalary, ýagny kanunlar, permanlar, kararlar, pudaklaýyn dolandyrys edaralarynyň ölçeg resminamalary salgyt hukugynyň esasy çeşmesidir. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň ulgamyny salgyt ölçegleriniň öz içine alýan dürli derejedäki ölçeg namalarynyň toplумы düzýär. **Salgyt çygrynda emele gelýän aýry-aýry gatnaşyklary kadalaşdyrýan resmi taýdan kesgitlenilen düzgünler salgyt ölçegleri diýlip atlandyrylýar.** Kanunyň adaty takyklanylmagyny hasaba almak bilen, salgyt kanuny döwlet häkimiýetiniň in ýokary wekilçilik guramasy (Türkmenistanyň Mejlisi, aýry-aýry ýagdaýlarda bolsa Türkmenistanyň Prezidenti) tarapyndan kabul edilýän ýokary hukuk ölçeg namalaryny we salgyt çygrynda has wajyp jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan ölçegler diňe "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanununda däl-de, maliýe kanunlarynda we salgyt däl kanunlarynda-da bolup bilýärler. Mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna salgytlar baradaky ýörite kanun diýmek bolar, ýöne, şol bir wagtda "Kärhanalar hakynda" Türkmenistanyň Kanunyny salgyt däl häsiýetli kanun hökmünde-de ykrar etmek bolar. Türkmenistanyň Konstitusiýasy diňe salgyt hukugy däl-de, eýsem hukugyň başga pudaklaryny kämilleşdirmek üçin binýat bolup durýan esasy ölçeg namasydyr. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 42-nji maddasynda şeýle bellenilýär: "Her bir adam kanunda bellenen tertipde hem möçberde döwlet salgytlaryny we gaýry tölegleri tölemäge borçludur". Aýdylanlardan salgyt salmagyň milli ulgamyna degişli iki sany möhüm jümle ýüze çykýar: salgyt salmagyň umumylygy, şeýle-de

salgyt tölegleriň kesgitlenilmeginiň we girizilmeginiň kanuna laýyklygy.

Mysal. "Abadanene" hojalyk jemgyýeti Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda salgyt töleýji bolup durýar. Kärhana hasabat ýylynyň awgust aýynyň 13-üne we 28-ine 180 manat (her möhlet boýunça) peýdadan alynýan salgyt boýunça deslapky tölegleri tölemeli. Ýöne hasaplasyk hasabynda pul serisdeleriniň ýoklugy sebäpli, bu möhletler boýunça tölenmeli deslapky tölegler hasabat ýylynyň sentýabr aýynyň 15-inde tölenipdir. Geçirilen resminamalaýyn barlagyň netijesinde, hasabat ýylynyň 9 aýy üçin peýdadan alynýan salgyt boýunça 820 manat goşmaça salgyt hasaplanypdyr. Baş döwlet salgyt gullugynyň sol ýylyň mart aýynyň 13-ünde çykaran gözükdirmesiniň esasynda (güýje sol ýylyň aprel aýynyň 1-inden girýär) puşmana tölegleriň we maliýe jerimeleriniň möçberi ýokarlandyrylýar: puşmana tölegler 0,05 göterim we salgydyň azaldylp hasaplanylýan jeminden maliýe jerimleri 42 göterim. Puşmana tölegleriniň jemini we maliýe jerimeleriniň jemini takyklamaly.

Çözülişi. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 1-nji maddasynyň 4-nji bölüminde: "Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň täze salgytlary belleýän, salgyt möçberini ýokarlandyryýan ýa-da başga bir görnüşde salgyt töleýjiniň, salgyt ýumuşçysynyň ýagdaýyny ýaramazlaşdyryýan salgyt hukuk bozulmalary üçin jogapkärçiligi güýçlendirýän namalaryň gaýdymlaýyn güýji ýokdur" diýlip bellenýär. Şol sebäpli, Baş döwlet salgyt gullugynyň hasabat ýylynyň mart aýynyň 13-ünde çykaran gözükdirmesiniň güýji ýok.

1. Puşmana tölegleriň jemi:

$(180 \text{ manat} \times 33 \text{ gün} \times 0,03\% : 100\%) + (180 \text{ manat} \times 18 \text{ gün} \times 0,03\% : 100\%) = 1,8 \text{ manat} + 1,0 \text{ manat} = 2,8 \text{ manat}.$

2. Maliýe jerimeleriniň jemi:

$820 \text{ manat} \times 40\% : 100\% = 328 \text{ manat}.$

Mysal. Aşgabadýň "Türkmenmaşyngurluşyk" konserni senenama ýylynyň fewral aýynda amal edilen salgyt salynýan amallar boýunça goşulan baha üçin salgydyň salgyt beýannamasyny mart aýynyň 20-sinde tabsyrypdyr. Salgyt beýannamasynda goşulan baha üçin salgydyň pul möçberi 9000 manat möçberde hasaplanyp çykarylypdyr. Ýöne, hasaplaşyk hasapnamada pul serişdeleriniň ýoklugy sebäpli, salgydyň pul möçberi sol ýylyň aprel aýynyň 18-inde tölenilipdir. Salgyt töleýjileri höweslendirmek we salgyt-lar boýunça goşmaça eglşik etmek maksady bilen, senenama ýylynyň ýanwar aýynyň 28-inde Türkmenistanyň Prezidentiniň gol çeken Permanyna laýyklykda (güýje sol ýylyň fewral aýynyň 1-inden girýär) wagtynda tölenilmedik salgytlar boýunça puşmana tölegleri 0,02 göterim möçberinde kesgitlenilýär. Kärhana tarapyndan salgyt beýannamasy esasynda hasaplanylýan goşulan baha üçin salgydyň wagtynda tölenilmedik jeminden tölenmeli puşmana tölegleriniň pul möçberini takykklamaly.

Çözülişi. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 1-nji maddasynyň 4-nji bölümünde: "Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň salgytlary ýatyrýan, salgyt möçberlerini azaldýan ýa-da başga bir görnüşde salgyt töleýjiniň, salgyt ýumuşçysynyň ýagdaýyny gowulaşdyrýan, salgyt hukuk bozulmalary üçin jogapkärçiligi ýenilleşdirýän namalarynyň, eger-de bu şu namalarda göni göz önünde tutulan bolsa, gaýdymlaýyn güýji bardyr" diýlip bellenýär. Şol sebäpli, Türkmenistanyň Prezidentiniň gol çeken Permanynyň güýji bar. Aşgabadýň "Türkmenmaşyngurluşyk" konserni tarapyndan salgyt beýannamasy esasynda hasaplanylýan goşulan baha üçin salgydyň wagtynda tölenilmedik jeminden tölenmeli puşmana tölegleriň pul möçberi:

$$9000 \text{ manat} \times 24\text{gün} \times 0,02\% : 100\% = 43,2 \text{ manat.}$$

"Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny salgyt kanunçylygy ulgamynda möhüm orun tutýar. On-

dan başga-da, salgyt hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan ölçegleri öz içine alýan kanunlar bar. Mysal üçin, "Býujet ulgamy hakynda" ýa-da "Batmak hakynda". Umuman aýdanynda, salgyt hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan Türkmenistanyň kanunlary öz mazmuny boýunça birmeňzes däl. Salgyt kanunçylygyny düzýän kanunlar umumy hereket edýän kanunlardan we anyk salgytlar hakyndaky kanunlardan ("Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny) ybaratdyr. Türkmenistanyň kanunlaryndan başga-da, Türkmenistanyň Prezidentiniň Permanlary we Kararlary, şeýle-de buýruklary salgyt kanunçylygynyň esas düzüji çeşmeleri bolup durýarlar. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasarlarynyň buýruklary salgyt kanunçylygynyň özbolusly çeşmesidir. Buýruklaryň, köplenç, köne salgytlary üýtgetmesiz we täze salgytlary girizmesiz ölçeg-hukuk resminamalarda bar bolan ölçegleriň ulanylyşynyň tertibini düşündirýän anyklaýyş we düşündiris häsiýeti bar.

Bilelikde we salgyt gullugy tarapyndan ýekelikde kabul edilýän ölçeg resminamalary salgyt hukugynyň ýene-de bir çeşmesidir. Adatça, Türkmenistanyň maliýe ministrligi, Türkmenistanyň gümrük gullugy we Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy bilelikde salgytlaryň ýygnaýşynyň düzgün meselelerini kadalaşdyrýan we tertipleşdirýän gözükdirmeleri, düzgünnamalary we tertipnamalary kabul edýärler. Gözükdirmeler salgytlaryň aýry-aýry görnüşleriniň hasaplanylyşynyň we tölenilişiniň tertibini anyklamak, şeýle-de salgyt gullugynyň içinde guramacylyk gatnaşyklaryny kadalaşdyrmak üçin düzülýär. Şol bir wagtda, Türkmenistanyň Maliýe ministrligi, Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy, Türkmenistanyň Gümrük gullugy düşündiris häsiýetli buýruklary, gözükdirmeleri we gözükdirme hatlary çap edip bilýärler. Bu buýruklarda, gözükdirmelerde, gözükdirme hatlarynda aýry-aýry salgytlaryň hasaplanylyşynyň we tölenilişiniň tertibiniň

çylşyrymly soraglary düşündirilýär, şeýle-de salgyt gullugy üçin hökmany bolan salgyt kanuncylygynyň anyk ölçegleriniň ulanylyşynyň düzgünleri beýan edilýär. Ýöne, düşündiriş bermegi we maslahat bermegi tapawutlandyrmaly, sebäbi olar şol bir manyny bermeýärler. Berilýän düşündirişler we maslahatlar ölçeg namalary bolup durmaýandygyny we salgyt töleýjileri jogapkärçilige çekmek üçin esas bolmaýandygyny belläp geçmelidir. Ýokarda sanalyp geçilen döwlet guramalary tarapyndan kabul edilýän ölçeg resminamalaryny resminamalaşdyrmaly bolsa, onda olary Türkmenistanyň Adalat ministrliginde bellige almany. Jedelli meseleler çözülen-de, başga resminamalar bilen bilelikde sonuň ýaly resminalar kazyýet tarapyndan resmi resminalar diýlip kabul edilýär. Salgyt salmak meseleleri boýunça başga ministrlikleriň we pudaklaýyn dolandyrys edaralarynyň ölçeg namalary hakynda aýdylanda, salgyt gatnaşyklaryny kadalaşdyrmakda bu guramalaryň hiç hili ygtyýarlyklarynyň ýoklugy sebäpli, olar Türkmenistanyň Maliýe ministrligi we Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugy bilen ylalasyyp, diňe öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde resminamalary kabul edip bilýärler.

Milli kanuncylykdan başga-da, salgyt salmagyň çägendäki gatnaşyklary halkara-hukuk ylalasyklary hem tertipleşdirýär. Türkmenistanyň Konstitusiyasy we Türkmenistanyň başga kanunlary halkara hukugynyň milli hukukdan ileri tutulýandygyny kesgitleýär. Eger-de Türkmenistanyň halkara ylalasyklarynda Türkmenistanyň kanuncylygynda göz önünde tutulan kadalara çapraz gelýän düzgün kabul edilen bolsa, onda halkara ylalasyklaryň düzgünleri ulanylýar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 6-njy maddasynda "Eger-de Türkmenistanyň halkara ylalasyklarynda şu bitewi Kanunda beýan edilen düzgünlerden başga düzgünler bellenen bolsa, onda halkara ylalasyklaryň düzgünleri ulanylýar" diýlip bellenilýär.

Salgyt kanuncylygynyň çäginde salgyt kanuncylygynyň giňişlikde, wagt çäginde we taraplaryň toparlary boýunça hereket edişini belläp geçmek gerek. Salgyt ölçeçleriniň ulanylýan tejribesinde salgyt kanunlarynyň hereket ediş çäkleri hakyndaky meseläniň möhüm ähmiýeti bar. Salgyt ölçeçlerini öz içine alýan "Salgytlar hakyn-da" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň we basga ölçeç namalarynyň hereket ediş çäkleri **wagt çäginde, giňişlikde (çäkler boýunça) we taraplaryň toparlary boýunça** diýen üç sany esasy ugurlar boýunça takykklanýar.

1. **Wagt çäginde salgyt namalaryň hereket ediş** ölçeç namalaryň güýje girmegi we onuň ýatyrylmagy bilen çäklendirilýär. Kanunlaryň çap edilmegi we güýje girmegi "Ölçeç hukuk namalary hakynda" Türkmenistanyň Kanuny tarapyndan kesgitlenilýär. Türkmenistanyň Prezidentiniň we Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň namalarynda salgyt namalarynyň güýje girmeginiň basga tertibi hem kesgitlenilip bilinýär. Raýatlaryň hukuklary we bähbitleri galtaşýan döwlet guramalarynyň ýerine ýetiriji häkimiýetiniň ölçeç namalaryna örän wajyp goşmaça talap bildirilýär, has takygy bu namalar Türkmenistanyň Adalat ministrliginde bellige alynmalydyr. Türkmenistanyň Adalat ministrliginde döwlet belligini geçmedik ölçeç namalarynyň, şeýle-de bellige alnan, ýöne kesgitlenilen tertipde çap edilmedik namalaryň hukuk güýji ýok. Güýje girmedik namalar degişli hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyrmak, namalarda görkezilýän görkezmeleriň ýerine ýetirilmändigi üçin raýatlara, wezipeli adamlara we guramalara garsy jerimeleri ulanmak üçin esas bolup bilmeýärler. Jedelli meseleler çözülen-de, ýokarda görkezilen hukuk namalaryna salgylanyp bolmaýar.

Salgyt ölçeç namalarynyň hereket edişiniň bes edilmegini üç usul bilen geçirmek mümkin:

a) ölçeç namanyň hereket edişiniň kesgitlenilen möhletiniň tamamlanmagy bilen;

b) ölçeğ namanyň gös-göni ýatyrylmagy bilen;

c) sol bir jemgyýetçilik gatnasyklaryny kadalaşdyrýan köne ölçeğ namasyna deň ýa-da hukuk güýji has ýokary bolan täze ölçeğ namanyň kabul edilmegi, başgaça aýdanynda hereket edýän ölçeğ namasynyň başga ölçeğ nama bilen çalşyrylmagy bilen. Şeýle-de kadalaşdyrmaga degişli ýagdaýlaryň aradan aýrylmagy sebäpli ölçeğ namalarynyň könelmegi hem mümkin.

2. Takyk çäk bilen salgyt kanuncylygynyň çäklendirilmegi salgyt namalarynyň giňişlikde hereket edişini aňladýar. Ölçeğ namalary Türkmenistanyň ähli çäginde bitewi we bölünmesiz hereket edýärler.

3. Taraplaryň toparlary boýunça salgyt ölçeğ namasynyň hereket edişini anyklamak, hukuk ölçeğlerinde bellenen taraplaryň haýsylaryna bu ölçeğleriň salgylanandygyny takykklamakdyr. Taraplaryň toparlary boýunça salgyt namalarynyň hereket etmegi ilki nobatda çäk ýörelgesi bilen sertlendirilýär. Oňa laýyklykda Türkmenistana dahylsyz şahsy we edara görnüşli taraplar Türkmenistanyň salgyt kanuncylygynyň çygryna düşýärler. Salgyt kanunlarynyň kadalary türkmen portlarynda bellige alnan gämilere, şeýle-de başga döwletlerde ýerleşýän Türmenistanyň diplomatik wekilhanalaryna we konsullyk edaralaryna hem degişlidirler.

8.5.49. Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň gurluşynyň hukuk ýörelgeleri

Salgyt hukugynyň esasy düzgünlerine, salgyt ulgamynyň mazmunyny takyklaýan onuň başlangyç ugurlaryna, hukugyň pudaklaryna salgyt ulgamynyň gurluşynyň hukuk ýörelgeleri diýilýär. Ondan başga-da, hukuk taýdan üpjün edilmeginden ugur alnyp, salgyt salmagyň hukuk ýörelgeleri umumy we hökmany ähmiýete eýe bolýarlar, hukuk gatnasyklary ýüze çykanda we kämilleşdirilende olar özboluşly çelgi bolup durýarlar. Diýmek, salgyt

ulgamynyň ýörelgeleri onuň esasy mehanizmleriniň biri we sütünidir. Häzirki wagtda hereket edýän salgyt kanunçylygy ulgamyndan we hukuk tejribesinden ugur alyp, salgyt kanunçylygynyň çäginde salgyt ulgamynyň özenini düzýän salgyt salmagyň alty sany esasy hukuk ýörelgelerini beýan etmek bolýar:

- 1) salgyt ýüküniň deňlik (bitaraplyk) ýörelgesi;
- 2) kanun esasynda salgytlary kesgitlemek ýörelgesi;
- 3) salgyt kanunlarynyň gaýdymlaýyn güýjüni aradan aýyrmak ýörelgesi;
- 4) salgyt däl kanunlaryň önünde salgyt kanunlaryny öňe sürmek ýörelgesi;
- 5) salgyt kanunlarynda salgyt alamatlarynyň ählisini göz önünde tutmak ýörelgesi;
- 6) salgyt gatnasyklary kadalaşdyrylanda we salgyt kanunlary ulanylanda döwletiň, ýerli öz-özüni dolandyrys edaralarynyň we salgyt töleýjileriň bähbitlerini utgaşdyrmak ýörelgesi.

1. Salgyt ýüküniň deňlik (bitaraplyk) ýörelgesi salgytlary tölemegiň ählumumylygyny we salgyt kanunçylygynyň önünde salgyt töleýjileriň deňligini göz önünde tutýar. Salgyt gatnasyklary çygrynda bu ýörelge eýeciligiň görnüşlerine, telekeçilik işiniň guramачылык-hukuk görnüşlerine, salgyt töleýjiniň ýerleşýän ýerine we olaryň hukuklaryny kemsidýän häsiýetli başga esaslara baglylykda goşmaça salgytlary girizmäge, şeýle-de salgytlar boýunça ýokarlandyrylan salgyt möçberlerini kesgitlemegi gadagan edýär. Salgytlara we salgyt salynmaga degişli edebiýatlarda bu ýörelge salgyt salmagyň bitaraplyk ýörelgesi diýlip atlandyrylýar, oňa laýyklykda her bir salgyt töleýji kanunda kesgitlenilen salgytlary tölemäge borçludyr.

2. Kanun esasynda salgytlary kesgitlemek ýörelgesiniň şu düzgüni bar: salgytlar döwlet häkimiýetiniň ygtyýarly guramalary, ýagny Türkmenistanyň Mejlisi we Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan girizilmelidir.

3. Salgytlary tölemek boýunça borçlary salgyt töleýjileriň üstüne ýükläp, döwlet olaryň goralmagyny we bikanun salgytlary we ýygymlary tölemekden kepillendirýär hem-de täze salgytlary girizýän we salgyt töleýjileriň ýagdaýlaryny ýaramazlaşdyrýan kanunlaryň **gaýdymlaýyn güýjüniň ýokdugyny kesgitleýär.**

4. **Salgyt däl kanunlaryň önünde salgyt kanunlaryny öňe sürmek ýörelgesi** salgyt hukugynyň esasy ýörelgesiniň biridir. Bu ýörelge salgyt gatnaşyklaryna degişli ölçegler salgyt däl kanunlarynda bar bolan ýagdaýynda, olar diňe salgyt kanunçylygynda öz beýany tapýan bolsa we bu kanunçylyk bilen tassyklanylýan ýagdaýynda ulanyp boljakdygyny aňladýar. Diýmek, ölçegleriň kolliziýasynda (gapma-garsylykda) salgyt kanunçylygynyň kadalary ulanylýar.

5. **Salgyt kanunlarynda salgyt alamatlarynyň ählisini göz önünde tutmak ýörelgesi** salgyt hukugynda möhüm orun tutýar. Salgyt kanunçylygynda salgydyň alamatlarynyň diňe biriniň ýoklugy, salgydy tölemek boýunça salgyt töleýjiniň borçlarynyň kesgitlenilmändigini aňladýar. Diýmek, salgyt töleýjiniň bu salgydy tölemekden boýun gacyrmaga hukugy bardyr. Salgyt töleýjiniň borçlaryny takykklamak maksady bilen bu ýörelgä laýyklykda, salgyt kanunçylygy salgyt töleýjini (salgydyň subýektini), salgydyň binýadyny we onuň çeşmesini, salgyt salmagyň birligini, salgydyň möçberini (salgyt salmagyň ölçegini), salgydyň býujete tölenýän möhletlerini kesgitleýär we takyklaýar.

6. Salgyt gatnaşyklary hukuk taýdan kadalaşdyrylanda we salgyt kanunlary ulanylanda **döwletiň, ýerli öz-özüni dolandyrýş edaralarynyň we salgyt töleýjileriň bähbitlerini utgaşdyrmak ýörelgesi** her bir salgyt ulgamyna we her bir salgyt kanunçylygyna mahsusdyr. Bu ýörelge Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň we Türkmenistanyň başga kanunlarynyň ölçegleriniň toplumyndan gelip çykýar. Şonuň bilen birlikde, bu ýörelge salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň hukuklarynyň

deň dældiklerini aňladýar. Mysal üçin, olaryň hukuklarynyň deň dældigi salgydyň tölenmän galan bölegi we maliýe jerimeleri tutup alnanda ýa-da býujete artyk tölenen salgytlar gaýtarylyp berlende ýüze çykýar.

Mysal. Salgytlar býujet girdejileriniň ýeke-täk çeşmesi däl. "Býujet ulgamy hakynda" Türkmenistanyň Kanunynyň 6-njy maddasynda "Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň girdejileri kanuny we başga kanuny namalarda kesgitlenilen maliýe ýylynyň dowamynda gelip gowuşýan şahsy we edara görnüşli taraplaryň töleýän salgytlaryndan, ýygymlaryndan we başga hökmany tölenýän töleglerinden, gaýry çeşmelerden düşýän girimlerden emele gelýär" diýlip nygtalýar. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, haýsy tölegler salgyt däl usuly bilen ýygналýar?

Çözülişi. Salgytlardan başga-da, döwlet býujetiniň girdejilerini emele getirmekde döwlet gaznasyna tölenýän dürli görnüşli ýygymlaryň we tölegleriň möhüm ähmiýeti bar. Mysal üçin, olara ygtyýarnama (lisensiýa) bermek üçin ýygym, bellige almak üçin ýygym, Türkmenistanyň Merkezi bankynyň alýan peýdasy degişlidirler. Ondan başga-da, edara görnüşli taraplar dürli görnüşdäki gaznalara, mysal üçin, Aşgabat şäherini ösdüriş döwlet gaznasyna, Türkmenistanyň Oba hojalygyny ösdüriş döwlet gaznasyna tölegleri geçirýärler, köp görnüşli tarifleri we başga hökmany tölegleri töleýärler.

Häzirki wagtda döwlet gaznasyna tölenýän salgytlaryň, ýygymlaryň we tölegleriň köpsanly görnüşleriniň arasynda salgytlary we salgyt däl tölegleri kesgitlemegiň möhüm ähmiýeti bar. Ykdysady we hukuk häsiýeti bar bolan salgytlar toplumlaýyn düşünje, şol sebäpli bu ykdysady kategoriýa kesgitlenilende bellibir derejede kynçylyklar ýüze çykýar. Ykdysady kategoriýa hökmünde hereket edýän salgytlara seljerme geçirilende, onda salgytlary döwlet tarapyndan kesgitlenilen tölegleriň we ýygymlaryň düzüminden bölüp aýyrmak, şeýle-de başga ýygymlaryň, paclaryň we tölegleriň

arasynnda olaryň tapawutlandyryjy alamatlaryny kesgitlemek örän çylsyrlymly. Halkara salgyt tejribesinde salgydy hukuk taýdan kesgitlemegiň meselelerini çözmek boýunça iki sany çemeleşme işlenip düzüldi:

1. Giňişleýin çemeleşmede salgyt diýilýän düşünjä jemagat çykdaýlaryny maliýeleşdirmek üçin islendik serişdeler degişli edilýär. Şonuň ýaly çemeleşmede her bir töleg, tarif we başga pul geçirmeleri salgyt diýilýän düşünjä laýyk gelýär.

2. Gysby çemeleşme salgytlary takyk talaplara laýyk gelýän fiskal tölegleriniň bir görnüşi hökmünde takykklamaga mümkinçilik berýär. Salgyt we salgyt däl tölegleriň umumy alamatlaryna kanun tarapyndan olary ýygnamagyň we tölemegiň tertibi we şertleri, tölegleri tölemegiň hökmanlygy, ýygymlary almagyň mejburlygy, býujet we býujetden daşarky gaznalar bilen tölegleriň arabaglanyşygy, şeýle-de tölenýän tölegleriň deň derejesizligi degişlidir. Aýdylanlaryň esasynda salgyt hukuk kategoriýasyna şu kesgitlemäni bermek bolýar: **salgyt-bu býujete tölenýän we döwletiň salgyt ulgamyna gös-göni gosulýan ýa-da salgyt kanunçylygynyň namalarynyň esasynda kesgitlenilýän tölegdir.**

Mysal. Salgyt däl tölegler (kwazi salgyt) bu hökmany tölegdir, ýöne bu tolegler döwletiň salgyt ulgamyna gosulmaýar we salgyt kanunçylygy bilen däl-de, gaýry kanunçylyk namalaryň esasynda girizilýär. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, Türkmenistanyň çäginde kwazi salgytlaryň haýsy görnüşleri hereket edýärler?

Çözülişi. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, kwazi salgytlara býujetden daşarky gaznalara tölenýän tölegler, döwlet paçlary, edara görnüşli taraplary bellige almak üçin tölegler, daşarky gursawy hapalaýandygy üçin ekologiýa tölegleri we ş.m. degişlidirler. Bir gezek alynýan döwlet ýygymlary – bu adatdan daşary tertipde, şeýle-de jeza beriş görnüşinde döwlet tarapyndan alynýan

töleglerdir. Emläge, pul serişdelerine we gaýry gymmatlyklara bolan eýeçilik hukugynyň döwletiň haýryna mejburi alynmagyny (rekwiziýa), döwletiň haýryna geçirilmegini (konfiskasiýa) bir gezek alynýan döwlet ýygymlary hökmünde mysal getirmek bolar. Türkmenistanyň kanunçylygy jerimeleriň alynmagyny hem göz önünde tutýar. Salgytlar bilen jerimeleriň arasynda ýüze çykýan tapawutlyklary, olaryň alnysynyň aýratynlyklaryndan gözlemeli. Milli girdejiniň gaýtadan paýlanylmagy, salgytlaryň ýüze çykmagynyň sebäplerini, aýry-aýry hukuk bozulmalary bolsa jerimleri tölemegiň sebäplerini şertlendirýär.

"Salgyt" ykdysady kategoriýasy bilen birlikde, kanunçylykda, ýörite edebiýatda we salgyt salmak tejribesinde köp halatda "ýygym", "paç", "salgyt däl ýygym", "salgyt tölegi" diýlip atlandyrylýan adalgalar ulanylýar. Hakykattan hem, "salgyt" diýilýän düşüňjä köpsanly başga adalgalar-da gabat gelýär we olaryň arasynda olara degişli şu adalgalary sanap geçip bolar:

- goşmaça tölegler: harytlaryň aýry-aýry toparlaryndan (piwo, temmäki önümleri, benzin we ş.m.) alynýan goşmaça tölegler;

- ygtyýarnama (lisenziýa) bermek üçin ýygym: ygtyýarlandyrylýan işiň aýry-aýry görnüşleri bilen mesgullanmak üçin berilýän rugsatnama;

- salgyt: goşulan baha üçin salgyt, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt, edara görnüşli tarapyň peýdasyndan (girdejisinden) alynýan salgyt, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy.

Umuman aýdanyňda, "salgyt", "ýygym", "paç" sözler manydaş (sinonim) sözlerdir, sebäbi olar şol bir manyny berýärler we aýry-aýry ýagdaýlarda olaryň ulanylmagyny diňe sözlemleriň gurluşynyň adaty tejribesi bilen düşündirip bolýar. Şonuň bilen birlikde, salgytlaryň, ýygymlaryň we başga tölegleriň arasynda nazaryýet häsiýetli tapawutlyklaryň bardygyny bellemän geçip bol-

maz, sebäbi býujete ýygnaýan aýry-aýry tölegler babatynda ýüze çykýan gatnaşyklary hukuk taýdan kadalaşdyrmakda özboluslylyk hemişe-de bar.

"Salgyt" adalgasyna, köplenç, garşylyklaýyn talaplary kanagatlandyrmasyz salgyt töleýji tarapyndan yzygiderli tölenýän töleglere düşünilýär. Ýygymlar we paçlar hakyn-da aýdylanda bolsa, onda olar kanun esasynda kesgitlenilen hyzmatlaryň amal edilmegi bilen tölenýän bolsalar-da, olar hyzmatyň bahasy ýa-da onuň düzümi bölegi bolup durmaýarlar. Ýygym gatnaşmaga hukuk almak (tender), haýsam bolsa bir zatdan peýdalanmaga hukuk ýa-da işiň aýry-aýry görnüşlerini amala aşyrmaga hukuk almak üçin döwlet guramalary tarapyndan ýygnaýan tölegdir. Paç döwlet guramalary tarapyndan hereketleriň takyk görnüşleriniň amala aşyrylmagy üçin ýygnaýan tölegdir. Ýokarda belenilip geçilen alamat paçlary we ýygymlary salgytdan tapawutlandyran ilkinji alamatdyr.

Amal edilýän hyzmatlar üçin degişli döwlet guramasy ýa-da edarasy bilen hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan aýry-aýry şahsy ýa-da edara görnüşli taraplardan tölegleriň alynmagy, ýygymlaryň we paçlaryň ikinji tapawutlandyryjy alamatydyr. Diýmek, paçlary we ýygymlary tölemegiň hökmanylygy, paçlary we ýygymlary töleýjileriň hyzmatlary saýlap almaga olaryň erkin hereketleriniň netijesinde ýüze çykýar. Salgydy tölemek boýunça borçlar bolsa, salgyt töleýjide salgyt salynýan binýadynyň ýüze çykan ýagdaýynda islendik pursatda emele gelip bilýär.

Ýokarda aýdylanlar, sanalyp geçilen tölegleriň "salgyt" diýilýän ykdysady kategoriýasyna umumy degişlilikiniň ýokdugyny aňlatmaýar. Salgytlary, ýygymlary, paçlary we gaýry tölegleri differensirlemek şertlidir. Bu düşüňjeleri çürt-kesik çäklendirmek käbir halatda örän çylsrymlydyr. Salgydy häsiýetlendirmek üçin, hukuk gatnaşyklarynyň düzümi bölegi hökmünde onuň hereket etmeginiň şertlerini we tertibini takyklaýan özbolusly hukuk alamatlaryny

anyklap çykarmak zerurdyr. Salgytlary kesgitlemegiň we girizmegiň kanuna laýyklygy, şeýle-de kanuncylyk namalarynyň takyklaýan şertlerinde we tertibinde olaryň ýygnaýmagy, salgydyň başga bir näýbaşy alamatlarynyň biridir. Salgyt – hökmany tölenýän tölegdir, başgaça aýdanynda hereket edýän salgyt kanuncylygyna laýyklykda, salgyt töleýji takyk şertlerde salgydy hökmany ýagdaýda tölemäge borçludyr.

Salgydy tölemegiň hökmanylygy, salgyt, hukuk goraýjy we kazyýet guramalarynyň wekilçiliginde döwletiň kuwwaty bilen üpjün edilýär. Bu bolsa salgydy tölemegiň meýletinliginiň däl-de, mejburi häsiýetiniň bardygyna şaýatlyk edýär. Mejburi etmek we jerimeler ulgamy salgyt töleýjä salgytlary tölemek boýunça öz borçlaryny ýerine ýetirmek üçin degişli täsir edýär.

Salgyt pul görnüşinde tölenýär. Hereket edýän kanuncylygyň umumy düzgünlerine laýyklykda salgytlaryň emläk görnüşinde tölenilmegi göz önünde tutulmaýar. Salgydyň pul görnüşinde tölenilmegi, onuň ykdysady mazmuny bilen şertlendirilýär. Salgydy tölemek boýunça salgyt töleýjiniň borjy bir binýatlygy bilen häsiýetlendirilýär, sebäbi salgydyň diňe pul görnüşinde tölenilmegi umumy düzgüne laýyklykda onuň borjunyň degişli berjaý edilýändigine şaýatlyk edýär (salgydy tölemegiň, býujet hakynda başga şertleriň berjaý edilmeginde). Salgytlar boýunça berginiň üzülmelik bölegi bolan ýagdaýynda, salgyt töleýjiniň emläginiň berginiň hasabyna alynmagy hem kadadan çykmagy aňlatmaýar, sebäbi ahyrky netijede (emläk ýerleşdirilenden soň) salgyt býujete pul görnüşinde tölenýär. Käbir halatlarda salgydy pul däl görnüşinde tölemäge-de rugsat berilýär, ýöne pul däl görnüşde salgytlaryň tölenilmegi adaty däl.

Salgytlaryň birtaraplaýyndygyny, deň derejesizdigi we gaýtarp bermesizdigi häsiýetlendirýän onuň tölenilmeginiň öwezini dolmasyzlygy salgydyň wajyp ala-

matydyr. Umuman aýdanynda, salgyt görnüşinde tölenýän pul serişdeleri salgyt töleýji üçin garsylyklaýyn öwezini dolmasyz döwlet býujetine geçirilmeginiň muzdsuzdygyny aňladýar. Salgydy tölemek boýunça borçlaryň ýerine ýetirilmegi birtaraplaýyndyr we salgyt hukuk gatnasyklar ulgamynda diňe bir tarap borçludyr, ol hem salgyt töleýjidir. Salgyt we salgyt däl tölegleri býujete ýygnap, döwlet salgyt töleýjiniň önünde garsylyklaýyn borçnamalary öz üstüne almaýar we onuň peýdasyna hiç hili hereketleri amala aşyрмаýar. Şol bir wagtda, salgydy töläp, salgyt töleýji hiç hili hukuk almaýar. Ýöne bu aýdylanlara gysga manysynda düşünmeli, başgaça aýdanynda salgyt tölenende salgyt töleýji üçin göni bähbit we artykmaçlyklar ýokdur. Salgyt töleýjiniň döwletden dürli eşretleriniň alyandygyny hakykatyň hatyrasyna belläp geçmelidir. Mugt bilim, mugt gaz, suw, elektroenergiýa ýa-da hukuk goraýjy guramalary tarapyndan özleriniň goralmagyna mümkinçilik almak, döwlet býujetinden dotasiýa (käbir çykdaýlary ödemek üçin edaralara, kärhanalara döwlet tarapyndan goýberilýän pul kömegi) berilýän jaý-jemagat hyzmatlaryndan peýdalanmak we ş.m. muňa mysal bolup biler. Ondan başga-da, salgyt töleýji haýsy bolsa-da bir zatdan peýdalanmak üçin hukuk alýar (degisli ýygym tölenen soň), seýle-de döwlet tarapyndan oňa hyzmat edilýär (paç tölenen soň). Galyberse-de, salgytlar deň derejesiz we jemgyýetçilik eşretlerinden alynýan bähbidiň gymmaty salgyt töleýji tarapyndan tölenilen salgytlaryň ululygyna deň däldir.

Tölenilen salgydyň gaýtyryp bermesizligi salgydyň öwezini dolmasyzlyk alamatynyň ýene-de bir aýratynlygydyr. Salgyt kanuncylygynda salgyt töleýji üçin kesgitlenilen ýenillik bolan ýagdaýynda ýa-da salgyt býujete nädogry tölenen (salgytlar boýunça artykmaç tölenen jemler) ýagdaýlarynda, salgyt töleýjä salgyt yzyna gaýtarylyp berilýär. Salgytlaryň abstrakt (howaýy) töleglerdigini belläp geçmelidir, sebäbi salgytlar döwlet býujetine tölenilende

olaryň maksatly gönükdirmesi ýok. Salgytlary ýygnamagyň abstrakt alamaty, býujet girdejileriniň hususlaşdyrmagyny (ýöriteleşdirmäge) gadagan etmekde býujet-hukuk ýörelgesine esaslanýar. Bu bolsa salgyt girdejileri döwlet çykadjylarynyň anyk görnüşleri üçin niýetlenilmeyändigini aňladýar. Başga söz bilen aýdanyňda, döwlet çykadjylarynyň amala aşyrylmagy, salgyt tölegleriň aýry-aýry görnüşleri bilen sertlendirilmeli däl. Bu ýörelge býujetiň ählumumylyk we bitewilik hakynda maliýe hukugynyň binýat düzgünlerinden gelip çykýar. Bitewi býujet döwlet çykadjylarynyň we salgyt girdejileriniň takyk görnüşleriniň arasynda ýakyn arabaglanysygyň emele gelyändiginden habar berýär. Bu hadysanyň döwlet çykadjylarynyň ranjirlenilmeginiň (ähmiýetine, zerurlygyna görä) emele gelmegine we çykadjylary "galyndy ýörelgesi" esasynda maliýeleşdirmäge getirmegi mümkin. Pul serişdeleri döwletiň ähli hajatlarynyň üstüni ýapmak üçin geçirilýär. Ilkibaşda döwlet býujetiniň girdejiler bölegi emele gelyär, soňra bolsa pul serişdeleri çykadjylaryň aýry-aýry maddalary, ýagny ykdysady we durmuş meýilnamalaryny maliýeleşdirmek, saglygy goraýys we bilim ulgamlaryny saklamak, milli howpsuzlygyny we döwletiň goralysyny üpjün etmek üçin we ş.m. ugurlar boýunça gaýtadan paýlanylýar.

**8.6.50. Salgyt töleýjileriň hukuklarynyň we borclarynyň, salgyt gullugynyň işgärleriniň hereketleriniň
Türkmenistanyň hukuk kanunçylygy
esasynda üpjün edilmegi**

Salgyt gullugynyň işgärleriniň we onuň wezipeli adamlarynyň köpsanly hukuklarynyň bolmagyna garamazdan, edara görnüşli we sahsy taraplar tarapyndan salgyt kanunçylygynyň berjaý edilşine geçirilýän barlagyň netijeleri boýunça salgyt gullugynyň hünärmenleriniň çykarýan kararlaryna umytsyzlyk bilen garamaly däl. Türkmenistanyň Baş döwlet salgyt gullugynda ýa-da

Türkmenistanyň Döwlet Gümrükhanasynda adaty adamlar işleýärler we mälim bolsy ýaly, bu adamlar hem ýalňysyp bilýärler. Ýöne şonuň bilen birlikde, salgyt töleýji howaýy şikaýat etmekden ýa-da "töwekgelçilikli" kazyýetleşmekden daş durmalydyr. Howaýy, esassyz dawacylyk göz önünde tutulmadyk çykdaýylardan başga hiç kime, hiç haçan we hiç hili bähbit bermeýär. Haçan-da salgyt töleýji özüniň mamladygyna berk ynanyan bolsa we degişli salgyt gullugynda ýa-da kazyýetde (Aracy kazyýetinde) ony subut etjekdigine ynamy bolsa, onda adalatlylygy talap etmeli.

Salgyt gullugy telekeçiniň ýa-da edara görnüşli tarapyň salgyt kanuncylygynyň berjaý edilisini barlap, salgydyň hasaplanylysynda kemçilik tapyp, salgydyň tölenmeli jeminiň tölenmän galan bir bölegini kesgitlep, degişli býujete tölenmeli salgytlaryň we başga hökmany tölenmeli tölegleriň wagtynda tölenmändigini kesgitleýär we kanuna laýyklykda ykrarhaty ýazýar. Netijede telekeçi ýa-da edara görnüşli tarap salgyt kanuncylygyny bozandygy üçin jogapkärçilige çekilýär. Barlagyň şonuň ýaly netijesi, barlanýanlar üçin, köplenç, kabul ederlikli däl, üstesine-de, eger-de salgytlaryň ählisi we býujete tölenmeli başga hökmany tölegler öz wagtynda we doly tölenilendigi hakynda onuň ynamy bar bolsa. Bu ýagdaýda (telekeçi ýa-da edara görnüşli tarap) salgyt gullugynyň hünärmeni ýalňyslyk goýberipdir diýip salgyt töleýjide ynam bar, bu ynam bolsa, köplenç esasly. Netijede salgyt töleýji jogapkärçilige bikanun çekilýär. Köp halatda, şonuň ýaly salgyt töleýjide salgyt gullugynyň isgärleriniň hereketleriniň we çykarýan netijeleriniň nädogrudygyny esaslandyryp subut etjekdigine we özüniň mamladygyny islendik ýerde gorap biljekdigine ynam bolýar. Türkmenistanyň salgyt kanuncylygy bu ýagdaýda özüniň emläk hukuklaryny goramak üçin, salgyt töleýjilere ýokarda duran salgyt gullugyna we gös-göni kazyýet guramalaryna ýüz tutmagy maslahat berýär.

Birinji ýagdaýda salgyt töleýji degişli şikaýaty barlag geçiren salgyt gullugyna berýär. Salgyt gullugy bu şikaýata seretmeli we şikaýatyň berlen gününden başlap bir aýyň dowamynda karar çykarmaly. Çykarylan karar öz nobatynyda bir aýyň dowamynda ýokarda durýan salgyt gullugyna berlip bilner. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 86-njy maddasynyň 1-nji bölüminde şeýle bellenýär: "Esasly sebäbe görä görkezilen möhlet berjaý edilmedik ýagdaýynda, şikaýat eden tarapyň ýüz tutmasy boýunça bu möhlet ýokarda durýan salgyt gullugy tarapyndan uzaldylyp bilner". Salgyt gullugynyň hereketleri barada ýokarda duran salgyt gullugyna şikaýat edilende we bu guramalar şikaýaty kanagatlandyrmakdan we başga karar kabul etmekden boýun gaçyrsalar, onda salgyt töleýjä temmi bermek hakynda karary gös-göni kabul eden salgyt gullugyna garşy salgyt töleýjiniň talap arzasy bilen Aracy (arbitraj) kazyýete onuň ýerleşýän ýeri boýunça ýüz tutmaga haky bardyr.

Ikinji ýagdaýda salgyt töleýji dessine kazyýete ýüz tutup bilýär, sebäbi hereket edýän kanuncylyga laýyklykda gyzyklandyрма bildirýän islendik tarap öz bähbitlerini we hukuklaryny goramak üçin kesgitlenilen tertipde kazyýete ýüzlenmäge haklydyr. "Salgyt gullugynyň çözgütlerinden we olaryň wezipeli adamlarynyň hereketlerinden şikaýat etmek Türkmenistanyň kanuncylygyna laýyklykda geçirilýär. Şikaýata seretmegiň netijeleri boýunça kazyýet tarapyndan ön hasaplanan pul möçberleriniň we ulanylan maliýe jerimeleriniň, şeýle hem pusmana tölegleriniň üýtgedilmäge degişlidigi hakynda çözgüt kabul edilse, barlagyň ykrarhaty boýunça kabul edilen karar ýatyrylmaga degişlidir we täze karar kabul edilýär" diýlip "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 87-nji maddasynda bellenýär.

Telekeçilik we ykdysady işiň çäginde edara görnüşli we şahsy taraplaryň bozulan ýa-da jedellesýän hukuklaryny

we kanuny bähbitlerini goramak hakyndaky işler, köplenç, Araçy (arbitraj) kazyýetinde seredilýär. Kazyýetde seretmäge degişli ilkinji derejedäki işleriň kazyýetleriň arasyn-da paýlanylmagy, başgaça aýdanynda bu işi çözmäge degişli kazyýetiniň anyklanylmagy hökmanydyr. Türkmenistanda umumy tabynlygyndaky kazyýetler (welaýatlar we Aşgabat şäheri boýunça kazyýetler) ilkinji derejedäki kazyýetleriň wezipelerini ýerine ýetirýärler. Şonuň bilen birlikde, talap arzasy Araçy kazyýete jogapkär tarapyň (bu ýerde salgyt gullugy) ýerleşýän ýeri boýunça berilýär.

Edaragörnüşli tarapyň aýrybaşgalanandüzümböleginiň işinden gelip çykýan edara görnüşli tarapa bildirilýän talap, aýrybaşgalanandüzümböleginiň (bu ýagdaýda döwlet guramalary hem edara görnüşli tarap bolup durýandygyny ýatdan çykarmaly däl) ýerleşýän ýeri boýunça berilýär. Edara görnüşli taraplaryň we raýatlaryň batandygy (bankrot) hakyndaky işler bergidaryň ýerleşýän ýeri boýunça seredilýär. Şonuň ýaly ýagdaýlarda, köplenç, salgyt töleýji anyk salgyt gullugyna ýa-da onuň wezipeli adamlaryna garsy talap arzasy bilen kazyýete ýüz tutýar. Talap arzasy Araçy kazyýete ýazmaça görnüşde berilýär, oňa talapkär ýa-da onuň wekillendiren tarapy gol çekmelidir.

Talap arzasyn-da şular görkezilýär:

- talap arzasy berilýän Araçy kazyýetiň ady;
- işe gatnaşýan taraplaryň atlary, olaryň poçta salgylary;
- eger talap bahalanmaga degişli bolsa, onda talapyň bahasy;
- talap arzasyny esaslandyrýan ýagdaýlar;
- talap arzasynyň esaslydygyny tassyklaýan subutnamalar;
- üzdürilýän ýa-da jedellesýän pul möçberiniň hasaplamasy;
- kanuna ýa-da başga ölçeg hukuk namalaryna salgyklanmak bilen talapkäriň talaplary;

- goşulýan resminamalaryň sanawy;
- jedeli dogry we dürs çözmek üçin başga maglumatlar (eger olar zerur bolsa, şeýle-de talapkärde bar bolan towak-ganalary).

Salgyt kanunçylygynyň talaplarynyň bozulmagy üçin jogapkärçilik salgyt töleýjiniň (salgyt belligine alnan tarap) we salgyt töleýjiniň wezipeli adamlarynyň üstüne ýüklenýär. Salgyt töleýji aşakdakylar üçin jogapkärçilik çekýär:

- salgyt beýannamalarynda we salgyt hasabatlarynda görkezilen salgyt borçnamalarynyň dogry we dürs hasaplanylşy üçin;

- salgyt borçnamalarynyň öz wagtynda ýerine ýetirilişi üçin. Eger-de kesgitlenilen möhletlerde salgydyň pul möçberi tölenmedik bolsa, onda salgyt töleýjä salgydyň tölenmedik her bir günü üçin salgydyň hakyky tölenen gününe çenli puşmana tölegleri hasaplanýar;

- salgyt hasabatlary wagtynda tabsyrylmandygy üçin;

- salgyt borçnamalary bilen baglanyşykly salgyt derňewleriniň geçirilmegine päsgel berilmegi üçin.

Salgyt töleýji tarapyndan salgyt kanunçylygynyň islendik talaplary ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda, salgyt töleýjiniň hukuk jogapkärçiligi ýüze çykýar. Jogapkärçiligiň çäginin pes iş hakynyň 5 essesi çenli möçberde maliýe jerimedir. Mysal üçin, "Edara ediş hukuk düzgünleriniň bozulmalary barada" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 167-nji maddasynyň 1-nji bölümüne laýyklykda, edara görnüşli tarapy döretmesiz telekeçini döwlet belligine we salgyt hasabyna almak üçin zerur bolan maglumatlar we resminamalar raýatlar tarapyndan nädogry berlende, wezipeli adamlara in pes iş hakynyň ikiden üç essesi çenli möçberde maliýe jerime hasaplanýar. Býujete, şeýle-de býujetden daşarky gaznalara tölenýän salgytlaryň we başga hökmany tölegleriň öz wagtynda we doly tölenmezligine sebäp bolan buhgalter hasabynyň we salgyt sa-

lynýan binýatlarynyň hasaba alnysynyň kesgitlenilen tertibiniň bozulmagy we başga bozulmalar ("Edara ediş hukuk düzgünleriniň bozulmalary barada" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 167-nji maddasynyň 5-nji bölüminden başga) üçin iň pes iş hakynyň birden iki essesi çenli möçberinde maliýe jerimeleriniň hasaplanylmagyny göz önünde tutýar ("Edara ediş hukuk düzgünleriniň bozulmalary hakynda" bitewi Kanunynyň 167-nji maddasynyň 2-nji bölegi). Maliýe jerimleri salnandan soň, edil sonuň ýaly hereketler senenama ýylynda ikilenc gaýtalan ýagdaýynda, maliýe jerime iň pes iş hakynyň ikiden dört essesine çenli möçberde hasaplanýar. Salgytlary we başga hökmany tölegleri hasaplamak we tölemek meseleleri boýunça salgyt gullugynyň we onuň wezipeli adamlarynyň talaplary edara görnüşli taraplaryň ýolbaşçylary we wezipeli adamlary, şeýle-de raýatlar tarapyndan ýerine ýetirilmese we salgyt gullugynyň işgärleriniň kanuny hukuklaryna garsylyk görkezilende, maliýe jerime iň pes iş hakynyň birden dört essesine çenli möçberde kesgitlenilýär ("Edara ediş hukuk düzgünleriniň bozulmalary hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 167-nji maddasynyň 3-nji bölümi). Üç senenama aýynyň dowamynda edara görnüşli taraplar tarapyndan telim gezek salgytlar öz wagtynda tölenmedik ýagdaýynda, maliýe jerime wezipeli adamlara iň pes iş hakynyň üçden bäs essesine çenli möçberde kesgitlenilýär.

Ýokarda görkezilen bozulmalar üçin wezipeli adamlaryň jogapkärçiligi "Edara ediş jogapkärçiligi hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanununda hem göz önünde tutulýar. Edara ediş hukuk düzgünleriniň bozulmalary hakyndaky işler "Edara ediş jogapkärçiligi hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny tarapyndan kesgitlenilýän tertip boýunça alnyp barylmalý. Mysal üçin, hukuk bozulmalary protokol esasynda maliýe jerimleri hakyndaky kararyň çykarylmagy bilen resmilesdirilmeli. "Edara ediş jogapkärçiligi hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny çykarylýan kararlara şikaýat etmegiň, olaryň

ýerine ýetirilmeginiň tertibini kesgitleýär, kararyň ýerine ýetirilişiniň dowamlylygyny takyklaýar.

Salgyt töleýjiniň wezipeli adamlarynyň "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynda kesgitlenilen jogapkärçilikden başga, wezipeli adamlar Jenaýat bitewi Kanunyna laýyklykda, salgyt kanuncylygynyň bozulandygy üçin jenaýat jogapkärçiligini hem çekýärler. Salgyt kanuncylygynyň kadalaryny bozandygy üçin jenaýat jogapkärçiligi şahsy taraplar – salgyt töleýjiler we hususy telekeçiler üçin hem göz önünde tutulýar. Jogapkärçiligi kesgitlemek bilen bilelikde, salgyt kanuncylygy salgyt borçnamalary üzdürmegiň ýollaryny hem takyklaýar. Häzirki wagta çenli kabul edilen kanuncylyk namalardan ugur alyp, şu aşakdakylar kesgitlenilýär:

1. Salgydyň tölenmedik böleginiň pul möçberiniň üzdürilmegi, bergidar salgyt töleýjä eýeçilik ýa-da hojalygy alyp barmak hukuk esasynda oňa degişli emläge gönükdirilýär. Bergini üzdürmek hakyndaky kararyň kabul edilýän pursadyna çenli Araçy kazyýet tarapyndan kärhananyň batandygy (bankrot) hakynda iş gozgalan bolsa, salgydyň tölenmedik bölegi üzdürilmeýär.

2. Salgyt töleýjiniň we onuň debitorlarynyň bank hasaplarynda pul serişdeleri bolmadyk ýagdaýynda, salgydyň tölenmedik böleginiň pul möçberi salgyt töleýjiniň nagt pul serişdeleriniň, şol sanda daşary ýurt pulunyň, olar bolmanda ýa-da ýeterlikli bolmanda salgyt töleýjiniň tekliplerini göz önünde tutmak bilen emlägiň islendik görnüşiniň hasabyna üzdürilýär. Nagt pul serişdeleri we emläk salgyt gullugy tarapyndan alynýar we oňa ykrarhaty düzülýär. Ykrarhata salgyt gullugynyň hünärmenleri we salgyt töleýjiniň wekili gol çekýärler. Şonuň bilen birlikde, emlägiň dürli görnüşlerinden berginiň üzdürilmeginiň nobatlylygy kesgitlenilýär.

3. Salgyt töleýjiniň emläginiň hasabyna salgydyň tölenmedik böleginiň pul möçberini üzdürmek hakyndaky

karar salgyt töleýjiniň salgyt hasabyna alnan ýeri bolan etrap, säher, welaýat boýunça döwlet salgyt gullugynyň başlygynyň wekilçiliginde salgyt gullugy tarapyndan kabul edilýär. Salgydyň tölenmedik böleginiň pul möçberini üzmek hakynda salgyt gullugynyň ýazmaça talabynyň salgyt töleýji tarapyndan kanagatlandyrylman ýa-da jogapsyz galdyrylmagy, sonuň ýaly kararyň cykarylmagynyň esasy şertidir. Salgydyň tölenmedik böleginiň pul möçberini doly üzmek, şeýle-de emlägi bahalamak, saklamak we ýerleşdirmek üçin ýeterlikli emlägiň göwrümi salgyt töleýjiniň elinden alynmaga degişlidir.

4. Salgyt töleýjide pul serişdeleri bolmadyk ýagdaýynda, salgydyň tölenmedik böleginiň pul möçberiniň öwezini dolmak üçin salgyt töleýjiniň elinden emläginiň alynmagy şu ýagdaýlarda rugsat berilýär:

- emlägiň hasabyna salgydyň tölenmedik böleginiň pul möçberini üzdürmek boýunça edara ediş ýa-da kazyýetde jedellesmek tertibinde kabul edilýän kararlara şikiýat etmek üçin kesgitlenilen möhletleriň geçirilmegi bilen;

- salgyt töleýjiniň arzalary, talaplary we talap arzalarynyň ýokardaky duran salgyt gullugy we Araçy kazyýet tarapyndan (şol sanda kassasion tertibinde) seredilmän galmagy bilen;

- salgyt gullugyna salgyt töleýji tarapyndan sonuň ýaly emlägi almaga razyçylyk bermegi bilen.

5. Salgyt töleýjiniň elinden alynýan emläk ylalasyk-komission başlangyçlarynda ýa-da aukcion satuwy sertlerinde ýerleşdirilýär.

6. Emlägiň ýerleşdirilendigi we býujet bilen hasaplaşyklaryň tamamlanylandygy hakynda salgyt gullugynyň habarnamasynyň alynmagy bilen ýerleşdirilen emläk salgyt töleýjiniň balansyndan öçürilýär.

7. Salgyt gullugynyň cykarýan kararlaryna (ykrarhatlaryna), salgyt gullugynyň işgärleriniň we wezipeli

adamlarynyň hereketlerine salgyt töleýji şikaýat edip bilýär.

Salgydy tölemek her bir edara görnüşli we şahsy tarap üçin islenilmeýän borç diýip uly ynam bilen nygtap aýtmak bolýar, şol sebäpli olaryň köpüsi salgyt ýüküniň möçberini bikanun ýollar bilen peseltmek isleýärler. Şonuň üçin, salgyt kanuncylygynyň ýerine ýetirilmeginiň kepili – döwlet tarapyndan mejbur ediji çäreleriň ulanylmagydyr. Bu talap hökmany we zerurdyr.

Salgyt gatnasyklarynyň çäginde döwlet tarapyndan mejbury ediji çäreleriň ulanylmagy, salgyt hukuk bozulmalary üçin diňe jogapkärçilik çäreleriniň kesgitlenilmegine syrykmaýar. Salgyt töleýjilere jeza bermek çärelerinden başga-da, duýdurys we öňki derejesine getirmek hukuk gurallar ulgamynyň bardygyny, mysal üçin, salgyt gullugy tarapyndan salgyt barlaglarynyň dürli görnüşlerini geçirmegi, peýdanyň (girdejiniň) gizlenendigi (pes görkezilendigi) hakynda şaýatlyk edýän resminamalaryň salgyt töleýjiniň elinden alynmagy we ş.m. nygtamak bolar. Hukuk bozulmalary üçin jeza hökmünde görülýän çäreleriň goşmaça ýüküniň aradan aýrylmagy, bu çäreleriň tapawutlandyryjy alamatydyr. Jogapkärçilik çäreleriniň ulanmagy bilen bagly bolmadyk döwletiň mejbury ediji çäreleriniň ulanylmagyny goranmak çäreleri diýip atlandyrmak bolýar. Eger-de goranmak çäreleri salgyt töleýjiniň emläk cygryna täsir edýän hem bolsa, şonuň ýaly çäreler salgydyň tölenmedik pul möçberine laýyk gelýär. Goranmak çäreleri salgyt hukuk bozulmalar cygrynda hiç hili hukuk bozulmalary bolmadyk ýagdaýynda hem ulanylyp bilinýär. Şonuň üçin, bu çäreler ulanylanda, günäniň bardygy hakyndaky çaklama ýersiz diýlip hasap edilýär. Salgyt gatnasyklarynyň çäginde hukuk tertibine oňaýsyz täsir edýän kanuna garsy, günäkärlik hereketler ýa-da hereketsizlik salgyt hukuk bozulmalary diýlip düşünilýär. Salgyt hukuk bozulmalary salgyt jogapkärçiliginiň çärelerini ulanmak üçin esas bolup durýar.

Salgyt jogapkärçiligi üçin bolsa hukuk jogapkärçiliginiň çäreleriniň ulanylmagy göz önünde tutulýar. Salgyt hukuk bozulmalarynyň anyk düzümini göz önünde tutýan kanunçylyk ölçepleri dürli-dürli hukuk-ölçeg namalarynda beýan edilýär, ýöne oňa garamazdan, salgyt jogapkärçiligi üçin ulanylýan çäreleriň käbir özbolusly alamatlaryny kesgitlemek bolýar. Bu çäreler kanunçylygy üpjün etmek üçin hut salgyt gatnasyklarynyň çäginde ulanylýar we olar salgytlary tölemek boýunça öz borçlaryny berjaý etmäge salgyt töleýjileri boýun bolmaga maksat edinýärler. Bu çäreler hem şahsy hem-de edara görnüşli taraplara degişlilikde ulanylýar. Ýöne şahsy we edara görnüşli taraplara garşy ulanylýan çäreleriň sanawy, şeýle-de olaryň ulanylysynyň we ýerine ýetirilishiniň tertibi gabat gelmeýär. Mysal üçin, salgydyň tölenmedik pul möçberi, kanunçylykda göz önünde tutulan maliýe we başga jerimeleriň pul möçberi edara görnüşli taraplara jedelsiz tertipde, şahsy taraplara bolsa kazyýetiň çykarýan kararynyň esasynda üzdürilýär.

8.7.51. Halkara tejribesinde salgyt salmak ulgamynyň gurluşynda ulanylýan hukuk ýörelgeleri

Halkara tejribesinde salgyt salmak ulgamynyň gurluşynda ulanylýan hukuk ýörelgelerini şu görnüşde beýan etmek bolýar:

1. Hojalygy yöredýän birlikleriň we raýatlaryň ählisiniň kanun önünde hukuk taýdan deňligi, salgyt bitaraplygy.

2. Salgyt töleýjileriň aýry-aýry toparlaryna berilýän salgyt preferensiýalary (ýeňillikleri) kanunda hökmany ýagdaýda tassyklanmaga degişlidir ("Salgytlar hakyn-da" Türkmenistanyň bitewi Kanunynda, adatdan daşary ýagdaýda bolsa indiki maliýe ýyly üçin kabul edilýän "Býujet ulgamy hakyn-da" Türkmenistanyň Kanunda).

3. Salgyt syýasatynyň geçirilişiniň durnuklylygynyň we yzygiderliliginiň kepilligi.

4. Salgytlaryň görnetinligi (aýdyňlygy), başgaça kompaniýa öz paýdarlarynyň girdejilerini gizlemeli däl ýa-da olar salgyt gacybatalgalary hökmünde hyzmat etmeli däl.

5. Salgyt kanunynyň gaýdymlaýyn güýjüni gadagan etmek (salgytlaryň wagt çäginde hereket etmegi).

6. Salgyt dilektleriniň (salgyt jogapkärçiligi) hereket etmegi, salgyt kanunlary bozýanlara garsy çeyeli täsir ediji salgyt gurallary ulanmak sertlerinde salgyt töleýjiniň günäkäriliginiň aýan edilmegine esaslanýar.

7. Salgyt salmagyň in täze görnüşlerine gözükdirmeklik.

8. Salgyt gullugynyň çykarýan kararlarynyň abraýyny ýokarlandyrmak.

9. Býujet ulgamynyň düzüm bölekleri boýunça paýlanylýan salgyt girimleriniň her ýylda maliýe kanunçylygynda (indiki maliýe ýylyna "Býujet ulgamy hakynda" Türkmenistanyň Kanun) tassyklanylýan çykadjylarynyň ululugy bilen gabat getirilmegi.

10. Jemgyýetçilik üçin zerur bolan maksatlara maliýe serişdeleriniň ilkinji nobatda gönükdirilmeginiň öňe sürülmegi.

Indi bolsa halkara salgyt tejribesine mahsus bolan salgyt salmak ulgamynyň gurluşynyň ýokarda bellänip geçilen hukuk ýörelgeleri "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny taýýarlanylanda ulanyldymy diýlen sowala jogap bereliň. Hojalygy ýöredýän birlikleriniň we raýatlaryň ählisiniň kanun önünde hukuk taýdan deňligi we salgytlaryň bitaraplygy hukuk ýörelgesi Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda eriş-argaç bolup geçýär. "Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy salgyt salmagyň ählumumylygyny we deňligini ykrar etmäge esaslanýar" diýlip "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 1-nji maddasynyň 2-nji böleginde bellenýär. Salgyt töleýjileriniň aýry-áýry toparlaryna berilýän salgyt preferensiýalary (ýeňillikleri) "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň

8-nji, 105-nji, 106-njy, 122-nji, 143-nji, 170-nji maddalarynda kesgitlenilýär. Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow we Türkmenistanyň hökümeti tarapyndan geçirilýän salgyt syýasatyna durnuklylyk we yzygirderlilik mahsusdyr. Türkmenistanda geçirilýän salgyt syýasaty önümçiligiň netijeliligini ýokarlandyrmak, oba hojalygyny ösdürmek, hususy telekeçileri goldamak, raýatlara salgyt eglşikleri bermek maksatlara gönükdirilýär. Salgyt kanunçylygyna girizilýän üýtgetmeler ýokarda agzalyp geçilen ugurlary salgyt babatynda goldamak üçin niýetlenilýär. Salgyt gullugynyň hünärmenleri we wezipeli adamlary tarapyndan salgytlaryň görnetinligini (aýdyňlygyny) üpjün etmekde uly möçberi işler geçirilýär. Edara görnüşli we şahsy taraplar öz girdejilerini gizläň ýagdaýynda olara garsy "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 89-njy maddasynyň 1-nji bölüminde maliýe jezasy göz önünde tutulýar. Salgyt kanunynyň gaýdymlaýyn güýjüni gadagan etmek hukuk ýörelgesi "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 1-nji maddasynyň 4-nji bölüminde beýan edilýär.

Salgyt dilektleriniň (salgyt jogapkärçiliginiň) hereket etmegi, salgyt kanunlary bozýanlara garsy çäýeli täsir ediji salgyt gurallary ulanmak şertlerinde salgyt töleýjiniň günäsiniň aýan edilmegine esaslanýan hukuk ýörelgesi "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 80-84-nji we 88-94-nji maddalarynda öz beýanyny tapýar. 2004-nji ýylyň 1-nji noýabryndan güýje girizilen we 2005-nji ýylyň 1-nji noýabryndan üýtgetmeleri girizmek bilen kabul edilen "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny salgyt salmagyň in täze görnüşlerine gönükdirilendir. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyň laýyklykda, Türkmenistanyň salgyt ulgamyna ykdysady taýdan ösen döwletleriň salgyt ulgamynda hereket edýän 6 sany döwlet salgytlary, ýagny gosulan baha üçin salgyt, goşmaça töleg, ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin

salgyt, emläk üçin salgyt, peýdadan alynýan salgyt, şahsy adamlardan alynýan salgyt we 5 sany ýerli ýygym girizildi. Halkara tejribesinde salgyt salmagyň gurluşynda ulanylýan galan üç hukuk ýörelgeleri hem Türkmenistanyň salgyt tejribesinde giňden ulanylýar. Diýmek, halkara tejribesinde salgyt salmak ulgamynyň gurluşynda ulanylýan ýokarda agzalyp geçilen 10 sany hukuk ýörelgeleri türkmen ykdysadyýetine we halkyň mentalitetine (üýn-häsiýetine) laýyk gelýär we ykdysadyýetiň, önümçilik gatnaşyklarynyň hem-de öndüriji güýçleriniň durmuş infrastrukturasynyň ösmegi bilen Türkmenistanyň salgyt ulgamynda doly derejede ulanyp boljak.

Salgyt salmak ulgamynyň kanuna laýyklyklygy we onuň dürs esaslary býujet-salgyt gatnaşyklarynyň durnuklaşdyrylmagyna ýardam berýär hem-de olaryň taktikasyny we strategiýasyny takyklaýar. Salgyt hukugy ykdysadyýeti we syýasaty bir bitewi aýrylmaz ulgama birleşdirýär, salgyt salmak ulgamynyň demokratiýalaşdyrylmagyny üpjün edýär. Salgyt hukugynyň kadalary döwletiň esasy kanunynyň, ýagny Konstitusiýanyň özbaşdak bölümüni düzýär. Salgyt salmak ulgamynyň Konstitusiýanyň talaplaryna tabynlygy adamlaryň we raýatlaryň hukuklarynyň Beýannamasynyň (Deklarasiýasynyň) 14-nji maddasynda berkidilen ýörelgesinden gelip çykýar. Raýatlaryň özleri ýa-da öz wekilleriniň üsti bilen salgyt salynmagyň zerurlygyny kesgitlemäge, onuň bilen erkin razylaşmaga, salgytlaryň maksatlaryny, sanawyny we mukdaryny takykklamaga, olaryň ulanylyşyny, salgyt salmagyň ýörelgelerini we tölenýän möhletlerini bilmäge hukugy bardyr diýlip adamlaryň we raýatlaryň hukuklarynyň Beýannamasynyň 14-nji maddasynda belleniýär. Adamlaryň we raýatlaryň hukuklarynyň Beýannamasynyň 15-nji maddasy salgyt önümçiligi üçin jogapkär taraplary geçirýän işleriniň netijeleri hakynda jemagatyň önünde yzygiderli hasabat bermäge borçlandyrýar.

Diýmek, konstitusion hukugyň ýüze çykan pursadyn-dan başlap, ähliahk (referendum) ýa-da onuň saýlan wekil-leri tarapyndan girdejileri we çykdaýlary takykklamagyň demokratik ýörelgesi kesgitlenilýär. Maliýe, býujet we salgyt hukugynyň ösmegi we kämillesdirilmegi parlamen-tarizm hukuklarynyň ösmegi bilen baglanyşyklydyr. Hukuk döwleti şertlerinde býujeti kabul etmek hukugy, salgydyň ol ýa-da bu ululygy bilen ylalaşmak, halkyň elindäki täsir ediji guraldyr. Bu proses jemgyýetiň göz astynda bolup dur-ýar. ABŞ-nyň, Germaniýanyň, Italiýanyň we başga birnäçe döwletleriň Konstitusiýalarynda maliýe, býujet we salgyt hukugy hakynda ýörite bölümler bar.

Pul dolanysygy we salgyt salmagy kadalaşdyrýan düzgünleriň maliýe kanunlarynda öz beýanyny tapmaly-dygy barada daşary döwletleriň köpüsiniň konstitusiýala-rynda bellenip geçilýär. Maliýe hakyndaky kanunlarda döwlet girdejileri we paclar, şeýle-de maliýe, býujet we salgyt kanunlary boýunça ses bermegiň tertibi kesgitle-nilýär. Konstitusiýanyň kämilligine baglylykda konsti-tusion hukuklaryň ählisiniň berjaý edilmegi, elbet-de, aýry-aýry döwletleriň ykdysadyýetiniň hakyky ýagdaýyna we geçirýän syýasatyna bagly bolup durýar. Hukuklaryň ykrar edilmegi, entek olaryň berjaý edilmegini aňlatmaýar. Demokratiýa hakyky ýa-da howaýy bolup bilýär, sonuň üçin hem syýasy we ykdysady erkinligi almakda we ony berkit-mekde raýatlaryň hukuk taýdan sowatly bolmaklarynyň uly ähmiýeti bar. Demokratiýa babatynda jemgyýetiň kämillesmegi, döwletiň gurluşynda hukugyň hökümdarlyk etmegini, diýmek, býujet-salgyt hukugynyň berkemegini üpjün edýär. Ussatlyk bilen çemeleşilen salgyt salmak ulga-my işlenip düzülen-de, kabul edilende we ulanylanda, ýokar-da agzalyp geçilen şertler takyklaýjy gural bolup durýar.

Salgyt hukugy salgyt salynýan amallary olary şertlendirýän sebäpler nukdaýnazaryndan öwrenmäge mümkinçilik berýär we onuň esasynda geçirilýän salgyt

syýasatynyň has kämil ugurlaryny işläp düzmäge ýaram berýär. Salgytlar barada döwletiň geçirýän syýasaty ykdysady taýdan maksadalaýyk gelýän ýeňillikler we jerimeler ulgamynyň kömegi bilen salgyt töleýjileriň önümçilik, maýa goýumlar we durmuş işleriniň kadalaşdyrylmagyna, salgyt tölegleriniň öz wagtynda we doly möçberde ýygna magyna gönükdirilendir. Ýerli häkimiýet we öz-özüni dolandyrys guramalarynyň derejesinde salgyt salmagyň adaty ugurlarynyň amala aşyrylýan çäkleri kanunçylykda kesgitlenende, golaý geljekde olaryň durmuş netijelerine ölçerişdirip baha kesilmelidir. Salgyt hukugy salgyt önümçiliginiň ýeňillik bermek we jerimleri ulanmak tertibini takyklaýar. Ýeňillikler we jerimeler ulgamy konstitusion kanunynyň salgytlar barada ýeke-täk guraly bolup duran bitewi salgyt kanunynyň düzgünleri bilen kadalaşdyrylýan eýeçiligiň umumy konstitusion hukugydyr. Salgyt ýeňilliklerini bermegiň we jerimleri ulanmagyň umumy tertibi ykdysady taýdan ösen döwletleriň köpüsünde kanun çykaryjylar tarapyndan merkezi hem-de ýerli guramalar derejesinde kesgitlenilýär. Salgytlar we býujet hakyndaky kanun jemgyýetçilik bähbitli işleri üçin salgyt töleýjileriň aýry-aýry toparlaryna ýeňillikleri bermek boýunça ýerli häkimiýet we öz-özüni dolandyrys guramalaryna anyk hukuklary berýär. Ýöne bu tertibiň kanun çäklendirmeleri bar. Ýerli häkimiýet we öz-özüni dolandyrys guramalarynyň hukuklary olar üçin kanunda kesgitlenilýän salgyt önümçiliginiň ölçegleriniň çäklerinde takykklanýar. Umuman aýdanyňda, olar salgyt hukugynyň umumy döwlet ölçegleriniň ählisini ýerine ýetirmäge borçludyr. Salgyt guramalarynyň ygtyýarlygy salgytlary ýygna magyň ähli jähtleri boýunça kanunda kesgitlenilýär. Kanun esasynda tassyklanylmadyk salgytlaryň ýygna magyna jenaýat günäsi hökmünde seredilýär. Indi bolsa halkara salgyt tejribesinden ugur alyp, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 8-nji mad-

dasyna laýyklykda salgyt hukugynyň käbir ölçeglerini beýan edeliň:

- salgytlar bellende hasabat (salgyt) döwri, şeýle-de salgyt ýenillikleri, salgyt töleýjiniň olary ulanmak üçin esaslary göz önünde tutulyp bilinýär;

- salgyt kanunçylygynda göz önünde tutulan salgytlar Türkmenistanyň ähli çäginde hereket edýärler;

- paclar we ýygymlar salgytlaryň aýry-aýry görnüşleri hökmünde ykrar edilýär we olarda salgydyň käbir alamatlary bolman hem bilýär. Paclaryň möçberleri hem-de olary hasaplamagyň tertibi we tölemegiň möhletleri Türkmenistanyň Prezidentiniň Permanlary we Kararlary bilen kesgitlenilýär;

- ylalaşyklar ýa-da raýat hukuk häsiýetli gatnaşyklara laýyklykda tölenýän tölegler, şeýle-de Türkmenistanyň kanunçylygynyň bozulmagy üçin salynýan jerimeler we gaýry çäreler salgyt diýlip ykrar edilmeýär;

- Türkmenistanyň Döwlet býujetine gelip gowuşýan salgytlar "Býujet ulgamy hakyndaky" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda merkezi býujet bilen ýerli býujetleriň arasynda paýlanylýar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny arkaly belleniýän ýygymlar doly möçberde ýerli býujetlere geçirilýär.

Mysal. Aşgabat şäheriniň Köpetdag etraby boýunça döwlet salgyt gullugy tarapyndan "Gülüstan" hojalyk jemgyýetinde 2003-2007-nji ýyllar üçin geçirilen resminamalaýyn barlagyň netijesinde goşulan baha üçin salgyt boýunça 536522 manat goşmaça salgyt, şol sanda 2003-nji ýyl üçin 104126 manat, 2004-nji ýylyň ýanwar-oktyabr aýlary üçin 27894 manat, 2004-nji ýylyň noýabr-dekabr aýlary üçin 85207 manat, 2005-nji ýyl üçin 92404 manat, 2006-njy ýyl üçin 52405 manat we 2007-nji ýyl üçin 174486 manat hasaplanylýpdyr. Ähli döwür üçin salgyt salynýan özenine salgydyň 15 göterim möçberi ulanylýpdyr. Salgyt kanunçylygynyň bozulandygy baradaky meselelere nähili

tertiple seredilýär? Goşulan baha üçin salgydyň möçberi her ýyl boýunça dogry ulanylypdyrmy?

Çözülişi. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 1-nji maddasynyň 5-nji bölümüne laýyklykda, salgyt salmak salgyt borçlaryny ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly ýagdaýlaryň ýüze çykan senesinde hereket edýän Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň namalarynyň esasynda geçirilýär. Salgyt kanunçylygynyň bozulandygy baradaky meselelere seretmek Türkmenistanyň hukuk düzgüniniň bozulandygy üçin çykarylan wagtynda hereket edýän kanunçylygynyň esasynda alnyp barylýar. Goşulan baha üçin salgydyň möçberini 2003-nji we 2004-nji ýylyň ýanwar-oktyabr aýlary üçin 20 görterim möçberinde (köne salgyt kanunçylygynyň tertibine laýyklykda), 2004-nji ýylyň noýabr-dekabr aýlary we 2005-2007-nji ýyllar üçin 15 görterim möçberinde ("Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyň kadalary 2004-nji ýylyň noýabr aýynyň 1-nden güýje girdi) ulanylmaly.

Mysal. Salgytlary ýygnamak döwletiň berkararlygynyň alamatlarynyň biridir. Bu alamaty boýunça salgytlar döwlet emläginden we zaýmlardan alynýan girdejilerden tapawutlanýarlar. Aýdylanlardan ugur alynsa, onda salgytlaryň sanawy, olaryň hasaplanylysynyň usulyýeti we ýygnaýlysynyň düzgünleri birtaraplaýyn tertiple kesgitlenilýär. Türkmenistanyň Konstitusiyasyna we gaýry kanunçylyk namalara laýyklykda salgytlaryň belenilişiniň, ýygnaýlysynyň we tölenilişiniň esaslary nämeden ybarat?

Çözülişi. Salgytlary bellemegiň we olary mejbur edip almagyň arasyndaky gapma-garşylyk häsiýetini häsiýetlendirýän alamatyň diňe daşky görnüşiniň bardygyny belläp gecmelidir. Salgytlary bellemäge rugsady Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlary berýärler. Diýmek, salgytlar demokratiýany alamatlandyryýan ykdysady guraldyr. Salgytlaryň hakyky demokratik alamaty halkyň ykdysady erkinligine bolan ymtymasy bilen sertlendirilýär. Jemgyýetçilikisleglerini maliýeleşdirmegiň zerurlygyny göz

öňünde tutmak bilen, jemgyýetiň agzalary öz girdejileriniň bir bölegini döwletiň peýdasyna geçirmek boýunça borçlary meýletin öz üstüne ýükleýärler. Eger-de jemgyýetiň agzalarynyň ykdysady erkinligine bolan umydy umumy maksada gönükdirilmedik bolsa, Mejlisiň deputatlarynyň saýlanylmagyna ilatyň köpüsi perwaýsyz garardy. Türkmen halkynyň agzybirligi, beýik Galkynys eýýamynda onuň ykdysady erkinligi, Konstitusiýanyň maddalarynyň halkyň talaplaryna laýyk gelmegi, salgytlaryň demokratik esaslarynyň çuňlaşandygynyň esasy alamatlarydyr.

8.8.52. Salgyt hukugynyň durmuş gönükdirmesi, salgyt eksperimenti we salgyt salmak syýasaty

Salgyt hukugy salgyt gatnasyklaryny olaryň jemgyýetçilik-syýasy we durmuş sebäplerini sertlendirýän nukdaýnazaryndan öwrenmäge, salgyt ulgamynyň kämil nusgasyny döretmek üçin täze salgyt tehnikasyny işläp düzmäge mümkinçilik berýär. Salgyt salmagyň düzümi bölegi bolup durýan salgyt salmagyň sosiologiýasy, salgyt gatnasyklarynyň demokratik esaslarynyň berkidilmeginde möhüm orun tutýar. Jemgyýetçilik-hojalyk ösüşi dolandyrmagyň düzümi bölegi hökmünde, salgyt salmak ulgamy durmuş gapma-garşylyklaryň çözülmeginiň näýbaşy ykdysady gurallarynyň biridir.

Salgyt salmagy kadalasdyrýan döwlet-ölçeň namalarynyň ähli ulgamyna seljerme geçirip, salgyt kanunçylygynyň durmuş gönükdirmesini kesgitlep bolýar. Şonuň ýaly seljerme salgytlaryň tölenilmegini salgyt töleýjileriň bir toparyndan başga bir toparyna geçirilmegini, salgyt ýüküniň ululygyna, önümçiligi höweslendirýän ykdysady gural hökmünde salgyt salmak ulgamynyň tutýan ornuna baha bermek bilen geçirilýär. Hut şol sebäpli, hukuk we demokratik döwletde onuň salgyt ulgamynyň ykdysady mazmunyny we hereket ediş gönükdirmesini takyklaýan

bitewi hukuk resminamasyny işläp taýýarlamak möhümdir.

Mysal. Salgyt kanunçylygy salgyt töleýjiler bilen döwletiň arasynda ýüze çykýan hukuk gatnaşyklary, salgyt salmak ulgamynyň gurlusyny, akymyny (gidisini) we maksatlaryny, salgyt bozulmalary üçin salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan taraplaryň jogapkärçiligini kadalaşdyrýan dürli derejedäki kadalaşdyryjy ölçege (normatiw) resminamalarynyň ulgamydyr. Salgyt kanunçylygynda haýsy kanun merkezi orun tutýar? Kanunçylygyň başga-da haýsy pudaklary salgyt hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýar? Iki gezek salgyt salmagy aradan aýyrmak maksady bilen, haysy ylalaşyklar kabul edilýär?

Çözülişi. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny salgyt kanunçylygynda merkezi orun tutýar. Şol babatda "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 2-nji maddasynyň 1-nji bölümünde şeýle aýdylýar: "Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy Türkmenistanyň Konstitusiyasyna esaslanýar we ol şu bitewi Kanundan hem-de Türkmenistanyň salgyt hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryndan ybaratdyr. Salgyt hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan namalar şu bitewi Kanunyň esasynda kabul edilýär we onuň düzgünlerine çapraz gelip bilmez. Şeýle çapraz gelmeler bar bolan halatynda şu bitewi Kanunyň düzgünleri ulanylýar". "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunundan başga-da, salgyt hukuk gatnaşyklary gümrük, Aracy (Arbitraž), jenaýat, edara ediş (administratiw), raýat kanunçylygy esasynda kadalaşdyrylýar. Ondan başga-da, iki gezek salgyt salmagy aradan aýyrmak maksady bilen kabul edilýän döwletara ylalaşyklary kanun hökmünde kabul edilýär. "Eger Türkmenistanyň halkara ylalaşyklarynda şu bitewi Kanunda beýan edilen düzgünlerden başga düzgünler bellenen bolsa, onda halkara ylalaşyklarynyň düzgünleri kabul edilýär" diýlip, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 6-njy maddasynda nygtalýar.

Mysal. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygyna laýyklykda, salgytlar Türkmenistanyň milli pulunda hasaplanýar we tölenýär. Salgyt salmak maksady bilen, daşary ýurt pulunda geçirilýän islendik amallar, geçirilýän gününde Türkmenistanyň Merkezi bankynyň hümmeti, resmi hümmeti bellenmedik daşary ýurt pullary bolsa ABŞ-nyň dollary babatynda KROSS hümmet boýunça Türkmenistanyň milli puluna hasaplanýar. ABŞ-nyň dollary babatynda KROSS hümmetiniň hasaplanylyşynyň tertibi nähili görnüşde amala aşyrylýar? "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda, salgyt töleýjiler salgyt beýannamalaryny ýörgünli pulda hasaplap bilýärmí?

Çözülişi. Mysal üçin, Türkmenistanyň milli manadynyň ABŞ-nyň dollaryna bolan resmi hümmeti 2,85 manat 1 dollar gatnaşygy düzýär. Ýöne Türkmenistanyň milli manadynyň hümmeti Özbegistan döwletiniň milli puly bolup duran **soma** resmi taýdan kesgitlenilmändir. Özbegistan döwletiniň milli pulunyň ABŞ-nyň dollaryna kesgitlenilen hümmet gatnaşygy 5,7:1. Onda ABŞ-nyň dollary babatynda KROSS hümmet boýunça Türkmenistanyň milli pulunyň Özbegistan döwletiniň milli puluna gatnaşygy 0,5 :1 düzýär (2,85 manat paýlamak 5,7 soma). "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyň 9-njy maddasynyň 1-nji bölümünde şeýle bellenýär: "Eger-de Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynda gaýry ýagdaýlar göz önünde tutulmadyk bolsa, onda salgytlar Türkmenistanyň milli pulunda hasaplanýar we tölenýär". Şeýle gaýry ýagdaýlar "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 177-nji maddasynda göz önünde tutulýar. Bu maddada şeýle aýdylýar: "Öz işini "Uglewodorod serişdeleri hakynda" Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda amala aşyran daşary ýurt edara görnüşli taraplar peýdadan (girdejiden) alynýan salgydy ýörgünli pulda, şol sanda salgyt ýumuşçysynyň üstünden hem tolöp bilerler".

"Salgytlar hakynda" bitewi Kanun döwletleriň köpüsinde salgyt salmak ulgamynyň hukuk, ykdysady we guraamacylyk tertibini kadalasdyrýan federatiw ýa-da unitar konstitusion kanuny bolup durýar. Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda, Türkmenistan unitar döwleti. Başga kanunlaryň düzgünleri bilen deňeşdirilende, salgyt hukuk gatnasyklaryna gatnaşýan gatnasyjylaryň hukuklary we borçlary çäklerinde kesgitlenilýän ölçegler, esasy ölçegler diýlip ykrar edilýär. Salgyt görnüşleriniň kanunlygy ýene-de birnäçe sebäpler boýunça has möhümdir diýlip hasaplanýar. Dürli görnüşdäki salgytlar salgyt töleýjilere garsy olaryň salgyt borçlaryny ýerine ýetirmek üçin mejbur ediji çäreleriň ulanylmagyny aňladýar. Bu bolsa, töleýjiniň ykdysady erkinliginiň we eýeçilik hukugynyň bozulmagyny aňladýar. Şol sebäpli, salgyt salmak çygrynda häkimligiň amala aşyrylmagy, kanunçylyk namalary bilen berk çäklendirilmelidir (döwlet häkimiýetiniň wekilleri tarapyndan hukuk bozulmalary aradan aýyrmak üçin).

Eger-de salgytlaryň ýygnaalmagy olaryň häsiýeti bilen çäklendirilýän bolsa, onda bu çäklendirme olaryň möçberine degişli däl. Şu alamaty boýunça salgytlar çykdaýylardan tapawutlanýar. Salgytlaryň tölenýän pul möçberi däl-de, salgyt hukuk tertibi tassyklanylýar. Býujet hakyndaky Kanunyň garaşylýan salgyt girimleriniň möçberine baha berýändigini şübhesizdir. Sonuň ýaly bahalanma zerurdyr, sebäbi ol tassyklanylýan çykdaýylaryň ululygyny takyklaýar. Girdeji baha bermek ykdysady we maliýe deňeşdirmesiniň möhüm düzümi bölegidir, ony takykklamak bolsa "Býujet hakyndaky" Kanunyň maksadydyr. Salgyt möçberleri (stawkalary) bilen göz önünde tutulan ähli jemler salgyt töleýjilerden gelip gowuşýança, salgytlaryň töletdirilmegi bes edilmeýär. Salgytlar boýunça girdejiler tassyklanylanda, salgytlardan gelip gowuşýan pul möçberleri takyk çykdaýylar üçin niýetlenmeýän tertip berjaý edilýär. Kadadan çykma diňe adatdan daşary ýagdaýlarda

rugsat berilýär we ol berk çäklendirilýär. Umumy baýlyklardan peýdalanmak üçin töleg, başgaça aýdanynda döwlet hyzmatlary üçin tölenýän baha görnüşinde hereket edýän salgyt görnüşleri, oňa mysal bolup biler. Ýöne sonuň ýaly serişdeler ýörite gaznalarda jemlenýär ýa-da býujet hakyndaky Kanunda aýry setir boýunça görkezilýär. Anyk çykdaýy üçin takyk girdejiniň görkezilmegi adatdan daşary ýagdaý bolup, ol, mysal üçin, Türkmenistan hökümetiniň teklibi boýunça Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan kabul edilýän býujet hakyndaky ölçeglere esaslanyp bilýär.

Diýmek, döwletiň esasy maliýe serişdesi hökmünde salgyt girdejileri kanunda tassyklanmaga degişlidir. Döwlet çykdaýylary bilen deňeşdireniňde, girdejiler babatynda Türkmenistanyň Mejlisiniň ygtyýarlygy has uludyr. Salgytlaryň kanun taýdan kadalaşdyrylmagy, döwlet çykdaýylarynyň harçlanýan ugurlaryny (býujet maliýeleşdirmesi) tassyklamakdan düýpli tapawutlanýar. Bu tapawudy hasaba almak zerurdyr, sebäbi ol salgyt salmagyň ähli tertibini (režimini) takyklaýar. Tassyklanylan çykdaýylar fakultatiwdir (tassyklanylan çykdaýylary doly harçlamagyň zerurlygy ýok), tassyklanylan salgytlar bolsa hökmany ýagdaýda ýygnaalmaga degişlidir.

Ykdysady taýdan kadalaşdyrmagyň başga görnüşlerinden salgyt kadalaşdyrmasy şu alamaty boýunça tapawutlanýar: salgytlaryň kadalaşdyrmasy salgyt gullugynyň işgärlerine we wezipeli adamlaryna hiç hili diskresion hökümi ulanmaga şert döretmeýär. **Diskresiýa (diskreto)** latyn sözünden bolup, wezipeli adam ýa-da döwlet guramasy tarapyndan haýsy bolsa-da bir mesele çözülende özüniň garaýsy boýunça howaýy (subýektiw) kararyň kabul edilmegini aňladýar. Çykdaýylara degişlilikde sonuň ýaly höküm bellibir derejede saklanyp galýar: döwlet guramalarynyň ýolbaşçylary çykdaýylary amala aşyrmagyň zerurlygyny, çykdaýylaryň görnüşlerini, möçberlerini we möhletlerini özbaşdak çözüp bilýärler. Kanun esasynda

kabul edilen salgytlary üýtgetmek (korreksiýa) üçin täze kanun kabul edilmeli, çykdajylary üýtgetmek üçin bolsa täze kanun kabul etmek hökmany däl. Üstesine-de, salgyt salmagyň tertibine düzedişleri girizýän kanunyň kabul edilmegi, obýektiw (hakyky) şertlere esaslanmalydyr we ykdysady binýadynyň ýagdaýy hakyndaky ylmy taýdan esaslandyrylan düzgünler bilen tassyklanylmalydyr.

Mysal. Salgytlary we paclary ýygnamagyň sanawy we ýörelgeleri salgyt we gümrük kanuncylygy esasynda kesgitlenilýär. Salgytlar we gümrük hakyndaky bitewi kanunlar biri-biri bilen ýakyn arabaglanysykdaky döwlet hukuk namalarydyr. Salgytlar we gümrük hakyndaky bitewi kanunlaryň kadalary bir-biriniň üstüni ýetirýärmi? Salgytlar we gümrük hakyndaky bitewi kanunlaryň kadalary biri-birine çapraz gelýärmi?

Çözülişi. Salgytlar we gümrük hakyndaky kanunlaryň kadalary biri-biriniň üstüni ýetirýärler, olar tölegleriň ýygnaýsynyň tertibini gaýtalamaly we biri-birine çapraz gelmeli däl.

Salgyt salmagyň sosiologiýasy (salgyt salmak babatynda ilatyň hal-ýagdaýyny öwrenýän bilim) durmuş gönükdirmesi bolan bazar ykdysadyýetine geçilende möhüm orun tutýar. Salgyt salmagyň sosiologiýasy salgyt mehanizmini döwlet häkimiýetiniň aýry-aýry agzalarynyň islegleri boýunça hereketlendirilýändigini däl-de, onuň ulanylýan durmuş düzümini şertlendirýändigini düşünmäge mümkinçilik berýär. Salgyt ölçeçleriniň durmuş taýdan esaslandyrmasy salgyt kanuncylygynda öz beýanyny tapmalydyr. Salgyt mehanizmi häkimiýet tarapyndan kabul edilýän hem bolsa, onuň hereket edişiniň kanun taýdan tertipleşdirilýändigini, onuň mazmunyň höküm etmek hukugy bar bolan taraplaryň gürrüňsiz subýektiw (howaýy) erk- islegine tabyn bolup durmaýandygyny, salgyt salmagyň bitewi hukuk esaslarynyň bardygyny hasap etmäge esas berýär. Jemgyýetiň durmuş düzümini şertlendirip, sal-

gyt mehanizmi köp halatda raýatlaryň her biriniň ykdysady erkinligine bolan ymtylmasy bilen takykklanýar. Salgytlaryň görnüşleriniň kanuna laýyklygy býujet-salgyt gatnaşyklarynyň durnuklylygyna ýardam berýär, bu bolsa ýurduň durmuş-ykdysady ýagdaýynda amatlyklary döredýär.

Su pursatdaky bähbitlerden ugur alyp, kanunyň mazmunyna düzedişleri girizmegiň zerurlygy ýok. Kanunyň mazmunlylygy, ählumumylygy, durnuklylygy, uzakmöhletlilik ony hökmany suratda ýerine ýetirmek üçin oňa umumymilli hukuk ölçeginiň derejesini berýär. Dünýä tejribesine salgylanyp, salgyt kadalaşdyrmasyny tiz-tizden geçirmek, salgyt kanunlarynyň aýry-aýry düzgünlerine düzetmeleri girizmek hökmanydyr diýip garsylyk pikirleri ýöredýänler hem tapylýar. Bu ýerde şu subutnamalara salgylanmak bolar. Salgytlar hakyndaky kanunlara düzediş girizmek mümkin, haçan-da ol salgyt salmagyň düýpli esaslaryny üýtgetmeýän bolsa. Salgyt salmak ulgamyny hökmany ýagdaýda kanun taýdan resmilesdirmek ýörelgesi "Salgytlar hakyndaky" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň maddalaryna gaýtadan seretmeklik, hakyky ykdysady taýdan esaslandyrylan talaplar bilen haçan gabat gelýär? Ol umumymilli zerurlyk ýüze çykanda (döwletiň ýolbaşçysy çalşylanda, ykdysady ugur üýtgedilende, adatdan daşary hadysalar bolup geçende) gabat gelýär.

Salgyt salmagyň tertibini üýtgetmegiň üsti bilen daşary söwda işiniň kadalaşdyrylmagy salgyt önümçiligine degişli edilýär. Kanun taýdan resmilesdirilmese-de, tarif tertibiniň üýtgetmeginiň güýji bar. Bu aýdylanlar döwletiň geçirýän bahalar syýasatynyň cygrydyr. Salgyt salmak onuň bilen diňe býujetiň girdejiler bölegini girdejiler bilen doldurmak boýunça meseleler çözülen-de galtaşýar. Bu ýagdaýda salgytlaryň kanuna laýyklyk ýörelgesi bozulmaýar. Býujet syýasaty geçirilende paçlar, ýygymlar, tarifler salgytlara degişli edilýän hem bolsalar, olar özleriniň

ykdysady tebigaty boýunça salgyt diýlip hasap edilmeýär. Ýöne, olar hem "Gümrük hakyndaky" Türkmenistanyň bitewi Kanunynda resmilesdirilendir. Häkimiýetiň we dolandyrylyşyň dürli derejesinde salgyt salmak ulgamynyň durnuklaşdyrylmagy diňe salgyt kanunçylygynyň düzgünleriniň tertiplesdirilmegine bagly däldir. Eýeçiligiň konstitusion hukuklarynyň çäklendirilmegi, salgyt hukuk gatnasyklarynyň durnuklaşdyrylmagynyň näýbaşy şertidir. Eýeçiligiň görnüşleriniň üýtgedilmegi, salgyt salmak ulgamynyň hereket edişiniň binasyny düzýär. Eýeçilik hukugy erkinligiň esasy kepili we salgytlaryň hereket edişiniň demokratik esaslarynyň şerti bolup durýar.

Ykdysady hasaplamalar bilen berk delillendirilen hakyky sebäpler bolanda Türkmenistanyň "Salgytlar hakyndaky" bitewi Kanunyň düzgünlerine düzetmeleri girizmek mümkindir. Şonuň ýaly düzetmeler, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna girizilýän kanuny düzetmeler görnüşini kabul edýär. Döwletiň çäginde geçirilýän salgyt synagynyň (eksperimentleriň) geçirilmeginiň oňyn netijeleri "Salgytlar hakyndaky" bitewi Kanunyň maddalaryna düzetmeleri girizmegiň zerurlygyny şertlendirýän möhüm sebäpleriniň biri bolup durýar. **Salgyt synagy (eksperimenti) öndüriji güýçleriň depginleriniň we derejesiniň ýokarlanmagy (pese düşmegi), makroderejede maliýe akymalarynyň üýtgemegi, pudak düzümleriniň üýtgedilip gurulmagy bilen bagly salgyt önümçiliginiň aýry-aýry düzgünlerine synag geçirmek üçin düzedişleriň girizilmegidir.** Şonuň ýaly düýpli üýtgetmeler hereket edýän salgyt düzgünlerinden tapawutlanýan salgyt konsepsiýalarynyň eksperiment tertibinde işläp düzülmeginiň we ornaşdyrylmagynyň zerurlygyny şertlendirýär. Salgyt konsepsiýalarynyň birnäçe nusgasy düzülip bilner. Bu konsepsiýalar, köplenç, ykdysadyýetde bolup geýän üýtgesmeler bilen gönüden-göni baglanysykly bir ýa-da iki salgytlaryň ýygnaýsynyň tertibi bilen baglydyr. Häkimiýet we döwlet dolandyrys guramalarynyň yg-

tyýarlygyna geçirilýän işlenip düzülen synag konsepsiýalaryna bilermenler (ekspertler) baha berýärler we olaryň arasyndan üznüksiz önümçiligiň deň ölçegliklerine laýyk gelýän nukdaýnazardan ugur alnyp has oňaýlylary saýlanyp seçilýär. Bu konsepsiýa salgyt eksperimenti hökmünde bir ýylyň dowamynda hereket edýän kanun diýlip ykrar edilýär. Möhletiň tamamlanmagy bilen, täzedan girizilen kadalara bilermenler (ekspertler) ýene-de bir gezek baha berýärler. Salgyt salma çygrynda synag üstünlikli tamamlan ýagdaýynda, ol "Salgytlar hakyndaky" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna düzetmeler girizmek maksady bilen, döwletiň ýokary kanun çykaryjy guramasyna seredilmäge berilýär.

Salgyt hukugynyň kadalary salgyt syýasatyny geçirmeginiň özenidir. **Salgyt syýasaty salgyt kanunlarynyň maksatly ugurlar boýunça ulanylyşyny takyklaýan häkimiýet we dolandyrys guramalarynyň hukuk hereketleriniň toplumydyr.**

Mysal. Häkimiýet we dolandyrys guramalarynyň ylmy taýdan esaslandyrylan we ykdysady maksada laýyk gündelik we geljege niýetlenilen hukuk hereketleri hökmünde, salgyt syýasaty üznüksiz önümçiligiň isleglerini we jemgyýetçilik baýlygynyň artmagyny üpjün etmäge ukyplydyr. Salgyt syýasaty geçirilende, salgyt töleýjilerden diňe salgyt tölegleriniň ýygnaýlyşynyň hukuk tertibiniň üpjün edilmegi däl-de, eýsem, salgyt salmagyň täsiri esasynda ýüze çykýan maliýe-hojalyk gatnaşyklaryna ählitaraplaýyn baha berilmegi, onuň deslapky maksadydyr. Diýmek, salgyt syýasaty salgyt kanunlarynyň ygtyýarsyz ýerine ýetirilmegi däl-de, onuň kämilleşdirilmegidir. Salgyt syýasaty geçirilende, salgyt usuly bilen ýygnaýan döwlet girdejileri kanun tarapyndan kesgitlenilen hukuk ölçegleriniň (normalarynyň) haýsy düzümi bölekleriniň ulanylmagy bilen amala aşyrylýar? Ykdysady taýdan esaslandyrylan salgyt syýasatynyň esasy maksady nämeden ybarat? Salgyt taktikasy näme? Salgyt strategiýasy näme?

Çözülüşi. Salgyt syýasaty amala aşyrylanda, kanunda kesgitlenilen hukuk ölçepleri salgyt usuly bilen ýygnalýan döwletgirdeçilerikadalaşdyrylanda, meýilnamalaşdyrylanda we olara gözegçilik geçirilende ulanylýar. Ykdysady taýdan esaslandyrylan salgyt syýasaty salgyt ulgamynyň üsti bilen serişdeleriň merkezleşdirilmeginiň amatlylygynyň üpjün edilmegini maksat edinýär. Gelejegi göz önünde tutmak bilen geçirilýän salgyt syýasaty – bu **salgyt strategiýasydyr**, häzirki döwürde geçirilýän salgyt syýasaty – bu **salgyt taktikasydyr**. Eger-de döwletiň kuwwaty jemgyýetçilik, korporatiw we şahsy bähbitleriniň kybaplaşdyrylmagyna gönükdirilen bolsa, onda salgyt taktikasy we salgyt strategiýasy bölünmesizdir.

Mysal. Salgyt ýenillikleri salgyt hukugynyň möhüm düzüm bölegidir. Häzirki zaman şertlerinde salgytlar girizilende we ýygnalanda dürli ýagdaýlaryň we şertleriň ýüze çykmagyny göz önünde tutmalydyr. Salgyt ýenilligi salgyt kanunçylygynda kesgitlenilen kadalara laýyklykda salgyt töleýjileri salgyt tölemekden doly ýa-da bölekleyin boşadylmagydyr ýa-da salgyt töleýjileri üçin salgyt ýüküniň gowsadylmagydyr. Salgyt töleýjiler üçin salgyt ýenillikleriniň berlişiniň usullary salgyt möçberleriniň (stawkalarynyň) pese düşürilmegi, salgydy tölemegiň möhletiniň yza süýşürilmegi we ş.m. görnüşde bolup bilýär. Halkara salgyt tejribesine laýyklykda, salgyt ýenillikleri şu görnüşlerde belleniýär:

1. Salgyt töleýjileriň aýry-aýry toparlarynyň salgyt tölemekden boşadylmagy.

2. Salgyt salynýan özeninden salgyt binýadynyň käbir bölekleriniň aýrylmagy.

3. Salgyt salynmaýan in pes derejäniň kesgitlenilmegi.

4. Salgyt salynýan özeninden takyk jemleriň aýrylmagy.

5. Salgyt möçberleriniň (stawkalarynyň) pese düşürilmegi.

6. Öň tölenilen salgytlaryň gaýtaryp berilmegi.

7. Salgydy tölemek boýunça möhletleriň yza süýşürilmegi ýa-da tölegleriň möhletlere bölüp tölenilmegi.

Halkara salgyt tejribesinde ulanylýan salgyt ýenilikleriniň görnüşleri Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň namalarynda öz beýanyny tapýarmy?

Çözülişi. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy salgyt töleýjileriň aýry-aýry toparlaryny salgyt tölemekden boşadýar. Mysal üçin, şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy tölemekden boşadylýan salgyt töleýjileriň sanawy "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 187-nji maddasynyň 5-nji bölümünde göz önünde tutulýar. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 171-nji maddasynyň 2-nji we 6-njy bölümlerinde peýdadan alynýan salgyt boýunça salgyt salynýan özeninden salgyt binýadynyň käbir bölekleriniň aýrylmagy belenilýär. Salgyt salynmaýan in pes dereje, mysal üçin, "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyň 188-nji maddasynyň 1-nji bölümünde şahsy adamlardan alynýan girdeji salgydy boýunça kesgitlenilýär. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 100-nji maddasynyň 9-njy we 14-nji bölümlerine laýyklykda, goşulan baha üçin salgyt boýunça salgyt salynýan özeninden takyk jemleriň aýrylmagy göz önünde tutulýar. Öň tölenilen salgytlaryň gaýtaryp berilmegi we salgydy tölemek boýunça möhletleriň yza süýşürilmegi ýa-da tölegleriň möhletlere bölüp tölenilmegi "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 49-njy we 55-57-nji maddalarynda kesgitlenilýär. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 133-nji maddasynda ýerasty baýlyklardan peýdalanmak üçin salgyt boýunça salgyt möçberleriniň (stawkalarynyň) pese düşürilmegi belenilýär.

8.9.53. Salgyt syýasaty we ykdysadyýetiň kadalaşdyrylysy

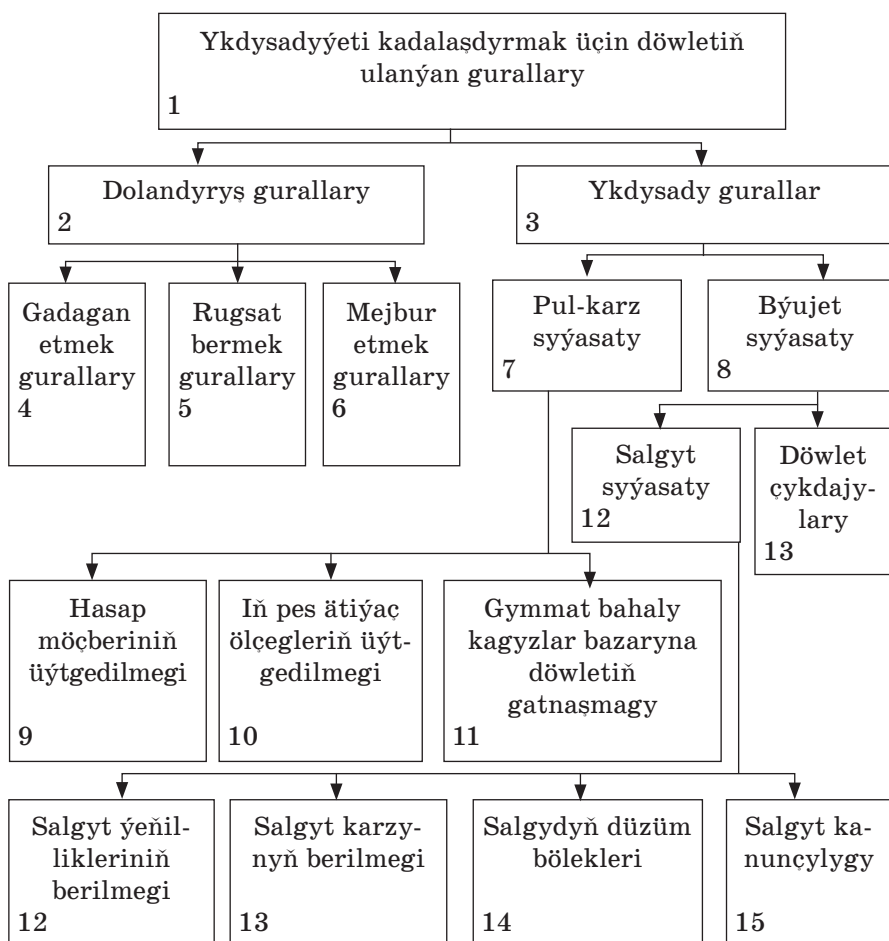
Halkara salgyt tejribesi jähtde garanynda, her bir döwlet öz ykdysadyýetiniň yzygiderli ösüşini üpjün etmek we ýüze çykýan kynçylyklary ýeňip geçmek üçin ykdysadyýete täsir ediş ulgamynyň birnäçe usullaryny ulanýar, çünki bu usullaryň üsti bilen döwlet ykdysadyýetiň kadalaşdyrylysyny gazanýar. Şol usullaryň biri döwletiň çäginde geçirilýän salgyt syýasatydyr. Salgyt syýasatynyň üsti bilen döwlet ykdysadyýeti kadalaşdyrýar. Salgytlar babatynda döwletiň geçirýän ähli çäreleri öz beýanyny salgyt syýasatynda tapýar. Ykdysadyýeti kadalaşdyrmak üçin döwletiň ulanyan gurallary 32-nji şekilde görkezilýär.

Halkara salgyt tejribesinden ugur alynsa, onda salgyt syýasatynyň ykdysadyýetiň ösüşine täsir ediş üç usul arkaly amala aşyrylýar. Usullaryň her biri özüniň täsir ediş ugurlary boýunça düýpli tapawutlanýar. **Birinji usul** – bu "liberal" usulydyr. Milli ykdysadyýetiň ösüşinde liberal (geçirimlilik) usuly baş ugur diýip hasaplaýan ABŞ-da we Beýik Britaniýanyň düzümine girýän döwletlerde bu usul giňden ulanylýar. Agzalyp geçilen döwletleriň hökümetleri ykdysady gatnaşyklaryna gatnaşýan edara görnüşli we şahsy taraplara salgyt salmak babatynda in pes derejede özleriniň täsirini ýetirip, esasan, bazar ykdysadyýetiniň kanunlaryna daýanýarlar. **Ikinji usul** – bu meýilnamaly-dolandyryş ykdysadyýetiniň alnyp barlyşyny öňe sürýän döwletleriň geçirýän salgyt syýasatydyr. Meýilnamaly-dolandyryş ykdysadyýet usulynda döwlet tarapyndan ykdysadyýetiň kadalaşdyrylyşynyň ägirt uly derejesi göz önünde tutulýar, çünki hojalygy alyp barýan subýektleriň ählisi diýen ýaly döwlete degişli bolup durýarlar. Bu usul ulanylanda, salgyt syýasatynyň ykdysadyýetiň ösüşine täsir ediş pese düşýär. **Üçünji usul** – bu ykdysadyýetiň ösüşiniň çaltlandyrylan baş ugrudyr. Salgyt syýasatynyň geçirilişiniň bu usulynda, köplenc, salgyt ýeňillikleriniň uly toplумы ulanylýar. Geçirilýän salgyt çäreleri bolsa, döwletiň ykdysadyýete

täsir edişiniň baş ugruna öwrülýär. Diýmek, ýokarda agzalyp geçilen usul ulanylanda, döwletiň ykdysadyýeti kadalaşdyrmakda tutýan orny salgyt syýasatynyň üsti bilen amal edilýär.

32-nji şekil

Ykdysadyýeti kadalaşdyrmak üçin döwletiň ulanýan gurallary

Türkmenistanda geçirilýän salgyt syýasaty ykdysadyýetiň ösüşiniň kadalaşdyrylyşynyň üçünji usulyna gabat gelýär, ýagny Türkmenistanyň salgyt kanuncylygyna

laýyklykda, salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan taraplara peýdadan alynýan salgyt, goşulan baha üçin salgyt, emläk üçin salgyt we başga salgytlar boýunça köpsanly ýenillikler berilýär. Geçirilýän salgyt syýasatynyň üsti bilen, hem önümçiligiň netijeliliginiň ýokarlandyrylmagy, hem-de ilatynyň hal ýagdaýynyň pese düşmezligi gazanylýar. Diýmek, salgytlaryň ýerine ýetirýän fiskal we kadalaşdyryjy wezipeleriniň utgasykly ulanylmagynyň netijesinde, döwlet geçirýän salgyt syýasatynyň üsti bilen ykdysadyýeti zerur bolan çäklerde kadalaşdyryp bilýär.

Ykdysadyýetiň kadalaşdyrylmagy döwletiň ýerine ýetirýän ykdysady wezipelerine esaslanýan meseleleriň çözülmegini göz önünde tutýar. Çözülýän meseleleriň wajyp toplumlaryna şu aşakdakylar degişlidirler:

- ykdysadyýetiň netijeli hereket etmegine ýardam bolýan kanunlara laýyk gelýän salgyt binýatlaryny kesgitlemek;

- ykdysadyýetiň bäsleşige ukyplylygyny we milli önümçiligiň goralmagyny üpjün etmek;

- milli girdejiniň we milli baýlygyň durmuş taýdan adalatly paýlanylmagyny amal etmek;

- ykdysadyýetiň ösüşini höweslendirmek we milli ykdysadyýeti goramak.

Geçirýän salgyt syýasatynyň üsti bilen, ykdysadyýeti kadalaşdyrmak üçin döwletiň ulanýan usullary göni we gytaklaýyn usullara bölünýärler. Göni usul ulanylanda, hökümet serenjam beriş ykdysady gatnaşyklaryna esaslanýar, gytaklaýyn usul bolsa salgyt salmak çygrynda geçirilýän syýasata degişli bolup, anyk işlerde hojalygy ýöredýän birliklerinde ykdysady gyzyklanma döretmäge gönükdirilendir. Salgyt syýasaty geçirilende, döwletiň ykdysadyýete täsir edişiniň aşakdaky wajyp ugurlaryny belläp geçmek zerurdyr:

- salgyt kanunlaryny çykaryjy guramalar bilen ýerine ýetiriji guramalaryň arasyndaky içgin arabaglanysyk;

– salgyt kanuncylygynda salgyt töleýjilerden salgytlary hökmany ýagdaýda mejbur edip alynýandygyny görkezmek;

– salgytlaryň ykdysady proseslere täsir edişini takykklamak.

Salgyt syýasatynyň amal edilişiniň netijesinde ykdysadyýetiň ösüşi takykklanýar, çünki salgyt syýasatynyň gecirilişiniň oňyn derejesi önümçiligiň ösmegine, ilatyň tölege ukyplylygynyň derejesiniň ýokarlanmagyna, bazar gatnaşyklarynyň çuňňur ornaşdyrylmagyna, düzümleýin meýilnamalaryň berjaý edilmegine ýardam bolup biler. Diýmek, döwletiň öz wezipelerini üstünlikli amala aşyrmagy belli derejede salgyt syýasatynda-da öz beýanyny tapýar.

8.10.54. Döwletiň geçirýän salgyt syýasatynyň oňyn derejesi

Salgyt syýasaty döwletiň geçirýän ykdysady syýasatynyň möhüm düzüm bölegidir. Salgyt syýasaty salgytlaryň üsti bilen döwletiň öz öňünde duran maksatlary amala aşyrmagynyň ugurlarydyr. Ondan başga, salgyt syýasaty – bu salgytlaryň üsti bilen ykdysadyýeti kadalaşdyrmak üçin döwletiň geçirýän çäreleriniň toplumydyr. Türkmenistan döwletiniň geçirýän salgyt syýasaty Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan ykdysady syýasatynyň ugry bolup, "Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry Milli maksatnamasynda" öz gözbaşyny tapýar.

Salgyt syýasatynyň ykdysadyýetiň ösüşine täsir edişiniň ugurlaryna seljerme geçirilende:

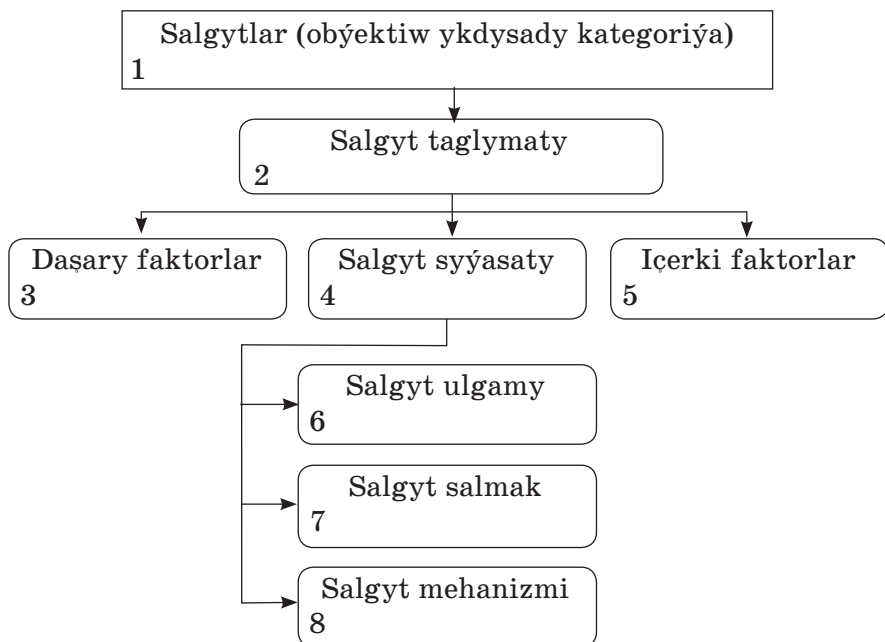
– býujetara gatnaşyklar mehanizminde geçirilýän salgyt syýasatyna;

– salgyt syýasatynyň çeýeligine we onuň ykdysadyýetiniň ösüş derejesine täsir edişiniň kämilleşdirilmegine aýratyn üns berilmelidir.

Türkmenistanyň hökümeti we onuň ykdysady guramalary tarapyndan kesgitlenilýän salgyt çaklamasy, olaryň kadalaşdyrmasy we salgyt gözegçiligi hakyndaky dolandyrys çözgütleriniň toplумы, döwletiň geçirýän salgyt syýasatynyň özenini düzýär. Salgyt syýasaty bellibir maksatlara ýetmek üçin gönükdirilen salgyt çäreleriniň toplумыdyr, salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylara berilýän salgyt ýenillikleri bolsa, geçirilýän salgyt syýasatyny aýan etmäge mümkinçilik berýär. Döwletiň geçirýän salgyt syýasaty döwletiň ykdysadyýete täsir edişiniň derejesini, häsiýetini we maksatlaryny kesgitleýär. Salgyt syýasaty döwletiň salgytlar babatynda geçirýän çäreler ulgamyny takyklaýar we döwletiň geçirýän maliýe syýasatynyň düzüm böleginiň biridir. Döwlet dolandyrys ulgamynda salgyt syýasatynyň tutýan ornuny 33-nji şekilde beýan etmek bolýar.

33-nji şekil

Döwlet dolandyrys ulgamynda salgytlaryň ulanylyşy

Salgyt syýasatynyň maksady we mazmuny jemgyýetiň durmuş-ykdysady gurluşy, durmuş toparlarynyň bähbitleri, milli ykdysadyýetiň ösüşini kesgitleýän gelejekdäki maksatlar we döwlet maliýesi cygryndaky halkara borçnamalaryň hereket etmegi bilen sertlendirilýär. Geçirilýän salgyt syýasaty döwleti maliýe serişdeleri bilen üpjün etmek, ykdysadyýeti kadalaşdyrmak üçin şert döretmek, bazar gatnaşyklary sertlerinde ilatyň girdejiler derejesinde deňsizligi kadalaşdyrmak boýunça meseleleriň çözülmeginde esaslanýar. Salgyt syýasatynyň çözýän meselelerini üç sany uly topara bölmek mümkin:

- fiskal meseleleriň çözülmeginde döwletiň öz wezipelerini ýerine ýetirmek üçin ähli derejelerdäki býujetleriň pul serişdelerini jemlemek;

- ykdysady ýa-da kadalaşdyryjy meseleleriň çözülmeginde döwletiň ykdysady taýdan ösüş derejesini ýokarlandyrmaga, döwletiň öz içinde we halkara ykdysady aragatnaşyklar derejesinde ýokary ösüşleri gazanmaga, durmuş meseleleriniň çözülmeginde ýardam bermek;

- kadalaşdyryjy gözegçiligi üpjün ediji meseleleriň çözülmeginde salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan gatnaşyjylaryň maliýe-hojalyk işine salgyt gözegçiligini amala aşyrmak.

Edara görnüşli taraplaryň we hususy telekeçileriň geçirýän maliýe-hojalyk işleri üçin amatly şertleri döretmek, geçirilýän salgyt syýasatynyň çözýän esasy meseleleriniň biridir. Geçirilýän salgyt syýasatynyň üç sany şertli görnüşleri tapawutlandyrylýar:

1. Salgyt salmak derejesi ýokary, ýagny sonuň ýaly salgyt syýasatynyň geçirilmegi salgyt töleýjiler üçin salgyt yüküniň in ýokary möçberiniň kesgtlenilmegi bilen häsiýetlendirilýär. Salgyt töleýjiler üçin salgyt salmagyň möçberiniň ýokarlandyrylmagy, dürli derejedäki býujetlere gelip gowuşýan girdejileri kybaplaşdyrmakda düýpli kemçilikleri döredýär.

2. Geçirilýän salgyt syýasatynyň ikinji görnüş-i-salgyt töleýjiler üçin salgyt ýüküniň pes derejesini kesgitlemek. Bu ýagdaýda döwlet öz fiskal bähbitlerini göz önünde tutmak bilen, salgyt hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan taraplara köpsanly salgyt ýeňilliklerini berip, olary ykdysady taýdan höweslendirýär. Geçirilýän sonuň ýaly salgyt syýasaty ykdysadyýetiň, ylaýta-da onuň esasy düzüm bölegi bolup duran önümçiligiň ösmegine ýardam berýär, sebäbi ol has amatly maýa goýumlarynyň goýulmagyny üpjün edýär. Diýmek, milli ykdysadyýetiň bäsleşige bolan ukyplylygy ýokarlanýar. Hususy telekeçiler üçin salgyt ýüki pese düşürilýär, çünki býujete gelip gowuşýan girdejileriň pul möçberi bellibir derejede azalýar, bu bolsa durmus-ykdysady çäreleri maliýeleşdirmegini göwrümini çäklendirýär.

3. Salgyt syýasatynyň üçünji görnüş-i geçirilende, edara görnüşli we şahsy taraplar üçin salgyt salmagyň tertibi has amatlydyr we şol sebäpli ilatyň durmuş taýdan goralmagynyň in ýokary derejesi üpjün edilýär.

Türkmenistanyň milli ykdysadyýetini uzak möhletli ösüşe gönükdirmek maksady bilen, ýurdumyzda geçirilýän salgyt syýasatyna şu aşakdaky ugurlar mahsus bolmalydyr:

- diýarymyzyň ykdysadyýetiniň önünde duran meseleleriň anyk we aýdyň goýulmagy;

- daşary ýurt salgyt özgertmeler tejribesiniň öwrenilmegi, her bir özgertmeler meýilnamasy amala aşyrylanda amatlyklar, ykdysady netijeler babatynda anyk çäreleriň geçirilmegi;

- ähli geçirilýän salgyt çärelere seljermeleriň geçirilmegi;

- ykdysadyýetiň ösüş şertleriniň göz önünde tutulmagy;

- milli aýratynlyklary göz önünde tutmak bilen, salgyt düzedişleriniň girizilmegi.

Salgyt syýasaty salgyt mehanizminiň üsti bilen amala aşyrylýar, çünki salgyt mehanizmi salgytlaryň

dolandyrylyşynyň guramacylyk-hukuk görnüşlerini we usullaryny häsiýetlendirýär. Döwlet salgyt kanunçylygynyň üsti bilen salgyt mehanizmine hukuk görnüşini berýär. Döwletiň geçirýän salgyt syýasatynyň ýokary netijeliligini gazanmak üçin milli aýratynlyklary göz önünde tutmak bilen, göni we gytaklaýyn salgytlaryň arabaglanysygyny saklamak zerurdyr.

Döwletiň salgyt ulgamynda hereket edýän göni we gytaklaýyn salgytlary utgaşdyrmak üçin iki çemeleşme ulanylýar. Birinji çemeleşme ulanylanda, pes girdeji alýan taraplara garanynda has ýokary girdeji alýan edara görnüşli we şahsy taraplar üçin ýokary möçberli salgytlary girizmekdir (tölege ukyplylyk ýörelgesi). Jemgyýete öz hyzmatlaryny hödürläp, has ýokary girdeji alýan taraplara has ýokary möçberdäki salgytlary töletdirmek, göni we gytaklaýyn salgytlary utgaşdyrmakda ulanylýan ikinji çemeleşmäni häsiýetlendirýär (adalatlylyk ýörelgesi). Salgyt syýasatynyň önünde duran maksatlara ýetmek üçin, döwlet dürli görnüşli gurallary ulanýar. Bu gurallar anyk salgytlar we olaryň elementleri, salgyt salynýan binýat, salgyt töleýjileri, salgyt ýenillikleri, salgytlaryň tölenýän möhletleri, salgydyň möçberleri, maliýe jerimeler görnüşinde öz beýanyňy tapýarlar.

"Salgyt hukuk gatnaşyklary we salgyt salmak syýasaty" atly tema boýunça öz-özüni barlamak üçin soraglar

1. Salgyt gatnaşyklary ilki nobatda haýsy kanunlary ulanmak bilen kämilleşýär?

2. Ykdysady-logiki kanunlaryň esasynda salgyt ulgamyň ösüşiniň haysy kadalary kämilleşdirilýär?

3. Hukuk kanunlar bilen birlikde ykdysady-logiki kanunlar salgytlary kämilleşdirmegiň haýsy ugurlaryny takyklaýar?

4. Halkara hukuk gatnaşyklar tejribesinde maliýe hukugy ylmy özbaşdak hukuk hökmünde haçan ykrar edildi?

5. Maliýe hukugynyň çägi nämeden ybarat?
6. Döwletiň geçirýän maliýe işleri nämeden ybarat?
7. Türkmenistanyň maliýe ulgamy haýsy düzümlerden ybarat?
8. Türkmenistanyň býujet ulgamy haýsy düzümlerden ybarat?
9. Býujetden daşarky gaznalar haýsy serişdeleriň hasabyna döredilýär?
10. Edara görnüşli taraplaryň maliýesi näme?
11. Ätiýaçlandyрма guramalarynyň maliýesi näme?
12. Karz pullar (kredit) näme?
13. Maliýe hukugynyň häzirki zaman kesgitlemesini beriň.
14. Maliýe hukugynyň merkezi sütüni näme?
15. Hukuk manysynda býujete kesgitleme beriň.
16. Näme üçin býujet merkezi pul gaznasy däl-de, döwletiň girdejiler we çykadjylar maliýe meýilnamasy?
17. Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň girdejiler bölegi haýsy girdejilerden ybarat?
18. Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň girdejileri haýsy býujetleriň arasynda paýlanylýar?
19. Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň ýerine ýetirilişine haýsy döwlet guramalary gatnaşýarlar?
20. Merkezi we ýerli býujetler nähili tertipde ýerine ýetirilýär?
21. Türkmenistanyň Prezidentiniň Kanunda tassyklanylan býujet ýetmezçiliginiň (defisitiň) çäklerinde maliýe ýylynyň dowamynda Türkmenistanyň Döwlet býujetine üýtgetmeleri girizmäge hukugy barmy?
22. Welaýatlaryň we Aşgabat şäheriniň häkimleri ýerli býujetleriň görkezijilerine anyklaýjy düzedişleri girizip bilýärlermi?
23. Merkezi býujet ýerine ýetirilende, goşmaça alnan girdejiler, şeýle-de çykadjylardan artýan girdejileriň bölegi kim tarapyndan we haýsy ugurlar boýunça ulanylýar?

24. Türkmenistanyň Maliýe ministrligi maliýe ýylynyň 1-nji awgustyna çenli kime we haýsy maglumatlary berýär?

25. Hukuk görnüşleri boýunça býujet ulgamynyň düzüm bölekleriniň girdejilerini haýsy usullar bilen ýyg-nalýan girdejiler düzýärler?

26. Salgyt hukugynyň esasy kadalaryny Türkme-nistanyň haýsy kanuny kesgitleýär?

27. Salgyt hukugy salgyt salmak ulgamyny haýsy ala-matlar bilen üpjün edýär?

28. Salgyt hukugynyň binýady näme?

29. Salgyt hukugy haýsy ylymlaryň gazananlaryna daýanýar?

30. Salgyt hukugynyň özeni näme?

31. Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda sal-gytlary kim girizip bilýär?

32. Haýsy ýagdaýda salgyt töleýjide salgytlary tölemek boýunça borclar ýüze çykýar?

33. Türkmenistanyň Maliýe ministrliginiň, Türkme-nistanyň Baş döwlet salgyt gullugynyň, Türkmenistanyň Ýokary Kazyýetiniň salgytlary girizmäge hukugy barmy?

34. Salgyt hukugynyň mazmuny nämeden ybarat?

35. Salgyt hukugyna kesgitleme beriş.

36. Salgyt hukugyny haýsy alamatlar häsiýetlen-dirýär?

37. Raýat hukugynyň kadalary salgyt hukuk gatna-syklaryna degişlilikde ulanylýarmy?

38. Salgyt hukugynyň kadalarynyň jenaýat hukugy bilen arabaglanyşygy we olaryň ikiçäk tebigaty nämeden ybarat?

39. Salgyt hukugy bilen edara ediş hukugynyň arabaglanyşygy nämeden ybarat?

40. Buhgalteriýa hakyndaky kanunçylygyň kadalarynyň salgyt hukugyna gytaklaýyn täsir edişi nämeden ybarat?

41. Salgyt hukugynyň esasy çeşmeleri näme?

42. Salgyt ölçegleri näme?

43. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyndan başga, salgyt hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan ölçegleri öz içine alýan haýsy kanunlar bar?

44. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasarlarynyň gol çekýän buýruklary salgyt kanunçylygynyň çeşmesi bolup bilýärmi?

45. Milli kanunçylykdan başga, salgyt salmakdaky gatnaşyklary haýsy ylalaşyklar tertipleşdirýär?

46. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň we beýleki ölçeg namalarynyň hereket ediş çäkleri haýsy ugurlar boýunça takykklanýar?

47. Wagt çäginde salgyt namalarynyň hereket edişi haýsy ýagdaýlaryň ýüze çykmagy bilen çäklendirilýär?

48. Salgyt ölçeg namalarynyň hereket edişiniň bes edilmegini haýsy üç usul bilen geçirmek bolýar?

49. Salgyt namalarynyň giňişlikde hereket edişini näme aňladýar?

50. Taraplaryň toparlary boýunça salgyt namalarynyň hereket etmegi haýsy ýörelge bilen şertlendirilýär?

51. Salgyt ulgamynyň gurluşynyň ýörelgeleri diýlip nämä düşünilýär?

52. Salgyt ýüküniň deňlik (bitaraplyk) ýörelgesi nämäni göz önünde tutýar?

53. Kanun esasynda salgytlary kesgitlemek ýörelgesiniň manysy nämeden ybarat?

54. Salgyt hukugynyň gaýdymlaýyn güýjüniň ýoklugy ýörelgesi nämäni kesgitleýär?

55. Salgyt hukugynyň salgyt däl kanunlarynyň önünde salgyt kanunlaryny öňe sürmek ýörelgesi nämäni aňladýar?

56. Salgyt hukugynyň salgyt kanunlarynda salgyt alamatlarynyň ählisini göz önünde tutmak ýörelgesi nämäni kesgitleýär we takyklaýar?

57. Salgyt gatnasyklary hukuk taýdan kadalaşdyrylanda we salgyt kanunlary ulanylanda, salgyt hukugynyň döwletiň, ýerli öz-özünü dolandyrys edaralarynyň we salgyt töleýjileriň bähbitlerini utgaşdyrmak ýörelgesi nämäni aňladýar?

58. Halkara salgyt tejribesinde salgytlary hukuk taýdan kesgitlemegiň meselelerini çözmek boýunça näçe we haýsy çemeleşmeler işlenip düzüldi?

59. Salgyt we salgyt däl töleglere haýsy alamatlar mahsusdyr?

60. Kwazi salgytlar (salgyt däl tölegler) näme?

61. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda Türkmenistanyň çäginde kwazi salgytlaryň haýsy görnüşleri hereket edýärler?

62. Salgytlar, paçlar we ýygymlar öndürilýän önümiň ýa-da amal edilýän hyzmatyň bahasynyň bir bölegi bolup bilermi?

63. Paçlaryň we ýygymlaryň salgytlardan tapawutlandyryýan iki alamatyny häsiýetlendirin.

64. Salgytlar emläk görnüşinde tölenýärmi?

65. Salgyt tölemek boýunça borçlaryň ýerine ýetirilmegi birtaraplaýynmy ýa-da köptaraplaýyn?

66. Salgytlar howaýy (abstrakt) töleglermi ýa-da anyk tölegler?

67. Salgytlar döwlet býujetine tölenilende, olaryň maksatly gönükdirmesi barmy?

68. Salgyt gullugynyň bikanun hereketleri üçin salgyt töleýjiniň talap arzasynda haýsy maglumatlar görkezilýär?

69. Salgyt kanunçylygynyň bozulandygy üçin jogapkärçilik kimiň üstüne ýüklenýär?

70. Haýsy ýagdaýlarda salgyt töleýji salgyt jogapkärçiligine çekilýär?

71. "Edara ediş hukuk düzgünleriniň bozulmalary baradaky" bitewi Kanuna laýyklykda, salgyt töleýjiniň salgyt jogapkärçiligini häsiýetlendirin.

72. Salgyt bozulmalary üçin salgyt töleýjileri jenaýat jogapkärçiligine çekip bolýarmy?

73. Häzirki wagta çenli kabul edilen kanunçylyk namalarynda salgyt bozulmalary babatynda salgyt gullugynyň geçirýän işiniň yzygiderliligini häsiýetlendirin.

74. Salgyt kanunçylygynyň bozulandygy baradaky meselelere nähili tertipde seredilýär?

75. Türkmenistanyň Konstitusiasyna we gaýry kanunçylyk namalaryna laýyklykda salgytlaryň bellenilişiniň, ýygnaýşynyň we tölenilişiniň esaslary nämeden ybarat?

76. Salgyt kanunçylygynda haýsy kanun merkezi orun tutýar?

77. Türkmenistanyň kanunçylygynyň haýsy pudaklary salgyt hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýar?

78. Iki gezek salgyt salmagy aradan aýyrmak maksady bilen, haýsy ylalaşyklar kabul edilýär?

79. ABŞ-nyň dollary babatynda KROSS hümmetiniň hasaplanylşynyň tertibi nähili görnüşde amala aşyrylýar?

80. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna laýyklykda, salgyt töleýjiler salgyt beýannamalaryny ýörgünli pulda hasaplap bilýärmi?

81. Ykdysady taýdan kadalaşdyrmagyň gaýry görnüşlerinden salgyt kadalaşdyrmasy haýsy alamaty boýunça tapawutlanýar?

82. Kanun esasynda kabul edilen salgytlara üýtgetme (korrektsiýa) geçirmek mümkinmi?

83. Salgyt salmagyň sosiologiasy näme?

84. Salgyt synagy näme?

85. Salgyt syýasaty näme?

86. Salgyt syýasaty geçirilende, salgyt usuly bilen ýygnaýan döwlet girdejileri kanun taýdan kesgitlenilen hukuk

ölçeğerleriniň (normalarynyň) haýsy düzüüm bölekleriniň ulanylmagy bilen amala asyrylýar?

87. Ykdysady taýdan esaslandyrylan salgyt syýasatynyň esasy maksady nämeden ybarat?

88. Salgyt taktikasy näme? Salgyt strategiýasy näme?

89. Halkara salgyt tejribesinde ulanylýan salgyt ýenillikleriniň görnüşleri Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň namalarynda öz beýanyny tapýarmy?

90. Ykdysadyýeti kadalaşdyrmak üçin döwletiň ulanýan dolandyrys gurallaryna haýsy gurallar degişli?

91. Ykdysadyýeti kadalaşdyrmak üçin döwletiň ulanýan ykdysady gurallary haýsy düzümlere bölünýärler?

92. Pul-karz syýasaty geçirilende haýsy esasy ykdysady özgertmeler amala asyrylýar?

93. Salgyt syýasatynyň düzüüm bölekleriniň haýsylaryny bilýärsiňiz?

94. Salgyt syýasatynyň ykdysadyýetiň ösüşine täsir edişiniň birinji usuly nähili görnüşde amala asyrylýar?

95. Salgyt syýasatynyň ykdysadyýetiň ösüşine täsir edişiniň ikinji usuly haýsy görnüşde amala asyrylýar?

96. Salgyt syýasatynyň ykdysadyýetiň ösüşine täsir edişiniň üçünji usuly nämeden ybarat?

97. Türkmenistanda geçirilýän salgyt syýasaty ykdysadyýetiň ösüşiniň kadalaşdyrylyşynyň haýsy usulyna gabat gelýär?

98. Salgyt syýasatynyň üsti bilen döwletiň ykdysadyýeti kadalaşdyrmak üçin ulanýan göni usulynyň mazmuny nämeden ybarat?

99. Salgyt syýasatynyň üsti bilen döwletiň ykdysadyýeti kadalaşdyrmak üçin ulanýan gytaklaýyn usulynyň mazmuny nämeden ybarat?

100. Salgyt syýasatynyň çözüän meseleleriniň üç uly toparyny häsiýetlendirň.

101. Geçirilýän salgyt syýasatynyň üç şertli görnüşlerini häsiýetlendirin.

102. Türkmenistanyň milli ykdysadyýetini uzak möhletli ösüşe gönükdirmek maksady bilen, ýurdumyzda geçirilýän salgyt syýasatyna haýsy ugurlar mahsus?

103. Döwletiň salgyt ulgamynda hereket edýän göni we gytaklaýyn salgytlary utgaşdyrmak üçin ulanylýan çemeleşmeleri häsiýetlendirin.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garassyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr.–Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygındysy. 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan-sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy.–Aşgabat, 2007.
4. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty.–Aşgabat, 2007.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. "Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary".–Aşgabat, 2007.
6. Gurbanguly Berdimuhamedowyň reformatorçylyk syýasatyna berlen ýokary baha. Türkmenistanyň Prezidentiniňkide kabul edişlik. "Türkmenistan" gazetini, 2007.
7. Halal zähmet, mähriban topraga söýgi-ýurdumyzyň abadancylygynyň we rowaçlygynyň esasydyr. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Daşoguz welaýatynda bolmagy. "Türkmenistan" gazetini, 2008.
8. Türkmen topragynyň ähli baýlyklary halkymyzyň bagtyýarlygyna we abadancylygyna hyzmat etmelidir. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Lebap we Mary welaýatlarynda bolmagy. "Türkmenistan" gazetini, 2008.

9. Ähli işler we başlangyçlar ýurdumyzyň we halkymyzyň abadancylygyna gönükdirilendir. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Balkan welaýatynda bolmagy. – "Türkmenistan" gazetini, 2008.

10. Türkmenistanyň Konstitusiyasy. – Aşgabat, 2008.

11. Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Baş ugry Milli maksatnamasy. – Aşgabat, 2007.

12. XX Halk Maslahaty. "Türkmenistan" gazetini, 2007.

13. Saparmyrat Türkmenbaşynyň Raýat bitewi Kanuny. – Aşgabat, 2003.

14. "Kärhanalar hakynda" Türkmenistanyň Kanuny. – Aşgabat, 2000.

15. "Türkmenistanyň daşary ýurt investisiýalary hakynda" Türkmenistanyň Kanuny. 1992, №697-XII. Türkmenistanyň Mejlisiniň ýygyny. – Aşgabat, 1993ý.

16. "Walýuta kadalasyrmasy hakynda" Türkmenistanyň Kanuny. 1993, №891-XII. Türkmenistanyň Mejlisiniň ýygyny. – Aşgabat, 1995.

17. "Ätiýaçlandyryş hakynda" Türkmenistanyň Kanuny. 26-njy iýun, 1992, №725-XII. Türkmenistanyň Mejlisiniň ýygyny. – Aşgabat, 1995.

18. "Býujet ulgamy hakynda" Türkmenistanyň Kanuny. Aşgabat. – 1996, №122-1.

19. "Türkmenistanyň edara ediş hukuk düzgünleriniň bozulmalary barada" Türkmenistanyň bitewi Kanuny. – Aşgabat, 2006.

20. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny. – Aşgabat, 2005.

21. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyň 1-nji bölegi bilen bellenen beýannamalarynyň we resminamalarynyň görnüşlerini ulanmak boýunça usuly gözkezmeler. – Aşgabat, 2004.

22. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 2-nji bölegi bilen bellenen beýannamalarynyň we resminamalarynyň görnüşlerini ulanmak boýunça usuly görkezmeler .–Aşgabat, 2004.

23. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny herekete girizilen döwür üçin salgytlaryň aýry-aýry görnüşlerini hasaplamak boýunça usuly görkezme.–Aşgabat, 2004.

24. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizilen döwründe salgytlaryň aýry-aýry görnüşleriniň hasaplanylyşy boýunça usuly görkezme.–Aşgabat, 2005.

25. Girdejileri we çykdajylary deň ölçege we deň gatnaşykda emele getirmek ýörelgelerinden ugur almak bilen aýyrmalary hasabat (salgyt) döwründe degişli etmek boýunça usuly görkezme.–Aşgabat, 2006.

26. Döwlet salgyt gulluklarynda Türkmenistanyň döwlet býujetine salgytlaryň, ýygymlaryň we beýleki tölegleriň derhal buhgalteriýa hasabyny ýöretmek boýunça usuly görkezme.–Aşgabat, 2006.

27. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň 2-nji bölegi bilen bellenen beýannamalarynyň we resminamalarynyň görnüşlerini ulanmak boýunça usuly görkezmelere üýtgetmeler, goşmaçalar we borçnamalar.–Aşgabat, 2007.

28. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyna geçirilýän serişdeleri hasaplamak we tölemek üçin bellenen beýannamanyň we gaýry resminamalaryň görnüşleri.–Aşgabat, 2007.

29. Maliýe hasabatyna we salgyt beýannamalaryna (hasabatlaryna we hasaplamalaryna) kameral salgyt barlaglary geçirmek boýunça gollanma.–Aşgabat, 2006.

30. Resminamalaýyn salgyt barlagyny geçirmek boýunça gollanma.–Aşgabat, 2006.

31. *M. Annaamanow, Ý. Çarygeldiýew.* Salgyt salnanda ulanylýan esasy düşünjeler we adalgalar. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2005.

32. *M. Annaamanow, Ý. Çarygeldiýew.* Salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleri we olaryň ykdysady gatnasyklar ulgamynda tutýan orny. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2005.

33. *Ý. Çarygeldiýew, A. Muhanow.* "Salgyt menejmenti dersi boýunça meseleler ýygındysy". Aşgabat, 2008.

34. *Ý. Çarygeldiýew, A. Muhanow.* Türkmenistanda salgyt salmagyň usulýet esaslary we ýörelgeleri. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2005.

35. *Ý. Çarygeldiýew, A. Mämikow.* "Salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady toparlaryň nazaryýet esaslary. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2006.

36. *Ý. Çarygeldiýew.* Salgyt syýasatyny amala aşyrmagyň amatly ugurlary. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2003.

37. *Ý. Çarygeldiýew.* Salgyt syýasaty we ykdysadyýetiň kadalasdyrylyşy. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2003.

38. *Ý. Çarygeldiýew, Ýa. Saparow.* Maliýäniň düýp mazmuny, onuň pul we paýlaýyş häsiýeti. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2003.

39. *Ý. Çarygeldiýew, A. Agaýew.* Salgytlaryň gaýry ykdysady toparlar bilen arabaglanysygy we olaryň maliýe gatnasyklar ulgamynda tutýan orny. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2006.

40. *M. Gulmyradow.* Maliýe ulgamy. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2006.

41. *M. Gulmyradow.* Döwlet býujetiniň ähmiýeti. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2004.

42. *N. Halow.* Maliýäniň ýerine ýetirýän wezipeleri. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2004.

43. *A. Hezretow*. Salgyt ulgamy Türkmenistanda hukuk institutynyň möhüm düzümidir. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2003.

44. *A. Hezretow*. Edara görnüşli taraplaryň girdejilerine salgyt salmagyň hukuk kadalaşdyrylysy. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2003.

45. *A. Hezretow*. Türkmenistanyň döwlet býujeti we býujet hukugy. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2004.

46. *A. Hezretow*. Şahsy taraplaryň girdejilerine salgyt salmagyň hukuk taýdan kadalaşdyrylysy. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2004.

47. *A. Hezretow*. Salgyt hukuk gatnaşyklary we "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanuny boýunça olara gatnaşyjylar. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2005.

48. *A. Hezretow*. Salgyt hukuk gatnaşyklarynyň hökmany düzümleriniň häsiýetnamasy. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2006.

49. *A. Hezretow*. Türkmenistanyň hereket edýän salgyt ulgamynyň käbir meseleleri. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2006.

50. *A. Hezretow*. Salgyt hukugynyň subýektleriniň hukuk ýagdaýy. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2007.

51. *M. Mämmedow, Ý. Çarygeldiýew*. Salgytlar hakyn-da teoriýanyň esaslary. Okuw gollanmasy.—Aşgabat, 1994.

52. *A. Mämmedow*. Türkmenistanyň býujet ulgamynyň ösdürilmegi. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2006.

53. *A. Mämmedow*. Ýerli býujetleriň girdejileriniň emele geliş çeşmeleri. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2006.

54. *A. Mämikow*. Türkmenistanyň salgyt ulgamynda hususy telekeçileriň orny. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2004.

55. *A. Muhanow, G. Eýeberdiýew, A. Nazarowa.* Ykdysadyýetiň ösüsinde salgyt ýeňillikleriň ähmiýeti. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2003.

56. *A. Muhanow, A. Mämikow.* Kameral barlaglary geçirmegiň usulyýet esaslary. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2006.

57. Ösen ykdysadyýetli ýurtlarda ýörite salgyt düzgünleriniň kanuncylyk we beýleki kadalasdyryjy-hukuk binýadynyň seljermesi. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2004

58. *D. Sadykow.* Türkmenistanyň salgyt-býujet syýasaty we ýurduň ykdysady ösüsine onuň täsiri. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2003.

59. Salgyt ulgamlarynyň ösüşiniň dünýä tejribesi. "Altyn asyryň ykdysadyýeti" žurnaly, 2004.

60. *Гуреев В.И.* Российские налоговое право.—М: «Экономика», 1997г.

61. *Дернверг Р. Л.* Международное налогообложение.—М: Юнити, 1997г.

62. Налоги. Учебное пособие. Под редакцией Д.Черника.—М: «Финансы и статистика», 1997г.

63. Налоги и налоговое право. Учебное пособие. Под редакцией А.В.Брызгалина.—М: Аналитика-Пресс, 1997г.

64. *Петрова Г.В.* Налоговое право. Учебник для вузов.—М: ИНФРА-М-Норма, 1997г.

65. *Черник Д.Г.* Налоги в рыночной экономике.—М: «Финансы», ЮНИТИ, 1997г.

66. *Юткина Т.Ф.* Налоги и налогообложение. Учебник, 1998г.

MAZMUNY

Sözbasy.....	7
--------------	---

I BAP. "SALGYT" WE "SALGYT SALMAK" YKDYSADY KATEGORIÝALARYNYŇ NAZARYÝET ESASLARY

1.1.1. Salgyt düşünjesiniň gelip çykyşy we onuň durmuş- -ykdysady mazmuny	11
1.2.2. Salgyt düşünjesiniň köpmanyly jähtde takyklanylmagy.....	18
1.3.3. Salgyt ykdysady kategoriýasynyň ikitaraplaýyn bir bitewi manysy	20
1.4.4. Salgyt salmak ykdysady kategoriýasynyň döwlet çykdaýlary bilen arabaglanysygy we onuň kesgitlenilişi.....	21
1.5.5. Bitewi ykdysady ulgamda (ykdysady binýatda) salgyt gatnasyklarynyň sertlendirilmegi, olaryň paýlaýys we gaýtadan paýlaýys häsiýetleriniň seljermesi.....	27
1.6.6. Salgyt we salgyt salmak ykdysady kategoriýalara bildirilýän talaplar we salgytlar baradaky nazaryýetiň ykdysady esaslarynyň düzülmegi	28
1.7.7. Salgyt we salgyt salmak ykdysady kategoriýalarynyň üsti bilen ýetilýän netijeler we salgyt salmagyň häzirkî zaman ulgamynyň çözüýän meseleleri.....	30

II BAP. SALGYT SALMAGYŇ USULYÝET ESASLARYNYŇ IŞLENIP DÜZÜLMEGI WE ONUŇ ÝÖRELGELERI

2.1.8. Salgyt salmagyň usulyýeti hakynda umumy düşünje we onuň öz içine alýan düzüm bölekleri.....	35
---	----

2.2.9. Salgyt salmagyň usulyýeti işlenilip düzülen salgyt ulgamyny kämilleşdirmegiň esasy ugurlarynyň takyklanylyşy.....	39
2.3.10. Salgytlar babatynda usulyýet işleri geçirilende, salgyt salmak ulgamynyň we ykdysady binýadyň biri-biri bilen arabaglanysygynyň hasaba alynmagy.....	42
2.4.11. "Salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalarynyň kriteriýalary (umumy ölçegleri).....	47
2.5.12. "Salgytlar hakynda" Türkmenistanyň bitewi Kanunynda göz önünde tutulan salgyt salmagyň adalatlyk we takyklyk ýörelgeleri.....	50
2.6.13. Türkmenistanyň salgyt kanunçylygynyň salgyt salmagyň amatlylyk we tygşytlyk ýörelgeleri.....	54

III BAP. SALGYTLARYŇ BEÝLEKI YKDYSADY KATEGORIÝALAR BILEN ARABAGLANYSYGY WE OLARYŇ MALIÝE GATNAŞYKLAR ULGAMYŇDA TUTÝAN ORNY

3.1.14. Maliýe nazaryýetiniň esaslary salgytlaryň düýp mazmunyny we ykdysady zerurlygyny öwrenmegiň usulyýet binýadydyr.....	58
3.2.15. "Maliýe" ählumumy ykdysady kategoriýasy bilen "salgyt" we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýalarynyň arabaglanysygy.....	61
3.3.16. Merkezleşdirilen we merkezleşdirilmedik tertipde emele gelýän maliýe gatnaşyklar ulgamynda salgyt gatnaşyklarynyň tutýan orny.....	64
3.4.17. Gymmat pul görnüşinde paýlanylanda, salgyt gatnaşyklaryndan gaýry emele gelýän maliýe gatnaşyklary....	67
3.5.18. "Salgyt salmak" we "býujet" diýilýän ykdysady kategoriýalaryň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklary kesgitlemegiň zerurlygy.....	71
3.6.19. Salgytlaryň başga ykdysady kategoriýalar bilen arabaglanysygyndan alynýan ahyrky netijeler.....	74

IV BAP. SALGYTLARYŇ ÝERINE ÝETIRÝÄN WEZIPELERI WE OLARYŇ KÖMEGI BILEN ÝETILÝÄN AHYRKY NETIJELER

4.1.20. Salgyt salmagyň üsti bilen "salgyt" ykdysady kategoriýasynyň ýerine ýetirýän wezipeleriniň nazaryýet taýdan esaslandyrylmagy.....	78
4.2.21. Salgyt ulgamynyň wezipeleriniň gapma-garsylyk birliginiň sertlendirilisi.....	82
4.3.22. Salgytlaryň ýerine ýetirýän wezipeleri we "salgyt salmak" ykdysady kategoriýasynyň içki mümkinçilikleriniň kesgitlenilişi.....	87
4.4.23. Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän kadalaşdyrys wezipesiniň üpjün edýän ugurlary.....	91
4.5.24. Salgyt salmak ulgamynyň gözegçilik wezipesi.....	97
4.6.25. Salgyt salmak ulgamynyň ýerine ýetirýän wezipeleriniň üsti bilen salgytlaryň tutýan ornunyň takyklanlymagy.....	100
4.7.26. Salgyt salmak ulgamynyň wezipeleriniň kömegi bilen ýetilýän ahyrky netijeler.....	102

V BAP. SALGYT SALMAK ULGAMYNÝŇ GURLUŞYNY WE DÜZÜMINI KESGITLEÝÄN ÝÖRELGELER

5.1.27. Halkara salgyt tejribesinde salgyt ulgamy gurlanda ulanylýan ýörelgeleriň kiçi ulgamy.....	106
5.2.28. Salgyt salmak ulgamynyň ählumumy (düýpli) we guramacylyk-ykdysady (hukuk) ýörelgeleriniň seljermesi.....	110
5.3.29. Milli salgyt ulgamynyň durnuklylygyny we kämilligini häsiýetlendirýän alamatlar.....	118
5.4.30. Salgyt ulgamy gurnalanda salgytlaryň görnüşleriniň, olary dolandyrmagyň usullarynyň saýlanyp seçilmeginiň möhümligi.....	124
5.3.31. Salgytlaryň, paclaryň we ýygymlaryň arasyndaky ykdysady çäklendirmeleriň kriteriýalary (hakyky ölçeğleri)....	126

VI BAP. SALGYDYŇ ALAMATLARY WE SALGYT SALNAN- DA ULANYLYÄN ESASY DÜŞÜNJELER WE ADALGALAR

6.1.32. Salgyt töleýjiler, ygtyýarly edaralar, salgyt ýumuşçysy, kanuny wekil, salgyt töleýjiniň ygtyýarly wekili.....	134
6.2.33. Salgyt salynýan binýat.....	145
6.3.34. Salgyt özeni.....	158
6.4.35. Salgyt möçberi we salgyt (hasabat) döwri.....	171
6.6.37. Salgytlaryň tölenýän möhletleri.....	211
6.7.38. Salgyt habarnamasy we salgyt beýannamasy.....	217
6.8.39. Halkara salgyt tejribesinde ulanylyan başga düşüňjeler we adalgalar.....	223

VII BAP. SALGYTLARYŇ TOPARLANDYRYLYŞY

7.1.40. Salgytlaryň toparlandyrylysy hakynda umumy düşünje	242
7.2.41. Göni salgytlar.....	246
7.3.42. Gytaklaýyn salgytlar.....	259
7.4.43. Döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasyňa geçirilýän serişdeler.....	266
7.5.44. Göni we gytaklaýyn salgytlaryň gatnasygy. Salgytlaryň toparlandyrylyşynyň alamatlary (kriteriýalary).....	275

VIII BAP. SALGYT HUKUK GATNAŞYKLARY WE SALGYT SALMAK SYÝASATY

8.1.45. Maliýe hukugy salgyt hukugynyň binýadydyr.....	287
8.2.46. Salgyt hukugynyň özeni.....	293
8.3.47. Salgyt hukugynyň häsiýetlendirmesi.....	300
8.4.48. Salgyt hukugynyň çeşmeleri we salgyt kanunçylygynyň ulgamy.....	306
8.5.49. Türkmenistanyň salgyt ulgamynyň gurluşynyň hukuk ýörelgeleri.....	312
8.6.50. Salgyt töleýjileriň hukuklarynyň we borçlarynyň, salgyt gullugynyň işgärleriniň hereketleriniň Türkmenistanyň hukuk kanunçylygy esasynda üpjün edilmegi	321

8.7.51. Halkara tejribesinde salgyt salmak ulgamynyň gurluşynda ulanylýan hukuk ýörelgeleri.....	330
8.8.52. Salgyt hukugynyň durmuş gönükdirmesi, salgyt eksperimenti we salgyt salmak syýasaty.....	338
8.9.53. Salgyt syýasaty we ykdysadyýetiň kadalaşdyrylyşy.....	349
8.10.54. Döwletiň geçirýän salgyt syýasatynyň oňyn derejesi	352
Peýdalanylan edebiýatlar.....	364

Ýagmyr Çarygeldiýew, Abdykerim Muhanow

SALGYTLAR WE SALGYT SALMAGYŇ NAZARYÝETI

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>E. Berdiýewa</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktory	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>S. Çuriýew</i>

Ýygnamaga berildi 01.12.2009. Çäp etmäğe rugsat edildi 23.12.2009.
Möçberi 60x90 1/16. Ofset kagyzy. Mekdep garniturasy.
Ofset çap edilýş usuly. Şertli çap listi 23,5. Şertli reňkli ottiski 23,81.
Hasap-neşir listi 18,31. Çap listi 23,5. Sargyt. Sany 1000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Balkan welaýat çaphanasy.
Balkanabat, Magtymguly şaýoly, kw. 148, j. 1.